मराठा कुळांचा इतिहास

भाग १ ला

जाधव घराण्याची कैफियत.

हें पुस्तक,

श्रीयुत गोपाळ दाजीबा दळवी—संपादक " मराठा-मित्र "

यांनीं,

मुंबई येथें, " इंदुप्रकाश " प्रेसमध्यें छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १९१२ इसवी.

" सुखामागून जसें दुःख आणि दुःखामागून जसें सुख प्राप्त होतें, त्याचप्रमाणें प्रगतीच्या मागून अवनति व अवनतीच्या मागून प्रगति ठेवलेलीच असते. "

हें पुस्तक घर नं. ४३४ ठाकुरद्वार रोड, मुंबई येथें "इंदुप्रकाश" छापखान्यांत मालकाकरितां रा० रा० दामोदर सांवळाराम यंदे यांनीं छापिलें व रा० रा० गोपाळराव दाजीबा दळवी यांनीं भायखळा, चमेलीची वाडी येथें "मराठा-मित्र" ऑफिसांत प्रसिद्ध केलें.

श्रीमंत नामदार सरदार राजे शंभुसिंग अमरसिंग
जाधवराव, मालेगांवचे राजे साहेब.

श्रीमंत सौ० खाशिबाईसाहेब जाधवराव
मालेगांवच्या राणीसाहेब,

हें

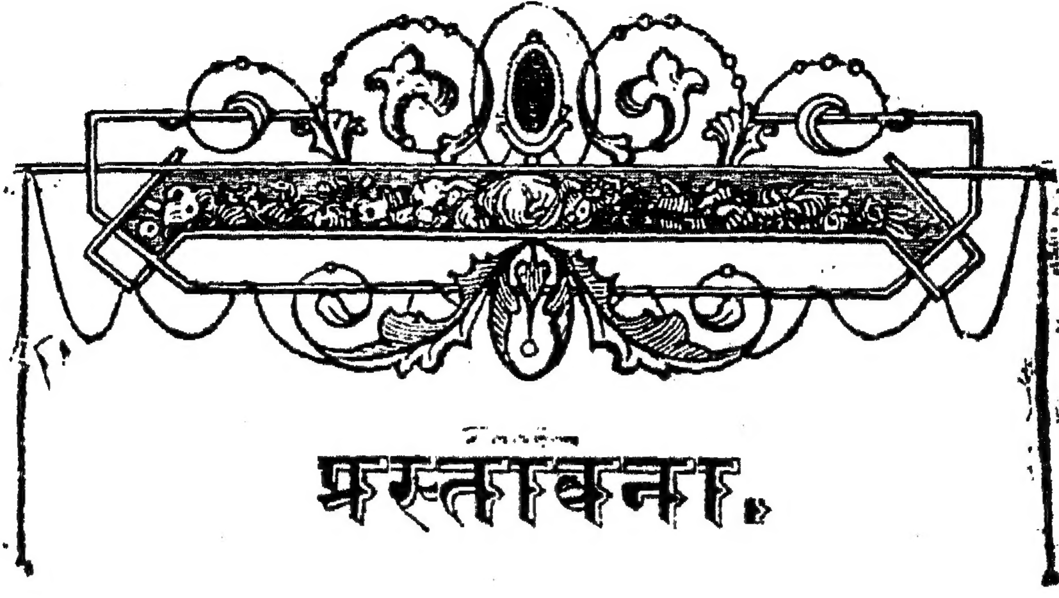
जाधव घराण्याच्या कैफियतीचें,

पुस्तक.

ज्या यादव ऊर्फ जाधव घराण्यामध्यें, श्रीकृष्णासारखे परमात्मे, रामदेवासारखे विद्वानांचा परामर्ष घेणारे महात्मे, लुखजी जाधवरावासारखे शौर्यवीर्यसंपन्न पुरुष, आईच्या बाजूनें श्रीशिवाजी महाराजांसारखे स्वराज्यसंस्थापक, धनाजीसारखे राजकारणपटु मुत्सद्दी व मराठ्यांची मर्दुमकी जगाच्या निदर्शनास आणून देणारे वीर निर्माण झाले, त्याच घराण्यामधील, एक थोर विभूती कीं, जीनें आपल्या वाडवडिलार्जित लौकिकांत मुळींच उणेपणा पडूं न देतां, आपल्या दयाळू राज्यकर्त्यांकडून मान, यश व लौकिक मिळविला आहे; त्याप्रमाणेंच मराठासमूहाची शिक्षणाच्या बाबतींमध्यें ऊर्जितावस्था व्हावी ह्मणून जी नेहमीं पुढारीपणा स्वीकारीत असते, ती सन्माननीय विभूती जाधव कुलदीपक श्री. नामदार सरदार राजे शंभुसिंग अमरसिंग जाधवराव, मालेगांवचे राजेसाहेब ही होय. ह्या विभूतीस तिच्या गुणांवर लुब्ध होऊन हा त्यांच्या पूर्वजांचा इतिहास प्रेमपूर्वक समर्पण करीत आहें.

ग्रंथ प्रकाशक.

" बांधवहो ! आपल्या वाडवडिलांनीं शौर्यवीर्यादि पराक्रम करून जी कीर्ति मिळविली आहे ती हस्तलिखितांवरच वास करीत आहे, तीं हस्तलिखितें कसरीनें भक्षण करून नामशेष झाल्यास, आपल्या वाडवडिलांच्या कीर्तीवर, त्यांच्या मर्दुमकीचा, साहसाचा, सौजन्याचा, प्रकाश पडून तिचा दुदुंभी जो जगभर निनादित व्हावयाचा तो होणार नाहीं. तीं हस्तलिखितें छापून त्यांचा जीर्णोद्धार करणें म्हणजे ज्या कुलामध्यें त्यांनीं जन्म घेतलेला आहे, त्या कुलाचा व त्याबरोबरच त्या विभूतींच्या किर्तीचाच जीर्णोद्धार करण्यासारखें आहे. आपल्या पूर्वजांच्या कीर्तीस चिरस्थायीपणा देणें हें किती पुण्यप्रद आहे, हें निरनिराळ्या कुळांतील पुरुषांस वेगळें सांगण्याची जरूरी नाहीं. ही आपणांवर एक प्रकारची जबाबदारी आहे, हें आपलें कर्तव्य आहे, असें सर्वत्रांनीं आपल्या लक्षांत वागविलें पाहिजे."

प्रस्तावना.

Here are men who fought in gallant actions, As gallantly as ever heroes fought.
But buried in the heap of such transactions, Their names are rarely found nor often sought.

—Byron.

महाराष्ट्राचा इतिहास, इतक्या कांहीं अपूर्ण स्थितीमध्यें आहे कीं, त्यावर प्रकाश पाडणारी महत्त्वाची हकीकत अद्यापही गुलदस्तांत आहे. प्रसिद्ध इतिहास-संशोधक गुरुवर्य डॉ० भांडारकर, श्रीयुत पारसनीस, श्रीयुत राजवाडे, श्रीयुत साने, श्रीयुत सरदेसाई, मे० टॉड साहेब, मे० ग्रँटडफसाहेब, मे० अॅक्वर्थ साहेब, यांनीं अप्रसिद्ध कागदपत्रें व महाराष्ट्राच्या इतिहासाचीं साधनें गोळा करण्यासाठीं, जे अविश्रांत श्रम घेतलेले आहेत, त्या श्रमाचेंच द्योतक सध्यां प्रकाशांत असलेला महाराष्ट्राचा इतिहास हें होय.

ग्रँटडफ साहेबांनीं, ज्यावेळीं मराठ्यांचा इतिहास लिहिला, त्यावेळीं त्यांना प्रयत्न करून जीं जीं पत्रें मिळालीं, तीं व कांहीं कांहीं प्रमुख मराठ्यांच्या संग्रहीं असलेल्या कैफियती व सातारचें दफ्तर यांचाच आधार घेऊन त्यांनीं तो लिहिला. जरी तो इतिहास संपूर्ण माहितीनें लिहिला गेला नसला, तरी तो अनेक महाराष्ट्रीय इतिहास-संशोधकांस आधारभूत झाला यांत मुळींच संशय नाहीं. गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांचे या बाबतींतील प्रयत्न फारच वाखाणण्यासारखे आहेत. त्यांनीं प्राचीन इतिहास शोधण्याच्या कामीं, आपल्या बुद्धिसामर्थ्याचा, श्रमाचा, पैशाचा, तसेंच वेळेचा, जो उपयोग केलेला दिसून येत आहे, तो अवर्णनीयच होय. यादव ऊर्फ जाधव-मौर्य ऊर्फ मोरे, कदंब ऊर्फ कदम, शिलाहार ऊर्फ शेलार, चालुक्य ऊर्फ चाळके अगर साळुंखे, या महाराष्ट्रांतील प्राचीन घराण्यांचा इतिहास प्रचारांत यावयास सर्वांशीं गुरुवर्य डॉ० भांडारकर हेच कारणीभूत झाले आहेत. श्रीयुत मोडक यांनींहीं फेरिस्त्याच्या ग्रंथांचे तरजुमे करून विजापूर व निजामशाहीमधील मराठ्यांची मर्दुमकी जगाच्या निदर्शनास आणून दिलेली आहे. श्रीयुत सरदेसाई यांनीं मुसलमानी रियासत, मराठी रियासत, व ब्रिटिश रियासत हे तीन ग्रंथ बाहेर पाडून, महाराष्ट्रेतिहासाची अवर्णनीय सेवा केलेली आहे. श्रीयुत पारसनीस यांच्या कामगिरीसंबंधानें कितीही लिहिलें तरी तें थोडेंच होणारें आहे. कारण त्यांचा इतिहासावरील व्यासंग इतका जबर आहे कीं, त्यांनीं महाराष्ट्राचा इतिहास प्रकाशांत आणण्यासाठीं आजपर्यंत बरींच उपयुक्त पुस्तकें प्रसिद्ध केलेलीं असून शिवाय इतिहास-संग्रहद्वारा त्यांचे प्रयत्न सुरू आहेत व त्यांतून कित्येक महत्त्वाचीं कारस्थानें, पत्रें, चरित्रें, वगैरे प्रसिद्ध होत असून, महाष्ट्रेतिहासाच्या साधनांत भर पडत आहे. श्रीयुत राजवाडे यांच्या श्रमाचें फल महाराष्ट्रीय वाचकांच्या नजरेपुढें आहेत. राजवाड्यांचे इतिहासाच्या साधनांचे खंड पाहून व त्यांनीं श्रमसातत्यानें गोळा केलेलीं उपयुक्त पत्रें वाचून, एखाद्या आयत्या पिठावर रेघा मारणाऱ्या मनुष्यास अचंबा वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. श्रीयुत केळुसकर यांनीं उपलब्ध माहितीच्या आधारें लिहिलेलें श्रीशिवाजी महाराजांचें चरित्रही उपयुक्त असून, त्यामुळें महाराष्ट्रेतिहासांत चांगलीच भर पडलेली आहे. याशिवाय काव्यसंग्रह, भारतवर्ष, विविधज्ञानविस्तार या मासिकांच्या द्वारें, तसेंच श्रीयुत वासुदेव वामन शास्त्री खरे, यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहांच्याद्वारें, बराच इतिहास

बाहेर आलेला आहे. ह्या सर्व विभूतींचे महाराष्ट्रावर अगणित उपकार आहेत. असो.

आम्हांस मराठाकुळांचा इतिहास प्रसिद्ध करण्याची स्फूर्ति उत्पन्न व्हावयास हे वरीलच महात्मे कारणीभूत झालेले आहेत. त्यांनीं श्रमसातत्यानें प्रसिद्ध केलेली माहिती वाचल्यावरूनच, त्या माहितीच्या आधारें व अद्यापहि मराठाकुळांच्या संग्रहीं जीं कागदपत्रें अगर ज्या कैफियती आहेत त्या मिळवून, प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध माहिती संगतवार जुळवून प्रसिद्ध केल्यास प्रत्येक मराठा कुळांतील पुरुषाची कारकीर्द स्पष्ट होऊन, ती-मुळें महाराष्ट्रेतिहासांत थोडी तरी भर पडल्या-सारखें होईल, असें वाटल्यावरूनच आम्हीं ह्या उद्योगास लागलों. त्यापूर्वी म्हणजे इ० स० १९०१ यासालीं, भायखळा, चमेलीची वाडी येथील महाराष्ट्रीय ऐक्य-वर्धक समाजातर्फे जो श्रीशिवजयंत्युत्सव झाला, त्या उत्सवामध्यें, आम्हीं, इतिहासप्रसिद्ध मराठा कुळांचा समग्र वृत्तांत, निरनिराळ्या पुरुषांच्या कारकीर्दीसह निबंधरूपानें लिहून वाचून दाखविला होता; तो निबंध मंडळींस इतका कांहीं पसंत पडला कीं, मंडळीनें आम्हांस तो छापून प्रसिद्ध करण्यास सांगितलें. परंतु दिवसेंदिवस अनेक विद्वान् ऐतिहासिक माहिती झपाट्यानें प्रसिद्ध करीत आहेत; तेव्हां हा तात्पुरत्या माहितीचा निबंध प्रसिद्ध व्हावा असें आम्हांस वाटलें नाहीं. परंतु त्यानंतर आम्हीं 'मराठा मित्र मासिक' सुरू केलें. त्यामुळें, आमचा बऱ्याच मराठा घराण्यांतील पुरुषांशीं संबंध घडून येऊं लागला. व मराठा–शिक्षण–परिषदेच्या बैठकी करितां, निरनिराळ्या प्रांतीं फिरण्याचा योग जुळून येऊं लागला, त्यावेळीं, पुष्कळ मराठा बांधवांनीं 'आपल्या कुळांची माहिती प्रसिद्ध झाल्यास बरें होईल. कोणी तसाच गृहस्थ जर प्रयत्न करील तर त्यास आम्हीं आपल्या संग्रहीं असलेले कागद पत्र देऊं' असे उद्गार काढले. त्यावरूनच आम्हांस हा प्रयत्न केल्यास वावगें होणार नाहीं, असें वाटलें व आम्हीं त्याप्रमाणें प्रसिद्धिपत्रकें काढून जाहिर केलें. त्याबरो-बर, आमच्याकडे बऱ्याच कुळांकडून हकीकती येऊं लागल्या, प्रथम सर्व कुळांच्या हकीकती एकत्र छापाव्या असा आमचा हेतु होता; परंतु आलेल्या हकीकती इतक्या आहेत कीं, त्या एकाच भागीं प्रसिद्ध करणें हें आमच्या, तसेंच विकत घेणाऱ्यांच्याही, शक्तीबाहेरचें काम होईल असें वाटल्यावरून आम्हीं त्या एकत्र न छापतां, निरनिराळ्या भागानें प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें हा पहिला भाग प्रसिद्ध केला आहे. ह्या रॉयल आठ पेजी आकाराच्या १५० पृष्ठांच्या भागाची किंमत फक्त आठ आणे ठेविली आहे. ह्या येवढ्या अल्प किंमतीमध्यें एवढीं पृष्ठें देणें हें अत्यंत खर्चाचें काम आहे तरी तें, आमच्या आश्रयदात्यांकडून आम्हांस विशेष प्रोत्साहन मिळेल ह्या आशेनें आम्हीं शिरावर घेतलें आहे. तें सिद्धीस नेणार श्री समर्थ आहे.

आज हा 'जाधव घराण्याच्या कैफियती' चा प्रथम भाग आपल्या सेवेस हजर केला आहे. हा ग्रंथ फारच मोठा झालेला आहे. कारण महाराष्ट्रा-मध्यें जीं जुनीं घराणीं होतीं, त्यांतीलच स्वतंत्र राज्यसुख अनुभविलेलें असें हें घराणें आहे. या घराण्यामध्यें महान् पराक्रमी असे पुरुष निर्माण झाल्याकारणानें त्यांची कारकीर्द वाढणें साहजिक होय. व ती आम्हांस प्रसिद्ध करण्याची संधि श्रीमंत नामदार सरदार शंभुसिंग अमरसिंग जाधवराव राजे मालेगांवकर, यांच्या कृपेनें लाभली, ह्याबद्दल आम्हीं त्यांचे आभार मानीत आहों. श्रीमंत शंभुसिंग यांचे आजे श्रीमंत रत्नसिंह जाधवराव यांस,—हिज् एक्सलन्सी दि राइट् ऑनरेबल सर हेनरी बार्टल एड्वर्ड् फ्रीअर नाइट् ग्रँड् कम्यांडर ऑफ् दि मोस्ट् एक्झॉल्टेड् ऑर्डर ऑफ दी स्टार ऑफ् इंडिया ॲंड नाइट् कम्यॉंडर ऑफ दी ऑर्डर ऑफ बाथ, माजी गव्हर्नर साहेब बहादुर, इलाखा मुंबई, यांनीं—आपण आपल्या घराण्याचा इतिहास सरकारांत दाखल करावा म्हणून फर्माविलें. त्यावरून श्रीमंत रत्नसिंह जाधवराव यांनीं १८६७ सालीं आपल्या दफ्तराची जुनी माहिती घेऊन, संक्षेपरूपानें एक लहानसा इति-हास लिहून तो सादर केला. त्याचा इंग्रजी तरजुमा साहेब मजकुरांनीं स्वदेशीं नेला.

त्यानंतर मे० सी० ए० किंकेड साहेब बहादुर, दक्षिणेंतील सरदारांचे एजंट–यांची स्वारी १९०६ मध्यें मालेगांव बारामती कोर्ट तपासण्यासाठीं गेली होती; त्यावेळीं त्यांनीं, 'आपण आपल्या घराण्याच्या इतिहासाची एक प्रत आम्हांस द्यावी' म्हणून श्रीमंत नामदार शंभुसिंगजी यांजकडे मागणी केली, व

साहेब बहादुरांनीं जाधवरावांच्या घराण्याबद्दल फार अगत्य दाखविलें. इतकेंच नव्हे तर सन १९०६ चे जून महिन्यामध्यें हिज् म्याजेस्टी दि एम्परर ऑफ इंडिया, एडवर्ड दि सेव्हन्थ यांचे जन्मोत्सवानिमित्त भरलेल्या सरदार लोकांच्या दरबारचे प्रसंगीं सालाबादप्रमाणें, पोलिटिकल एजंट या नात्यानें भाषण करतांना श्री० नामदार शंभुसिंगजी जाधवराव यांच्या घराण्याचा मुद्दाम उल्लेख करून, त्यांच्या प्राचीनत्वाविषयीं अभिमानपूर्वक उद्गार काढले.

हिज् एक्सलन्सी दि राइट ऑनरेबल् सर हेन्री बार्टल एडवर्ड फ्रीयर, गव्हर्नर साहेब बहादुर, यांनीं जाधव घराण्याचा पुराणपणा जाणून मोठ्या कळकळीनें इतिहास मागविला, व सदर घराण्यासंबंधानें अभिमान प्रदर्शित केला; व त्याचप्रमाणें मेहेरबान किंकेडसाहेब यांनीं या घराण्याचा भर दरबारांत गौरव करून, या घराण्याविषयीं जी आस्था दाखविली, ती अवर्णनीय होती. ह्या उभय साहेबबहादुरांच्या आस्थेबद्दल श्रीमंत नामदार सरदार शंभुसिंगजी हे त्यांचे अत्यंत ऋणी आहेत; व ते ह्या उपकाराबद्दल नेहमीं आभार प्रदर्शित करीत असतात.

श्रीमंत नामदार शंभुसिंगजी यांच्या संग्रहीं असलेल्या कागदपत्रांवरून, तसेंच उपलब्ध झाली ती व नवी माहिती अशी सर्व एकत्र करून हा इतिहास तयार केलेला; आहे. यांत कांहीं दोष राहिले असतील, अगर प्रकाशांत असलेली उपलब्ध माहितीही दाखल करण्याचें राहिलें असेल तरी ज्या कोणाजवळ, जाधव घराण्यासंबंधानें अधिक उणी माहिती असेल ती त्यांनीं पाठविल्यास त्यांचे आम्हीं अत्यंत आभारी होऊं. देऊळवाडकर घराण्याची वंशावळ व हकीकत आमचे मित्र, श्रीयुत ताम्हणे यांनीं महत्प्रयासानें पैदा करून पाठविली, याबद्दल आम्हीं त्यांचे अत्यंत आभारी आहों. शिवाय सदर ग्रंथ पूर्णपणें तपासण्यासाठीं श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे बी. ए. यांस आम्हीं विनंति करितां ती त्यांनीं मोठ्या आनंदानें स्वीकारिली, व अर्धे अधिक काम होतें न होतें, तोंच ते आजारी पडल्याकारणानें, त्यांच्यानें हें पुस्तक संपूर्ण पाहवलें नाहीं, ह्याबद्दल त्यांनीं खेद प्रदर्शित केला. थोडेचका होईना ! परंतु आमच्या विनंतीस मान दिल्याबद्दल वरील महाशयांचे आम्हीं अत्यंत आभारी आहों. तदनंतर सदर ग्रंथ तपासण्याचे कामीं आमचे मित्र श्रीयुत शिवराम सखाराम शिर्के यांनीं आम्हांस बरीच मदत केली, याबद्दल त्यांचेही ह्या ठिकाणीं आभार मानल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं.

यानंतर सदर ग्रंथाच्या कांहीं भागासंबंधानें थोडेसें विवेचन करावयाचें आहे. तें हेंच कीं, प्रसिद्ध हेमाद्रिपंतांनीं, व्रतखंडांतील 'राजप्रशस्ति'मध्यें जाधव घराण्याची जी वंशावळ दिलेली आहे, तीच गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांनीं आपल्या दक्षिणच्या प्राचीन इतिहासामध्यें पुरवणीदाखल जोडलेली आहे. जाधवघराण्याची परंपरा समजण्यास व्रतखंडाचाच मुख्य आधार आहे. अर्थात् प्रशस्तिवरच भरंवसा ठेवणें भाग पडत आहे. परंतु पूर्ण विचारांतीं तिजमध्यें आह्मांस जे दोष आढळून आले आहेत, ते येथें दिले असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं. प्रथम आपणांस श्रीकृष्णाचा काल कोणता हें ठरविलें पाहिजे. महाभारतीय युद्धाच्या कालाचा निर्णय झाल्यास श्रीकृष्णाचा काल निश्चित् होण्यास विलंब लागणार नाहीं. राजतरंगिणीवरून महाभारतीय युद्धाला इ० स० २८९६ वर्षें झालीं असावींत असें दिसतें. ईवल्लीमध्यें, जो शिलालेख सांपडला आहे त्यावरून, इ० स० पूर्वी ३५०० वर्षें, भारतीय युद्धास झालीं असावींत असें दिसून येतें. प्रसिद्ध इतिहासकार एल्फिन्स्टन यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, भारतीय युद्ध इ० स० पूर्वी १४५० व्या वर्षी अथवा ग्रीस देशाच्या प्रसिद्ध ट्रोजन युद्धापूर्वी दोनशें वर्षे झालेलें असावें. डॉक्टर हंटर इ० स० पूर्वी बाराव्या शतकांत झाल्याचें म्हणतात. कर्नल टॉड इ० स० पूर्वी ११७९ वर्षांपूर्वी झाल्याचें म्हणतात, ह्याप्रमाणें निरनिराळ्या विद्वानांचे जरी ह्या युद्धासंबंधानें मतभेद असले तरी आपण राजतरंगिणीवरून—कीं जी इ० स० १७४० मध्यें लिहिली आहे; तिचा काल इ० स० पूर्वी २८९६ वर्षें हाच धरून, एकेक पुरुषाची कारकीर्द तीस वर्षांची आहे असें धरून, हिशोब केल्यास श्रीकृष्णापासून दृढप्रहाराच्या कालापर्यंत इ० स० ७४५ वर्षांपर्यंत—म्हणजे इ० स० पूर्वी २८९६ पासून तो इ० स० ७४५ पर्यंत ३६४१ वर्षें होतात, ह्या ३६४१ वर्षांमध्यें प्रत्येक पुरुषाची कारकीर्द तीस वर्षांची धरिली तर १२१ पिढ्या होतात. परंतु 'राजप्रशस्ति' मध्यें दृढ प्रहारा-

ऱ्या कारकीर्दीपर्यंत, श्रीकृष्णापासून एकंदर सहाच पुरुष दाखविले असून, सातवा दृढप्रहार दाखविला आहे. तेव्हां ह्या मधील पिढ्यांची वाट काय? गुरुवर्य डॉ० भांडारकर यांसही ह्या पिढ्या मिळाल्या नसाव्या असें दिसतें. जाधवकुळाच्या ह्या पिढ्या सांपडल्यास यदुवंशाचा हा दुवा नीट बसेल. तोंपर्यंत आहे त्याच माहितीवर विश्वसून राहणें भाग आहे. दुसरें सदर ग्रंथामध्यें 'सूक्तिमुक्तावलि' व 'संगीतरत्नाकर' ह्या ग्रंथांचे उतारे दिलेले आहेत. ते संस्कृत श्लोक मूळ प्रतींत उतरतेवेळीं क्वचित् स्थलीं अशुद्ध उतरण्यांत आले आहेत. मूळ प्रती आम्हांस न मिळाल्यामुळें, ते शुद्ध केल्यावांचून आम्हीं तसेच ठेविले आहेत. त्याबद्दल मर्मज्ञवाचक आम्हांस क्षमा करितील अशी आशा आहे. कोणाच्या संग्रहीं हे ग्रंथ असल्यास, त्यांनीं त्यांतील, आम्ही ह्या ग्रंथामध्यें घेतलेले श्लोक उतरून पाठविल्यास येत्या भागीं ते शुद्ध करून त्यांचे आभार मानूं.

आतां आम्हांस 'मराठाकुळांच्या इतिहासा'चीं अप्रसिद्ध साधनें गोळा करण्यासंबंधानें ज्या ज्या कांहीं अडचणी दिसून आलेल्या आहेत, त्यांचेंही आम्हीं या ठिकाणीं थोडेंसें विवेचन करितों. तें विवेचन करण्यापूर्वी 'मराठा-बांधवांसंबंधानें' दोन शब्द लिहिणें अगत्याचें आहे.

हल्लीं प्रत्येक मराठाबंधूची प्रवृत्ति आपणांस क्षत्रिय म्हणावें, ह्या गोष्टीकडे विशेष दिसून येत आहे. शिवाय मराठेतर मंडळींमध्येंही हें क्षत्रियत्वाचें वंड बरेंच पसरलें असून, ते आपआपल्या ज्ञातीच्या मागें विशेषणादाखल क्षत्रिय हें उपपद लावूं लागले आहेत. ह्या त्यांच्या कृतीचा आम्हीं निषेध करतों असें नाहीं; परंतु क्षत्रिय हें नांव नामधाऱ्याप्रमाणें लावण्यांत काय मौज आहे तेंच आम्हांस कळत नाहीं. क्षत्रिय याचाच मूळ अर्थ योद्धा असा आहे. मराठे हे जर योद्धे होते, त्यांचे वंशज मर्दुमकीचीं कामें करीत होते, तर ते क्षत्रियच होत. त्यांस निराळें उपपद लावून घेण्याचें कारणच नाहीं. 'मराठा' हें नांव त्यांस त्यांच्या कर्तबगारीवरूनच पडलें आहे व जो देश त्यांनीं काबीज केला, त्या देशासही, मऱ्हाठा ह्या शब्दावरून महाराठ, महाराष्ट्र अशी व्युत्पत्ति होऊन त्यांनीं संपादिलेला तो देश, म्हणून त्याचें नांव महाराष्ट्र असें पडलें आहे. अर्थात् मऱ्हाटे,—मराठे हे मूळचे क्षत्रियच असल्यानें त्यांस क्षत्रिय हें वेगळें उपपद लावण्याची मुळींच जरूरी नाहीं. ज्याप्रमाणें, रजपूत आपणांस क्षत्रिय हें उपपद लावीत नाहींत, परंतु त्यांच्या लढाऊ पेशावरून त्यांस क्षत्रियच म्हटलें जातें, व ते क्षत्रियच आहेत. राजपूत म्हणजे राजाचा मुलगा व त्यांनीं जो देश काबीज केला तें राजस्थान—राजपुताना. राजस्थान म्हणजे राजाचें ठाणें, अर्थात् ठिकाण, अगर राजपुताना, राजाचें पूत म्हणजे मुलगे, राजपूत यांचा देश. ह्याप्रमाणें मराठे व रजपूत ह्या दोन्हीं जातींमध्यें सादृश्य आहे. म्हणून मराठे अगर रजपूत यांनीं ते स्वतःसिद्ध क्षत्रियच असतां, त्यांस 'क्षत्रिय' हें निराळें उपपद लावून घेण्याची जरूरी नाहीं असें आम्हांस वाटतें. आतां ज्या दुसऱ्या ज्ञातींनीं कीं, जे खालच्या वर्गांतील आहेत व महाराष्ट्रीय म्हणजे महाराष्ट्रांत राहणारे म्हणून लौकिकदृष्ट्या ज्यांस मराठे म्हणतात, त्या ज्ञातीही, मराठ्यांपैकींच आहेत. त्या दुसऱ्या कोणत्याही सृष्टीमधून उत्पन्न होऊन आलेल्या नाहींत, परंतु त्यांच्या अंगीं मराठ्यांइतकी मर्दुमकी नसल्यामुळें, त्यांनीं निरनिराळे धंदे स्वीकारले. अर्थात् त्यांचें क्षत्रियत्व नष्ट झालें. पुढें ज्ञातिबंधारणें फारच कडक झाल्यामुळें, ह्या ज्ञाती साफ वेगळ्या झाल्या आणि मराठ्यांचा व त्यांचा जवळचा संबंध दूर झाला व ते एकमेकांस परकी लेखूं लागले. असो.

ज्याप्रमाणें ब्राह्मणत्वास ब्रह्म—चराचरसृष्टि एकस्वरूपाची भासणें,—जाणण्याची जरुरी आहे, त्याचप्रमाणें क्षत्रियांस 'क्षत्रियत्वाची' जरुरी आहे. ब्राह्मण अगर क्षत्रिय ह्या दोन्हीं वर्णांची स्थिति, सध्यां त्यांच्या गुणकर्मांवर नसून, वर्णाश्रम धर्मावरच अवलंबून आहे, अर्थात् उभय वर्ण पंगु आहेत, तेव्हां ब्राह्मण ते ब्राह्मण व क्षत्रिय ते क्षत्रिय हा भाव नेहमीं असाच राहणार; तेव्हां उभयपक्षीं वाद करण्याची जरूरी आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. व क्षत्रियत्वाबद्दल कोणाच्या पुराव्याचीही जरूर नाहीं.

ज्याप्रमाणें प्रत्येक मराठा बंधूस आपणांस क्षत्रिय म्हणावें असें वाटत असतें; त्याप्रमाणें तें क्षत्रियत्व सिद्ध करून देणारा आपल्या कुळाचा इतिहास प्रसिद्ध व्हावा अशी इच्छा कां असूं नये? आपण ज्या

माननीय कुलामध्यें जन्म घेतलेला आहे त्या कुलांतील थोर पुरुषांच्या मर्दुमकीचा इतिहास अगर त्याचीं साधनें गोळा करण्यासंबंधें प्रयत्न न केल्यानें, आपण आपल्या थोर कुलास व त्या कुलात जन्म घेतलेल्या आपल्या पूर्वजांस विसरण्यासारखें नाहीं काय? ज्या कुलांतील पुरुषांस, आपल्या कुलांतील थोर महात्म्यांच्या मर्दुमकीचा प्रकाश जगभर पडावा अशी इच्छा नसेल, त्यांनीं आम्हीं क्षत्रिय आहों म्हणून फक्त नांवांमध्येंच फुशारकी मारण्यांत मुळींच हंशील नाहीं. कारण ज्यांस आपल्या कुलाची चाड नाहीं, ते इतरांची कसे बाळगणार? आपल्या कुलाचा इतिहास लिहिलेला असला, तर तो आपल्या पिढीस किती उपयुक्त होईल! त्यापासून आपल्या कुलांतील तरुण व अज्ञान पिढीच्या हृत्पटलावर कोणत्या भावना उदय पावतील व त्यांस आपल्या थोर कुलाबद्दल कितपत अभिमान वाटेल! याचा त्यांनीं कधीं तरी विचार केला आहे काय? आमच्या माहितीमध्यें, अशीं कांहीं मराठ्यांचीं कुलें आढळलीं आहेत कीं, त्यांस आपण कोणाचे कोण हें सुद्धां माहीत नाहीं. तसेंच भाद्रपद महिन्यामध्यें अगर श्राद्ध वगैरे संस्कारांच्या वेळीं, आपला आजा, पणजा, भाऊ, बहीण, व इतर गोत्रांतील व संबंधी मंडळीच्या नांवें पिंडदान करतेवेळीं, त्यांचीं नांवें माहिती नसल्यामुळें कोणातरी वडील मनुष्यास बोलाविणें भाग पडत असतें अगर भटजीजवळ टिपण असल्यास ते त्या टिपणाचा उपयोग करीत असतात, नाहींतर भलत्याच नांवानें पिंडदान करितात. तसेंच गोत्रांचें, तेंही कित्येकांस माहीत नसतें, म्हणून उपाध्ये ‘ काशी गोत्रे ’ असें म्हणून कार्यभाग संपादितात. अशा प्रकारची स्थिति, आपला इतिहास संग्रहीं नसल्यामुळेंच होते. तो प्रसंग इतिहास व वंशवृक्षाच्या प्रसिद्धीनें निघून जाणारा आहे व तो इतिहास आपल्या भावी पिढीस आदर्शरूपानें उपयोगी पडणारा आहे, हें सर्व मराठा बांधवांनीं लक्षांत वागवावें. असो.

ज्यावेळीं आम्हीं मराठा कुळांच्या इतिहासाचीं साधनें गोळा करण्यासाठीं प्रवास केला त्यावेळीं, आम्हांस ज्या अडचणी आलेल्या आहेत त्या येथें नमूद करीत आहों.

१ पहिली अडचण ही कीं, अज्ञानावस्थेमुळें इतिहासप्रकाशनाचें महत्त्व न जाणणारे लोक आपल्या समाजांत पुष्कळ आहेत. त्यामुळें संग्रहीं असलेले कागद अगर कैफियती कसरीच्या स्वाधीन होत आहेत.

२ दुसरी अडचण ही कीं, “आम्हीं आहों ते आहों. आतां आमच्या कुलाचा इतिहास प्रसिद्ध होऊनच लोक आम्हांस थोडेच ओळखणार आहेत? आमचे बाप दादे येथील गांवचे वतनदार अगर इनामदार होते हें सर्व गांवांतील व सर्व सोयरे यांस माहीत आहे. मग आम्हांस इतिहास प्रसिद्ध करूनच काय करावयाचें आहे?” असें म्हणणारेही बरेच अज्ञानी लोक इंग्रजसरकारच्या राज्यांत विद्येचा इतका फैलाव झाला असूनही अद्याप आहेत.

३ तिसरी अडचण ही कीं, ज्यांना इच्छा आहे, त्यांच्याजवळ कागदपत्रें नसल्यामुळें, त्यांस आपल्या कुलासंबंधींचे कागदपत्र प्रसिद्ध करावयास देतां येत नाहींत.

४ चवथी अडचण ही कीं, ज्यांच्या संग्रहीं अद्याप भल्या मोठ्या पेट्या भरून कागद पत्रें असूनही, त्यांस केवळ भाऊबंदकींमुळें स्वतःच्या कुलाचा इतिहास प्रसिद्ध व्हावा अशी इच्छा होत नाहीं. कारण जेजे भाऊबंद आपलें वतन म्हणजे पूर्वजांनीं मिळविलेल्या जमिनी सोडून कांहीं कारणामुळें देशोधडीस लागले, त्यांचे वंशज इतिहास व वंशवृक्षाच्या प्रसिद्धीनें पूर्वींच्या समाइक जमिनीवर आपला हक्क शाबीत करतील ही निष्कारण भीती वाटत आहे. त्यांस एवढेंही कळत नाहीं कीं, जरी ते भाऊबंद आज आपल्या जमिनीवर हक्क सांगून पुढें आले तरी ‘ वहिवाटीचा ’ कायदा पुढें आल्यानें, त्यांचा हक्क शाबीत होणें जड जाईल. मग ही आपल्या कुलाच्या प्रसिद्धिची संधी त्यांनीं कां गमवावी? थोड्याशा स्वार्थासाठीं, प्रत्यक्ष भावास भाऊ न समजणारे लोक आपल्या ह्या हिंदुस्थानामध्यें निर्माण होऊं लागल्यामुळेंच, आज आम्हीं अन्नास महाग झालों आहों! पदोपदीं आमची जी इतरांकडून हेलना होत आहे याचें कारणही भाऊबंदकीच होय! या भाऊबंदकीनेच मराठ्यांचे तसेंच मराठ्यांकडून मिळविलेलें पेशव्यांचें राज्य नाहींसें झालें आहे. स्वतः एका घरामध्यें, एका कुटुंबांतील

माणसांमध्यें, एका गोत्रांतील बंधूंमध्येंच एकी नाहीं! जो तो निव्वळ स्वर्थासाठीं एकमेकांच्या उरावर बसावयास पाहतों! अशा ह्या परंपरेनेंच आमची संघशक्ति लय पावलेली आहे. याउप्पर तरी आमचे बांधव, आपल्या संग्रहीं आपल्या कुलांतील पुरुषांची मर्दुमकी प्रकाशांत आणाविणारे कागदपत्र असल्यास ते कसरीच्या भक्ष्यस्थानीं न पाडतां प्रसिद्ध करावयास देतील अशी आशा आहे. नाहीं तर ही वेळ गमविल्यास, कालांतरानें, ते कागदही नाहींसे होऊन, तेल गेलें तूप गेलें व हातीं धुपाटणें आलें अशी स्थिति होऊन परकियांच्या मतें आम्हीं मराठे म्हणजे निर्माल्यवत्, पराक्रमहीन, व त्याज्य असें ठरले जाऊं.

५ पांचवी अडचण ही कीं, आमच्याजवळचे कागदपत्र घेऊन जाऊन हे आमच्यावर कांहीं तरी लचांड आणतील अगर ज्याप्रमाणें कांहीं धूर्त मंडळींनीं आमच्या वाडवडिलांपासून कागदपत्रें नेऊन जमिनी गिळंकृत केल्या, त्याप्रमाणें गिळंकृत करतील म्हणून कागदपत्रें असूनही अज्ञानावस्थेमुळें न देणारे बरेच लोक समाजांत आहेत. आणखी तो त्यांचा समजही कांहीं खोटा नाहीं. कारण अशीं 'जमिनी गिळंकृत केल्याचीं बरींच उदाहरणें आमच्या ऐकण्यांत आहेत.'

६ सहावी अडचण ही कीं, आपल्या कुळाचा इतिहास प्रसिद्ध व्हावा ही इच्छा आहे, परंतु बेफिकीरीपणानें कागदपत्रें मागावयास केव्हांहीं गेलें तरी वेळ न मिळणारे अगर 'पाहूं मग एखादे वेळीं' असें बोलून सबंध वर्ष येरझारा घालावयास लावणारेही निष्काळजी लोक बरेच आढळून आले. यांस दुसऱ्याच्या वेळाची किंमतच समजत नाहीं असें दिसतें.

७ सातवी अडचण ही कीं, पदरीं मोठमोठे रुमाल आहेत, स्वतः जहागिरदार असल्यानें, तिकडे लक्ष कमी, त्यामुळें पायखान्यापर्यंतही रुमाल पोहोंचले आहेत तरी त्यांची दाद नाहीं. त्या रुमालांत पूर्वी स्वराज्याच्या अमदानीमध्यें मिळालेल्या इनाम जमिनींच्या सनदाही तशाच कुजत पडल्या आहेत तरी यांस माहीतही नाहीं. सनदा पाहिल्यावर डोळे उघडणारे! हरीचेलाल अहोरात्र व्यसनामध्यें गर्क झालेले आढळून आले. त्यांच्या दारीं पंचवीस खेपा घातल्या. तरी 'काय करावें हो! आज मला मुलींचा वेळ नाहीं! ते आमचे स्नेही × × × × × × खामगांवाहून आले आहेत त्यांस आज मेजवानी आहे. पुढें केव्हांतरी या मग पाहूं! असें ह्मणून खेपा घातल्या असतां, शेवटीं कंटाळून आंगावर येणारेही बरेच लोक आढळले. पण ते उंच-श्रीमंत अशा वर्गांतील होते.

अशा प्रकारच्या अडचणी आम्हांस आढळून आल्या. ह्या येवढ्या अडचणी प्राप्त झाल्या असूनहि आह्मीं, आपलें हातीं धरलेलें कार्य शेवटास नेण्यासाठीं कंबर बांधिली. व आज तीन वर्षांच्या प्रयत्नाला ह्या पाहिल्या भागाच्या प्रसिद्धीचें तरी यश प्राप्त झालें आहे.

खानदानी-पिढीजाद मराठा बांधव हो! आह्मीं हें इतिहास-प्रसिद्धीचें कार्य आमचें पोट भरावें ह्मणून हातीं घेतलेलें नाहीं. या इतिहास-प्रसिद्धीपासून 'मराठ्यांचा एक महाभारतासारखा' ग्रंथ व्हावा व त्यांत पूर्व व सध्यां आस्तित्वांत असलेल्या मंडळींचा इतिहास, त्यांचे फोटो त्यांची हुद्यासह नांवनिशी प्रसिद्ध होऊन तें एक मराठा ज्ञातीचें ह्या विसाव्या-शतकांतील इतिहासरूपी स्मारक व्हावें, हाच आमचा हा मराठा—कुळांचा इतिहास प्रसिद्ध करण्याचा हेतु आहे. आजपर्यंत अशाप्रकारचा प्रयत्न कोणीही केला नाहीं; म्हणूनच आपल्या पूर्वजांची एकंदर हकीकत मिळत नाहीं. ही उणीव सांप्रत आपण भरून काढण्याचा हस्तें परहस्तें प्रयत्न केला पाहिजे. आपण जर आम्हांस ह्या कामीं द्रव्यसाहाय्य व आपल्या कुळाच्या अस्तित्वांत असलेल्या हकीकती देणार नाहीं तर आमच्या हातून हें कार्य कसें सिद्धीस जावें? याचा आपणच विचार करा. मराठ्यांच्या कैफियती अगर जैतनामे लिहून ठेवण्याची कांहीं कांहीं घराण्यांमध्यें अद्यापही वहिवाट आहे. कित्येक कुळांच्या संग्रहीं असलेलीं कागदपत्रें व बखरी अनेक दंग्याधोप्यांत वगैरे नाहींशीं झालीं आहेत. तसा प्रसंग या पुढेंही न येण्यासंबंधानें आपण खबरदारी घेणें म्हणजे ते छापवून संग्रहीं ठेवणें हें अत्यावश्यक होय.

ज्या ज्या कुळांतील पुरुषांनीं आमच्या विनंतीस मान देऊन, आपल्या संग्रहीं असलेलीं कागदपत्रें व कैफियती तसेंच वंशवृक्ष त्याप्रमाणेंच फोटो पाठवून दिले, तसेंच आम्हांस ह्या ग्रंथ प्रकाशित करण्याच्या

कामीं द्रव्यसहाय्य व उत्तेजन दिलें, त्याबद्दल आम्हीं त्यांचे अत्यंत ऋणी आहों. त्याप्रमाणेंच सदर जाधव-घराण्याची कैफियत हा ग्रंथ श्रीमंत नामदार सरदार शंभुसिंगजी जाधवराव राजे मालेगांवकर यांस अर्पण करण्यासंबंधानें विनंति केलीं असतां, ती त्यांनीं मान्य करून परवानगी दिली, याबद्दल आम्हीं श्रीमंत शंभुसिंगजी राजे यांचे अत्यंत आभारी आहों.

आतां आम्हीं या पुढील भाग कसे प्रसिद्ध करणार तें थोडक्यांत दर्शवितों. आज आम्हीं ह्या पहिल्याभागीं फक्त जाधवघराण्याची हकीकत प्रसिद्ध केली आहे. यानंतर खालील माननीय कुलांतील पुरुषांच्या हकीकती येत्या भागीं प्रसिद्ध करणार आहों; करितां त्या त्या कुळांतील पुरुषांनीं, हा ग्रंथ पोहोंचल्यापासून एक महिन्याच्या आंत आपआपल्या हकीकती व वंशवृक्ष लिहून पाठविण्याची कृपा करणें. *जाधव घराण्याच्या इतर शाखा वांघोलीकर जाधव, आडवलकर, शिरगांवकर, त्र्यंबककर, बांदिवडेकर, साटम ऊर्फ जाधव, भोंसले–सातारकर, कोल्हापूरकर, तंजावरकर, नागपुरकर, अक्कलकोटकर, पेंडुरकर, आचरेकर, मानगांवकर, तरंदळेकर, वरवडेकर, आंब्रडकर, असारोंडकर, प्रभावळकर, वाडकर वगैरे, शिर्के, चिवेली, कुटरे, खोपड, दळवी भोंसले, होडावडेकर, मानगांवकर, तळेगांवकर, आंब्रडकर, दळवी, तळगांवकर, जानवलकर, पालवनकर; नाटळ, भिरंवडे, वरदें, आवळेगांवकर, मसूरकर, केसरकर, सावंत, आचिरणेकर, सांगळवाडकर, राव, पांवसकर, नारिंग्रेकर, मिटबांवकर, कांदळगांवकर, बिरवाडकर, रेडकर, सत्तरकर, राणे, वाडकर, इलयेकर तावडे, बागवे देसाई, बांदिवडेकर, वेंगुर्लेकर, प्रभु, मसूरकर मुळीक प्रभु. चिंदरकर पाताडे, वाटूळचे चव्हाण, फणसोपचे साळवी, भेलसईचे कदम, शृंगारपूरचे सुर्वे, तांबूळकर, परमेकर, आजरेकर देसाई, पेंडूरकर ताटे, तारळेकर माहाडिक, आंगरे वजारत महासरखेल, कदम बांडे, कागलकर घाटगे, मलवडीकर घाटगे, घोरपडे अमिरुल–उमराव, घोरपडे गजेंद्रगडकर, चव्हाण डफळे देशमुख, थोरात, पाटणकर–साळुंखे, निंबाळकर, फलटणचे पवार, देवास व जतचे पवार, सुकठणकर, पवार सुपेकर, शिंदे साहेब सुभा, शिंदे कनेरखेडकर, सेनासाहेब सुभा, चौधरी, अमिरुल-उमराव शितोळे, शिलाहार ऊर्फ शेलार, नांदवीकर सावंत, वडघरचे नाईक, पासलकर, मालसुरे, हिम्मत-बहाद्दर, ह्मसवडकर मान्यांचीं दोन घराणीं, शिंदे, गायकवाड, निकम, पांढरे, रणनवरे, बासडे, राव-रंभा, देवगडचे जगताप इनामदार, खळतकर वाघमारे, सेनापति दाभाडे, गुर्जर, खुळे, वाघ, भोयटे, भापकर, विचारे, पायघुडे, वाघमारे, खानवीलकर, मोहिते, घायगुंडे शेडगे, खल्लाटे, लोखंडे, भिसे, धुळप (मोरे) मिसाळ, पिसाळ, बोधे, बरगे, पोळ, लिगाडे, फडतारे आंगळे, निंगळे, सेवाळे, आंगणे, रणदिवे, वाबळे, गाढवे, रसाळे, सोनावणे, काकडे, काटकर, शिनगारे, ढमढेरे, मालप, फाकडे, भोगले, पालव, व इतरही निरनिराळ्या मराठा कुळांतील पुरुषांस कीं, ज्यांचीं नांवें स्थलसंकोचास्तव ह्या ठिकाणीं लिहिलीं नसतील त्या सर्वांसही आपआपल्या हकीकती पाठविण्यासंबंधानें आम्हीं जाहीर विनंति करीत आहों. त्यांनीं खालील गोष्टीकडे अवश्य लक्ष देणें.

१ आपल्या कुळासंबंधाच्या प्रचारांत असलेल्या दंतकथा, कैफियती व कागदपत्रें यांच्या आधारें आपला इतिहास लिहून पाठवावा. सोबत वंशवृक्षही रवाना करावा. महत्त्वाचे कागद, पत्रें यांच्या नकला प्रसिद्धीसाठीं पाठवाव्या. आपल्या संग्रहीं, आपल्या पूर्वजांचे फोटो, हस्ताक्षर, जन्मटिपणें अगर कुंडल्या असल्या तर त्यांचेही उतारे व मूळ कागद पाठवावे. ते परत करण्यांत येतील.

२ राजे, महाराजे, सरदार, जहागिरदार, इनामदार, देशमुख, मामलेदार, मुनसफ, वहिवाटदार, सुभे, पोलीस इन्स्पेक्टर, पोलीस सब इन्स्पेक्टर, मिलिटरी खात्यांतील, कर्नल, कमांडेंन्ट, कॅप्टन, लेफ्टनंट, ए. डी. सी. सुभेदार, मेजर तसेंच निरनिराळ्या संस्थांचे जनक, प्रेसिडेंट, सेक्रेटरी, व्हाइस प्रेसिडेंट, प्रसिद्ध पुरुष कीं जे सावकारी शेती अगर धंदे करितात असे,

*ज्या ज्या कुलांतील पुरुषांनीं आपल्या हकीकती या पूर्वींच आमच्याकडे पाठविल्या आहेत त्या पुढील भागीं दाखल होतीलच. ज्यांनीं पाठविल्या नसतील त्यांनीं विलंब लावूं नये. फक्त, एक महिन्याची अवधि दिलेली आहे ती वाढविण्यांत येणार नाहीं. एप्रिल ३० तारखेपर्यंत हकीकती याव्या. कारण २ रा भाग जून अखेर प्रसिद्ध होणार आहे.

मेडिकल सर्जन, असिस्टंट सर्जन, पोस्टमास्तर, डॉक्टर कीं ज्यांनीं कोणत्याही कॉलेजची डिग्री मिळविली आहे असे, इलेक्ट्रिक इंजिनिअर, इंजिनिअर, प्रोफेसर, दिवाण, नायबदिवाण, फौजदार, नायबफौजदार, नेटिव्ह अ. कलेक्टर, असिस्टंट कलेक्टर, पदवीधर, एम. ए. एल एल बी; एम. ए; बी. ए, एल एल. बी.; बी ए.; रावबहादुर, रावसाहेब, जे. पी; एल. ए. जी. वकील; इत्यादि बंधूंस, सप्रेम विनंति करण्यांत येत आहे कीं, आपण आपआपले फोटो; आपला त्रोटक वृत्तांत, त्यांत जन्माची तारीख सन वगैरे, कुंडली असल्यास ती, कुळाची साधारण माहिती; गोत्रप्रवर; वतनी अगर वास्तव्याच्या गांवाचें नांव, नोकरीचा अगर पूर्वजांनीं मिळविलेले हुद्दे. सरासरी सालीना उत्पन्न, शरीर संबंध वगैरे माहिती अवश्य पाठविण्याची कृपा करणें. संस्थांच्या जनकांनीं संस्थेचा त्रोटक वृत्तांत, तिचा उद्देश, उत्पन्न कामें वगैरे अहवाल पाठविणें. दिरंगाई करूं नये. आमच्याकडून वेगळें पत्र येईल म्हणून वाट पाहूं नये. ते सर्व फोटो; मराठा कुळांच्या इतिहासांत प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत. डायरेक्टरीमध्यें प्रसिद्ध करण्यासाठीं, आम्हीं जे फार्म सदर ग्रंथाबरोबर ठेविले आहेत ते ज्यांनीं भरून पाठविले नसतील त्यांनीं अगत्य भरून पाठविणें. कारण त्या फॉर्ममधील नांवें मराठा-डायरेक्टरीमध्यें प्रसिद्ध करणार आहों. सदर फॉर्ममध्यें ज्या ज्या मराठा-पुढाऱ्यांची इच्छा मराठा-कुळांच्या इतिहासास वर्गणीदार व्हावयाची नसेल, अशा मराठा पुढारी मंडळींचीही नांवें आपण आपल्या नांवाबरोबर लिहून पाठविल्यास हरकत नाहीं. तींहीं नांवें डायरेक्टरीमध्यें प्रसिद्ध करण्यांत येतील. सर्व हकीकत सुवाच्य अशा बालबोध लिपीमध्यें, लिहून पाठवावी. मोडीमध्यें लिहून पाठविण्याची तसदी घेऊं नये.

खेरीज सर्वत्र बांधवांस अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं ह्या कार्यास हस्तेंपरहस्तें मदत करावी. हा जाधव-घराण्याच्या कैफियतींचा प्रथम भाग मराठा-मित्राच्या आश्रयदात्यांकडून थोडेंसें पारितोषिक घेऊन १९११ सालच्या भेटीदाखल दिला आहे. सदर पुस्तकाचा आकार पाहतां, आम्हीं त्यांजकडून घेतलेलें परितोषिक कांहींच नाहीं, अशी त्यांची खात्री होईल. असो. तरी यानंतर प्रत्येक तिमाहीस प्रसिद्ध होणारे भाग, आपणांस सदर ग्रंथाच्या आश्रयदात्यांमध्यें नांव नोंदिल्याशिवाय मिळावयाचे नाहींत. आपण या ग्रंथाच्या आश्रयदात्यांमध्यें नांव नोंदिल्यासच यापुढें प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक भाग आपणांस आठ आठ आण्यांस मिळतील. या साठीं या पुस्तकांत असलेला तक्ता भरून पाठविणें. तक्ता भरून पाठविल्यास अत्युत्तम होईल. कारण, त्यांत दुसऱ्या ज्या आपल्या आप्त स्वकीयांस अगर बंधूंस 'मराठा कुळाच्या इतिहासामध्यें' नांव नोंदणें असेल त्यांचींही नांवें भरून पाठवितां येतील. 'मराठा कुळांच्या इतिहासाच्या' आश्रयदात्यांमध्यें एप्रिल ता० ३० च्या आंत नांव नोंदणारांसच ह्या ग्रंथाचे सर्व भाग प्रत्येकीं आठ आण्यांस मिळतील, नंतर नांवें नोंदणारास एक रुपया किंमत द्यावी लागेल. कोणताही विवक्षित भाग घेऊं इच्छिणारांस तो मिळणार नाहीं. त्यांस मूळपासूनचे भाग रवाना करण्यांत येतील.

शेवटीं, हा ग्रंथ छापण्याच्या वेळीं तांतडीनें छापिला गेल्यामुळें, यांत कांहीं अशुद्धें, ऱ्हस्व, दीर्घ वगैरे दोष राहिले आहेत. कित्येक ठिकाणीं, मात्रा, वेलांट्या वगैरे छापतेवेळीं उडून गेलेल्या आहेत. तरी त्यांचें शुद्धीपत्र न देतां तें वाचते वेळीं सहज समजण्यासारखें असल्यामुळें तसेंच ठेविलें आहे. याबद्दल सहृदय वाचक क्षमा करितील अशी आशा आहे.

अखेर ज्या जगच्चालकाच्या कृपेनें, आरंभिलेल्या कार्यास ह्या पहिल्या भागानें मूर्तस्वरूप आलें आहे, त्या जगच्चालकाचे सानंद आभार मानून, पुढील भागींही आपला कृपाकटाक्ष सदोदित असाच ठेव म्हणून त्यास नम्र विनंति करीत आहें.

आपला सर्वांचा नम्र दास,

गोपाळ दाजीबा दळवी.

प्रकाशक,

भायखळा चमेलीची वाडी, ता० ५-३-१२

जाधव घराण्याची कैफियत रचनेच्या कामीं पुढील साधनांचा यथाकाल उपयोग करण्यांत आला आहे.

१ श्रीमंत नामदार सरदार शंभुसिंगजी यांचें दप्तर चाळून पाहतां, मागील काळच्या दोन बखरी मिळाल्या. सदरहू बखरी अगदीं जुनाट व दुर्बोध अक्षरांत लिहिलेल्या असून, जागजागीं अक्षरें उडालीं आहेत. मधून मधून सदर बखरीचे कागदही जळाले आहेत. ह्या बखरी पूर्वीच्या जमाखर्ची पद्धतीनें सुट्या कागदावर लिहिल्या आहेत; व मधून मधून कित्येक बंद विस्खलित झालेले आहेत. त्या योगानें इतिहासाचा संदर्भ लागण्यास फार कठीण गेलें.

२ नामदार डॉक्टर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर एम्. ए. पी. एच्. डी. एल्. एल्. डी. यांनीं 'एनशन्ट हिस्टरि ऑफ धि डेक्कन' या नांवाचा एक बहुमोल ग्रंथ फार शोधपूर्वक लिहिला आहे. त्याचा, प्राचीन इतिहास लिहितेवेळीं आम्हांस बराच उपयोग झालेला आहे.

३ 'काव्येतिहाससंग्रह' नांवाचें मासिक, पुणें गव्हर्नमेंट हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर रा० सा० काशिनाथ नारायण साने बी. ए. हे काढीत असत. त्यांत सातारकर छत्रपतींच्या दप्तरांतले जुने कागद व पत्रें आणि मोठमोठ्या घराण्यांच्या बखरी वगैरे बऱ्याच प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांचाही प्रसंगवशात् उपयोग केलेला आहे.

४ श्रीयुत, गोविंद सखाराम सरदेसाई बी. ए. बडोद्याच्या राजपुत्र विद्यालयाचे अध्यापक, यांनीं मराठी व मुसलमानी रिसायतीसंबंधानें स्वतंत्र दोन मोठालीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत. त्यांचाहि बराच उपयोग करण्यांत आलेला आहे.

५ लेफ्टेनेंट कर्नल जेम्स टॉड, माजी पोलिटिकल एजंट, राजपुताना, यांनीं राजस्थानचा इतिहास लिहिला आहे. त्याचाही प्रसंगवशात् उपयोग करण्यांत आलेला आहे.

६ साताऱ्याचे पोलिटिकल एजंट कॅप्टन जेम्स ग्रँट डफ साहेब. यांनीं निरनिराळ्या मराठे घराण्यांपासून मिळविलेल्या व तसेंच सरकारी दप्तरांत सांपडलेल्या कागदपत्रांच्या आधारानें मराठ्यांचा बराच विस्तृत इतिहास इंग्रजींत लिहिला आहे, त्याचा बराच उपयोग करण्यांत आलेला आहे.

७ नेक नामदार सर बार्टल फ्रियर साहेब बहादुर यांच्या सांगण्यांवरून श्री० रत्नसिंहजी यांनीं तयार करविलेली संक्षिप्त इतिहासाची प्रत.

८ तसेंच, सुक्तिमुक्तावली, संगीत रत्नाकर, गंगावकिली, ज्ञानेश्वरी, विजापूरचा इतिहास, निजामशाही, इतिहास संग्रहाचे कांहीं अंक, मे. ॲक्वर्थ साहेबांचें पोवाड्याचें पुस्तक, भारतीय साम्राज्य, भारतवर्ष, कांहीं अंक, विविधज्ञानविस्ताराचे कांहीं अंक, श्री० शाहू छत्रपति यांची रोजनिसी व पेशव्यांच्या दप्तरांमधील पत्रें-वगैरे.

ह्या सर्व ग्रंथकर्त्यांचे आम्हीं अत्यंत आभारी आहों

ह्या जाधव घराण्याच्या कैफियतीचे चार भाग केले आहेत.

भाग पहिलाः—श्रीकृष्णापासून शंकरदेवापर्यंत—(इ० स० १३१३) देवगिरीच्या राज्याच्या अस्तित्वापर्यंत.

भाग दुसराः—गोविंददेवापासून लुखजी व शिंदखेडच्या दत्ताजीरावापर्यंत.

भाग तिसराः—सुजनसिंहापासून, धनाजी जाधवापर्यंत (इ० स० १७१०).

भाग चवथाः—चंद्रसेनापासून, हल्लींच्या शंभुसिंग जाधवरावांपर्यंत (इ० स० १९१०).

धनाजी जाधवरावांचा शिक्का.

राजाराम चरणीं दृढ भाव ।
सेनापति धनाजी जाधवराव ॥

रतनसिंग जाधवराव मालेगांवकर यांचा शिक्का.

श्रीशंभोरमरसिंहस्य सुवर्णपदपंकजम् ।
यादवस्य कुलोत्तंसो रत्नसिंहो विराजते ॥

मराठी ग्रंथप्रकाशक मंडळ.

मराठा-मित्र पुस्तकमाला.

ह्या मालेंत आजपर्यंत सहा पुष्पें गुंफिलीं असून, यानंतरही अनेक मनोवेधक, चित्ताकर्षक व प्रगतिपर-सामाजिक, ऐतिहासिक, धार्मिक-पुस्तकें, अनेक विद्वान् मंडळींकडून लिहवून घेऊन प्रसिद्ध करण्यांत येतील. आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांवर विद्वानांचे अत्युत्तम अभिप्राय मिळाले असून, पहिल्याच पुष्पास दक्षिणा प्राइझ कमिटीनें दहा रुपयांचें बक्षिस दिलें आहे. यानंतर सदर मालेंत, मराठा कुळांचा इतिहास व इतर सामाजिक ऐतिहासिक कादंबऱ्या, धार्मिक व उपदेशपर ग्रंथ विद्वान् मंडळींकडून पसंत करवून प्रसिद्ध करण्यांत येतील. ज्या ज्या ग्रंथकर्त्यांकडून प्रसिद्धीकरितां पुस्तकें येतील, तीं कमिटीकडून तपासवून पसंत असल्यास ग्रंथकर्त्यास मोबदला देण्यांत येईल. नापसंत पुस्तकें ग्रंथकर्त्यांच्या खर्चानें परत करण्यांत येतील.

मालेचे नियम.

सदर मालेचा उद्देशः—बहुजनसमूहामध्यें ज्ञानाचा फैलाव व्हावा, त्यांस ऐतिहासिक वाङ्मय कंटाळवाणें न वाटतां तें वाचण्याची उत्कंठा लागावी, त्यांच्या आचारविचारांत (सामाजिक व धार्मिक) आवश्यक असे फेरफार व्हावे, अल्पमोली व बहुगुणी अशा पुस्तकांचा त्यांस संग्रह करितां यावा. हाच मालेचा उद्देश आहे.

हितचिंतकः-मालेस शंभर किंवा त्यापेक्षां जास्त रकम देणारांस हितचिंतक समजण्यांत येईल. त्यांचीं नांवें मंडळाच्या हितचिंतकांमध्यें नोंदिलीं जाऊन, कमिटीमध्येंही दाखल केलीं जातील. त्यांस मराठा-मित्र एक प्रत व मालेमध्यें प्रसिद्ध होणारीं सर्व पुस्तकें (लायब्ररी एडीशन) प्रत्येकीं दोन प्रती पाठविण्यांत येतील. व त्यांचीं नांवें मालेच्या प्रत्येक पुस्तकाच्या आरंभीं प्रसिद्ध करण्यांत येतील.

तहाहयात आश्रयदातेः—मालेस पंचवीस रुपये किंवा शंभराच्या आंत रकम देणारास मंडळाचे तहाहयात आश्रयदाते समजण्यांत येईल. त्यांस मालेमध्यें प्रसिद्ध होणारीं सर्व पुस्तकें (लायब्ररी एडिशन) प्रत्येकीं एक प्रत पाठविण्यांत येईल व त्यांचीं नांवें मालेच्या प्रत्येक पुस्तकाच्या आरंभीं प्रसिद्ध करण्यांत येतील.

कायमचे आश्रयदातेः—मालेस एक रुपया देणारास मंडळाचे कायमचे आश्रयदाते समजण्यांत येईल. त्यांस मालेमध्यें प्रसिद्ध होणारीं सर्व पुस्तकें निम्या किमतीनें मिळून योग्य तें टपाल हांशील आकारण्यांत येईल. व्ही. पी. चा चार्ज प्रत्येक वेळचा एक आणा आकारण्यांत येणार नाहीं. त्यांचीं नांवें साल अखेरच्या मालेच्या पुस्तकांत प्रसिद्ध करण्यांत येतील.

आश्रयदातेः—मालेमध्यें नांवें नोंदणारांस मंडळाचे आश्रयदाते समजण्यांत येईल. त्यांस मालेमध्यें प्रसिद्ध होणारी सर्व पुस्तकें निम्या किंमतीनें मिळून योग्य टपाल हांशील व व्ही. पी. चार्ज एक आणा आकारून पुस्तकें रवाना करण्यांत येतील.

मालेमध्यें नांवें नोंदणारांनीं, हितचिंतक, तहाहयात आश्रयदाते, कायमचे आश्रयदाते, व आश्रयदाते ह्या चार वर्गांपैकीं ज्या वर्गांत नांव नोंदणें असेल, त्या वर्गाचा अवश्य खुलासा करावा.

लक्षांत ठेवावयाचे नियम.

१ कमिटीनें जें पुस्तक पसंत केलें असेल तें प्रत्येक आश्रदात्यास कबूल करणें भाग पडेल.

२ कोणत्याही सबबीवर व्ही. पी. परत न करण्याची खबरदारी घेणें.

३ व्ही. पी. पाठविण्यापूर्वी प्रत्येकास एक अलाहिदा कार्ड रवाना करण्यांत येईल.

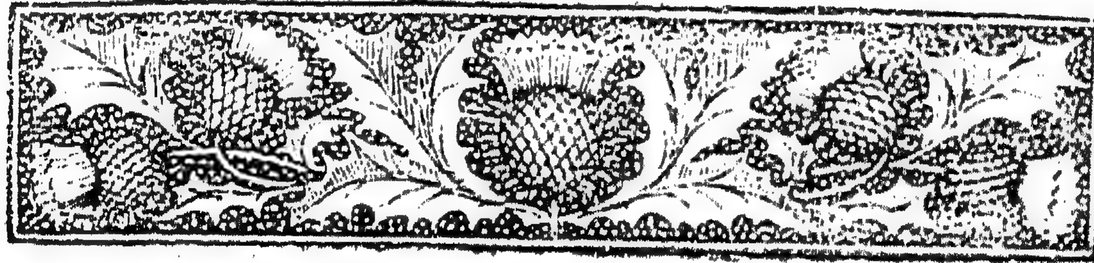
सर्व पत्रव्यवहार—**श्रीयुत गोपाळ दाजीबा दळवी.**

व्यवस्थापक, मराठी ग्रंथप्रकाशक मंडळ, मुंबई नंबर ११ ह्या पत्त्यावर करणें.

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग पहिला.

अनुक्रमणिका.

देवगिरी येथील

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग पहिला.

श्रीकृष्णापासून-सुबाहु-

ख्रिस्ती शकापूर्वी अडीच हजार वर्षाचे सुमारास हिंदुस्थानांत मध्य-आशियांतून 'आर्य' नांवाच्या लोकांच्या टोळ्या येऊं लागल्या व त्यांनीं उत्तर-हिंदुस्थानांत प्रथम प्रवेश करून पंजाब, काश्मीर, अयोध्या, दिल्ली लखनौ, लाहोर व कनोज वगैरे ठिकाणी वसाहती केल्या. तेथील मूळचे भिल्ल; कोळी वगैरे अडाणी लोकांशीं युद्ध करून, त्यांस त्यांनीं जंगलांत हांकून दिलें व निरनिराळ्या ठिकाणीं आपलीं राज्यें स्थापन केलीं. आर्यावर्तांत त्या अडाणी व बिनसुधारलेल्या लोकांचीं जागोजाग राज्यें होतीं; तीं आर्यांनीं क्रमाक्रमानें जिंकून आपला अंमल तेथें कायम केला; व आपला धर्म, रीतरिवाज, कलाकौशल्य इ० गोष्टींचा प्रसार केला.

आर्यांनीं मोठमोठीं विद्यामंदिरें उभारलीं; राजवाडे व देवालयें बांधलीं; तलाव, विहिरी, धर्मशाळा इ० लोकोपयोगी कृत्यें केलीं व मोठमोठीं शहरें वसवून आणि व्यापार वाढवून, भरतखंडाला वैभवशाली व संपत्तिमान् करून सोडलें. प्रत्येक राजधानीमध्यें व्यापारी, शेतकरी, शिपाई, कारागीर, पंडित, न्यायाधीश, मुत्सद्दी, साधु, गवयी, शास्त्री आणि वैद्य वगैरे हरएक व्यवसायाचे लोक सुखानें नांदत असत. त्या कालीं आर्यावर्तांत अनावृष्टि क्वचित् होत असून, बहुतेक सर्वकाल सुबत्ताच होती. लोक उद्योगी, पाणीदार, सधन, सुखी, सत्त्वस्थ, निगर्वी, परोपकारी, सदाचारी, सत्यव्रती, धार्मिक, निष्कपटी, देशाभिमानी, शूर, स्वातंत्र्याभिलाषी आणि नीतिमान् असे होते. सारांश, राष्ट्रांत जे गुण पाहिजेत, ते सर्व त्या वेळच्या लोकांच्या अंगीं होते. आर्यावर्त अशा तऱ्हेचा सुधारलेला होता. या भरतखंडांत एकंदर छप्पन्न देशांची गणना होत होती; व त्यांजवर शहाण्णव कुलांचे राजे राज्य करित असत. हीं शहाण्णव कुलें पुराण-प्रसिद्ध आहेत. त्यावेळीं समाजामध्यें गुण-कर्मानुसार चार वर्ण असत. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चार जातींचे लोक आपआपल्या धंद्यांप्रमाणें जात ठरवून घेऊन, वर्तन करित असत. या चारही जातींत एकमेकांमध्यें अन्नव्यवहार व क्रमशः शरीरसंबंध होत असत. त्या कालीं देशांत कोणतेही प्रकारची दुही नसून, एकंदर राष्ट्रांत संघशक्ति चांगली होती. ज्याची शरिरसंपत्ति सुदृढ असून, जो शूर, धाडसी व बुद्धिवान् असे, तो शिपाईगिरीचें काम करून आपल्यास क्षत्रिय म्हणवून घेत असे. जो तत्त्ववेत्ता, विद्वान्, धार्मिक, सत्त्वस्थ, निरभिमानी व ईश्वर-साधन करून धर्मप्रसार करणारा असे, तो आपणास ब्राह्मण म्हणवून घेई. शेती, कलाकौशल्य, उदीम, व्यापार करून व राष्ट्राची संपत्ति वाढवून, जो धनसंचय करी, तो आपणास वैश्य म्हणवून घेत असे. आणि मोलमजूरी, गायन-वादन, व तिन्ही वर्णांची नोकरी करून जो निर्वाह करी तो आपणांस शूद्र म्हणवून घेत असे. असें त्या काळीं समाजाचें वर्गीकरण होतें. त्या कालीं सर्व राष्ट्राची नीतिमत्ता चांगली असून, शरीर-संपत्तीही उत्तम होती. खाण्यापिण्याची वगैरे कोणत्याही प्रकारें ददात नसून, शरीरास अवश्य असे लागणारे सर्व पदार्थ मुबलक मिळत असत. पतीवर निष्ठा ठेवून गृहसंबंधीं कामें दक्षतेनें करणाऱ्या अशा सत्त्वशील स्त्रिया होत्या. मुलांबाळांचें उत्तम संगोपन करून, त्यांस विद्यादान देणाऱ्या अशा माता होत्या. भावांवर उत्तम प्रीति ठेवणाऱ्या भगिनी होत्या. राष्ट्रकार्यांत मदत करणाऱ्या मुत्सद्दी व शूर अशा स्त्रियाही होत्या. स्त्रियांना सर्व तऱ्हेचे गृहसंबंधीं स्वातंत्र्य व योग्य अधिकार होते. सारांश, अशा

राष्ट्रांत जशा तऱ्हेच्या स्त्रिया असाव्या, तशा तऱ्हेच्या होत्या व त्यांस सर्व तऱ्हेची धर्मसंबंधीं व इतर मोकळीक होती. ज्या काळीं या देशांत अशी लक्ष्मीची पूर्ण कृपा व लायक आणि थोर स्त्री-पुरुषांची समृद्धि होती, त्या काळचें या देशांतलें सुख काय वर्णावें ? तें स्वर्गतुल्य सुख होतें; असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

परंतु कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक वाईटच. रहाटगाडगें वर गेलें कीं, कांहीं वेळानें तें खालीं तळास जावयाचेंच; असा सृष्टीचा नियम आहे. त्याप्रमाणें या भरत-खंडाचीही लवकरच स्थिति झाली. आम्ही जीं वर शहाण्णव कुळें क्षत्रिय राजांचीं होतीं म्हणून सांगितलें, त्यांचे आपआपसांत तंटे उपस्थित झाले. पुराणांत (म्हणजे महाभारत वगैरे ग्रंथांत) क्षत्रियांच्या उत्पत्तीचें वर्णन देण्यांत आलें आहे. तें असें:– "क्षत्रियांच्या मुख्य दोन शाखा आहेत. एक सूर्यवंशी व दुसरी सोम-वंशी (चंद्रवंशी). ज्या क्षत्रियांची उत्पत्ति सूर्य या देवतेपासून झाली, ते आपल्यास सूर्यवंशी मानित असत; व ज्यांची उत्पत्ति चंद्रापासून झाली, ते आपल्यास चंद्रवंशी म्हणवीत. सूर्य-वंशामध्यें श्रीरामचंद्र यांनीं अवतार घेतला, व त्याचप्रमाणें प्रसिद्ध श्रीकृष्ण यांनीं चंद्रवंशांत अवतार घेतला.श्रीरामचंद्रांनीं अवतार घेण्यापूर्वीं क्षत्रिय व ब्राह्मण यांचेमध्यें तंटे सुरू झाले होते. प्रसिद्ध भार्गवराम (परशुराम) व त्याचे समकालीन क्षत्रिय यांच्यामध्यें पुष्कळ वर्षें युद्ध होऊन, परशुरामानें क्षत्रियांचा नाश एकवीस वेळां केला. ब्राह्मणांपैकीं वसिष्ठ व क्षत्रियांतला विश्वामित्र यांचाही धर्म-संबंधीं तंटा लागला होता. विश्वामित्र हा कान्यकुब्ज (कनोज) देशाचा राजा असून, स्वतःस वेदोक्त विधी करण्याचा अधिकार आहे, व गायत्री क्षत्रियांची आहे. अशाबद्दल वसिष्ठाशीं भांडत होता. या तंट्याचा निकाल विश्वामित्राच्या बाजूचा झाला व गायत्री क्षत्रियांची ठरली. गायत्री-मंत्राचा छंदर्षि विश्वामित्र ठरला.

श्रीरामचंद्र यांनीं परशुरामाचा पराभव करून त्याला समुद्र-तटाकीं हांकून दिलें. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यांतल्या या तंट्याची संधि साधून अरण्यांत राहणाऱ्या अनार्य लोकांनीं आपलीं मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं. या अनार्य लोकांपैकींच रावण हा एक असून, त्यानें आपलें मोठें राज्य दक्षिण-हिंदुस्थानाकडे स्थापन केलें. ब्राह्मण-क्षत्रियांचा तात्पुरता तंटा मिटल्यावर, श्रीरामचंद्र यांनीं रावणाचा पराभव केला; व पुढें अयोध्येस येऊन आपणास राज्याभिषेक करून घेतला. आपण चक्रवर्ती सार्वभौम राजे आहोंत, असें ठरवून घेण्याकरितां त्यांनीं अश्वमेध यज्ञ सुरू केला व आपला घोडा दुसऱ्याच्या राज्यांत सैन्यासह सोडून त्याला प्रतिबंध करणाऱ्या क्षत्रियांशीं युद्ध केलें. श्रीरामचंद्राच्या या अश्वमेधाचा परिणाम असा झाला कीं, क्षत्रिया-क्षत्रियांत निष्कारण वैमनस्य उत्पन्न झालें. पुढें श्रीकृष्णाच्या वेळींही अशीच गोष्ट घडली. कृष्णावतारीं आर्य-क्षत्रियांनीं पुष्कळ अनार्य लोकांचा संहार केला. आणि पुढें इंद्रप्रस्थाच्या सार्वभौमत्वाविषयीं कौरव आणि पांडव यांच्यांत तंटा लागून, कुरूक्षेत्रीं (पानपत येथें) मोठें तुंबळ युद्ध झालें. त्यांत बहुतेक कौरव राजांचा संहार होऊन ते मृत्युमुखीं पडले. या कारभारांत श्रीकृष्ण प्रमुख होते. या भारतीय युद्धांत असंख्य क्षत्रियांचा नाश झाला. राहिलीं साहिलेलीं क्षत्रियांचीं घराणीं पांडवांनीं श्रीकृष्णाच्या संमतीनें अश्वमेध यज्ञ करून बुडविलीं. अशा तऱ्हेनें देशांत, क्षत्रियांत तंटे उत्पन्न होऊन त्यांच्यापायीं सगळे नाश पावले. कौरव पांडवांचें युद्ध संपल्यानंतर कृष्ण कुळांतील यादवांच्या प्रसिद्ध छप्पन्न घराण्यांमध्यें (छप्पन्न कोटी यादव) आपआपसांत तंटे सुरू झाले व यादवांनीं आपसांत लढून नाश करून घेतला. यावरूनच यादवी होणें ही भयंकर कलहाच्या अर्थाची म्हण मराठी भाषेंत रूढ झाली आहे. याप्रमाणें त्या काळीं सगळ्या हिंदुस्थानांत तंट्यास सुरुवात होऊन जो देश एकेकाळीं अत्यंत वैभवसंपन्न व सुधारणेच्या कळसास जाऊन पोंहोचलेला होता त्यास उतरती कळा लागली. या सर्व गोष्टी महाभारत, भागवत इ० ग्रंथांत सांगितल्या आहेत.

श्रीकृष्ण हा विष्णूचा एक अवतार होता अशी समजूत आहे. या कृष्णाचा जन्म यादव कुळांत

झाला या घराण्याचा मूळ पुरुष * चंद्र होय. त्याचा मुलगा बुध, व बुधापासून ययाति, वगैरे राजे होऊन ययातीला शुक्राचार्यांच्या कन्येपासून मुलगा झाला. या यदूवरूनच त्याच्या घराण्याला 'यादव' असें नांव मिळालें. यादव ऊर्फ जाधव या घराण्याचें गोत्र अत्रि. व अत्रि, शावासविती, व अर्चन असे तीन प्रवर आहेत. हें घराणें ऋग्वेदी आहे. निशाण काळें आहे. कुलदैवत श्रीशंकर व पंथ नाथ, याप्रमाणें गुरु, आचार्य, वगैरे परंपरा आहे. यादव-घराणें सोमवंशी आहे. याच्या एकंदर छप्पन्न जाती आहेत. आपआपसांत तंटे झाल्यामुळें, यांतील बऱ्याच जाती नाहींशा झाल्या. यादवांच्या घराण्यांतील पुरूरवा नांवाच्या राजानें +मथुरेस आपलें राज्य स्थापन केलें. तेथें बरींच वर्षें राज्य करून पुढें कृष्णानें द्वारकेस आपली गादी आणिली. भारतीय युद्ध झाल्यानंतर यादव जेव्हां आपआपसांत लढून मेले, तेव्हां तर या घराण्याची अत्यंत दुर्दशा झाली; व त्यावेळीं श्रीकृष्णानींही आपला अवतार संपविला.

ही गोष्ट ख्रिस्ती शकाच्या अकराशें वर्षें पूर्वीं झाली. कृष्णाला एकंदर आठ स्त्रिया होत्या. पैकीं सर्वांत वडील रुक्मिणी. हिला एक मुलगा झाला. त्याचें नांव प्रद्युम्न. बाकीच्या सात स्त्रियांपैकीं शेवटलीसही एक मुलगा होता. परंतु त्याजबद्दल कोठें फारसा उल्लेख आढळत नाहीं. †प्रद्युम्नानें विदर्भ-राजाच्या कन्येशीं लग्न केलें होतें व तिजपासून त्यास अनिरुद्ध व (वज्र) अशीं दोन मुलें झालीं. वज्रापासून भाति यादवांचा वंश सुरू झाला. या भातिवंशांतल्या लोकांनीं गजनी जसलमीर, चंभुळघर, केरवली वगैरे ठिकाणीं आपलीं राज्यें स्थापन केलीं.

अनिरुद्ध याचा सूड घेण्यास रजपुतांच्या छत्तीस कुळांतील राजे उठले. त्यावेळीं नाभ-वज्राचा मुलगा मरुस्थळीकडे पळून गेला व अनिरुद्ध यानें काटेवाडांत गिरनार ऊर्फ जुनागड येथें जाऊन राज्य स्थापन केलें. पुढें त्याला वज्र नांवाचा मुलगा झाला. त्यानें सुरतेपर्यंत राज्य मिळविलें. वज्रास प्रतिबाहु नांवाचा मुलगा झाला. प्रतिबाहूनें आपलें राज्य गुजराथ-खानदेश पर्यंत वाढविलें. ही गोष्ट इ० सन ७०० च्या सुमारास झाली. प्रतिबाहु यास सुबाहु नांवाचा मुलगा होता. त्यास चार मुलें होतीं. सुबाहुनें आपल्या अंतकाळीं चार मुलांस चार राज्यें वांटून दिलीं. सर्वांत धाकट्या मुलाचें नांव दृढप्रहार होतें. यानें सन ७४५ मध्यें दक्षिणेंत प्रवेश केला. त्याच्या राजधानीचें नांव श्रीनगर असें प्रसिद्ध आहे. पण हें श्रीनगर म्हणजे काश्मिरांतलें नव्हे, तर नाशकाजवळ चांदोर म्हणून जें प्राचीन गांव आहे, तें हें असावें असें म्हणण्यास आधार आहे.

---

*. The Yadu was most illustrious of all the tribes of Ind and became patronymic of the descendants of Boodha, Progenitor of the lunar (Indu) race (page 89 Todds' History of Rajastan.)

+ Thence Mathura founded by Pururava remained for ages the great Power. The name of Jadu (Yadu) of whom there were fiftysix tribes, became famous to the world, and of this race was mighty Hari-Krishna, who founded Dwaraca, The grand international conflicts amongst the "fiftysix Yadu tribes" at Kurukshetra and subsequently at Dwaraka are sufficiently known to the reader of Hindu History and may be referred to elsewhere. These events are computed to have happened about 1100 years before Christ. On the dispersion of these races many abandoned India, and amongst these, two of the many sons of Krishna. This defied-leader of the Yadus had eight wives and off. spring of the first and seventh, by a singular fate now occupy what may be termed the out. posts of Hinduism.

† Rookmani was the senior of these wives; and eldest of her sons was Pridemna, who was married to a Princess of Bidurbha. She bore him two sons Anurudh and Bujra and from the latter the Bhaths claim descent. Bujra had two son

yage 1053 Todds F

दृढ-प्रहार,

(इ० स० ७४५).

द्वारकेंत आपआपसांत भांडून यादव मारले गेले. राहिलेल्यांवर रजपुतांच्या ३६ राजघराण्यांनीं स्वारी करून त्यांचा नाश केला. यादवांनीं सर्व आर्यावर्तावर आपलें वर्चस्व स्थापित केलें होतें. कौरव-पांडव देखील त्यांच्याच तंत्रानें वागत होते. यादव-घराणें त्यावेळीं सर्व हिंदुस्थानांत फार नाणावलेलें व शक्तिमान होतें. त्यांचें ऐश्वर्य अवर्णनीय होतें. त्यांचा दरारा त्या कालीं सर्व राजांवर होता. या व अशा अनेक तऱ्हेच्या कारणांमुळें या यादवांविषयीं तत्कालीन राजांच्या मनांत अप्रीति उत्पन्न झाली होती. अर्थात् ×श्रीकृष्ण स्वर्गीं गेल्याबरोबर व यादवांत आपसांत तंटे लागल्यामुळें, सर्व राजांनीं ही संधि साधून यादवांचा फडशा उडविला. या दंगलींत श्रीकृष्णाचे नातू अनिरुद्ध व वज्र हे पळून गेले. वज्र याला दोन मुलगे झाले. पहिला नाभ व दुसरा क्षीर. क्षीरापासून जर्ज्य अथवा जाट व जदभान अशीं दोन कुळें उत्पन्न झालीं. भरतपुरास जें जाठांचें राज्य आहे तें यांच्याच वंशापैकीं आहे. नाभ याला प्रतिबाहू नांवाचा मुलगा झाला व त्याच्या वंशजांनीं जेसलमीर, केरोली, गजनी, व शेवटीं जामनगर अशीं राज्यें स्थापन केलीं. त्यांजबद्दल टॉड् साहेबांचा राजस्थानचा इतिहास पहावा) कृष्णाचा वडील वंश प्रद्युम्न याचा मुलगा आनिरुद्ध, वज्र, प्रतिबाहू, सुबाहू व दृढप्रहार याप्रमाणें आहे. (पहा हेमाद्रि व्रतखंड).

प्रद्युम्नाचा मुलगा *आनेरुद्ध यानें द्वारका सोडून काठेवाडामध्यें गिरनार उर्फ जुनागड येथें राज्य स्थापन केलें. (पहा टॉड) प्रसिद्ध चांदभाट यानें आपल्या दोह्यांत असें म्हटलें आहे कीं, जाधवास सोरट दिली. तो दोहा येणेंप्रमाणें.—

दोहा.

दियो दिल्ली तूंवरा—दई पट्टन चाउरा ॥
दिय संभरि चहुआन-दई कन्वज राठोरां ॥१॥
परिहारा मुरदेश—सभा भट्टी सिंधतट ॥
दई सोरट जाधवां—दई दच्छन सुभाग भट ॥
चारना कच्छ दीनीं धरा-भाट्टापूरबभावही ॥
बनी गयो नृपति वटी धरा—
गीरिजापात मालागृही ॥

या वरील दोह्यावरून जाधवाला काठेवाड प्रांत दिला. (दई सोरठ जाधवां) असें चांदभाटानें म्हटल्याचें स्पष्ट होत आहे. व टॉड साहेबांनींही आपल्या राजस्थानच्या इतिहासांत गिरनार ऊर्फ जुनागड येथील राजे जाधव असून, कृष्णवंशांतले होते, व काठेवाडप्रांत जाधवांकडे होता, असें म्हटलें आहे. अनिरुद्धाबद्दल यापेक्षां जास्त माहिती ते देत नाहींत. परंतु जाधवांच्या घराण्यांतील परंपरेनें चालत आलेल्या दंतकथेवरून असें कळतें कीं, अनिरुद्ध-वज्र व प्रतिबाहू या तिघांनीं काठेवाडांत राज्य करून अहमदाबाद-सुरतपर्यंत देश काबीज केला. व सुबाहू यानें काठेवाडपासून थेट दक्षिणेपर्यंत मुलूख काबीज केला. हेमाद्रिपंत आपल्या व्रतखंडांत म्हणतात कीं, कृष्णाचा मुलगा प्रद्युम्न, त्याचा मुलगा आनिरुद्ध, अनिरुद्धाच मुलगा वज्र, वज्राचा प्रतिबाहू, असे सर्व राजे द्वारकेचें राज्य करीत होते; व सुबाहूचा मुलगा दृढप्रहार दक्षिणेंत आला.

× When the Yadoos were exterminated in the conflict at Dwarca and Hari had gone to Heaven, Bujra was on his way from Mathura to see his father but had only marched twenty coss (forty miles) when he received intelligence of that event which had swept away his kindred. He died upon the spot when Naba was elected King and returned to Mathura, but Khirr pursued his journey to Dwaraca.

" The thirty six tribes of Rajpoots hitherto oppressed by the Yadus who had long held universal dominion now determined to be revenged. Naba was compelled to fly the holy city (Dwarca). He became prince of Marusthal in the west. (vide Todd's Rajastan History page 1053.)

* The Jadu (yadu) from Junagad (Girnar) was of the race of Krishna and appeared to have held possession of this territory (The Jadhav from Junagara Kathewad)

॥ श्लोक ॥

सर्वेपि पूर्वं मथुराधिनाथाः
कृष्णादितो द्वारवतीश्वरास्ते ।
सुबाहुसूनोरनु दक्षिणाशा—
प्रशासिनो यादववंशवीराः ॥

(हेमाद्रिकृत व्रतखंड, श्लोक २१).

याप्रमाणें द्वारकेहून हें घराणें इ० स० ७४५ चे सुमाराला थेट दक्षिणेंत येऊन पोहोंचलें. यादवांचा नाश झाल्यानंतर जे÷ त्यांतून वांचून सर्व हिंदुस्थानभर पसरले, त्यांपैकींच मराठ्यांमधील जाधवांचें* घराणें आहे, असें टॉड साहेबांनीं म्हटलें आहे. बॉंबे ग्याझिटियर पान ५८७ यांतही जाधव घराण्यांतला सिंघण हा रजपूत घराण्यांतला आहे, असें मि० डब्ल्यु, डब्ल्यु, लॉंच यांनीं जुने माहितीवरून लिहून ठेविलें आहे. या सर्व गोष्टींवरून द्वारकेहून हें घराणें दक्षिणेंत आलें, तें रजपुतांच्या छत्तीस घराण्यांपैकीं होय; याविषयीं शंका रहात नाहीं. दृढप्रहारपासून यादव घराण्याची पुष्कळ विश्वसनीय हकीकत मिळते. दृढप्रहार हा प्रथमतः नाशिक जिल्ह्यांतील चांदोर या ठिकाणीं गादी स्थापून राहिला. खानदेश हाही प्रांत त्याच्या राज्याच्या अंतर्गत होता. त्यानें चांदोरला श्रीनगर असें गोडसें नांव दिलें होतें. याच्याच वंशांतील महादेव व रामदेवराव यांचे पदरीं हेमाद्रिपंत ऊर्फ हेमाडपंत हा मुख्य प्रधान होता. त्यानें व्रतखंड नांवाचा ग्रंथ केला. त्यांत यादव घराण्याचा सर्व इतिहास दिला आहे. व शिवाय बॉंबे ग्याझिटीयर व्हॉल्युम १—भाग दुसरा, यामध्यें यादवांच्या घराण्यांचा इतिहास पान ५११ मध्यें डब्ल्यु, डब्ल्यु, लॉंच एस्क्वायर यांनीं दिला आहे, डॉक्टर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनीं ‡दक्षिणच्या प्राचीन इतिहासावर ग्रंथ लिहिला आहे, त्यामध्यें तत्कालीन शिलालेख, ताम्रपत्रें, नाणीं व हेमाद्रि-

÷This portion of Yadu's stock would appear never to have strayed far beyond the ancient limits of the Suraseni their ancestral abodes. They held celebrated Beena whence expelled they established Karowli west and Subulgurh east of the Chambhul. The tract under the latter called Yaduvati has been wrested from the family by Scindia, Shri Mathura is the independent fief of Kerowli held by Junior Branch.

* The Yadus or as pronounced in the dialects jadoom are scatterred over India and many chiefs of consequence amongst the Marathas are of this sort. (vide page 91 Todd's Rajasthan.)

‡ Early History of the dekkan
The Yadavas of Devagiri
Early History of the family

The genealogy of the Yadavas is given in the introduction to the Vratakhanda attributed to or composed by Hemadri who was a minister of Mahadeva one of the later princes of the dynasty. Some of the manuscripts of the work, however, do not contain it, and in others it begins with Bhillama, as it was he who acquired supreme power and raized the dynasty to importance. Others again contain an account of the family from the very beginning, the first person mentioned being the Moon who was churned out of the milky ocean. From the Moon the genealogy is carried down through all the Puranic or legendary ancestors to Mahadeva. But it is not difficult from the account itself to determine where the legend ends and history begins. Besides the names of most of historical predecessors of Bhillama agree with, those occurring in the copper plate grant translated by Pandit Bhagvanlal Indraji He considered the Yadava dynasty mentioned in his grant to be different from that of Devagiri and called it " A new Yadava Dynasty " as, of course, in the absence of the information, I now publish, he was justified in doing. But it is now perfectly clear that the princes mentioned in the grant were the ancestors of the Devagiri Yadavas. The following early history of the family is based on the account given in the Vratakhanda and on the grant published by the Pandit. The letter however brings down the genealogy only to Sennachandra II who was on the throne in 991 Saka or 1069 A, D. and omits the names of some of the intermediate princess.

Subahu who belonged to the Yadhav race was a universal sovereign. He had four sons among whom he divided the whole earth ruled over by him. The second son—Dridhaprahara became king in the south or Dekkan.

The first king of Yadava family
Dridhaprahara

The Yadavas it is stated were at first lords of Mathura then from the time of Krishna they became s overeigns of Dvaravati or Dwarka and came to be rulers of the South from the time of the son of Subahu viz Dridhaprahara.

पंताचा व्रतखंड या सर्वांच्या आधारें जाधवांचा इतिहास लिहिला आहे. तो इतिहास श्री० नामदार सरदार शंभुसिंगजी जाधवराव यांच्याजवळ असलेल्या कागदपत्रांशीं ताडून पाहतां, बरोबर असून, विशेष बारीक रीतीनें शोध करून लिहिलेला व माहितीनें पूर्ण आहे; याविषयीं शंका राहत नाहीं. दृढप्रहारचा मुलगा पहिला शेऊणचंद्र हा आपले बापाचे मागून गादीवर आला, व शेऊणपूर नामक शहर वसवून त्यानें आपल्या देशाचें शेऊणदेश असें नांव ठेविलें. मुसलमान लोक इकडे येण्यापूर्वी खानदेशाचें हेंच नांव पूर्वीपासून चालत आलेलें होतें. शेऊणदेश नाशिकपासून दौलताबादेपर्यंतच्या मधल्या पट्टीस म्हणत असत. हल्लींच्या खानदेशापेक्षां शेऊणदेशाची मर्यादा पूर्व व दक्षिणेस ज्यास्त होती. शेऊणचंद्राचा मुलगा धाडियप्पा पुनः गादीवर बसला व धाडियप्पाचे पश्चात् त्याचा मुलगा पहिला भिल्लम गादीवर आला. भिल्लमानंतर श्रीराज व त्याचे नंतर वड्डिग असे अनुक्रमें गादीवर आले. वड्डिगनें धुरापा राजाची कन्या व्होदियाव्हा हिच्याशीं लग्न केलें. धुरापा हा राजा राष्ट्रकुटांपैकीं होता. वड्डिगाच्या मागून त्याचा मुलगा धाडियस गादीवर आला.

श्लोक.

अर्वाक्तस्य बभूव भूतलहरिः श्रीवड्डिगाख्यो नृपः ॥ तस्मात् श्रीवरभिल्लमक्षितिपतेः प्रत्यक्षधर्मा भवत् ॥

दानपत्र ।

धाडियसानंतर त्याचा मुलगा दुसरा भिल्लम हा गादीवर आला, दुसरा भिल्लम हा धाडियसाचा दुसरा मुलगा होय. भिल्लमानें झंझ नांवाच्या ठाण्याच्या शिलाहार राजाच्या मुलीशीं लग्न लाविलें.

श्लोक.

भार्या यस्य च झंझराजतनया श्रीलस्थियव्वाह्वया । धर्मत्यागविवेकबुद्धिसगुणा राष्ट्रकूटान्वया । या जाता नवबालनाजसमये यदन्वया धारिता । सप्तांगोद्यतराज्यभारधरणाद्रायत्र याध्यां ततः ॥ १ ॥

या मुलीचें नांव लस्थियव्वा होतें. लस्थियव्वा हिची आई राष्ट्रकूट अथवा महारठ्ठे या राजकुलापैकीं असून, ती ठाण्याच्या शिलाहारवंशी राजास दिली होती. तिची मुलगी लस्थियव्वा ही यादवांच्या घराण्यांत दुसरा भिल्लम यास दिली. राष्ट्रकूट व शिलाहार हे दक्षिणेंतले मूळचे राजे होते. राष्ट्रकूट यांजला महारठ्ठे व ज्या देशावर ते राज्य करीत होते, त्यास महाराष्ट्र असें नामाभिधान पडलें. महारठ्ठे हा शब्द महारथी या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. महारथी म्हणजे मोठा योद्धा, (डॉ० भांडारकरांचा दक्षिणचा प्राचीन इतिहास पृष्ठ १४३ पहा).

याप्रमाणें यादव घराण्याशीं शिलाहार व राष्ट्रकूट अथवा महारठ्ठे या घराण्यांचा संबंध झाला. महारठ्ठे हेच मूळचे दक्षिणेतले राजे होते. आणि म्हणून अलीकडे यादव घराण्याला मराठ्यांचें घराणें म्हणूं लागले. लस्थियव्वा हिजला तीन घराण्यांची उद्धारक असें म्हटलें आहे, तें यथार्थ आहे. ही गोष्ट शके ९२२ मध्यें म्हणजे इ० सन १००० याच्यापूर्वी झाली. संगमनेर येथील देणगी भिल्लमानें शके ९२२ मध्यें दिली आहे. याच वर्षी **रणरंगभीम** म्हणजे तैलक-दुसरा चालुक्य वंशांतील राजा-यानें, माळव्याचा राजा मुंज याजवर स्वारी केली,त्यावेळीं यानें त्याला मदत करून मुंज राजास ठार मारिलें. भिल्लमानंतर वेसुगि राजा गादीवर बसला. त्याचें चालुक्य राजा गोगी याची मुलगी नायलदेवी हिच्याशीं लग्न झालें. त्याच्यानंतर अर्जुन व त्याचेनंतर तिसरा भिल्लम गादीवर बसला. त्यानें जयसिंहाची कन्या व चालुक्यराजा अहवमल्ल याचे बहिणीशीं लग्न केलें. याच चालुक्याच्या निशाणाखालीं तिसऱ्या भिल्लमानें पुष्कळ लढाया मारल्या. ही गोष्ट शके ९४८ म्हणजे सन १०२५ मध्यें झाली. त्याच्या नंतर दुसरा शेऊणचंद्र राजा झाला. ह्यानें चालुक्यराजा विक्रमादित्य यास मदत केली, व पुष्कळ राजे जिंकून आपलें राज्य शत्रूंच्या हातून बचाविलें. शेऊणचंद्रानंतर परमदेव गादीवर आला. त्याच्या मागून परमदेवाचा भाऊ सिंहराज गादीवर बसला. यालाच सिंघण असें म्हणत असत. ह्यानें कर्पूरतिलक नांवाचा हत्ती लांजीपुराहून आणिला होता. चालुक्य वंशांतील दुसरा विक्रमादित्य यास यानें पुष्कळ मदत केली. पुढें त्याचा मुलगा मलुगी गादीवर आला. त्यानें पर्णखेट नांवाचें शहर

जिंकून घेतलें. व उत्कल उर्फ ओडिसा या देशाच्या राजापासून हत्तीची टोळी जिंकून आणिली. नंतर त्याचा मुलगा अमरगांगेय गादीवर आला व त्याच्या मागून त्याचा मुलगा गोविंदराज गादीवर बसला. मल्लुगीला तीन मुलगे होते. पहिला अमरगांगेय दुसरा आमरमल्लुगी व तिसरा भिल्लम. पैकीं अमरगांगेय व गोविंदराज हे गादीवर आल्यानंतर आमर मल्लुगी हा गादीवर आला. पुढें त्याचा मुलगा कालीय बल्लाळ हा गादीवर बसला. त्याचा चुलता पांचवा भिल्लम यानें त्याच्या मुलास गादी न देतां, आपण गादी बळकाविली. भिल्लमानें फार थोडे दिवस राज्य केलें. परंतु आपल्या अल्प कारकीर्दींत त्यानें मोठमोठ्या लढाया मारून, आपणाला सार्वभौमत्व प्राप्त करून घेतलें. त्याबद्दलची थोडीशी हकीकत पुढील भागांत येईल. इतके दिवस यादव राजे चालुक्यांचे मांडलिक म्हणविले जात असत. परंतु आतांपासून ते आपणांस स्वतंत्र म्हणवूं लागले.

पांचवा भिल्लम.

शके ११०९ ते १११४ (इ. स. ११९२ प.)

भिल्लम गादीवर बसला त्या वेळेस म्हैसूरनजीक, हळेबीड उर्फ द्वारसमुद्र येथलि होयसाळ यादव यांचें घराणें वाढत चाललें होतें. वीर बल्लाळ नांवाचा पुरुष त्या वेळीं त्यांचे गादीवर होता. वीरबल्लाळ यानें चालुक्यवंशी विक्रमादित्याच्या राज्यांत प्रवेश करून कृष्णावेण्यांच्या काठीं तळ दिला होता. परंतु त्या वेळीं चालुक्यांची भरभराट असल्यामुळें, त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. परंतु अलीकडे चालुक्यांची सत्ता नष्ट होत चालली होती व लिंगाईत पंथ उदयास येत होता. राज्यांत तंटे बखेडे चालले होते, अशा संधीस वीरबल्लाळनें चौथ्या सोमेश्वर चालुक्याचा सेनापति ब्रह्मा उर्फ बोम्म याचा पराभव केला व चालुक्यांच्या राज्यांतील बरेच प्रांत काबीज केले.

देवगिरीचे यादवांपैकीं अभरमल्लुगी हा त्या वेळीं कलचुरी राजा विजयान याच्याशीं लढाईत गुंतला होता. त्या वेळीं त्याचा सेनापति दादा नांवाचा होता. त्यानें विजयान याजवर बराच विजय मिळविला. दादाला महीधर, जल्ह, सांब, व गंगाधर अशीं चार मुलें होतीं. महीधरानें विजयान राजाचा पराभव केला. याजबद्दल सूक्तिमुक्तावलि नामक ग्रंथांत उल्लेख आहे, तो असाः—

श्लोक.

तस्यान्वयेऽभूत्करिवृन्दनाथो दादाः सदादाननिदानभूतः । यस्येक्षणाद्विज्जण भूपसैन्यं दैन्यं संयाति विक्रमेण ॥ ५ ॥ चत्वारस्तस्य संजातास्तनया नयशालिनः । भुजा इव हरेः शश्वद्विक्रमश्रीविभषिताः ॥ चतुर्मुखमुखोद्गीर्णनिगमा इवते बभुः । ख्याता महीधरो जल्हः साम्बो गङ्गाधरस्तथा ॥ ७ ॥ उपायैरिव तैः काले चतुर्भिः सुप्रयोजितैः । मे (मै) लुगिक्षोणिपालस्य राज्यं जातं सदोन्नतम् ॥ ८ ॥ विज्जणबलजलराशिं विमथ्य भुजमन्दरेण यः कृतवान् ॥ वीरश्रियमङ्कस्थां स न कस्य महिधरः स्तुत्यः ॥ ९ ॥

परंतु चालुक्यांचें राज्य भिल्लमानें जिंकलें. त्याचा बाप मल्लुगी ह्याचे हातून तें जिंकलें गेलें नव्हतें. भिल्लमानें श्रीवर्धन नांवाचें शहर अंतळा नांवाच्या राजाकडून जिंकून घेतलें. प्रत्यण्डकच्या राजाचा लढाईत पराभव केला. मंगळवेढ्याचा राजा विल्लण यास ठार मारलें, आणि दक्षिणेकडील होसाळ यादव नारसिंह, वीरबल्लाळचा बाप, यास ठार मारून त्याच्या राजधानीचें शहर कल्याणही काबीज केलें. या युद्धांत महीधराचा भाऊ जाल्ह हा होता. यानें आपला मातलेला हत्ती मोठ्या शिताफीनें गुजराथच्या राजाच्या सैन्यांत नेला. व त्याच्या छातींत धडकी भरविली व मल्लुगीच्या सैन्याला भिवविलें आणि मुंज आणि अना यास यशस्वी केलें.

याप्रमाणें भिल्लमानें उत्तरेचा सर्व मुलूख काबीज केला व आपल्यास राज्याभिषेक करून देवगिरी शहर स्थापन केलें, (शके ११०९). नंतर भिल्लमानें दक्षिणेकडे मुलूख वाढविण्याची सुरुवात केली. त्यास वीरबल्लाळानें हरकत केल्यामुळें, पुष्कळ लढाया झाल्या व शेवटची निकराची लढाई धारवाड नजीक लकुंडी येथें झाली. तींत भिल्लमाचा मुलगा जैत्रसिंह याचा पराभव होऊन, कुंतलदेश वीरबल्लाळानें बळकाविला.

तेथपासून भिल्लमानें दक्षिणेकडचा मुलूख जिंकण्याचा नाद सोडून दिला. याजबद्दल सूक्तिमुक्तावलि ग्रंथांत पुढील उल्लेख आहे—

श्लोक

विजित्य विज्जणं याते सुरलोकं महीधरे। निनाय भिल्लमं जल्हो राजतां क्षयवर्जिताम् ॥ ११ ॥ गूर्जरभूभृत्कटके कण्टकविषमेऽतिदुर्गमे येन । भगदत्तकीर्तिभाजा दुष्टगजः स्वेच्छया नीतः ॥ २ ॥ मल्लः पल्लवितोरुः भीतिरभितस्त्रस्यद्बल्लो मैलुगिमुंजः । पिण्डितविक्रमस्त्रिभुवनब्रह्मा किलब्राह्मणः ॥ अन्नो नुन्नपराक्रमो विधुतभूर्भम्रणप्राङ्गणे येनाकारि मुरारिविक्रमभृता किं किं न तस्योर्जितम् ॥ १३ ॥

जैत्रपाळ.

शके १११३ ते ११३२ पर्यंत.

भिल्लम १११३ त मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा जैत्रपाळ हा गादीवर बसला. त्यानें हजारों राजे मारून टाकून, नरयज्ञ केला व त्रैलोक्य जिंकलें अशी दंतकथा आहे. तैलंगणचा राजा रुद्रदेव यानें आपला पुतण्या गणपती यास कैदेंत ठेविलें होतें; जैत्रपाळ यानें रुद्रदेवाला ठार मारून गणपतीला गादीवर बसविलें. या जैत्रपाळाला विद्येची चांगली अभिरुचि होती व तो विद्वानांचा परामर्ष घेणारा होता. प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य, याचा पुत्र लक्ष्मीधर हा जैत्रपाळानें मुख्य पंडित केला होता. जैत्रपाळ वेद शिकला होता आणि तर्कशास्त्र व मीमांसा या विषयांचें त्यानें अध्ययन केलें होतें. याला वेदांताचा नाद असल्यामुळें त्यानें मुकुंदराज नांवाच्या ब्राह्मणास गुरु केलें होतें. या मुकुंदराजानें विवेकसिंधु व परमामृत असे वेदांतपर दोन ग्रंथ करून जैत्रपाळास उपदेश केला. मुकुंदराज वैनगंगेच्या तीरीं राहत होता. जैत्रपाळ यानें पुष्कळ साधुसंत धरून कैदेंत टाकले होते. त्याचें कारण, तो माझी समाधि लावा असें म्हणे. समाधि न लाविल्यामुळें या लोकांस त्यानें तुरुंगांत टाकलें होतें. मुकुंदराजानें राजाची समाधि लावून त्याजकडून त्यांची बंधमुक्तता करविली होती. याच्या पश्चात् सिंघण हा राजा झाला.

सिंघण.

शके (११३२ ते ११६९) पर्यंत
इ० सन (१२१० ते १२४७) पर्यंत.

॥ श्लोक ॥

संवत् १२८८ वर्षे वैशाखशुदि १५ सोमऽद्येह श्रीमद्विजयकटके महाराजाधिराजश्रीमत्सिंहणदेवस्य महामण्डलेश्वरराणकश्रीलावण्यप्रसादस्य च । संराज (साम्राज्य अथवा सम्राट्) कुलश्रीश्रीमत्सिंहणदेवेनमहामण्डलेश्वरराणश्रीलावण्यप्रसादेन पूर्वरूढ्यात्मीय ॥

सिंघण हा इ० सन १२१० मध्यें गादीवर बसला. त्यानें आपल्यास महाराजाधिराज विष्णुवंशोद्भव द्वारावतीपूरवर्धीश्वर असें पद धारण केलें. त्यानें जज्जल्लाल राज्यास जिंकून त्याचे हत्ती आणिले. कक्कूल राजाचें राज्य हिसकावून घेतलें. माळव्याचा राजा अर्जुन याचा नाश केला. शिलाहारवंशी भोजराजा यास कैद करून त्याचें राज्य आपल्या राज्यास जोडिलें. असे अनेक पराक्रम केले. गंगाधराचा मुलगा जनार्दनपंत यानें सिंघण यादवाला लढाईमध्यें हत्ती कसे चालवावे, हें शिकविलें. व त्या योगानें अर्जुनराजाचा नाश केला.

जनार्दन यास हत्तींवरचा सेनापति केलें. हें काम झाहला त्याचा भाऊ व त्याचा बाप गंगाधर यांजकडे होतें.

॥ श्लोक ॥

आसीद्गङ्गाधरस्तस्य भ्राता गङ्गाधरोपमः। एकान्वबन्ध यो व्यालान्मुमोचैकान्यदृच्छया ॥ १६ ॥ तस्याभवत्सूनुरनूनसत्वो जनार्दनाह्वः करिवाहिनीशः । सामुद्रवद्यो भुवनं बभार सह श्रिया चित्रमशेषमेतत् ॥ १८ ॥ सिंहोऽप्यध्यापितस्तेन गजशिक्षां तदद्भुतम् । यच्चार्जुनं लसत्पत्रं समूलमुदमूलयत् ॥ २० ॥

सिंघण राजानें राजा लक्ष्मीधर, भंगारीगा देशाचा, सिंह याची शक्ति हरण केली. धारचा राजा घोडेस्वारांच्या सैन्याचा उपयोग करून धरिला. दक्षिणेकडील

होसाल यादव यांच्या घराण्यांतील बल्लाळ राजाचें सर्व राज्य आपल्या राज्यास जोडिलें.

सिंघण राजानें जो एवढा पराक्रम केला, ती त्याची सहज क्रीडा होती, उत्तरेकडील चेदीनांवाच्या राजघराण्यांतील जेजाल हा राजपुत्र असला पाहिजे. कारण याचें नांव त्या घराण्यांत आलें आहे. पश्चिमेकडे त्रिपुर अथवा तेहूर शहर आहे. तेथील राजघराण्यांत कक्कूलचा जन्म झाला होता. मथुरेचा आणि काशीचा राजा यांना त्यानें युद्धांत मारलें. व हमीर या नांवाच्या मुसलमानास सिंघणच्या बालसेनापतीनें जिंकलें. सिंघणनें जेजालदेवाचा पराभव केला. होसाल यादवांपैकीं बल्लाळ यास जिंकलें. पन्हाळ्याच्या भोजराजाला ताब्यांत घेतलें, व माळव्याच्या राजाला जेरीस आणिलें.

सिंघण हा देवगिरी येथें राज्य करीत होता. पन्हाळ्याचा भोजराजा हा शिलाहारवंशी होता. त्याला ठार मारून कोल्हापूरचें राज्य आपल्या राज्याला जोडिलें. तेथपासून यादवांचें नांव ताम्रपटांत येऊं लागलें. शिलाहाराचें नांव कोल्हापूरच्या ताम्रलेखांतून बंद झालें. सिंघणनें खेद्रापूर प्रांतांत एक गांव कोप्पेश्वर देवाला शके ११३६ मध्यें इनाम दिलें. सिंघण यानें गुजराथेवर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या. त्याचे पदरीं खोलेश्वर नांवाचा मुद्गल गोत्री ब्राह्मण सेनापती होता. हा फार शूर होता. त्यानें गुजराथच्या राजाचा गर्व–परिहार केला; माळव्याच्या राजाला चेंगरून टाकिलें व आभीर राजवंशाचा नाश केला.

याप्रमाणें शत्रूंला अग्नीप्रमाणें त्रास देऊन सिंघणची कांहींएक आशा उरूं दिली नाहीं. त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण केले. त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा राम सेनापति झाला. तो मोठें सैन्य घेऊन नर्मदेपर्यंत गुजराथच्या राजावर चाल करून आला. तेथेंच गुजराथच्या राजाबरोबर एक मोठी लढाई झाली. या लढाईंत त्यानें हजारों गुर्जर शिपाई मारले व स्वतःही समरभूमीवर देह ठेविला. यावरून सिंघणनें गुजराथवर दोन वेळ तरी स्वारी केली असावी असें सिद्ध होतें. कीर्ति-कौमुदीचा कर्ता सोमदेव यानें सिंघणच्या गुजराथेवरच्या स्वारीचें वर्णन आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे. गुजराथेंत त्या वेळेस अनहिलपट्टणास वाघेल वंशांतले राजे राज्य करीत होते.

वाघेल हा वंश चालुक्य घराण्यापैकीं होय. सिंघणनें गुजराथेवर स्वारी केली, त्यावेळीं गुजराथचा लवणप्रसाद व त्याचा मुलगा वीरधवल वाघेल हे अनहिलपट्टणास होते. गुजराथचे लोक सिंघणचें सैन्य पाहून इतके घाबरून गेले कीं ते नवीन घरें बांधीनात व धान्य देखील सांठवीनात. सर्वांचीं मनें अगदीं अस्वस्थ होतीं. कोणी धान्य पेरिनात. व जे ते आपले सामानसुमान भरण्यास गाड्या मिळविण्याची तजवीज करूं लागले. जसजसें यादवांचें सैन्य जवळ येत गेलें तसतसे लोक भीतीनें दूर पळून जाऊं लागले. जेव्हां लवणप्रसाद वाघेल यानें सिंघण यादवाचें मोठें सैन्य जोरानें चाल करून आपल्यावर येत आहे असें ऐकिलें तेव्हां त्याला अत्यंत कोप चढला. त्याच्या जवळचें सैन्य थोडे होतें तरी तो आपल्या शत्रूशीं सामना देण्यास निघाला. ज्यावेळीं तापीवर सिंघणचें सैन्य आलें, त्यावेळीं लवणप्रसाद महीपर्यंत आला. एकतर शत्रूचें अगणित सैन्य आणि दुसरें त्या चालुक्यांच्या फौजेचा पराक्रमही दूर्धर. हें पाहून लोकांना जयापजयाविषयीं मोठी शंका उत्पन्न झाली, व काय परिणाम होईल तें कळेना. शत्रु गांवें जाळूं लागले व त्या धुराच्या खुणेवरून शत्रु कोठें आहेत हें जाणून त्या त्या प्रमाणें हालचाली सुरू केल्या. यादव भडोचपर्यंत आले. त्यावेळीं शेतांत पिकें उभीं होतीं. शत्रु इतका जवळ आला तरी लवणप्रसाद यास तो अजिंक्य आहे, असें वाटलें नाहीं.

परंतु इतक्यांत लवणप्रसाद व त्याचा मुलगा वीरधवल ह्यांजवर मारवाडचे चार राजे उठले. आणि गोधारा आणि लाट या देशचे मुख्य सरदार, जे वाघेल राजास आपआपलीं सैन्यें घेऊन मिळाले होते ते त्यास सोडून देऊन मारवाडच्या राजाला जाऊन मिळाले. त्यामुळें गुजराथच्या राजाला शरण येऊन सिंघणाशीं तह करणें भाग पडलें. गुजराथचा राजा श्री लवणप्रसाद व सिंघण यांजमध्यें झालेल्या तहाच्या अटींबद्दलचा श्लोक आरंभीं दिला आहे. लवणप्रसाद ह्यानें सिंघण हा सार्वभौम राजा होता असें त्यांत कबूल केलें आहे. कोणी कोणाच्या राज्यावर पुन्हा स्वारी करूं नये, असें त्या तहांत ठरलें.

(देशेषुरहणीयं ॥ केनापि कस्यापि भूमिर्नाक्रमणीया)

त्यांत आणखी एक अशी अट होती कीं, जर दोघांपैकीं कोणावर शत्रु चाल करून आला, तर दोघांनीं एक होऊन त्याचा पराभव करून एकमेकांस शत्रूच्या तडाख्यांतून सोडवावें आणि जर कदाचित् दोघांच्या राज्यांतील एखादा राजपुत्र बिघडून दोघांपैकीं कोणापाशीं आश्रय मागूं लागला, तर त्यास आश्रय देऊं नये. हा तह शके ११४१ मध्यें झाला, त्या स्वारींत सिंघणतर्फें खोलेश्वर नांवाचा मुद्गलगोत्री ब्राह्मण सिंघणाचा सेनापती होता. सिंघणनें गुजराथेवर दुसरी स्वारी शके ११६० चे आंत केली, या स्वारींत खोलेश्वरचा मुलगा राम हा सिंघणाचा सेनापती होता, त्यावेळीं गुजराथचा राजा विसलदेव होता. हा वाघेल वंशांतील तिसरा पुरुष होय. वाघेल वंशांची हकीगत अशी आहे कीं, सोळांकी वंशांतील कुमारपाल यानें त्याचा मावसभाऊ अरुणराज यास वाघेलगांवची जहागीर देऊन आपले दरबारीं सामंत नेमिलें. पुढें अरुणराजास लवणप्रसाद नांवाचा मुलगा झाला. हा मोठा पराक्रमी होता. सोळांकी राजा दुसरा भीमदेव याच्या कारकीर्दींत त्यानें गुजराथवर स्वाऱ्या केल्या व अनहिलपट्टण हें शहर आपली राजधानी करून तो स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागला. येथपासून वाघेलवंशांतले राजे गुजराथचे स्वतंत्र राजे झाले.

लवणप्रसाद याचा मुलगा वीरधवल व नातू विशळदेव यांजवर सिंघणनें स्वाऱ्या केल्या व हे तिघेही राजे, सिंघणबरोबर लढले. विशळदेवाच्या पश्चात् अर्जुन व त्याच्या मागून लवण व सारंगदेव असे राजे झाले. सारंगानंतर कर्ण म्हणून एक राजा झाला. त्याचीच मुलगी शंकरदेवास देऊं केली होती. शंकरदेव यादव याचें वर्णन पुढें येईल. दुसऱ्या स्वारींत राम हा विशळदेवाकडून मारला गेला. याप्रमाणें सिंघणच्या दुसऱ्या स्वारीचा शेवट झाला.

सिंघण यानें चीकदेवाचा मुलगा व मल्लाचा धाकटा भाऊ बिचण यास दक्षिण–महाराष्ट्र व कोंकण या प्रांतांवर मुख्य अधिकारी नेमलें होतें. हा खोलेश्वराप्रमाणें शूर असून, जसा खोलेश्वरानें उत्तरेकडे लढून गुजराथवर दाब ठेविला, तसा बिचण यानें दक्षिणेंत सिंघणतर्फें लढाया मारिल्या व दक्षिणेवर दाब ठेविला. दक्षिण–महाराष्ट्रांतील रट्ट राजास, बिचणानें जिंकलें. त्याचप्रमाणें कोंकणांतील (कदंब) कदम राजास जिंकलें. (हे कदम गोव्याकडील होत.) दक्षिणेंतील गुत्त ऊर्फ गुप्त, पांड्य, होयसळ आणि दुसरे कित्येक लहान संस्थानिक या सर्व लोकांस बिचणानें जिंकून आपल्या विजयी सैन्याचा तळ कावेरी नदीवर दिला. व त्या ठिकाणीं विजयस्तंभ बांधला, ही गोष्ट शके ११६० चे सुमारास झाली. त्यावेळीं सिंघण याची सत्ता अतोनात वाढली होती. त्याच्या राज्याचा विस्तार एवढा होता कीं, त्याच्या पूर्वीं झालेल्या कोणाही सार्वभौम राजाचें राज्य एवढें विस्तृत नसेल. सिंघण यास सार्वभौमपद मिळालें आणि त्यानें '**सकल पृथ्वीचा आश्रय' पृथ्वीपति** (**पृथ्वीवल्लभ**) आणि **राजाधिराज** अशीं पदें धारण केलीं. कृष्ण हा यादव घराण्याचा मुख्य पुरुष असल्यानें त्याच्याच वंशांतील हे यादव राजे होते. त्यामुळें ते आपणांस **विष्णुवंशोद्भव** म्हणवून आपल्या नांवास '**द्वारावतीपुरवराधीश्वर**' असें पद जोडीत असत. यादव घराण्याचा मुख्य प्रधान सोधल हा होता. हा भास्कराचार्यांचा मुलगा असून, मूळचा काश्मीर येथील राहणारा होता. पुढें हा दक्षिणेंत येऊन राहिला. सोधलचा मुलगा सारंगधर यानें सिंघणकरितां गायनकलेवर "संगीत रत्नाकर" नांवाचा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात सिंघणबद्दलचा उल्लेख पुढील श्लोकांत आहे.

॥ श्लोक ॥

तस्याभूत्तनयः प्रभूतविनयः श्रीसौटलः प्रौढधार्येन श्रीकरणप्रवृद्धविभवं भूवल्लभं भिल्लमम् । आराध्याखिललोकशोकशमनी कीर्तिः समासादिता जैत्रे जैत्रपदं न्यधायि महती श्रीसिंघणे श्रीरपि ॥

या श्लोकांत यादवकुळांतील भिल्लम व सिंघण यांची स्तुति केलेली आहे. भिल्लमानें सोधलास करणाधिप केल्याचें दिसतें व भिल्लमानें त्यास (सिंघणास) संतुष्ट करून, त्याजकडून अधिकार व द्रव्य मिळविल्याचेंही दिसून येतें.

तस्माद्दुग्धाम्बुधेर्जातः शार्ङ्गदेवः सुधाकरः । उपर्युपरि सर्वान्यः सदोदारः स्फुरत्करः ॥

याप्रमाणें संगीत रत्नाकरांत प्रस्तावनेंत मजकूर दिला आहे.

इति श्रीमदनविनोदश्रीकरणाधिपति श्रीसोढलनन्दननिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे प्रकीर्णकाध्यायस्तृतीयः समाप्तः ॥

संगीत रत्नाकराचा तिसरा अध्याय संपतांना सारंगदेवानें "सोधलचा मुलगा मी सारंगधर आहें." असें म्हटलें आहे. भास्कराचार्यांचा नातू व लक्ष्मीधराचा मुलगा चांगदेव हा सिंघणचा मुख्य ज्योतिषी होता.

भास्कराचार्याला श्रीपती नांवाचा भाऊ होता. त्याचा मुलगा गणपती. या गणपतीस अनंतदेव नांवाचा मुलगा होता. हाही ज्योतिषी असून, सिंघणचे पदरीं होता. चांगदेवानें चाळीसगांव, जिल्हा खानदेशपैकीं, पाटणा या शहरीं पाठशाळा सुरू केली. तेथें त्याच्या शिष्यवर्गानें केलेला सिद्धान्त-शिरोमणि ग्रंथ शिकवित असत. अनंतदेवानें त्याच जिल्ह्यांत एका गांवीं भवानीचें देवालय बांधिलें. हें देवालय शके ११४४ सालीं तयार झालें. सिंघण यास जैत्रपाळ नांवाचा महान् पराक्रमी मुलगा होता. ज्याप्रमाणें पूर्णकलायुक्त पौर्णिमेचा चंद्र उदयाचलावर येऊन पृथ्वीला प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणें जैत्रपाळ पूर्ण कलायुक्त होत्साता पृथ्वीचें संरक्षण करण्यास अवतरला. जे राजे त्याच्या बापाशीं शत्रुत्व करीत, त्यांस तो यमधर्मासारखा होता आणि जरी शत्रूपेक्षां त्याचें सैन्य कमी असलें, तरी तो युद्धांत अजिंक्य होता. जत्रपालानें हा पराक्रम व ही विद्वत्ता आपले बापाचे कारकीर्दीतच दाखविली असावी. जैत्रपाळ बापाचे देखतच युद्धांत मारला गेला. सिंघणचा नातू व जैत्रपाळाचा मुलगा कृष्ण शके ११६९ सालीं गादीवर बसून राज्य करूं लागला. सिंघण यास देवालयें बांधण्याचा फार नाद होता. कोल्हापूरच्या भोजराजासीं लढत असतांना, सिंघण यानें माणदेशामध्यें सिंघणापुर हें शहर वसाविलें व भूषणगड किल्ला बांधिला. हल्लीं जें शिखर सिंगणापूर ह्मणून महादेवाचें स्थान आहे तेथील देवालय सिंघणानें बांधून त्यास आपलें नांव दिलें. सातरा जिल्ह्यांत खटाव तालुक्यांत मायणी गांवीं दोन ओढ्याच्या संगमावर संगमेश्वर ह्मणून एक शंकराचें देवालय आहे तेंही यानेंच बांधिलें. हा राजा फार धार्मिक असून दक्षिण देशावर त्याची फार प्रीती होती.

कृष्ण अथवा कन्हार.

शके ११६९ पासून ११८२ पर्यंत.

कृष्ण यास कन्हर अथवा कन्हार असेंही नामाभिधान होतें. माळवा, गुजराथ आणि कोंकण येथील राजांवर कृष्णाचा मोठा दरारा होता. त्यानें चोल आणि तेलंगण येथील राजांस जिंकून तीं राज्यें आपल्या राज्यास जोडिलीं होतीं. हेमाद्री आपले व्रतखंडांत कृष्णाविषयीं म्हणतो कीं, कृष्णानें गुजराथचा राजा विसल (जो सिंघणाबरोबर लढला) त्याचे सैन्याचा नाश करून टाकिला. या सैन्यांत पुष्कळ हत्ती व घोडे होते. यानें पुष्कळ लढाया जिंकल्या व कित्येकांस कैद केलें, कित्येक राजांस पळावयास लाविलें. अशा रीतीनें पृथ्वीवरील सर्व राजे जिंकल्यानंतर आतां जिंकण्यास भूतलावर कोणीं उरलें नाहीं. असें पाहून त्यानें शेवटीं इंद्रपदही घेण्याचा विचार करून तो स्वर्गी गेला. याचा अर्थ तो मृत्यु पावला. जनार्दनाचा, मुलगा लक्ष्मणदेव यानें आपलेजवळ असलेल्या हुशार लोकांच्या मदतीनें राज्यास बळकटी आणिली व तलवारीचे जोरावर आपले शत्रूंना जिंकलें. ज्या धर्माबद्दल कांहीं दिवसांपूर्वी लोकांची श्रद्धा कमी झाली होती, अशा वैदिक धर्मास त्यानें स्वतः मोठमोठे यज्ञ करून उत्तेजन दिलें. बेळगांव तालुक्यांत जो ताम्रपट सांपडला आहे, त्यावरून असें समजतें कीं मल्ल हा बिचणचा वडील भाऊ असोन बिचणतर्फे सिंगणच्या दाक्षिणेकडील प्रांतांत तो सुभेदार होता. हा मल्ल स्वतः कुहुण्डि–कुंद प्रांताचा सुभेदार होता. तो मुद्गल येथें राहात असे आणि कृष्ण याचे परवानगीनें बागेवाडींतील सर्व जमिनी त्यानें निरनिराळ्या गोत्रांतील बत्तीस ब्राह्मणांस दान दिल्या होत्या. दान घेणारे ब्राह्मणांत पटवर्धन व घैसास हे चित्तपावन ब्राह्मण व घळिसास, घळिस व पाठक हे देशस्थ ब्राह्मण होते असेंही उल्लेख आढळतात.

याशिवाय त्यांमध्यें त्रिवाडि हें नांव सांपडतें, परंतु असलें नांव महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांमध्यें सांपडत नस-

त्यामुळें, ते उत्तर हिंदुस्थानांतले किंवा गुजराथेंतील असावेत असें वाटतें, मल्ल याची जागा त्याचेमागून विचणाचा मुलगा चौण्ड यास दिली होती. या चौण्डनें तेथील एक गांव इनाम देण्याकरितां कृष्णाची परवानगी मागितली होती. लक्ष्मीदेवाचा मुलगा जहलना यास त्याच्या बापाचे जाग्यावर नेमिलें होतें. तो कृष्णाला उत्तम तऱ्हेचा सल्ला देत असे. तो हत्तीचे फौजेवर मुख्य असून कृष्णराजाच्या शत्रूंशीं त्याची एकदां लढाई झाली होती. त्यानें 'सूक्तिमुक्तावलि' नांवाचा संस्कृत ग्रंथ लिहिला आहे. वेदांत सूत्रांचा टीकाकार हा कृष्णाचे दरबारीं होता. लक्ष्मीदेवाचा मुलगा जहलना यानें मी लक्ष्मीदेवाचा मुलगा आहें, अशा तऱ्हेचें वर्णन सूक्तिमुक्तावलींतील ग्रंथांत ज्या श्लोकांत दिलें आहे, ते श्लोक येणेंप्रमाणें आहेत.

॥ श्लोक ॥

विश्वत्राणपरायणः स्फुरदुरुस्वर्णार्चिताथीं व्रजस्तस्मादद्भुतविक्रमः समभवच्छ्रीलक्ष्मिदेवः सुधीः । मन्त्रैर्निर्जितदेवमान्त्रिधिषणैर्जाग्रन्नयः प्रक्रमैः राज्यं कृष्णमहीपतेरविकलं दत्वा स्थिरं यो व्यधात् ॥ २१ ॥ अगस्त्य इव यस्यासिर्न्यश्वित् क्षितिभृद्भ्रमौ । चित्रं सोप्यकरो भृत्यतकबन्धसमरार्णवम् ॥ २२॥ तस्यास्ते तनयो नयोदधिविधुर्बन्धुर्बुधानां सुधीः सारासारविचारणासु चतुरः श्रीजह्णणाख्यः क्षितौ ॥ २६ ॥ मत्पित्रादत्तमस्मै प्रतिहतबलवद्दैविसर्गोपसर्गं राज्यं प्राज्यप्रभावप्रथितगुणभृताकृष्णराजाय भक्त्या तान्निर्वाह्यं मयेति द्विगुणितधिषणा शक्तिभक्तिर्विधत्ते सर्वं यः स्वामिकार्यं हितमनहृताभातुकेनानुजेन ॥ २७ ॥ ध्रुवं यस्यास्ति हस्ताब्जे मदान्धा करिवाहिनी । दानोदकप्रवाहोऽत्र दृश्यते कथमन्यथा ॥ २८ ॥

या श्लोकांवरून कृष्णराजा व लक्ष्मीदेव या दोघांचे वर्णन जहाल ऊर्फ जहलणानें दिलें आहे असें दिसतें. त्यानें सूक्तिमुक्तावली ग्रंथ केला त्याजबद्दलही येणेंप्रमाणें उल्लेख आहे.

तेनेयं क्रियते तीक्ष्यसत्सुभाषितसंग्रहान् सूक्तिमुक्तावलि कण्ठ-कन्दलीभूषणं सताम् ॥ ३८ ॥

कृष्ण हा शके ११८२ इ. स. १२६० मध्यें वारला. त्याचे पश्चात् त्याचा धाकटा भाऊ महादेव हा गादीवर बसला.

महादेव.

(शके ११८२ पासून शके ११९२,)

कृष्णाच्या मागून त्याचा धाकटा भाऊ महादेव शके ११८२ म्हणजे इ. स. १२६० मध्यें गादीवर बसला. महादेवरूपी वायूनें कापूसरूपी तैलंगणाचा राजा उडवून दिला, गुजराथच्या राजाचा गर्वरूपी पर्वत महादेवाच्या शस्त्ररूपी मेघगर्जनेनें हदरून गेला. महादेवानें कोंकणचा राजा सहज लीलेनें मारून टाकिला; आणि कर्नाटकाच्या व गुजराथच्या गर्विष्ठ राजाचा समाचार घेऊन त्याची शक्ति क्षीण केली. गुजराथचा राजा विसलदेव याचा पराभव महादेवानें केल्याबद्दल पैठणच्या सनदेंत लिहिलें आहे. कर्नाटकमधील हळेबीडचे राजे होयसळ यादव होते. महादेव हा स्त्री, लहान मूल, व आपल्यास शरण आलेला शत्रु, यांस कधींही ठार मारित नसे. ही कीर्ति ऐकून आंध्र राजानें एका बाईस गादीवर बसविलें व आपल्या राज्याचें संरक्षण केलें; आणि माळव्याचे राजानें एका लहान मुलास गादीवर बसवून, पुष्कळ मुदतपर्यंत दांभिकपणानें तपश्चर्येचें मिष करून आपला बचाव केला. त्यानें तैलंगणच्या राजाचे पुष्कळ हत्ती व पांच गायनवाद्येंही हरण केलीं. महादेवास लढाईंत तैलंगणचा राजा रुद्रमाहा सांपडला होता. तो स्त्री आहे असें समजल्यावरून त्यास त्यानें सोडून दिलें व स्त्रीला न मारण्याची आपली प्रतिज्ञा खरी केली. विद्यानाथ या कवीनें "प्रतापरुद्रिका" या नांवाचें काव्य केलें आहे; त्यांत असें दाखविलें आहे कीं, जैत्रपाल यादवानें काकतीया वंशापैकीं, गणपती यास कैदेंत ठेवून पुढें सोडून दिलें होतें. त्या गणपतीस ज्यावेळीं धरिलें, त्यावेळीं त्यानें आपल्या मुलीस रुद्र नांवाचा हा माझा मुलगा आहे, असें म्हणून गादीवर बसविलें. त्यावेळेपासून त्या मुलीस राजा असें मानूं लागले. तिनें

प्रतापरुद्र नांवाचा आपले मुलीचा (रुद्रमाचा) मुलगा वारस केला. हीच रुद्रमा आंध्र राजानें आपल्या गादीवर बसविली व हिलाच स्त्री जाणून महादेवानें न मारितां सोडून दिली. त्याबद्दल श्लोक दिला आहे तो:—

॥ श्लोक ॥

॥ एवमेतत् । अन्यथा कथमीश्वरप्रसादादते निरङ्कुशं स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य लोकाधिपत्यम् । एवं मानुषशम्भुना गणपतीमहाराजेनाभ्यन्तरस्यानुभावस्य सदृशमत्र पुत्र इति व्यवहारः कृतस्तदनुगुणा च रुद्र इत्याख्या ॥

'महादेवाच्या मत्तहत्तींच्या गंडस्थलापासून वाहणाऱ्या दानोदकाच्या नदींत कोंकणचा सोमराजा, पोहण्यांत वाकब असतांहि आपल्या सैन्यासह बुडून गेला.' याचा अर्थ–महादेवानें हत्तींचे सैन्याकडून सोमराजाचा पराभव केला.–हा सोमठाण्याचा शिलाहारवंशी राजा होता. त्यास सोमेश्वरही म्हणत. हा कृष्णराजा याच्याशीं लढला; परंतु पूर्णपणें कोंकण त्यानें जिंकलें नाहीं. तें काम महादेवानें केलें. त्यानें पुष्कळ हत्ती व दुसरें इतर सैन्य घेऊन जमिनीवर सोमेश्वराचा पूर्णपणें पराभव केला. नंतर सोमेश्वरानें लढाऊ आरमार पूर्णपणें तयार करवून, समुद्रांतून लढाया दिल्या. समुद्रावरच्या लढायांतही महादेवानें त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारलें. याबद्दल असें म्हटलें आहे कीं, समुद्रानें महादेवाचा अग्निवर्षाव आपणास सहन होणार नाहीं, असें जाणून कीं काय, सोमेश्वराचें संरक्षण केलें नाहीं. येथपासून सर्व कोंकणपट्टी यादवांनीं आपल्या राज्यास जोडली; व तिजवर आपला एक मुख्य अधिकारी नेमिला. सोमेश्वर शके ११७१ सालीं ठार मारला गेला. हाच ठाण्याचा शेवटचा राजा होय.

यापुढें शिलाहार वंशाचें राज्य नाहींसें झालें. शके ११८२ मध्येंही एका शिलालेखांत महादेव हा देवगिरी येथें राज्य करीत होता; त्याच्या राज्यास शेऊणदेश अद्याप म्हणत होते; व शेऊण देशाची राजधानी देवगिरि ही दंडकारण्याच्या सीमेस लागून होती; असा उल्लेख आहे. ही नगरी केवळ सौंदर्याचें आगरच होय. येथील प्रासाद व मंदिरें यांचे कळस देवांच्या मेरुपर्वताच्या शिखरांची स्पर्धा करीत होते; आणि शेऊणदेश सौंदर्य आणि रुचि यांचें माहेरघर होतें; व देवगिरिपर्वत हा देवांच्या मेरुपर्वतासारखा होता; असें भपकेदार वर्णन या काळच्या लेखांत आहे. पंढरपुरास शके ११९२ प्रमोदनाम संवत्सरामधील शिलालेख आढळला आहे; त्यामध्यें महादेव हा त्या वेळचा राज्यकर्ता होता असें लिहिलें आहे व 'प्रौढ प्रताप चक्रवर्ती सार्वभौम राजा' असें गौरवयुक्त उपपद त्याचे नांवाला जोडलें आहे. व त्यांतच 'अप्तोर्याम' नांवाचा यज्ञ महादेवानें केल्याबद्दल लिहिलें आहे. हा यज्ञ वैदिकधर्मानुसार करून, महादेवानें वैदिक धर्मास उत्तेजन दिलें. या यज्ञांत काश्यपगोत्री केशव नांवाचा ब्राह्मण मुख्य आचार्य होता. महादेव शके ११९२।९३ चे दरम्यान मरण पावला. त्याचा मुलगा अभान गादीवर बसला. परंतु त्याचा गादीवर हक्क नसल्यामुळें कृष्णाचा मुलगा रामचंद्र–रामदेव ऊर्फ रामराज नांवाचा होता तो गादीवर बसला.

रामदेव.

(शके ११९३ पासून.)

रामदेव हा शके ११९३ म्हणजे सन १२७१ सालीं गादीवर बसला. ठाण्याच्या ताम्रपटांत रामदेवराव याचेविषयीं म्हटलें आहे कीं, माळव्याच्या हत्तीरूप राजास रामचंद्र हा सिंहरूप होता; म्हणजे ज्याप्रमाणें सिंह हत्तीचा पराभव करितो, त्याप्रमाणें माळव्याच्या राजाचा पराभव रामदेवानें केला. रामचंद्राला हत्तीचीही उपमा दिली आहे. हत्ती जसा आपल्या शुंडादंडानें एकादें झाड उपटून टाकितो त्याप्रमाणें रामदेवानें तैलंगणाचे राजास उपटून टाकिलें. याचा अर्थ—'महादेवाच्या कारकीर्दीत सांगितलेला तैलंगणाचा राजा (रुद्रमाचा मुलगा) प्रतापरुद्र याचेशीं रामदेवाची लढाई झाली. व त्यांत त्यानें तैलंगणच्या राजाचा पराभव करून टाकिला. महादेवाचें राज्य नर्मदेपासून म्हैसूरपर्यंत पसरलें होतें. अमरकोश नांवाचा ग्रंथ रामदेवाचे कारकीर्दीतच म्हणजे कलियुग ४३९८ शके १२१९ इसवी सन १२९७ यासालीं ताडपत्रावर लिहिला गेला. शके १२१२ मध्यें रामदेवानें भारद्वाज गोत्री,–पद्मनाभाचा नातु–कृष्ण

नांवाचा ब्राह्मण कोकणावर मुख्य कारभारी नेमिला होता. पद्मनाभ सिंघणचे वेळेस उदयास आला. शके ११९४ मध्यें ठाण्याची सनद त्या कृष्णानें दिली आहे. दुसरी एक सनद अच्युतनायक म्हणून दुसऱ्या एका ब्राह्मणानें दिली आहे. हा अच्युत नायक रामचंद्राचा नोकर असून लहानसा अधिकारी होता. त्याचें राहण्याचें ठिकाण समजत नाहीं. शके ११९३ मधील पैठणच्या ताम्रपटांत रामचंद्रानें ५७ ब्राह्मणांस इनाम म्हणून दिलेल्या तीन गांवांचा उल्लेख आहे. त्याच्या शर्ती अशा होत्या कीं, या इनाम गांवांमध्यें ह्यांनीं व यांच्या वंशजांनीं रहावें, गांव सोडून जाऊं नये. त्या गांवांमध्यें कोणी वेश्या ठेवूं नये. जुवा खेळूं नये व हत्यारें वापरूं नयेत. सत्कृत्यांत आपला वेळ घालवावा. याप्रमाणें शर्ती होत्या. हेमाद्रि हा महादेवाचा आणि रामचंद्राचा मुख्य प्रधान होता. या हेमाद्रीनें धर्मशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहिला. या धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांत हेमाद्रीनें स्वतःस महादेवाचा श्रीकर्णाधिप अथवा श्रीकरणप्रभु असें म्हटलेलें आहे. ठाण्याच्या शके ११९४ मधील दानपत्रांत हेमाद्रीनें आपण मुख्य करणाधिप आहों असें म्हटलें आहे. हा अधिकार मुख्य प्रधानाचा असून, सर्व राजाचें दप्तर याचे ताब्यांत रहात असे; व तोच राजाच्या तर्फे हुकूम लिहीत असे. हेमाद्रीला प्रतिनिधी असेंही म्हटलें आहे. त्यानें आपले दुसऱ्या ग्रंथांत आणि ठाण्याच्या ताम्रपटांत महादेवाच्या ऐवजीं रामराज हा आपला धनी आहे, असें म्हटलें आहे. धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांत त्यानें आपला व महादेवाचा वंशवेल दिला आहे. कित्येक ठिकाणीं तो सिंघणपासून दिला आहे व कित्येक ठिकाणीं भिल्लमपासून दिला आहे. दानखंडामध्यें मात्र महादेवाच्याच पराक्रमाचें वर्णन दिलें आहे. व्रतखंडांत यादव वंशाचा पहिल्यापासून वंशवेल दिला आहे. तो फार महत्त्वाचा आहे. हेमाद्रि वत्सगोत्री ब्राह्मण होता. त्याच्या बापाचें, आजाचें व पणजाचें हीं तीन नांवें अनुक्रमें कामदेव, वासुदेव व वामन अशीं होतीं. हेमाद्रीनें त्यांची फार स्तुति केली आहे. हेमाद्रि ब्राह्मणांविषयीं उदार होता; पुष्कळ ब्राह्मणांस तो रोज अन्न देई. तो स्वतः विद्वान् होता, व विद्वानांस त्याचा मोठा आश्रय होता. तो धार्मिक आणि पवित्र होता, तसाच शूरही होता. त्याचें राज्यांत मोठें वजन होतें. धर्मशास्त्रावर जो त्यानें ग्रंथ लिहिला, तो जरी अपूर्ण असला तरी त्यानें धर्मशास्त्रावर मोठे परिश्रम करून लिहिला होता, यांत शंका नाहीं. पूर्वींच्या धर्मसंबंधीं कित्येक अनवश्यक अशा वहिवाटी त्यानें कमी करून टाकिल्या. या ग्रंथास **'चतुर्वर्ग-चिंतामणि'** असें म्हणतात. या ग्रंथाचे चार भाग केले आहेत. १ व्रतखंड—यांत धर्मसंबंधीं उपोषणांबद्दल हकीकत दिलेली आहे. २ दानखंड—यांत दानांची माहिती आहे. ३ तीर्थखंड—यांत तीर्थयात्रा करण्याविषयींची माहिती आहे. ४ मोक्षखंड—यामध्यें मोक्षासंबंधी माहिती आहे. याशिवाय आणखी एक पांचवा खंड आहे. त्यास परिशेषखंड असें नांव आहे. यांत निरनिराळ्या देवतांचें पूजन, श्राद्धपक्ष व धर्मसंबंधीं विधी करण्याच्या वेळा आणि प्रायश्चित्तें यांचा निर्णय सांगितला आहे. हे सर्व ग्रंथ उत्तम माहितीनें परिपूर्ण आहेत व जागोजाग धर्मसंबंधी ग्रंथांचे आधार दिले आहेत. हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. पुढील ग्रंथलेखकांनीं याला आधारभूत मानून, आपले ग्रंथ लिहिले. यावरून त्याची योग्यता कळून येईल. वाग्भटानें आयुर्वेदरसायन नांवाचा ग्रंथ केला आहे. त्यावरील टीका व बोपदेवानें केलेल्या **'मुक्ताफळ'** नांवाच्या वैष्णवमतासंबंधाच्या ग्रंथावरील टीका या हेमाद्रिपंतानें केल्या आहेत. बोपदेव हा विद्वान् असून हेमाद्रिपंताचा जोडीदार होता. याच बोपदेवानें भागवताच्या आधारानें **'हरिलीला'** नांवाचा ग्रंथ केला आहे. हे दोन्हीही ग्रंथ हेमाद्रीचे सांगण्यावरून बोपदेवानें लिहिले आहेत, याविषयीं उल्लेख आहे तो असा:—

॥ विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना। हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्। श्रीमद्भागवतस्कन्धाध्यायार्थादि निरूप्यते। विदुषा बोपदेवेन मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये ॥

बोपदेव हा केशव नांवाच्या वैद्याचा मुलगा होता. हा केशव धनेशाचा शिष्य होता. केशव याचा बाप आणि गुरु वर्धेच्या कांठीं सार्थ नांवाच्या गांवीं रहात असत. यावरून बोपदेव हा वऱ्हाडांतील राहणारा असावा असें दिसतें. बोपदेवानें लिहिलेलें संस्कृत व्याकरण व त्याचप्रमाणें कांहीं वैद्यकीवरीलही ग्रंथ

प्रसिद्ध आहेत. हेमाद्रीची आठवण सर्व महाराष्ट्रांत अद्याप आहे. महाराष्ट्रांत त्यास हेमाडपंत असें म्हणतात. हेमाडपंती देवालयें दक्षिणेंत पुष्कळ आढळतात. त्यानें लंकेहून मोडी लिपी आणून येथें सुरू केली. त्याच्याकडे राज्याचें दप्तर असल्याकारणानें त्याला लिहिण्याचें काम वारंवार पडे. त्यामुळें त्यानें लिहिण्यामध्यें मोडी लिपीची सुधारणा केली असावी, हें सयुक्तिक दिसतें.

प्रसिद्ध मराठी साधु ज्ञानेश्वर हा रामचंद्र राजाचे कारकीर्दीतच झाला. भगवद्गीतेवर ज्ञानेश्वरी नांवाचा टीकाग्रंथ त्यानें केला. तिच्या शेवटीं रामदेवरावाबद्दल येणेंप्रमाणें उल्लेख आहेः—

ऐसें युगीं परिकळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं ॥ श्रीगोदावरीच्या कूलीं । दक्षिणलिंगीं ॥ १ ॥ त्रिभुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोश क्षेत्र ॥ जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे ॥ २ ॥ तेथ यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु ॥ न्यायातें पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ॥ ३ ॥ तेथ महेशान्वयसंभूतें । श्री निवृत्तिनाथसुतें ॥ केलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥ ४ ॥

हा ग्रंथ शके १२१२ मध्यें झाला. त्यावेळीं रामचंद्र राज्य करीत होता. रामचंद्र हा दक्षिणेंतील शेवटचा वैभवशाली हिंदु राजा होता. मुसलमानांनीं यापूर्वीं एक शतकापासून दिल्लीवर आपली सत्ता स्थापन केली होती. तथापि त्यांचें लक्ष्य अद्यापि दक्षिणेकडे गेलें नव्हतें. पण लवकरच त्यांची नजर दक्षिणेकडे फिरली. यावेळीं दिल्लीचे तक्तावर केकोबाद नांवाचा गुलामवंशांतील सुलतान होता. खिलजी घराण्यापैकीं मलिक नांवाचा एक पुरुष स्वपराक्रमानें प्रसिद्धीस आला होता; व तो दिल्लीच्या सुलतानाचे पदरीं राहिला होता. त्याचा मुलगा फिरोज यानें सुलतानास मारून दिल्लीच्या सुलतानाचें पद मिळविलें व आपल्यास जलालुद्दीन फिरोज असें नांव धारण केलें. जलालुद्दीन फिरोजनें आपला भाऊ शहाबुद्दीन याचीं दोन मुलें आपल्या जवळ ठेवून घेतलीं होतीं. त्या दोन मुलांचीं नांवें अनुक्रमें अल्लाउद्दीन खिलजी व अलबस बेग अशीं होतीं. अल्लाउद्दीन यानें माळव्याच्या स्वारींत चांगला पराक्रम केल्यामुळें, त्यास दरबारांत वजन प्राप्त झालें होतें. भिलसा येथें असतां, 'कुरा' चा सुभेदार अल्लाउद्दीन यास दक्षिणेंतल्या देवगड किंवा देवगिरी नामक एका धनाढ्य शहराची खबर कळली. तेव्हां त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें. त्यानें लगेच दक्षिणेंत जाण्याची परवानगी चुलत्याकडे मागितली. यावेळीं दक्षिणेस जाणें हें काम मोठें दुर्घट होतें. महाराष्ट्रदेश नर्मदेच्या दक्षिणेस होता. 'कुरा' शहराहून देवगड ७०० मैल दूर व दिल्लीहूनही तितकेंच लांब होतें. देवगडास जाण्याचा रस्ता बिकट, जंगलांतून व अपरिचित मुलखांतून होता. मार्गांत नानाप्रकारच्या दुष्ट लोकांची वस्ती होती, ते आपणास दाणावैरण मिळूं द्यावयाचे नाहींत, फौजेवर छापा घालून ते पाहिजे तेव्हां कापून काढतील, अशी भीति अल्लाउद्दीनास होती. अशा प्रसंगीं सुटून जाण्यास मार्ग नव्हता. पण हिंदु लोकांची अल्लाउद्दीनास चांगली माहिती होती. ते सात्त्विक आहेत, धर्मयुद्धाचे नियम मोडीत नाहींत, व आगाऊ सूचना दिल्याशिवाय संग्राम करीत नाहींत, त्यांच्या वाटेस न जाणाऱ्यास ते त्रास देत नाहींत, हें त्यास ठाऊक होतें; म्हणून स्वारांचा जमाव करून व कांहीं खोटी बात झोंकून देऊन, ह्या लोकांस चकवितां येईल अशी अल्लाउद्दीनची खात्री होती. त्यानें आपला खरा बेत चुलत्यास किंवा दुसऱ्या कोणासही कळविला नाहीं. आठ हजार स्वार घेऊन, तो सन १२९४ त 'कुरा' हून निघाला व बुंदेलखंडाच्या मैदानांतून थेट दक्षिणेस चालला. त्याचा मागमूस त्याच्या पाठीमागें सहा महिने कोणासहि लागला नाहीं. मी दिल्लीचा सुलतान जलालुद्दीन ह्याचा पुतण्या आहें, व चुलत्याबरोबर भांडून नोकरी पतकरण्याकरितां तैलंगणच्या राजाकडे राजमहेंद्रीस चाललों आहें, असें सांगत तो चालला होता. त्यास कोणींच कोठेंही अडथळा केला नाहीं; व तो सांगतो तें खरें कीं खोटें, ह्याची काडीभर सुद्धां चौकशी कोणी केली नाहीं. विंध्याद्री उतरून अल्लाउद्दीन सुखरूपपणें नर्मदा-पार झाला; व एकदम येऊन देवगडच्या तटाखालीं उतरला. देवगडासच पुढें दौलताबाद नांव मिळालें. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत हें ठिकाण मोठ्या महत्त्वाचें आहे. त्याचें

कारण पुढें हळूहळू समजेल. अल्लाउद्दीन याची रामदेवाला वार्ता सुद्धां कळली नव्हती. शहराबाहेर देवदर्शनास गेला असतां, तेथें त्यास अल्लाउद्दीन आल्याची बातमी कळली. तेव्हां तो एकदम मोठ्या बुचकळ्यांत पडला. त्याची लढाईची तयारी नव्हती. फौज दुसरीकडे गेली होती. म्हणून शहरवासी लोकांतून व नोकर-चाकरांतून कांहीं माणसें जमवून, तो अल्लाउद्दीनावर चालून गेला. त्याच्या लोकांनीं बराच वेळ टिकाव धरिला. पण शेवटीं पराभव पाऊन तो किल्ल्याचे आश्रयास गेला. हल्लीं दौलताबादचे किल्ल्यास मोठा खंदक आहे, तो तेव्हां नव्हता. अल्लाउद्दीनानें किल्ल्यास वेढा दिला व शहरांत शिरून लुटालूट आरंभिली. लोकांनीं आपल्या गुप्त ठेवी दाखवाव्या म्हणून त्यानें त्यांजवर नाना तऱ्हेचा जुलूम केला. तरी किल्ला हस्तगत होईना. अल्लाउद्दीनानें असें कळविलें कीं, मी फक्त लहानशी फौज घेऊन पुढें आलों आहें; बादशहाची मोठी फौज मागाहून येत आहे. हें ऐकून रामदेवरावाची पांचावर धारण बसली. किल्ल्यांत सामग्री भरतांना धान्याच्या ऐवजीं मिठाचीं पोतीं भरलीं गेलीं होतीं. धान्य संपलें, तेव्हां त्यानें एकदम तह करून अल्लाउद्दीनास पुष्कळ द्रव्य दिलें. अल्लाउद्दीनाला तरी हेंच पाहिजे होतें. कारण रामदेवरावाची फौज परत आल्यावर तिच्यापुढें अल्लाउद्दीनाचा टिकाव लागला नसता म्हणून तो तहास कबूल झाला. तह होऊन अल्लाउद्दीन निघणार, इतक्यांत रामदेवरावाचा मुलगा शंकरदेव हा बाहेरून मोठी फौज घेऊन आला. रामदेवरावानें त्यास निरोप पाठविला कीं, अल्लाउद्दीनाशीं तह झाला आहे. तेव्हां आतां तुम्हीं लढाई करूं नये. पण शंकरदेवानें तें मानिलें नाहीं. त्यानें अल्लाउद्दीनास पत्र पाठवून कळविलें कीं, तुम्हांला जिवाची आशा असेल व सुखानें परत जाणें असेल, तर आमच्या राज्यातून घेतलेलें द्रव्य परत द्या व जीव घेऊन परत जा. ह्या पत्रानें मुसलमानांचें पित्त खवळलें. अल्लाउद्दीनानें पत्र आणणाऱ्या जासूदाचे तोंडास काजळ फासून त्याला हांकून लाविलें. अल्लाउद्दीन एकदम लढाईचे तोंडावर गेला व १००० स्वारानिशीं मलीक खुस्रत ह्यास वेढ्याचें काम सांगितलें. यावेळीं शंकरदेवानें विलक्षण धाडस व पराक्रम दाखविला. मुसलमानांचा समूळ नाश होण्याची वेळ आली होती. इतक्यांत किल्ल्याचे रक्षणास ठेविलेला रामदेवाचा एक सरदार, आपले थोडे लोक घेऊन हुकूम नसतां लढाईस आला. त्या सैन्यांतील शिपायांच्या पायांनीं उडालेली धूळ दुरून दिसली, तेव्हां हिंदु-लोकांस वाटलें कीं, दिल्लीहून अल्लाउद्दीनाचे मदतीस येणारी फौज आली. आतां आपला निभाव लागणार नाहीं, या खोट्या भीतीनें भेदरल्यामुळें ते रणांगणांतून सैरावैरा पळूं लागले. अल्लाउद्दीनाला अनायासें विजय प्राप्त झाला. अल्लाउद्दीन किल्ल्याकडे गेला. धान्याऐवजीं मिठाचीं पोतीं किल्ल्यांत गेलीं, हें समजलें; तेव्हां रामदेवरावास दुसरा कांहींच उपाय राहिला नाहीं. इलीचपूर व आसपासचे प्रांत व अपरंपार द्रव्य अल्लाउद्दीनास देऊन त्यानें कसावसा आपला बचाव करून घेतला. अशाप्रकारें विजय संपादून अल्लाउद्दीन ‘ कुरा ’ येथें परत आला. युद्धांत विजय किंवा पराजय होणें केवळ दैवाधीन आहे, असें अनेक युद्धविशारद सांगतात. त्याचा प्रत्यय वरील देवगडच्या लढाईंत चांगला आला. अल्लाउद्दीन दक्षिणेंतून विजय मिळवून दिल्लीकडे चालता झाला, व आपला चुलता जलालुद्दीन यास विजय संपादल्याचें वर्तमान त्यानें लिहून कळविलें, त्यावरून जलालुद्दीन बादशहा, थोड्या फौजेनिशीं ‘ कुरा ’ येथें अल्लाउद्दीनास भेटण्यास गेला, पुढें अल्लाउद्दीनाची व त्याची भेट झाली, तेव्हां अल्लाउद्दीन आपल्या चुलत्याच्या पायां पडला. त्यासमयीं तो सात्त्विक व वृद्ध जलालुद्दीन, प्रेमानें त्याचे गालांवरून हात फिरवीत आहे आणि “ मी तुला लहानपणापासून वाढवून आपल्या मुलांपेक्षां तुजवर विशेष प्रेम करीत असतांही तूं माझा विश्वास धरिला नाहींस” असें त्यास म्हणत आहे; इतक्यांत लपवून ठेवलेले मारेकरी अल्लाउद्दीनानें खूण करतांच पुढें सरसावले व त्यांनीं बादशहाचीं आंतडीं बाहेर काढलीं. ‘अरे दुष्टा अल्लाउद्दीना ’ असें म्हणून जलालुद्दीनानें प्राण सोडिला. त्याचें शीर भाल्यावर टोंचून लष्करांत व सर्व ठिकाणीं फिरविण्यांत आलें.

पुढें अल्लाउद्दीनानें दिल्लीस जाऊन तेथील तक्त बळकाविलें. सन १२९७ सालीं अल्लाउद्दीनानें अलफखान व वजीर नुसरतखान ह्यांस गुजराथ जिंकण्यास पाठविलें. त्यावेळीं गुजराथचा राजा वाघेलवंशांतील

कर्णराय हा राज्य करीत होता. वाघेलवंशाची माहिती मागें दिलीच आहे. त्याच्या अवाढव्य सेनेनें गुजराथची अवर्णनीय अशी पायमल्ली केली. अनहिलवाडचा किल्ला घेऊन तेथें मुसलमानांनीं आपलें ठाणें बसविलें, राजा कर्णवाघेल पळून रामदेवराव याचे आश्रयास जाऊन राहिला. कर्ण राजाची नीतिमत्ता चांगली नव्हती. भाट लोकांनीं कर्णाच्या अनाचाराचें पुष्कळ वर्णन केलें आहे. माधव नांवाचा नागर ब्राह्मण कर्णाचा मुख्य प्रधान होता. तो कोठें बाहेर गेला असतां, त्याच्या रूपवती पत्नीवर कर्णानें बलात्कार करून तिला आपल्या वाड्यांत नेलें. तिला सोडविण्याचा प्रयत्न माधवाचा भाऊ केशव यानें केला. पण त्यांत तो मारला गेला. परत आल्यावर माधवास ही हकीकत कळली; पण त्याला स्वतःला या दुष्कृत्याचा सूड घेतां येईना. तेव्हां तो तसाच दिल्लीचा सुलतान अल्लाउद्दीन याजकडे गेला. तेथें कर्ण राजाच्या जुलमाची कची हकीकत अल्लाउद्दीनास सांगून गुजराथ देशावर स्वारी करण्याविषयीं माधवानें त्याचें मन वळविलें. कर्णाचे अंगीं शौर्य, वीर्य, पराक्रम वगैरे कांहींच गुण नसल्यामुळें लढाईची तजवीज करण्याचें सोडून, त्यानें बायकांप्रमाणें घाबरून शहरचे सर्व दरवाजे बंद केले व स्वतःसह सर्व नगरवासी जनांस कोंडून घेतलें. कर्णाच्या मागें त्याचें राज्य मुसलमानांचे स्वाधीन झालें. त्यांत कर्णाची रूपवती स्त्री कमलादेवी ही त्यांचे हातीं सांपडली. तिची अल्लाउद्दीनाकडे रवानगी करण्यांत आली. अल्लाउद्दीनानें तिच्याशीं लग्न लावून तिला आपल्या जनानखान्यांत ठेविलें. अनहिलपट्टण घेतल्यावर अलफखान व नुसरतखान हे खंबायतवर गेले. खंबायत हें त्यावेळीं विशेष भरभराटीचें व मातबर शहर होतें. ह्या ठिकाणीं नुसरतखानास एक गुलाम मिळाला. तो त्यानें बादशहास नजर केला, तोच गुलाम पुढें मलिककाफूर या नांवानें प्रसिद्धीस आला, हा लवकरच अल्लाउद्दीनाचा कलिजा होऊन बसला. ज्यावेळेस मुसलमान लोक अनहिलपट्टण शहरांत शिरले, त्यावेळेस कर्ण वर सांगितल्याप्रमाणें रामदेवाच्या आश्रयानें बागलाणचे किल्ल्यांत जाऊन राहिला होता. त्यावेळीं कमलादेवी ही अब्रूच्या रक्षणार्थ अग्निप्रवेश करून घेत असतां, मुसलमानांनीं तिला धरिली. त्याच्या पूर्वींच तिनें कनकदेवी व देवलदेवी अशा आपल्या दोन मुली एका विश्वासू नोकराच्या स्वाधीन करून आपले माहेरीं झालवाड्यास रवाना केल्या होत्या. हा नोकर ह्या दोन्ही मुली घेऊन निघाला. रस्त्यांत त्यास असें कळलें कीं, राजा कर्ण हा बागलाणांतील एका किल्ल्यांत राहिला आहे, म्हणून त्यानें ह्या दोन्ही मुली त्यांच्या बापाकडे नेऊन पोहोंचत्या केल्या. कनकदेवी ही पुढें २।४ वर्षांनीं वारली, व देवलदेवी आपले बापाजवळ होती. ती ह्या वेळीं १३ वर्षांची जाहली होती. एके दिवशीं देवलदेवी व रामदेवराजाचे दोन पुत्र वाघाचे शिकारीकरितां जंगलांत गेले असतां, देवलदेवीचे अंगावर वाघ धांवून आला. त्या वेळीं राजपुत्र शंकरदेव ह्यानें वाघास ठार मारून देवलदेवीचा जीव वांचविला. त्या वेळीं शंकरदेवावर देवलदेवीची पूर्ण प्रीति बसली. पुढें रामदेवराजानें कर्णराजापाशीं देवलदेवीची मागणी, राजपुत्र शंकरदेव याजकरितां केली. पहिल्यानें कर्णानें ही मागणी नाकबूल केली; परंतु रामदेवाचें घराणें अस्सल क्षत्रिय असून, रजपुतांच्या ३६ घराण्यांपैकीं जे सोमवंशी यादवघराणें आहे, त्यापासूनच हें घराणें दक्षिणेंत आलें; अशी त्याची खात्री झाल्यावर तो कबूल झाला. त्याची संमति मिळण्याला दुसरीही एक गोष्ट कारण झाली. ती अशी कीं, कर्णाची स्त्री कमलादेवी हिच्या सांगण्यावरून देवलदेवीला धरून आणण्यासाठीं अल्लाउद्दीनानें आलफखान नांवाच्या सरदारास पाठविलें होतें. मुलगी मुसलमानांचे हातांत पडण्यापेक्षां रामदेवरावासारख्या थोर व उच्च हिंदु घराण्यांत दिलेली बरी असा विचार करून कर्णानें आपली मुलगी शंकरदेव यास मोठ्या आनंदानें देण्याचें कबूल केलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें अल्लाउद्दीन बागलाणकडे चालता झाला व मलिक काफर याचे हाताखालील सैन्यानें देवगडावर हल्ला केला. इकडे कर्णराजास आलफखान आपलेवर येत आहे, असें कळल्यावर त्यानें कांहीं अनुभविक व लढाईच्या कामांत कसलेले रजपूत जुने शिपाई आपले मदतीस बोलाविले. त्याप्रमाणें फार थोडे लोक त्याच्या मदतीस आले. शिवाय,

रामदेवाचा धाकटा मुलगा भीमदेव ह्यालाही मदतीस बोलाविलें होतें. भीमदेवानें बागलाणच्या मार्गांत आलफखान यास अडथळा केला, व मोठ्या शौर्यानें हल्ले केले. परंतु आलफखानचे मदतीस पुन्हा नव्या दमाचें सैन्य आल्यामुळें, त्याला बागलाणचा रस्ता मोकळा करतां आला व तेथील शहरास त्यानें वेढा दिला. आंतील लोकांस खाण्यास न मिळाल्यामुळें शहरवासी लोकांनीं शहरचे दरवाजे उघडले. मुसलमान आंत घुसण्याच्या गर्दींत असतां, त्यांचा डोळा चुकवून भीमदेव, कर्ण व देवलदेवी हीं कांहीं घोडेस्वार घेऊन तेथून निसटून देवगडाकडे गेलीं. परंतु आलफखानाच्या हाताखालील मुसलमानांच्या फिरत्या टोळीची व ह्यांची गांठ पडून दोघांची चकमक उडाली. त्या गडबडींत देवलदेवी मुसलमानांच्या हातीं लागली. आलफखानानें तीस दिल्लीस नेऊन पोंहोंचविलें. तेथें सुलतानाचा वडील मुलगा खिजरखान त्याच्याशीं तिचें लग्न झालें× इकडे मलिक काफूरच्या फौजेनें देवगडास वेढा दिला होता; परंतु रामदेवराजानें ह्याच्याशीं लढून आपला निभाव लागणार नाहीं, असें जाणून त्याचे बरोबर दिल्लीस जाण्याचें व खंडणी भरण्याचें कबूल करून तो दिल्लीस गेला. तेथें सुलतानानें त्याचा चांगला सन्मान* करून त्यास एक छत्र, राजाधिराज हा किताब व एक लाख रुपये बक्षीस दिले, आणि त्यास प्रतिष्ठेनें स्वदेशीं जाऊं दिलें. त्यावेळेपासून रामदेवानें मुसलमानाशीं वैर केलें नाहीं. तो वचनाप्रमाणें आमरण वागत होता. खंडणीची रक्कम तो न चुकतां भरीत असे. रामदेव हा सन १३०९ मध्यें वारला.

त्याच्या पश्चात् त्याचा वडील मुलगा शंकरदेव गादीवर बसला. देवगिरीचें घराणें फार जुनाट असून, तें द्वारकेहून देवगडास आलें, असें हेमाद्रिपंतांनीं आपले व्रत्तखंडांत लिहिलें आहे. व टॉडसाहेबांनींही हें घराणें रजपुतांच्या ३६ घराण्यांपैकीं आहे, असें म्हटलें आहे. (पहा—टॉडस राजस्थान पान ९१) व बाँबे गॅझेटियरमध्यें देवगिरीचा सिंघण यादव, रजपूत राजा होता असें साफ म्हटलें आहे. कर्णराजाची मुलगी शंकरदेवास देऊं केली होती, त्याप्रमाणें हा विवाह घडून येता तर रजपूत आणि मराठे यांचे घराण्यांत बिलकुल भेद नाहीं असें सर्व जगाला कळून आलें असतें. मराठे हे रजपुतांच्या ३६ घराण्यांपैकीं असून फुटून दक्षिणेंत आले आहेत; व त्यांत यादवांचें घराणें सगळ्यांत जुनाट व मुख्य असें आहे रजपुतांत या घराण्याला फार मानितात, असें टॉडसाहेब म्हणतात. या सर्व आधारांवरून यादवांचें घराणें रजपुतांपैकीं असून त्यांच्यापेक्षां कोणत्याही बाजूनें कमी नाहीं. दक्षिणेंतील प्राचीन राजांस रठ्ठे अथवा महारठ्ठे ऊर्फ मराठे असें म्हणतात. दक्षिणेंत ज्या लोकांचीं स्वतंत्र राज्यें झालीं, त्यांमध्यें मराठ्यांपैकीं दोनच राजघराणीं स्वतंत्रपणें राज्य करणारीं झालीं. व त्यांनीं एके वेळीं सार्वभौमपद मिळविलें. पहिले यादव ऊर्फ जाधव व दुसरे भोंसले. भोंसल्यांचें घराणें चितोडच्या घराण्यापैकीं (शिसोदिया) आहे; असें टॉड्साहेबानें म्हटलें आहे. या भोंसलेघराण्यांत सुद्धां यादवांनीं मुलगी देण्याबद्दल फार आढेवेढे घेतले, त्याबद्दलची हकीकत पुढें येईल.

शंकरदेव.

सन १३०९ पासून.

शंकरदेवानें दिल्लीस खंडणी पाठविण्याचें बंद केलें, त्यामुळें त्याजवर अल्लाउद्दीनानें मलिक काफूर यावरोबर सैन्य देऊन देवगडावर पाठविलें. ही खंडणी बंद करण्याचें कारण, आपल्यास देऊं केलेली देवलदेवी मुसलमानांनीं नेली, या गोष्टीचा सूड उगवावा अशी शंकरदेवाची इच्छा, हें होतें. काफूर हा देवगडास येऊन त्याची व शंकरदेवाची लढाई झाली. या लढाईत शंकरदेवास वाघेलवंशांतील कर्णराजानें मदत केली. कर्ण वाघेल हा लढाईत ठार झाला; व शंकरदेव लढाईत जखमी झाला. त्यास दिल्लीस नेण्यांत येऊन तेथें त्यास सन १३१२ मध्यें ठार मारण्यांत आलें. याप्रमाणें यादव वंशांतील वैभवशाली राज्य नाहींसें झालें.

भाग पहिला समाप्त.

× मे. किंकडेसाहेब बहादुर, मुंबई सरकारचे पोलिटिकल सेक्रेटरी यांनीं सन १९०६ चे दरबारांत दक्षिणेंतील सरदारांचे सरकारचे एजंट या नात्यानें केलेल्या भाषणांत देवलदेवीसंबंधाच्या या अत्यंत मनोरम कथाप्रसंगाचा उल्लेख केला होता.

* सर देसाई कृत मुसलमानी रियासत पृष्ट १३३.

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग दुसरा.

अनुक्रमणिका.

शिंदखेड येथील

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग दुसरा.

शंकरदेवाचा असा शोचनीय अंत होईपर्यंत सुमारें ६०० वर्षें, यादवांनीं दक्षिणेंत सार्वभौमपदाचा उपभोग घेतला. या लढाईमध्यें शंकरदेवाचा धाकटा भाऊ भीमदेव हाही ठार झाला, व शंकरदेवाची बायको व त्याचा–शंकरदेवाचा लहान मुलगा गोविंद-देव, यांचें पालनपोषण शंकरदेवाचा मेव्हणा हरपाळ देव यानें केलें. सन १३१६ पासून दिल्ली शहरांत व इतरत्र जीं हिंदूंचीं बंडें झालीं, त्यांत हिंदुराजांचें अंग होतें. दिल्लीस बंड झाल्याबरोबर दक्षिणेंतील राजांनीं उचल घेतली. त्यामध्यें हरपाळ देवाचें मुख्य अंग होतें. हरपाळदेवानें सन १३१६ मध्यें बंड करून सर्व मुसलमान किल्लेदारांस देवगडच्या किल्ल्यांतून हांकून दिलें. याविषयींचें इत्यंभूत वर्तमान ऐकून, अल्लाउद्दीन खिलजी हा धास्ती खाऊन मरण पावला. अल्लाउद्दीनच्या पाठीमागें मुबारिक खिलजी हा गादीवर बसला. त्यानें दाक्षिण देशांत स्वारी करून रामदेवाचा जांवई हरपाळ देव, जो देवगड मुक्कामीं स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागला होता, त्यास त्यानें जिवंत सोलून हाल करून ठार मारलें. इ.स. १३१८. मुबारिक नंतर तघलक घराणें सुरू झालें. ग्यास्–उद्दीन तघलक व त्यानंतर त्याचा मुलगा महमद तघलक गादीवर बसला. त्याला वेडा महमद असेंहि म्हणत असत. त्यानें दक्षिणेंतील बंडें मोडण्याकरितां कांहीं सैन्य सन १३४४ मध्यें पाठविलें. महमद तघलकाच्या कारकि-र्दींत जीं बंडें उद्भवलीं, त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, निरनिराळ्या प्रांतांतील अंमलदार स्वतंत्र रीतीनें कारभार पाहूं लागले. त्यांत महाराष्ट्रांत, सुलतानाचा जांवई इनायत उल्मुल्क हा काम पहात होता. त्यास हसन गंगूनें ठार मारून ब्राह्मणीराज्य नांवाचें स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें. त्यावेळीं शंकरदेवाचा मुलगा गोविंददेव व कर्नाटकचा राजा यांनीं एकत्र होऊन ब्राह्मणी राज्य स्थापण्याचे कामीं हसनगंगूला उत्कृष्ट मदत केली. यावेळीं गोविंददेवानें आपली राजधानी हतनूर शहर केलें. याबद्दल बॉंबे ग्याझेटीयर व ग्रांट डफचा इतिहास यांत अशी माहिती दिली आहे कीं, गोविंददेवानें बागलाणचा राजा यास सामील करून घेऊन ब्राह्मणी राज्याचे विरुद्ध बंड केलें व आपली सत्ता खानदेशांत बसवून हतनूरसभोंवतीं आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. दक्षिणेंत हसनगंगू ऊर्फ अल्लाउद्दीनशहा हा एका ब्राह्मणाकडे वाढला असून त्यानें दिल्लीचे बाद-शहाविरुद्ध दक्षिणेंतील राजांस वश करून सन १३४७ मध्यें एक बंड उभारिलें. त्यावेळीं दिल्लीच्या तक्तावर महमुद तघलख हा सुलतान होता. तो स्वतः दक्षि-णेंत हें बंड मोडण्याकरितां आला. परंतु दिल्लीकडे बंड झाल्याचें समजल्यावरून तो तिकडे तें बंड मोड-ण्यास गेला. त्यावेळीं मुसलमान लोकांमध्यें तंटे उपस्थित झाले होते. याचें कारण मुसलमानांतील शिया व सुनी या दोन धर्मपंथांमधील वाद हेंच होतें. शियापंथ हुबेहुब हिंदु धर्माचे धर्तीचा असून मूर्ति-पूजेला अनुकूल होता. इकडे दक्षिणेंतील सर्व राजांशीं हसनगंगूनें स्नेह संपादिला. त्यानें स्वतःस जाफरखान असा किताब मिळविला. नंतर त्यानें गोविंद-देव वगैरे दक्षिणेंतील राजांची मदत घेऊन दिल्लीचा सुलतान महमुद तघलख हा दिल्लीस परत गेल्यावर, मागें जें त्याचें सैन्य राहिलें, त्याजवर स्वारी करून त्याचा मोड केला व आपली राजधानी कलबुर्गा शहर करून, त्यास हसनाबाद असें नांव दिलें; आपण अल्लाउद्दीन हसन असा किताब धारण केला; व आपल्या नांवाचीं नाणीं पाडलीं. हासनचे मनाप्रमाणें कार्यभाग झाल्यावर त्यानें सर्व सहाय्यकर्ते राजे लोकांस सोडून देऊन तो त्यांच्याशीं कृतघ्नपणानें वागूं लागला. त्यामुळें सर्व राजे त्याचे विरुद्ध झाले. हा ब्राह्मणी राज्याचा संस्थापक सन १३५८ सालीं वारला.त्यावेळीं जालना, हतनूर, बागलाण

वगैरे ठिकाणचे राजे एक झाले. ते व दक्षिणेत विजयानगरचें राज्य वरंगूळच्या राजघराण्यांतील ज्या एका पुरुषानें स्थापन केलें तो, असे मिळून ब्राह्मणी राजाशीं लढूं लागले. त्या वेळीं ब्राह्मणी राजाचे तक्तावर महमदशहा होता. या शिवाय विजयानगरचा व तैलंगणचा राजा हे एक होऊन त्यानें आपले घेतलेले प्रांत परत घेण्याकरितां महमदशहाशीं लढूं लागले. तैलंगणच्या राजाचा मुलगा विनायकदेव हा त्या सैन्याचा सेनापति होता. तो महमदशहाबरोबर लढत असतांना तैलंगणांतील वेलंपट्टण येथें मारला गेला. परंतु महमदशहा परत येतांनां त्याचे फार हाल झाले. हासनगंगू यास मदत करून, एक नवीन मुसलमानी राज्य स्थापन करून, आपले दाराशीं एक नवीन शत्रु उत्पन्न केला, याचा सर्व हिंदु राजांना फार पश्चात्ताप झाला, व त्या सर्व राजांनीं दिल्लीचा बादशाह फिरोज तघलख याजकडे संधान बांधिलें, व त्यास दक्षिणेंत स्वारी करण्याबद्दल भर दिली. परंतु दिल्लीचे बादशहानें त्यांचे म्हणण्याप्रमाणें स्वारी केली नाहीं. त्यामुळें विजयानगरचा फार प्रबल राजा कृष्णराय यास गोविंददेव व खानदेशांतील आणखी कांहीं राजे यांनीं मदत केली व सर्वांनीं मिळून पुन्हां या महमदावर स्वारी केली. त्यावेळीं कृष्णराय तर्फे भोजमल्ल नांवाचा सेनापति होता. त्यास गोळी लागल्यामुळें जखम होऊन तो पळूं लागला; त्यामुळें हिंदूंचा पुन्हां पराभव झाला. कृष्णराय व हिंदुराजे यांचा पुन्हा तह होऊन ज्यानें त्यानें आपआपल्या मुलखांत रहावें असें ठरलें. महमदशहाचा प्रधान बहिरामखान मुझे दुराणी याला गोविंददेवानें चिथावून देऊन आपले मालकाविरुद्ध बंड करण्यास लाविलें. मुझे दुराणी व गोविंददेव यांनीं बागलाणचा राजा व खानदेशांतील पुष्कळ सरदार लोक हे आपल्यांत सामील करून घेऊन पैठणकडे कूच केलें. त्यांजवर महमदशहानें महमदअल्लीखान महमुद यांस पाठविलें. तो शेगांव येथें उतरला तेव्हां बहिरामखान व गोविंददेव यांनीं त्याजवर छापा घालण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो सावध आहे असें पाहून ते परतले. याचे योगानें बहिरामखानाचे सैन्यास, बहिरामखानाचे पराक्रमाविषयीं संशय उत्पन्न झाला. महंमदअल्ली यानें गोविंददेव व बहिरामखान यांजवर हल्ला करण्याची तयारी केली, व आपला मालक सुलतान यावेळीं डोंगरामध्यें सैन्याचे पिछाडीस शिकार करित होता, त्यास 'हल्ला करण्याची आपली तयारी आहे' म्हणून सांगून पाठविलें. सुलतान आपले सैन्यासह महमुदअल्लीचे मदतीस धांवत आला. हें ऐकून बहिरामखान व गोविंददेव जाधव यांनीं पहिल्यानें दौलताबादेस व नंतर गुजराथकडे पळून जाऊन आपला बचाव केला.

या मराठा राजास स्कॉट्स ट्रयान्सलेशनमध्यें * जेवदेव असें म्हटलें आहे. फिरिस्ता या जाधवास गोविंददेव जाधव म्हणतो. व त्यावेळीं नायकांचा मुख्य हा देवगडच्या राजाच्या वंशांतील होता असें म्हणतो. रामदेवराव जाधव हा देवगडचा राजा होता, आणि या मराठी राजाचें नांव गोविंददेव जाधव असें होतें. हें मराठ्यांच्या बखरीवरून स्पष्ट होत आहे. यांत कांहीं संशय नाहीं.

इ० स० १३७० मध्यें दिल्लीचा बादशहा फिरोज तघलख यानें खानदेशापैकीं तीलनेर आणि कुरुंद हे दोन प्रांत मलिकनांवाच्या अरब सरदारास जाहागीर दिले, त्यावेळीं या मलिकनें बागलाणच्या राजावर स्वारी केली. त्या कामीं गोविंददेवानें बागलाणचे राजास मदत केली. पुढें लवकरच गोविंददेव मरण पावला. त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा ठाकुरजी गादीवर बसला. ही गोष्ट १३८० च्या सुमारास झाली. गादीवर बसल्यानंतर त्याचे हातून १० वर्षे म्हणण्यासारखी कांहीं एक गोष्ट झाली नाहीं. सुमारें १३९६ मध्यें दुर्गादेवी नांवाचा भयंकर, १२ वर्षांचा दुष्काळ पडला. ठाकूरजीनें हतनूरभोंवतालचा आपला प्रांत व शिंदखेड, पैठण, औरंगाबाद वगैरे प्रांतांवर आपला अंमल चालवून त्या प्रांतांवर देशमुखीचा हक्क स्थापन केला. सुमारें ५० प्रांतांची देशमुखी त्याजकडे होती.

* In Scott's Translation it is Geodeo. In some copies of Ferishta, it is Govinddeo; but Ferishta says the chief of the Naiks was a descendant of the Raja of Deogurh, Ramdeo Rao Jadow was the raja of Deogurh according to all Hindoo Mss. and it is not improbable that this chief's name may have been Gowind deo Jadow.

—Footnote, Grant Duff's History P, 47—

त्यावेळीं रामोशी व पाळेगार यांनीं दुर्गादेवीचे दुष्काळामध्यें मोठमोठे किल्ले जिंकून डोंगराळ मुलूख आपल्या ताब्यांत ठेविला आणि शेतकरी लोकांवर दरोडे घालून ते आपला उदरनिर्वाह करूं लागले. सन १४२९ सालीं सुलतान अहमदशहावली ब्राह्मणी, हा ब्राह्मणी राज्याच्या गादीवर असतांना, त्यानें चोर लोकांचा नायनाट करण्याकरितां व देशाची आबादानी करण्याकरितां एक सैन्य मलिक-उल्-तीजार याचे हाताखालीं देऊन त्याला त्या लोकांवर पाठविलें. त्यामध्यें पुष्कळ प्रांतांचे देशमुख, यांस मलिक-उल्-तीजार याचे मदतीस दिले होते. त्यांत ठाकूरजी देशमुख हे होते. त्यांनीं खटाव देशावर व महादेवाकडील डोंगरी मुलखांतील चोरटे लोकांवर स्वारी करून त्यांचा नायनाट केला. नंतर† वांई देशावर स्वारी केली. याप्रमाणें चोरटे लोकांचा बंदोबस्त केला.

यावेळीं यादव घराण्यांतील ठाकूरजी, यानें मुसलमान लोकांची सत्ता कबूल करून त्यांची नोकरी धरिली. व त्याप्रमाणें सन १४२९ सालीं मलीक उल्-तीजार बरोबर सुलतानाच्या मदतीस गेला. तेथपासून शिंदखेड, हतनापूर, पैठण, औरंगाबाद वगैरे बावन्न प्रांतांची देशमुखी अहमदशहावली ब्राह्मणी या सुलतानानें कायम करून दिली. याप्रमाणें ठाकूरजीची कारकीर्द मुसलमानांची नोकरी करण्यांत संपली. यावेळींच यादवांचें राजघराणें नाहींसें होऊन ते मुसलमानांचे नोकर झाले. ज्या घराण्यानें शेंकडों वर्षें सार्वभौमपदाचा उपभोग घेतला, त्यास दुसऱ्याचें दास्यत्व पतकरणें भाग पडलें, यापेक्षां दुर्दैव तें कोणतें ? यादव घराण्यांतील सर्व राजे आपले धर्माप्रमाणे चालून प्रजेचें योग्य रीतीनें पालनपोषण करित आले व कोणत्याहि प्रकारच्या अनीतीचें वर्तन या घराण्यांतील कोणत्याहि राजानें केलें नाहीं, असें असून हें घराणें एकदम रसातळास गेलें याचें कारण या राज्यांतील राजकर्त्यांचा असावधपणा हें होय. शिवाय, हिंदूराजांत एकी नसून आपापसांत तंटे माजविण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति जास्त असल्याकारणानें, त्यांचीं राज्यें एकामागून एक नाहींशीं झालीं. आर्य राष्ट्ररूपी वृक्षास कौरव पांडव यांच्या काळापासून जी दुहीची कीड लागली, तिनेंच शेवटीं त्यांचा नाश होऊन सर्व सत्ता मुसलमानांचे ताब्यांत गेली. ठाकूरजी सन १४४० च्या सुमारास मरण पावला. त्याचे मागून त्याचा मुलगा भुकणदेव ऊर्फ भेतोजी हा शिंदखेडच्या देशमुखीवर बहाल जाहला.

† (ग्रांटडफचा इतिहास पान ४९ पहा.)

भुकणदेव ऊर्फ भेतोजी.

(सन १४४०-१५००)

भुकणदेवाच्या कारकीर्दींत अल्लाउद्दीनशहा हा बेदरचे तक्तावर बसला. सन १४५३ चे सुमारास जीं बंडें उद्भवलीं तीं या शहानें मोडलीं. या बंडांत भुकणदेवानें आपली हद्द बरीच वाढविली. (विजापूरचा इतिहास पहा) हा शहा १४५७ मध्यें मरण पावला.

पुढें हुमायूनशहाजालीम व निजामशहा असे दोन राजे एकामागून एक गादीवर बसले. हुमायून शाहा याचा मुलगा निजामशहा गादीवर बसला त्यावेळीं त्याचें वय फक्त ८ वर्षांचें होतें, म्हणून त्याची आई राज्याचा सर्व कारभार पहात असे. त्यावेळीं मुख्य वजीर खाजेखान महमदगवान हा होता. त्यावेळीं माळव्याच्या सुलतानाची व ओढ्या प्रांताच्या राजाची लढाई होऊन सुलतानास जय मिळाला. नंतरच्या लढाईंत गुजराथ प्रांताच्या सुलतानानें शहास मदत केल्यामुळें, त्याचा बचाव झाला. निजामशहा सन १४६३ त मरण पावला व दुसरा महमदशहा गादीवर आला. त्याचे वेळीं दरबारांत दोन तट होते. दक्षिणच्या लोकांच्या तटाच्या बाजूस ख्वाजा जाहान व परदेशी लोकांचे पक्षास महंमद गवान होता. त्या दोघांच्या भांडणांमुळें, शहाच्या आईनें ख्वाजा जाहान यास ठार मारून टाकिलें; तेव्हां महमद गवान हा मुख्य कारभारी झाला. त्या वेळेपासून परकी देशांतील लोकांना महत्व आलें. दक्षिणी व परकी लोकांमध्यें आपआपसांत तंटे सुरू होऊन ब्राह्मणी राज्याचे तुकडे पडण्याची वेळ आली. या भांडणांत मराठ्यांनीं आपआपला मुलूख वाढविला. त्यांत भुकणदेवानेंहि आपला मुलूख वाढविला. त्यावेळीं दरबारांत दक्षिणी तटाचा पुढारी निजाम-उल्-मुल्क बहिरी हा होता. हा बहिरी तिमाप्पा कुळकर्ण्यांचा मुलगा होय. (ग्रॅंट डफ् पान ५५ पहा.)

याला महमदशहावली बाम्हणी, याचे कारकिर्दींतील एका लढाईंत धरून आणून मुसलमान केलें. तो

वाढतां वाढतां दक्षिणीतटाचा वजीर झाला. यामुळें दक्षिणेंतील हिंदुलोकांचें वजन जास्त वाढलें. खान जहान गवान यानें राज्याचे आठ भाग केले. व त्यांज वर निरनिराळे कामगार नेमिले. पुढें हेच कामगार स्वतंत्र झाले. या गोंधळामुळें मराठे लोकांनीं आपलें डोकें वर काढण्यास सुरवात केली (ग्रॅंटडफ् पान ५४ व ५६ पहा.)

दौलता बादचा व जुन्नरचा सुभेदार मलिक महमद बहरी होता. तो नेहमीं जुन्नरास रहात असे. त्यानें. लहान लहान मराठे राजांस कमी करण्याचा प्रयत्न केला. (बॉंबे ग्याझेटीयर पान ६२१ पहा)

हाच पुढें विजापूरच्या राजाशीं लढून अहमदनगरचे निजामशाहीचा स्वतंत्र राजा झाला. भुकणदेव यानें खानदेशमध्यें आपला बराच प्रांत वाढवून दरबारांत आपलें वजन वाढविलें. हा सन १५०० चे सुमारास मरण पावला. त्याचेमागून अचलकर्ण ऊर्फ अचलोजी हा बापानें मिळविलेल्या प्रांतावर मुख्य जाहला.

अचलकर्ण ऊर्फ अचलोजी

(इ. स. १५००–इ. स. १५४०)

अचलोजीच्या कारकीर्दींत विजापूरच्या राज्याचे पांच भाग जाहले तेः—

विजापूरची आदिलशाही, गोंवळकोंड्याची कुतूबशाही, वऱ्हाडची इमादशाही, अहंमदनगरची निजामशाही, बेदरची बेरीदशाही. वर लिहिलेल्या प्रांतांवर जे सुभेदार नेमिले होते, ते सुलतानचा अंमल झुगारून देऊन स्वतंत्र झाले. याबद्दल पूर्वीं लिहिलेंच आहे. त्यावेळीं अहंमदनगरचे गादीवर बुऱ्हाण निजामशहा राज्य करित होता. त्याचे व विजापूरच्या बादशहाचे आपसांत नेहमीं तंटे सुरू होते. त्या कामीं निजामशाहीस अचलकर्णानें मदत केली. सन १५२९ मध्यें बुऱ्हाणशहा यानें कंबरसेन नांवाचा एक ब्राह्मण होता त्यास पेशवे पद दिलें, आणि त्या दिवसापासून हिंदु लोकांस लष्कर अथवा मुलकी खात्यामध्यें मोठमोठ्या जागा मिळूं लागल्या. त्यांत अचलकर्णास लष्करांत ५००० घोड्यांची मनसब दिली. याच वेळेपासून सरकारी दप्तरचें लिहिणें उर्दूतून मराठींत आणलें.

(ग्रॅंटडफ्स् हिस्टरी पान ६३ पहा).

अचलोजी सन १५४० मध्यें वारला. त्याचे मागून शिंदखेड वगैरे ५२ प्रांताचेदेशमुखी वतनावर व ५००० घोड्यांचे मनसबीवर विठ्ठलदेव हा आला.

विठ्ठलदेव.

(सन १५४० ते १५७०).

यावेळीं अहमदनगरचे गादीवर हुसेन निजामशहा होता. त्याची व विजयानगरच्या राजाची तालिकोट येथें सन १५६४ त मोठी भयंकर लढाई झाली; जींत विजयानगरच्या राजाचा पराभव झाला. या लढाईंत विठ्ठलदेव होता. पुढें मूर्तुजा निजामशहा १५६५ मध्यें गादीवर बसला. त्यानें वऱ्हाड प्रांतावर स्वारी केली, फौजखान-तेथील इमादशाही घराण्याचा मुख्य, यास ठार मारून तें राज्य आपले राज्यास जोडिलें.

या कामीं खानदेशाचा सुलतान मिरन महमद खान फरूकी यानें या कृत्यास प्रतिबंध केल्यामुळें त्याचाहि पराभव मूर्तुजानें केला. या कामीं विठ्ठल देवानें त्यास पूर्णपणें मदत केली. विठ्ठलदेव हा सन १५७० मध्यें मरण पावला. त्याचे मागून त्याचा मुलगा लक्ष्मणदेव उर्फ लुखजी हा देशमुखी व मनसब यांवर कायम झाला.

लक्ष्मणदेव उर्फ लुखजी

(सन १५७० ते १६२९.)

लुखजी हा जाधवराव यांच्या घराण्यांत मोठा नामांकित व कीर्तिमान् असा पुरुष उदयास आला. यादवांचें राज्य नाहींसें झाल्यापासून गोविंददेवाचे मागें जाधव घराण्यास याच पुरुषानें पुन्हा उद्दीपित केलें. लुखजी याचें नांव लक्ष्मणदेव असें होतें; परंतु तो लुखजी या नावानेंच इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. लुखजीच्या कारकीर्दीच्या सुमारास पहिला मूर्तिजा निझामशहा, अहमदनगरच्या गादीवर होता, व तो वेडा झाला असल्यानें, त्याचा मुलगा गादीवर बसाविण्याकरितां दरबारचे लोकांनीं पुष्कळ खटपट केली, व त्याचा मुलगा मिरन हुसेन यास राजधानीचे शहरांत आणिलें. मिरन हुसेन यानें बापास त्रास दिल्यामुळें तो १५८६ मध्यें मरण पावला. पुढें मिरन हुसेन गादीवर आला. त्या कामीं दरबार तर्फे लुख

जीच्या दक्षिणी लोकांच्या फळीची मदत होती. मिरन हुसेन याच्या कारकीर्दीत दक्षिणी लोकांचा जोर लुखजीमुळें वाढून, त्यांनीं परदेशी लोकांची कत्तल केली व या दक्षिणी लोकांच्या बंडवाल्यांनीं शहास ठार मारिलें व इस्माइल यास गादीवर बसविलें. इस्माइल हा मूर्तुजाचा धाकटा भाऊ बुऱ्हाण याचा मुलगा होय. पुढें बुऱ्हाण जो दिल्लीस होता, त्यानें बरोबर सैन्य घेऊन येऊन आपले मुलास कैद केलें व आपण गादीवर बसला. या बुऱ्हाणनें शिया पंथ धारण करून दक्षिणी तटाची बाजू धरिली. हाही शहा लौकरच मरण पावून त्याचा मुलगा इब्राहीम निजामशहा गादीवर आला. हा शहा दरबारांत फळ्या असल्यानें विजापूरकरांशीं लढत असतां मरण पावला. नंतर त्याचा दिवाण मिआन अंजू यानें अहमद या नांवाच्या एका मुलास गादीवर बसविलें. हा मुलगा निजामशाहीचा खरा वारस नाहीं. असा वाद उत्पन्न झाला. त्यामुळें वजिरानें गुजराथचा सुभेदार, अकबराचा मुलगा मुराद याची मदत मागितली. त्यानें अहमदनगरास वेढा दिला; त्या वेळीं चांदबिबीनामक शूर स्त्रीनें अहमदनगरचें संरक्षण केलें. त्या काळीं लुखजी जाधवराव यांनीं फार मदत केली. त्यामुळें त्यांजकडे दहा हजार स्वारांची मनसब देण्यांत आली. पुढें चांदबिबीनें बहादूरशहास तक्तनशीन केलें व आपण कारभार पाहूं लागली व महमदखान यास वजिरी दिली. पुढें लवकरच वजीर अधिकार बळकावून बसला. सबब त्यास सरदार लोकांनीं धरून चांदबिबीच्या ताब्यांत दिला. मोगलांनीं त्यावेळीं पुन्हां अहमदनगरवर स्वारी केली. त्यावेळीं विजापूर व गोवळकोंडें येथील फौजा चांदबिबीनें मदतीस बोलाविल्या. ह्या दोन फौजांनी व लुखजी जाधव वगैरे मराठे सरदार यांच्या सैन्यांनीं, पुन्हां मोगलांशीं टक्कर दिली. परंतु या चांदबिबीचा किल्ल्यांतील लोकांनीं खून केला. त्यामुळें मोंगल सैन्य आंत शिरलें, व त्यानें बहादुरशहा यास कैद करून आग्र्यास ठेविलें. इकडे लुखजी जाधवराव व दुसरे सरदार यांनीं आलीशहाचा पुत्र मूर्तजा यास परिंडा येथें निजामशाही तक्तावर बसविलें, व निजामशाही वांचविली. बहादुरशहाच्या कारकीर्दीच्या शेवटीं म्हणजे सन १५९९ मध्यें जाधवराव व भोंसले या दोन घराण्यांमध्यें लग्नासंबंधीं एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली. ती खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

" मालोजी भोंसले उत्तम प्रकारें सरकार चाकरी करून अधिक योग्यता पावूं लागले; आणि ज्या जाधवरावाचे आश्रयानें त्यानीं चाकरी मिळविली तो लुखजी जाधवरावही त्यावर बहुत कृपा करूं लागला. मालोजीचा पुत्र शहाजी रूपानें फार चांगला होता. सन १५९९ त शिमग्यामध्यें मालोजीनें आपल्या पुत्रास लुखजी जाधवरावाकडे भेटावयास नेलें. तेव्हां **जाधवराव** त्या मुलाचें रूप पाहून बहुत खुष होऊन त्यास जवळ बोलावून, जिजाबाई त्याची कन्या मांडीवर होती तिला बोलिले कीं,—' मुली हा तुला नवरा पाहिजे काय ? ' आणि मंडळीस म्हणूं लागले कीं, ' हा जोडा कसा दिसतो ? ' इतक्यांत तीं दोन्हीं मुलें एकमेकांवर गुलाल उधळून खेळूं लागलीं. तें पाहून सर्व मंडळीस चमत्कार वाटला, आणि हंसूं लागले. त्यावेळेस मालोजी भोंसले उभे राहून बोलिले कीं,—' ऐका हो सर्व मंडळी. आजपासून जाधवराव आमचे व्याही झाले, यास तुम्ही साक्षी आहांत. ' तेव्हां त्या मंडळींत कोणी कोणी म्हणाले कीं,—' हें ठीक आहे' तें ऐकून जाधवराव खिन्न होऊन उगाच राहिले, कांहीं बोलिले नाहींत. त्यानंतर दुसरे दिवशीं जाधवरावानीं मालोजीस भोजनास बोलाविलें; तेव्हां तो म्हणाला कीं,—' तुम्हीं व्याही व्हाल तर मी येईन, नाहीं तर येणार नाहीं, पुढें जाधवरावाची स्त्री म्हाळसाबाई ईस हें कळतांच राग येऊन तीही बोलली कीं, ' असें भाषण विनोदांतही न व्हावें; माझ्या कन्येच्या आणि त्याच्या योग्यतेंत किती अंतर आहे ? ' मालोजी आपल्या पदरचा नोकर त्यांच्या घरीं मुलगी दिल्यानें तो लोकापवाद होणार. निंबाळकर, शिर्के, महाडिक असे बरोबरीचे सरदार, मनसबदार, देशमुख आहेत त्यांच्या घराण्यांत मुलगे आहेत, ते टाकून मालोजीच्याच मुलास मुलगी द्यावयाची एवढी ती त्याची मातबरी तरी काय पाहिली ? " मालोजीनें हा अर्थ मनांत धरून पुष्कळ द्रव्य मिळविलें, व मोठी

कीर्ति व्हावी म्हणून कीतीएक जागीं देवालयें व तळीं बांधिलीं आणि बहुत घोडे विकत घेतले. अशा रीतीनें त्यानें बादशहाकडून पांच हजार स्वारांची सरदारी व 'मालोजी राजे' असें नांव मिळविलें. याखेरीज शिवनेरी व चाकण या दोन्ही किल्ल्यांची व त्यांच्या खालच्या मुलखाची मामलतही मिळविली, आणि पुणें परगणा व सुपें परगणा हे त्यास जहागीर मिळाले. एवढ्या योग्यतेस आल्यावर बादशहाचे आज्ञेनें त्याशीं संबंध करावयास जाधवराव सिद्ध झाले. मग जाधवरावाची कन्या जिजाबाई व मालोजीचा पुत्र शाहाजी या दोघांचें लग्न मोठ्या समारंभानें झालें. यासंबंधानें ग्रांट डफ् यानें लिहिलें आहे:—

"As Jadow Rao's objection was now confined merely to Mallojee's rank, this was soon obviated by his being raised to the command of 5,000 horse with the title of Mallojee Raja Bhonslay..........Thus every obstacle being removed Jadow Rao had no longer an excuse for not performing what he was urged to by his sovereign."

याप्रमाणें, भोंसले द्रव्यहीन असल्यामुळें लुखजी आपली मुलगी देईना; व द्रव्यवान् झाल्यावर अर्थात् जाधवरावांची कोणतीही अट राहिली नाहीं. म्हणून लग्न झालें असें ग्रांटडफ् म्हणतो; परंतु ही लग्नाची हकीकत सातारचे दप्तरांतून ग्रँट डफ् साहेबानें घेतली आहे; व सातारचे दप्तरांत एकतर्फी माहिती दिली आहे. मुलगी न देण्याचें कारण भोंसल्यांचें कुल आपल्या बरोबरीचें नाहीं हेंच होतें; दुसरें कांहीं कारण नाहीं, असें जाधवघराण्यांच्या संग्रहीं असलेल्या माहितीवरून कळतें. कारण लुखजी जाधवराव व त्याचा जांवई शहाजी या दोघांमध्यें पुढें फार वांकडें येऊन एकमेकांचीं युद्धें देखील झालीं आहेत. अहंमदनगरचे निजामशाहींत दोन फळ्या झाल्या होत्या. एक मुसलमानांची व एक मराठ्यांची. मुसलमानांच्या बाजूस मलिकंबर नांवाचा मुत्सद्दी होता. मियानराजू हा मराठ्यांच्या बाजूला होता, मियानराजू व मलिकंबर या दोघांमध्यें द्वेष वाढूं लागला. ही संधि साधून सरदार खानखानान यानें आपली फौज पाठविली. मलिकंबर तिजवर चालून गेला. त्यानें मोगलांचा पराभव केला. या कृत्यास लुखजी जाधवराव व शहाजी यांचें पाठबळ होतें. मलिकंबराचा पुढें मोगलांनीं पराभव केला. दिल्लीचा युवराज शहाजहान हा आपले बापाचे हुकमानें निजामशाही जिंकण्याचें काम तडीस नेण्यासाठीं सन १६१७ त दक्षिणेंत आला. परंतु लुखजीचें साहाय्य मलिकंबरास असल्यामुळें, शहाजहानाचें कांहीं चाललें नाहीं. पुढें अखेरची लढाई सन १६२० मध्यें झाली. त्यांत लुखजी जाधवराव व त्याचा जांवई शहाजी भोंसले, हे मलिकंबराचे तर्फेनें फार शौर्यानें लढले. त्यांत फलटणच्या*निंबाळकरांच्या वंशापैकीं एक मनुष्य लढाईंत ठार झाला. ह्याला जगपाळ असें ह्मणत असत.

या लढाईमध्यें मलिकंबराचा पराभव झाला. परंतु हा दोष लुखजी जाधवरावाकडे मुळींच नाहीं. उलट शहाजहान बादशहास या थोर सरदाराचें युद्धचातुर्य पाहून फार आश्चर्य वाटलें व त्यानें लुखजी जाधवराव यास फितुरी करून आपले तैनातींत घेण्याचा प्रयत्न चालू केला. सन १६२१ मध्यें लुखजी जाधवराव निजामशाहीची नोकरी सोडून दिल्लीचे बादशहाचे नोकरीस गेले. याचें कारण दरबारांत तंटे माजून शहाजी भोंसले व मलिकंबर यांचें वांकडें आलें. तेव्हां

* During the wars of Mullik Umber, the Mahrattas in his service were frequently conspicuous. Shahajee Bhonslay, who had succeeded his father Mallojee in the Jagheer, particularly distinguished himself in a great battle with the Moghals, fought in the year 1620, near the northern boundary of the Ahmednagar territory, in which, although Mullik Umber was defeated, no share o the blame was attached to the Maharattas. In the account of the battle, Lookhjee Jadow Rao is mentioned as well as Shahjee, and one of the naiks* of Phultun was killed on the same occasion.

* This is supposed by the present Jan Rao Naik Nimbalkar to have been his ancestor Jugpal, who was killed about this period.

History of the Maharattas by J. Grant Duff, p. 82.

मलिकंबर व जाधवराव एक होऊन त्यांनीं मोगलांचा आश्रय धरिला. मोंगल बादशहानें* लुखजी जाधवराव यास २४००० पायदळ व १५००० स्वार यांची मनसब दिली व शिवाय जाधवरावाचे भाऊबंद यांस मोठमोठ्या जागा दिल्या.

ग्रांटडफचे हकीकतीवरून लुखजी जाधवराव हा त्यावेळेस केवढा प्रबल सरदार होता, याचा अंदाज होईल. एवढा मोठा सरदार मोगलांकडे गेल्यानें निजामशाहीस उतरती कळा लागली. मलिकंबरही लुखजी जाधवरावाचे तंत्रानें वागूं लागला. अशा वेळीं निजामशाही अगदीं डबघाईस आली; शहाजी भोसल्यानें त्यावेळीं अज्ञान मूर्तिजा निजामशहा व त्याची आई यांस आपल्या ताब्यांत घेऊन निजामशाहीचा कारभार आटोपला. मोगलांची सरशी होऊं लागली व त्यामुळें आपला निभाव लागत नाहीं, असें पाहून शहाजीनें निजामशहा व त्याची आई यांस बरोबर घेऊन कोंकणांत कल्याण नजीक माहुलीचे किल्ल्यांत गेला व तेथून निजामशाहीचा कारभार पाहूं लागला. लुखजी जाधवराव यानें निजामशहास ताब्यांत घेण्याकरितां माहुलीच्या किल्ल्यास वेढा घातला. ही गोष्ट सन १६२६ मध्यें झाली. मलिकंबरही याच वेळीं वारला. ज्यावेळीं लुखजी जाधवरावानें मोंगली फौज घेऊन माहुलीस वेढा घातला, त्यावेळीं शहाजहान बादशहा हा त्याचे मदतीस होता. परंतु दिल्लीकडे बादशाहींत घोटाळा होऊन अनेक भानगडी झाल्यामुळें, शहाजहान जाधवरावाचे मदतीस फौज ठेवून तिकडे निघून गेला. माहुलीस सहा महिनेपर्यंत वेढा चालला होता. त्यावेळीं मूर्तिजाचे आईनें जाधवराव यांच्याशीं आंतून मिलाफ करण्याचा घाट घातल्यावरून, शहाजीनें तिला सोडून दिलें व आपला भाऊ शरीफजी यास मूर्तिजाजवळ ठेवून कांहीं विश्वासु लोकांनिशीं मागाहून विजापुराकडे पळून गेला. त्याचा पाठलाग जाधवरावानें फलटणपर्यंत केला. परंतु निंबाळकरांची मदत शहाजीस मिळेल असें समजून जाधवरावानें त्याचा पाठलाग सोडून दिला. निजामशहास मदत करण्याकरितां विजापूरकरांनीं तयारी केली होती. त्यास शहाजी जाऊन मिळाला. विजापूरकरांनीं मोगलांविरुद्ध निजामशाहीस हस्तावलंब करण्याची खटपट चालविली व विजापूरची फौज बादशहाच्या मदतीस आली.

परंतु लुखजी जाधवरावाचेपुढें शहाजीचें कांहीं एक चाललें नाहीं. शहाजीस संभाजी नांवाचा पहिला मुलगा सन १६२३ त जिजाबाईपासून झाला. जाधवराव व शहाजी यांचें वैमनस्य असल्यामुळें, प्रथमपासूनच जिजाबाईवर शहाजीची विशेष प्रीति नव्हती; तशांत जाधवराव मोंगलांस मिळाल्यामुळें, दरबारांत दुफळी होऊन शहाजी चाकणप्रांतीं आपल्या जहागिरीवर रहात असे. फलटणाकडे पळून जात असतां जिजाबाई गरोदर होती, तीस पळतां येईना; सबब तीस रस्त्यांत टाकून शहाजी पुढें गेला. तेव्हां जिजाबाई बापाचे हातांत आली. पण ती प्रसूतीकरितां माहेरीं गेली नाहीं. जाधवरावानें तीस शिवनेरीच्या किल्ल्यावर पोंचविलें. तेथें सन १६२७ च्या वैशाखमासीं ती प्रसूत होऊन मराठी राज्याचे संस्थापक श्रीशिवाजी महाराज हे जन्मास आले. सन १६२७ हें साल फार महत्त्वाचें आहे. या वर्षी महाराष्ट्रांत शिवाजी जन्मला, व दिल्लीस जहांगीर बादशहा मरण पावला. त्याचे जागीं त्याचा पराक्रमी पुत्र शहाजहान तक्तनशीन जाहला. थोडेच दिवसांपूर्वी विजापूरचा इब्राहिम आदिलशहा मरण पावला होता, व निजामशाहीचा आधारस्तंभ मलिकंबरही त्याच सुमारास मरण पावल्यामुळें तें राज्य

*But Mullik Umber was not always prosperous; he frequently experienced severe reverses, and about the year 1621, some of the principal Mahrattas in his service were induced to quit his standard and go over to the Moghuls. The most important defection was that of Lookhjee Jadow Rao, Deshmukh of Sindkheir, whom we have already mentioned as a principal Maratha Chief under the Nizam Shahee Government. The manner in which the Moghuls received and rewarded him, is, in itself, a proof of the great power and consequence, which the Mahrattas had by that time attained. A Munsub of 24,000, with 15,000 horse, was conferred upon him, and such of his relations as accompanied him were all raised to high rank.

—Grant Duff's History p. 81.—

बुडविण्याचा शहाजहानचा मनोरथ सिद्धीस जाण्याचा योग जमून आला. इकडे मूर्तिजा निजामशहानें सर्व कारभार आपले हातीं घेऊन, मर्जीप्रमाणें आपली व्यवस्था चालविली. मूर्तिजा जेव्हां स्वतः कारभार पाहूं लागला, तेव्हां त्याची राज्यकारभारांत तारांबळ उडालेली पाहून त्याला मदत करण्याकरितां लुखजी जाधवराव हे पुनः मोंगलांकडून निजामशाहींत आले. मूर्तिजा हा अज्ञान असतांना फत्तेखान हा कारभार पाहत होता. त्यास कैद करण्याचे कामांत मूर्तिजास लुखजीनें मदत केली, व त्याच्याच सल्ल्यानें मूर्तिजा आपला राज्यकारभार पाहूं लागला. पुढें मूर्तिजावर मोंगलांचें सैन्य आलें व त्यांच्या हल्ल्याचें निवारण कसें करावें, या विचारांत लुखजी जाधवराव असतांना, राज्यकारभारासंबंधीं कांहीं मसलत करावयाची आहे अशा सबबीनें त्यास व त्याचा मुलगा अचलोजी ऊर्फ अचलकर्ण यांस दौलताबादचे किल्यांत बोलावून आणून कैद केलें, व ते उभय पिता-पुत्र व त्यांचे आप्त यांस ठार मारिलें. ही गोष्ट सन १६२९ मध्यें झाली. लुखजी मारला गेल्यानें निजामशाही पुढें कशी ठार बुडून गेली, त्याचें वर्णन यथावकाश येईलच.

(याबद्दल ग्रँटडफनें आपले इतिहासांत ८९ पानांमध्यें माहिती दिली आहे, ती पहा.)

जगदेवरावाची हकीकत.

लुखजीनंतर त्याची बायको आपला नातू सुजनसिंह ऊर्फ संताजी व सून यांस घेऊन शिंदखेडास गेली. तेथें आपला दीर * जगदेवराव यास बरोबर घेऊन मोगलांस जाऊन मिळाली. जगदेवरावाचे नांवानें ५००० स्वारांची मनसब दिल्लीच्या बादशहानें त्यास दिली. खानजहान लोदी शहाजहानाविरुद्ध बंड करून दक्षिणेंत आला. निजामशाहींतील मोठमोठ्या सरदारांचें व लोदीचें मुळापासून सख्य होतें; तेव्हां लोदीचा बंदोबस्त करून निजामशाही जिंकणें, हीं दोन कामें एकाच तडाख्यानें सिद्धीस नेण्याकरितां स्वतः शहाजहान दक्षिणेंत आला. खानजहान लोदी यास शहाजीचा चांगला आश्रय होता.

लोदीच्या पक्षाकडील एक एक मराठा सरदार फोडण्याचा शहाजहानाचा क्रम चालू होता. जाधवरावाचें उदाहरण पाहून व खानजहान लोदीचा पडता पक्ष पाहून, शहाजीराजाही बादशहास शरण गेला. त्यास (शहाजीस) बादशहानें सहा हजार स्वारांची मनसब दिली व त्याचे भाऊबंद यांसही मोठमोठ्या जागा दिल्या. ह्याप्रमाणें मुख्य मुख्य सरदार लोदीच्या कटांतून फोडल्यावर शहाजहानानें लोदीचा बंदोबस्त करून, निजामशाहीकडे वक्रदृष्टि फिरविली. यावेळीं लुखजीचे बंधु जगदेवराव जाधवराव हे मोंगलातर्फे निजामशाहीशीं लढत होते. त्यांचे मार्फत निजामशाहीचा वजीर फत्तेखान यास वश करून घेऊन, शहाजहानानें त्या वजीरास जहागीर दिली. या जहागिरींत शहाजीचे कांहीं प्रांत फत्तेखानास देण्यांत आले, यामुळें शहाजीस वाईट वाटून, पुन्हा निजामशाहींत तो गेला व पुन्हां जगदेवराव जाधवरावाशीं निजामशाहीचे तर्फेनें लढूं लागला. जगदेवराव जाधवराव व त्या वेळीं शहाजहानानें नेमलेला दक्षिणचा सुभेदार मोहोबतखान, या दोघांनीं मिळून निजामशाही तर्फेचा सरदार शहाजी व फत्तेखान यांचा पराभव करून शहास कैद केलें; दौलताबादचा किल्ला सर केला व गादीचा मालक निजामशहा आणि वजीर फत्तेखान या दोघांस पकडून ग्वाल्हेरचे किल्ल्यांत पाठविलें. याप्रमाणें निजामशाहीचा जगदेवराव जाधवराव यांनीं शेवट केला.

या बहादुरीबद्दल रुस्तुमराव हा किताब त्यांस देण्यांत आला, व त्यांची मनसब वाढवून शिंदखेड वगैरे ५२ प्रांतांची देशमुखी लुखजी जाधवरावाचे नांवानें चालत होती, ती त्यांच्या नावानें चालू केली. फौजेकरितां त्याच प्रांताची जहागिरी तोडून दिली. हा निजामशहा त्या वेळीं सुमारें १० वर्षांचा होता. शहाजी भोंसल्यानें पुन्हां निजामशाहीच्या तख्तावर पूर्वीच्या वंशांतील एका मुलास बसवून अनेक मुत्सद्यांच्या मदतीनें निजाम-शाहीचा अम्मल पूर्ववत् चालू केला. या संधींत शहाजहान बादशहा दिल्लीकडे निघून गेला होता. शहाजीनें पुष्कळ सैन्य

---

* श्री० सरदेसाई, मुसलमानी रियासतीमध्यें, पृष्ठ २५८ भेताजीराव म्हणतात. व ग्रँटडफ जगदेवराव म्हणतो.

जमवून, निजामशाहीच्या राज्यांत मोडत असलेला पश्चिमेकडील सर्व मुलूख व कोंकणांतील डोंगरी किल्ले काबीज केले. या वेळीं मोहोबतखान मार्फत त्रिंबक किल्ल्याचा निजामशाहीचा सुभेदार महालदारखान हा बादशहास शरण गेला. त्या वेळीं मोहोबतखानानें महालदारखान यास अशी अट घातली कीं, शहाजीची बायको व मुलेंबाळें यांस तुम्हीं पकडून द्या. त्याप्रमाणें महालदारखान यानें या वेळीं शहाजीची बायको (जाधवरावांची कन्या) जिजाबाई जी शहाजीनें टाकून दिली होती व हल्लीं आपल्या आईजवळ रहात होती, तीस पकडलें.

हें कृत्य मोगलांनीं शहाजीचा अपमान करण्याकरितां केलें.* जगदेवराव जाधवराव यास ही गोष्ट कळल्यावर तो बादशहाकडे जाऊन त्यानें विनंति केली कीं, "शहाजीचें व आपलें वांकडें आहे, व जिजाबाईला त्यानें टाकून दिलें आहे. एवढेंच नव्हे, तर मोहिल्यांची कन्या तुकाबाई हिजबरोबर दुसरें लग्न केलें असून, तो स्वतंत्र रहात आहे. तेव्हां जिजाबाईला अशी कैदेंत ठेविली, तर उलट शहाजीला आनंद होईल व जाधवरावांचा अपमान होईल. सबब तिला सोडून द्यावी." बादशहाची याप्रमाणें समजूत झाल्यावर तिला सोडून दिली.

जिजाबाई ही आजपर्यंत आपले माहेरीं रहात असे. तेथून पुढें आपली आई, तिचा नातू सुजनसिंह ऊर्फ संताजी यांसह पुणें प्रांतीं आपले नवऱ्याचे जहागिरीवर राहूं लागली. इकडे शहाजहानाला शहाजीच्या कृत्याचा संताप येऊन, निजामशाहीचा प्रदेश स्वतः काबीज करण्याकरितां सन १६३५ त तो दक्षिणेंत आला. खानडौरान, खानजमान, शाहिस्तेखान व जगदेवराव वगैरे सरदारांच्या हाताखालीं निरनिराळे सैन्याचे भाग दिले. त्यांनीं चोहोंकडून एकदम विजापूरकरांवर व शहाजीवर हल्ला सुरू केला. प्रथमतः विजापूरकरांकडून शहाजीस सहाय्य होत असे, तें बंद करण्याकरितां त्यांनीं विजापुरावर चाल केली. तेव्हां विजापुरचा सुलतान आदिलशहा यानें बादशहाशीं सल्ला केला. त्याबरोबर शहाजी उघडा पडला. त्याजवर खानजहान व जगदेवराव यांस पाठविलें. त्यांनीं त्याचा पराभव केला. शहाजीचे पुष्कळ मजबूत किल्ले व प्रांत बादशहानें आपले राज्यास सामील केले. तेव्हां शहाजी मोंगल बादशहास शरण गेला. परंतु "मोगलांशीं पूर्वीं एकवेळ बेइमान जाहलां सबब, आम्ही आपले राज्यांत तुम्हांस ठेवीत नाहीं. तुम्ही पाहिजे तर विजापुरकरांचे पदरीं आदिलशाहींत रहावें" असें त्यानें शहाजीस सांगितलें. त्याप्रमाणें शहाजी विजापुरकरांचे पदरीं मुरार जगदेव व रणदुल्लाखान यांचे परिचयानें राहिला. निजामशाहींतून पुणें व सुपें या प्रांतांची जहागिरी शहाजीकडे चालू होती, तीच आदिलशाहीनें त्याजकडे कायम केली. बादशहानें निजामशाही जिंकून, पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील बहुतेक मुलूख विजापुरकर सुलतान आदिलशहास दिला. व बाकीचा मुलूख आपले राज्यास जोडला. याप्रमाणें निजामशाही राज्याचा शेवट झाला. निजामशाही बुडविण्याचे कामीं दिल्लीचा बादशहा शहाजहान, यास जगदेवराव जाधवराव यानें कशी मदत केली, हें वरील मजकुरावरून ध्यानीं येईल. या जाधवराव घराण्याची नेकी वेळोवेळीं उत्तम कसास लागली आहे, असें इतिहासावरून स्पष्ट दिसून येतें. जगदेवराव जाधवरावानें जी दिल्लीच्या बादशहाची नोकरी धरली, ती नेकीनें बजावून आपणास मान व पदवी ही बादशहाकडून मिळविली. व स्वतः आपले धन्याकरितां जांवई शहाजी भोंसले याच्याशीं सुद्धां वैर केलें. याप्रमाणें शिंदखेडकर जाधवरावाचे घराण्याची धाकटी शाखा दिल्लीचे बादशहाचे पदरीं अखेर पर्यंत इमानानें राहिली. ग्रँट डफ् साहेब यांनींही आपले मराठ्यांचे इतिहासांत हें घराणें अखेरपर्यंत दिल्लीच्या बादशहाशीं इमानानें वागलें, असा आपला अभिप्राय दिला आहे.

जगदेवराव जाधवराव अशीं मोठमोठीं कृत्यें करून सन १६५० चे सुमारास वारले. जगदेवरावाचा मुलगा बहादुरजी याजकडे बादशहानें मनसब सांगितली. व शिंदखेड वगैरे प्रांतांची देशमुखी त्याजकडे कायम केली. त्याचा पुत्र दत्ताजीराव, यास मुलें, राघुजीराव, यशवंतराव व जगदेवराव. (दुसरा) जगदेवराव (दुसरा) ह्याऽच फक्त वंश होता, व त्याचे घराण्यांत मनसब व देशमुखी सुरू झाली.

---

* ग्रँटडफस् हिस्टरी पान ९२ व
सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृष्ठ ४९-५०.

जगदेवराव (दुसरा) यास चार मुलें झालीं. त्यांत वडील मुलगा मानसिंगराव. त्याचें नांवें मनसब जाहली. दुसरा राघुजीराव, तिसरा यशवंतराव व चौथा दत्ताजीराव. मानसिंगराव व यशवंतराव यांचा निर्वंश जाहला. राघुजीराव यास एक मुलगा जाहला त्याचें नांव मानसिंग. यासच रस्तुमराव किताब मिळून दिल्लीची मनसब व देशमुखी चालू जाहली व याची मुलगी *अंबिकाबाई शाहूराजा औरंगजेबाचे कैदेंत असतांना त्यास दिली. (इ. स. १६९९)

दुसरे जगदेवराव याच्या मुलांमध्यें देशमुखीची वांटणी झाली होती, त्याजबद्दलचा जुना कागद श्री. ना. स. शंभुसिंगजी यांचे दप्तरीं सांपडला आहे; पण तो ठिकठिकाणी फाटलेला आहे तरीही त्याजवरून त्यावेळीं सुमारें वीस लाखांचें उत्पन्न शिंदखेडकर जाधवरावांचे घराण्यांत होतें असें दिसतें. ही वांटणी शके १६३१ इ० स० १७०९ विरोधी नाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध १५ सोमवार चंद्र २ माहे जमादिलावल सन १११९ फसली ते दिवशीं झाली आहे. त्याचा उतारा खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

॥ श्री ॥

वाटणी वतन देशमुख व देशपांडे पट्टी वगैरे सरकार दौलताबाद वगैरे शके १६३१ विरोधी नाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध १५ सोमवार चंद्र २ माहे जमादिलावल सन १११९ ते दिवशीं हर जावदी राजश्री राऊ मानसिंग व राजश्री राघोजी व राजश्री यशवंतराव व राजश्री दत्ताजी बावा पिसराजी राजश्री राव जगदेव नबिरे, राजश्री दत्ताजी राजे जाधव मोकर झाले बद्दल परगणे २७ मोकरा हसील रुपये २०६९४७२।≈।।।...

...पैकीं परगणे ६ मोकरा जमा ४४२९०८०≈।।। रुपये बद्दल परगणे वडीलपणाखाले परगणे २ बार निमें......बायकास खावयासी दिधले पर......राव मानसिंग दरोबस्त हसील मोकरा...गणे मोकरा हसील २१७२८५।।।...१७०२३७। रुपये ....

तपसील..............................

हवेली दौलताबाद रुपये २५१३९।।।..परगणे पुलहरी..
परगणे सेंदूर ... ... येथें फाटलेलें आहे.
परगणे कन्हारमयेवामले ... दरोबस्त यातो „
सिवेद...जमा रुपये १४५०९७।। „
श्रीद्वारकाबाई...राजेश्री... ... „

बकसीस परगणे देशमुखी व देश- ... श्रीवैकुंठवासी... नावाहीनअद पांड्येगिरी राजेश्री रघुनाथ शंकर... राजश्री राघुजी ... ली यास दिधले व राजेश्री बापुजी महादेव वमोजी... राजे आपले चु- ... दरोबस्त हसील बसन वैकुंटवासी परगणे ५ ... लते वडील यास ... प्रमाणें २८६५५।।। ... हवेलीखुद शपे बुनियाद ऊर्फ औरंगाबाद ... दिधले हसील ... राऊ मानसिंग देशमुख देशमुखी व देशपांडे गिरी प्रमाणें...... रुपये १८९११४ ... ... (येथें फाटलेलें आहे.)

हसील रुपये २३१९७।≈।।।...चौवासी वाटून देणें
... ... देशपांडे गिरीमहाल ४ „

१ परगणे कुडापूर...परगणे राजे हेहरका बीन तूर्तसरफहेत
१ परगणे खडम ... सरकारपरगणा एकदरोबस्त एकूण
१ परगणे वेरूळ ... मोकरा ३१६२३ ।।≈
१ परगणे पिंपरी ...
—
४

बाकी परगणे २१ एकूण हसील मोकरा—१६२६५६४।~ यांचे हिसे नंबरवार असे.

---

* When Aurungzebe began to revote the scheme of releasing shao, he proposed to marry him to the daughters of two of the most distinguished Mahrattas in the imperial service, and to secure them in his interests by additional favours; these were Jadow of Sindkheir to whom the emperor had given the tille of Roostum Rao; and Sindia, Patell of Kunncirkheir, whose illegitimate offspring as heads of a Mharatta principality, are well knows in the modern transactions of India. Shao was connected with Jadow by the the mother's side, and the proposal being agrreable to all parties, the nuptials were celebrated in a respectable manner, but without pomp; and the emperor, besides conferring favours on Jadow and Sindia bestowed on Shao the districts of Akalkote, Indapoor, Sopa, and Newassa in Jahagir etc.

राजश्री राऊमानसिंगजी मोकरा जमा ... ...
राघोजी राजे परगणे ६ मोकरा परगणे ५ रुपये ४०५२२० ...... जमा रुपये ४०५१०१। ... परगणे कुडाफूर वतन ... परगणे वामली दरोबस्त ... परगणे वासूल ... परगणे खानापूर देशमुखी परगणे दिले ... जमा रुपये ४६५३५॥। ... दरोबस्त ...
११०९३३
दरोबस्त रुपये ५११५९ देशपांडी येसील ... परगणे कतलर दरोबस्त ... परगणे मानिक ... प्रमाणे फडसा वकीस रघुनाथशंकर ... जमा रुपये १३८०७ ... पुज दरोबस्त ...वगी... [फाटलें आहे.
हता बापुजी महादेव ... परगणे गोताले ,,
४१४१
दरोबस्त ... जमा ५४६७॥ हसील ,,
११२५ ,,
जमा रुपये ... परगणे पिंपरी—परगणे खंडाले २३४४९१।= परगणे रोटिंगे दरोबस्त ... वतन
६२४४॥।=
देशमुखी—वतन देशमुखी, प्रमाणे दिले—प्रमाणे दिले येसील.
... देशपांडे यासी—वकीस रघुनाथ शंकर
... वकीस रघुनाथ—व बापुजी महादेव
... शंकर व रा० बापुजी जमा रुपये ५१२८४
महादेव जमा.
९७१३२॥।.
राजश्री यशवंतराव परगणे ४ येथें फाटलेलें आहे.
रा० दत्ता. ,,
परगणें वैजापूर...परगणे हरसूल ,,
२१७४२०
परगणे पैठणवतन ,,
परगणे ,,
परगणे कुभारी...दरोबस्त रुपये ,,
४६०३९
देशमुखीप्रमाणे ,,
पदामु ,,
दरोबस्त रुपये...पमाणें एकतूनी ,,
१२१९७२।- येथें फाटलेलें आहे.
हिलदेशपांडीचे ,,
देशपांडी ,,
दरोबस्त रुपये...आलासिवेप्रमाणे ,,
२७६५९ रा० रघुनाथ ,,
जमारुपये ,,
२६९५०७ व रा० बापुजी ,,
परगणेखराडी दरोबस्त ,,
मावे देव ,,
जमारुपये ६५७० ,,
वाकीस ,,
जमा ५११६१ ,,
परगणे दादूर ,,
दरोबस्त ३१९ ,,
नागजादी ,,

सदर वांटणी पत्राचा कागद फार जुना असोन जागजागीं फाटलेला आहे, त्यामुळें संदर्भ नीट लागत नाहीं.

याप्रमाणें दुसरे जगदेवराव यांचे मुलांमध्यें वांटणी जाहली आहे. लुखजी जाधवरावाची बायको यावेळीं हजर नव्हती. तिचा नातू सुजनसिंह ऊर्फ संताजी, व त्याचा मुलगा संभाजी हे बहुतेक मराठी राज्य वाढविण्याचे नादांत असून, शिवाजी महाराज यांस मदत करण्यांत गुंतले होते; त्याचें वर्णन पुढें येईल. हल्लीं जगदेवरावाचा वंश औरंगाबादेस देऊळवाडा येथें व कांहीं मालेगांवास आहे.

देवगिरीलाच हल्लीं दौलताबाद म्हणतात व तेथें फार मजबूत असा एक डोंगरी किल्ला आहे. तो औरंगाबाद शहरापासून पांच मैलावर आहे. दौलताबाद हें स्टेशन आहे. तेथून किल्ला अगदीं जवळ आहे. या वंशांतील पुरुषांस दिल्लीच्या बादशहांस मदत केल्यामुळें सरदेशमुखी, देशपांड्येगिरीचे वगैरे हक्कांच्या सनदा मिळाल्या व "राव जगदेव" हा किताब आणि राजचिन्हें धारण करण्याची परवानगी अलमगीर बादशहानें दिलेली आहे. हा किताब व दुसरे मान निजाम सरकारचे दरबारांतून या घराण्यांतील मुख्य पुरुषास अद्यापिही मिळत आहेत. व

त्यांच्या पुरातनपणाबद्दल, मानमान्यतेबद्दल, व खानदानीपणाबद्दल अनेक जागीं लिहून ठेविलेलें आहे. *

आमच्या एका स्नेह्यांनीं आम्हांस देवूळगांवच्या जाधव घराण्याची हकीकत व वंशावळ पाठविली आहे; तींत असें लिहिलें आहे कीं, बहादुरजी याचा मुलगा दत्ताजीराव, त्यास मुलें दोन, राघोजी व जगदेव, राघोजीस मुलगा एक, त्याचें नांव रुस्तमराव जाधव असून त्याच्याच कन्ये बरोबर–अंबिकाबाईबरोबर श्री. शाहू छत्रपति यांचें लग्न झालें होतें. स. १६९९ जगदेवास मुलें तीन, मानसिंग, राघोजी व यशवंतराव, पैकीं राघोजीस श्री. राजाराम छत्रपति यांची कन्या अंबिकाबाई दिली होती व ह्या राघोजीचा मुलगा मानसिंगराव हा शाहु छत्रपतीचा भाचा असून तो सातान्यास शाहुमहाराजांजवळच असे. व शाहुचे मनांतून आपल्यास पुत्रसंतान नसल्यामुळें त्यास मांडीवर घेऊन सर्व राज्याचा मालक करण्याचा त्यांचा विचार होता; पण तो हेतू तडीस जाण्याचे अगोदरच ते मरण पावले. शाहुमहाराजांचे मरणानंतरसुद्धां या जाधवघराण्याचा व सातारकरांचा संबंध चालूच होता. त्यांच्यांतलि दळणवळण सन १८५० पर्यंत चांगल्या प्रकारचें होतें. पुढें तें बंद पडलें. त्याचीं कारणें अनेक आहेत. तीं येथें सांगत बसणें अप्रशस्थ होईल. अशा प्रकारचा तींत मजकूर आहे. तो मजकूर खरा असण्याचा संभव आहे. आम्ही वर ज्या मानसिंगराव ऊर्फ रुस्तमराव यांची मुलगी शाहू छत्रपतीस दिली होती असें म्हटलें आहे; तो हा नव्हे. तो पहिल्या राघोजीचाच मुलगा रुस्तमराव, शाहूचा सासरा असला पाहिजे. आतां वाटणीपत्राचा व ह्या हकीकतीचा कांहीं कांहीं नांवामध्यें मेळ जमत नाहीं, रा. दत्ताजीराजे जाधव मोकार झाले त्याबद्दल जगदेवरावांचे नवीरे म्हणजे मुलगे यांच्यांत वांटणी झाली; त्या वांटणीच्यावेळीं, राघोजीराव अगर रुस्तमराव यांपैकीं कोणी तरी त्यावेळीं असले पाहिजेत. शिवाय दत्ताजीराजे बावा पिसराजी जाधव यांचेंही दुसऱ्या जगदेवरावांचा चवथा पुत्र म्हणून आस्तित्व असलें पाहिजे. आतां दुसऱ्या एका गोष्टीसंबंधानें जबरदस्त संशय उत्पन्न होत आहे, तो हा कीं,–श्री. राजाराम छत्रपति यांस अंबिकाबाई नांवाची मुलगी होती, असें कोठेंही लिहिलेलें नसून उलट त्यांचा श्री अंबिकाबाई* ही सती गेल्याबद्दल श्री. सरदेसाई, यांनीं मराठी रियासतीमध्यें लिहिलें असून, ही शिरक्यांची मुलगी नव्हे ना ? म्हणून संशय प्रगट केलेला आहे. व आमच्याकडे आलेल्या माहितीवरून अंबिकाबाई ही श्री० राजाराम छत्रपति यांची मुलगी असून ती राघोजीराव जाधव यांस दिलेली होती असें दिसतें. तरी या गोष्टीचा निर्णय झाल्यास ऐतिहासिक दृष्टीनें बराच फायदा होऊन एका महत्वाच्या गोष्टीचा उलगडा होईल.

सन १८५३ पर्यंत या जाधव राजाकडे निजामाचे मुलखांतील ५६ महालांची सरदेशमुखी व देशपांड्येगिरी चालू होती. त्यावेळेस राजे बाजीराव जाधव औरंगाबादेस राहत असत. त्या प्रांतीं त्यांचा फार दरारा असून निजामसरकारचे दरबारांत त्यांचें मोठें वजन होतें. राजा चंदुलाल बहादूर हे त्या दरबारांत पेशकार होते. त्यांचा व राजे बाजीराव यांचा प्रथम चांगला स्नेह होता. पण पुढें कांहीं कारणांवरून त्यांच्यांत वैमनस्य पडलें व त्याचा परिणाम चांगला झाला नाहीं.

औरंगाबाद येथें असतांना सन १८५३ च्या आक्टोबर महिन्यांत, राजे बाजीराव यांच्याकडील कांहीं आरब लोकांनीं तनख्याच्या फेडीं संबंधांत

*But the only Rajput family of pure blood in the Rajputana Sense, which has been discovered is the house of the Jadow Rajas of Sindkher, which intermarries with the noblest clans of Rajputana and which has lately made a show of great reluctance to permit a poor Kinsman to espouse the Gaikawar's daughter (1870 A. D.)

(Berar Gazetter)

Of the principal Maratha families holding good position under the Bahmani Monarchy that of Jadow Rao is the only one belonging to Berar. In lineage and historical repute it yields to none even if its claim to descent from the ancient Yadav Rajas of Deogarh be discredited and the line has not yet ended.

(Berar Gazetter.)

* सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृष्ठ ५०२.

कुरापत काढून त्यांना अटकेंत ठेविलें. राजे बाजीराव यांची सुटका करण्याकरितां औरंगाबाद छावणींतील पांचव्या कॅव्हलरीचे ब्रिगेडिअर मेन यांनीं रोषन गेटाच्या बाहेर जशंवत पुऱ्यांत अरब लोकांवर हल्ला केला. बाजीराव यांस सोडून देण्याबद्दल अगोदर पुष्कळ सामोपचाराच्या गोष्टी सांगितल्या, पण आरब लोक ऐकत ना. तेव्हां उभयतांत एक लहानसी झटापट झाली. व राजे बाजीराव यांची सुटका केली. पण त्या झटापटींत लेफ्टनन्ट बॉस्वेल, व वेगहन आणि कॅप्टन पारकर असे तीन सरदार पडले व कित्येक शिपायी मेले व जखमी झाले. अरबांकडील तर पुष्कळच लोक मेले. या भांडणाची चौकशी चालून, तींत राजे बाजीराव हे दोषी ठरले गेले व त्यांस दौलताबादेच्या किल्यांत राजकीय कैदी म्हणून कैदेंत ठेविलें व त्यांची सर्व जहांगीर व इनामें वगैरे सरकारांत जप्त करण्यांत आलीं.

बाजीराव कैदेंत पडल्यावर त्यांची बायको अहिल्याबाई इनें आपले दोन बंधु रामचंद्रराव व गोविंदराव देसाई यांस रायबागेहून आणून आपल्याजवळ ठेविले होते. कांहीं दिवसांनीं अहिल्याबाईला बाजीरावांबरोबर किल्यांतच राहण्याची परवानगी मिळाली व त्यावरून ती तेथें राहूं लागली. उभयतां देसाईबंधु व्यवस्था पाहूं लागले. येणेंप्रमाणें या उभयतां बंधुंचा या जाधव घराण्यांत पाय शिरकला.

पुढें सन १८५९ चे दिसेंबर महिन्यांत, बाजीराव दौलताबादच्या किल्यांत कैदेंतच मरण पावले. तेव्हां त्यांचा मुलगा मानसिंगराव हा अडीच वर्षांचा होता व देसाई बंधु सर्व व्यवस्था पहात होते.

बाजीराव जिवंत असतांना निजामाकडील जहागिरीचा कारभार ते स्वतः पहात होते. व त्यांचे धाकटे भाऊ, राजे रामचंद्रराव हे देऊळगांव येथील **श्रीबालाजी** संस्थानची व्यवस्था पहात असत. हें संस्थान वऱ्हाडांत फार पुरातन असून प्रसिद्ध आहे. शिंदखेड म्हणून जाधवांचें, जें मूळ वतनाचें ठिकाण आहे, तेथपासून देवूळगांव तीन मैलांवर **आमनी** नांवाच्या एका लहान नदीचे कांठीं आहे. या ठिकाणीं जाधवांनीं आपली कुलदेवता **श्री बालाजीची** स्थापना करून देवुळगांव वसविलें व शहरासभोंवतीं कोट बांधून स्वतःची गढी बांधिली. राजे **रासोजीराव** नांवाच्या राजानें सन १६५७ च्या सुमारास हें शहर वसविलें आहे. गुजराथेंत जसें डाकुरजीचें संस्थान, देशावर जसें पंढरपुरचे विठोबाचें संस्थान, तसेंच वऱ्हाडांतील हें श्री बालाजीचें संस्थान आहे. येथें आश्विनमासांत मोठी यात्रा भरते. त्यावेळीं एक लक्षाहून जास्त लोक जमतात. तसेंच श्रीच्या संस्थानाचें उत्पन्नही एक लक्ष रुपयाहून जास्त होतें. यात्रेंत दानधर्म, ब्राह्मणभोजन व सर्व प्रकारच्या गुणी जनांचा सत्कार करण्यांत बरीच रक्कम खर्च करण्याचा संप्रदाय आहे.

या संस्थानची व्यवस्था जाधव राजांचे वतीनें हरिसा रामासा नांवाच्या लाड वाण्याच्या घराण्याकडे चालत होती. बाजीराव सन १८५९ मध्यें मरण पावल्यावर या हरिसानें, आपणच संस्थानचे मालक आहोंत, राजाचा कांहीं संबंध नाहीं, अशा गोष्टी चालविल्या. त्यावरून राजे रामचंद्रराव यांनीं हरिसाचा संबंध काढून टाकण्याकरितां संस्थान ताब्यांत आणण्याचा दावा मांडला. बाजीराव वडील होता म्हणून त्याचे मुलाच्या नांवें दावा आणावा, असें कोर्टानें ठरविल्यावरून तो दावा काढून घेतला व रामचंद्रराव यांनीं राजे मानसिंगराव याचें नांवें तो पुन; चालविला. तो दावा दोन वर्षे चालून, सन १८६८ मध्यें संस्थान राजे मानसिंगराव याचें ताब्यांत आलें. हरिसा हा नोकर या नात्यानें कारभार पहात होता, असें ठरून संस्थान राजांचें आहे असें ठरविण्यांत आलें. पुढें या प्रकरणांत हैद्राबादचे रेसिडेन्टकडे अपील झालें. त्यांत मात्र असें ठरविण्यांत आलें कीं, हें संस्थान धार्मिक संस्थान आहे व तें जाधवराजानी स्थापिलें आहे. तेव्हां त्याची व्यवस्था पहाण्याचा वगैरे * अधिकार त्याच

* Of all tha Dewasthans in Berar, such as those at Sindhkhed and Basim, that of Balaji at Dewoolgaon Raja is the most celebrated. There are various opinions with regard to the founder of this Dewasthan. But it has lately been formally decided that the Raja's were the rightful owners and founders of this Temple.

In honour of this deity an annual fair is held generally in the month of October much

घराण्यांतील पुरुषांकडे चालला पाहिजे. हा निकाल सन १८६९ चे फेब्रुवारींत लागला. व संस्थान पूर्णपणें राजांचे ताब्यांत आलें.

राजे बाजीराव मेल्यांनतर, मानसिंगरावांच्या नांवें जहागिर सोडविण्याचे प्रयत्न, बाजीरावाचा दासीपुत्र रासोजीराव यानें चालविले. व त्यासाठीं तो मानसिंगरावासह हैदराबादेस रहात असे. आणि देसाई बंधु श्रीबालाजी संस्थानाची व्यवस्था पहात असत. पुढें सन १८६९ मध्यें रासोजीराव यास, हैदराबादचे दरबारांतून मानसिंगरावचे नांवें सनद मिळाली. व जहागिर सुटली. आणि रासोजीराव लहान मानसिंगासह मोठ्या थाटानें हैदराबादेहून देवुळगांवीं आला. इकडे संस्थानाचे दाव्याचाही अखेरचा निकाल लागून तेंही ताब्यांत आलें होतें.

राजे रासोजीराव हे मानसिंगरावाचे नांवें कारभार पाहूं लागले. प्रत्येक गोष्टींत लहान मानसिंग याचा बहुमान ठेवून त्याचा आपण नोकर अशा नात्यानें ते व्यवस्था पहात असत. पण त्याचे उलटवृत्ती देसाई बंधुंची होती. ते स्वतःसच मालक समजून मृच्छकटीक नाटकांतील शकारा प्रमाणें वागत होते. त्यांस रासोजीरावाची ही वृत्ती आवडली नाहीं, हें उघड आहे. तशांत रासोजीरावानें श्रीबालाजी संस्थानचा हिशोब देसाई बंधुंजवळ मागितला. त्यांना तें सहन झालें नाहीं. आणि उभय पक्षांत भांडणास आरंभ झाला. या भांडणाचा परिणाम असा झाला कीं,

frequented by pilgrims and traders from very distant parts. The paved yard in front of Balaji's Temple about 360 by 30 feet is for the occasion overshaded with a sort of canopy supported by posts. The offering given to Balaji is called Kanagi and its annual value exceeds Rupees 100,000. This amount besides defraying the establishments of the Temple (which are about Rs. 1500 per mensum) leaves a large balance the temple managers spend during the fair about Rs. 15000. Large dinners are given to pilgrims wandering devotee mendicants and all other persons destinguished for piety or religious learning.

(Berar Gazetteer)

अनेक गृहकलह माजले व त्यांत कित्येक पुरुष बळी-पडले. ते गृहकलह अद्यापि संपले नाहींत.

देसाई बंधुनां रासोजीरावाचें वाढत चाललेलें वजन पहावेना व आपल्या कारभारांतील हा कांटा नाहींसा केल्यावांचून आपली धडगत नाहीं, असें त्या दुष्टांनीं मनांत आणिलें आणि रासोजीराव यांस विषप्रयोग करून त्याला नाहींसा केला. सन १८६९ चे दिसेंबरांत हा प्रकार झाला. या भयंकर प्रकरणाचा फार बारकाईनें तपास होऊन, दोघा बंधूंस काळे पाण्याची शिक्षा झाली व त्यांस काळे पाण्यावर पाठविण्यापूर्वी आकोल्याचे तुरूंगांत ठेवण्यांत आलें. परंतु त्यांची बहीण अहिल्याबाई जिची रासोजीरावाचे नाशास संमत्ति होती असें म्हणतात, तिनें आपल्या बंधूंस सोडविण्याकरितां लाखो रुपये खर्च केले व हैदराबादेस अपील करून त्यांना सोडविलें. ही गोष्ट सन १८६९ त घडली. देसाई परत आल्यावर त्यांच्या बहिणीनें पुनः त्यांचें प्रस्त माजविलें. व त्यांच्या मदतीनें ती कारभार चालवूं लागली. या प्रमाणें देसाई पुनः प्रबल होऊं लागले. ही स्थिती पाहून राजे रामचंद्रराव फारच निराश झाले व त्यांनीं या दुष्ट लोकांचा संबंध सोडला. पुढें ते लवकरच म्हणजे सन १८७१ च्या जून महिन्यांत मरण पावले.

राजा मानसिंग अज्ञान होता. रासोजीरावाची कीड नाहींशीं केली. व राजे रामचंद्ररावही मरण पावले. राणी अहिल्याबाई पालन कर्ती बनली. तेव्हां देसाई यांस कोणीही विचारितां राहिला नाहीं. त्यांस मनसोक्त व्यवहार करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें. अशा स्थितींत संस्थानाचे वार्षिक उत्पन्नाची व्यवस्था म्हणजे ज्याचे हातांत पडेल त्यानें साधावें असें चाललें होतें. भावांनां सोडविण्याचे कामीं खर्च झालेल्या रकमांचा बोजा संस्थानावर पडला व कर्ज वाढत चाललें. इतक्यांत मानसिंगराव सज्ञान झाले. व जहागीर आणि संस्थान त्यांचे ताब्यांत आलें. त्यांची नवी कारकिर्द सुरू झाली. अहिल्याबाईनें राजे मानसिंगाचें लग्न मोठ्या थाटमाटानें औरंगाबादीं केलें, तोंपर्यंत सर्व ठीक होतें. पुढें मानसिंगराव यास आपल्या मामांच्या खटपटी आवडतना. आपल्या कारभारांत त्यांनीं इतःपर पडूं नये व कारभारांत ढवळाढवळ करूं नये.

ठराविक नेमणुक घेऊन स्वस्थ बसावें. अशी राजे मानसिंगरावांची इच्छा होती. अशा प्रकारची व्यवस्था करणें आहे असे विचार त्यांनीं व्यक्त मात्र केले, तों देसाई बंधुंनां तें वैषम्य वाटून, उभयतांमध्यें दुजाभाव उत्पन्न झाला. व आज इतके दिवस चालविलेला कारभार आतां आपल्या हातांतून जाणार, हें उभयतां बंधुंना सहन झालें नाहीं. व त्याचा परिणाम असा झाला कीं, राजे मानसिंगराव हे लग्न झाल्यावर १६ दिवसांतच एकाएकीं मरण पावले. इ. सन १८७८. रासोजीरावासारखीच त्यांची स्थिति झाली, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. व जुन्या कागदपत्रांवरून (जे या लेखकाच्या हातांत आले आहेत) तसा प्रकार झाला होता, हें उघड दिसून येत आहे. असो. कृष्णकारस्थान झालें आणि राजे मानसिंगराव नाहींसे झाले. पुनः " नवी इटी व नवा दांडु," अशी स्थिति आली, आणि मानसिंगरावांच्या मरणानंतर तीन महिन्यांनीं त्यांची विधवा स्त्री कोंडाबाई, इजला एक मुलगा झाला–त्याचें नांव राजे बाजीराव ठेवण्यांत आलें.

राजाची अज्ञान अवस्था म्हणजे देसाई बंधुंची उजळ कारकिर्द. बाजीरावाचे नांवें नवा कारभार चालू झाला. पण या कारकीर्दींत लवकरच दोन पक्ष उत्पन्न झाले. सासू व सून यांचें पटेना. प्रत्येकीस आपल्या हातांत श्री बालाजी संस्थानचा कारभार असावा असें वाटत होतें. व त्यामुळें दोन पक्ष झाले. देसाई बंधु एकमेकांचे शत्रु झाले. रामचंद्रराव देसाई व बाजीरावाची आई कोंडाबाईचा पक्ष धरून वागूं लागली. आणि गोविंदराव आपली कारस्थानी बहिण अहिल्याबाई हिला धरून राहिले. या उभयपक्षांत अज्ञान बाजीरावाचें पालन करण्याचें सर्टिफिकेट मिळविण्याचे दावे सुरूं झाले. ह्या दाव्यांत श्री बालाजी संस्थानाचा पैसा, पाण्यासारखा खर्च झाला. कांहीं वर्षे संस्थान अहिल्याबाईच्या ताब्यांत, तर कांहीं वर्षे कोंडाबाईचे ताब्यांत राहिलें. वकिलांची पोळी पिकली. बालाजीच्या दाव्याच्या कामाकरितां, वकिलांनीं नेहमीच्या दाव्याच्या फी पेक्षां दसपट नव्हे, पण शंभरपटीनें अधिक रकमा मिळविल्या. असो. दोघांचे भांडणांत तिसऱ्याचा लाभ व्हावयाचाच. शेवटीं राणी कोंडाबाई, ह्या मरण पावतांच तंटे मिटले व अहिल्याबाई पालनकर्ती या नात्यानें कारभार पाहूं लागली.

राणी कोंडाबाई मेल्यावर तिचा पक्ष धरून बसलेले रामचंद्रराव देसाई हे बाजीरावास घेऊन वेगळे राहूं लागले. पण कारस्थान–निपुण अहिल्याबाईनें एक वेगळाच डाव मांडिला. गोविंदरावाची मुलगी यमुनाबाई, राजे बाजीरावास देण्याचा घाट रचण्यांत आला. या उभयतांचें नातें पाहिलें तर लग्नसंबंध होणें शास्त्र व रूढीच्या विरुद्ध होतें. गोविंदराव देसाई, राजे बाजीरावाच्या बापाचा सख्खा मामा, म्हणजे गोविंदरावाची मुलगी ती बाजीरावाच्या बापाची मामे बहिण होते. या लग्न संबंधास रामचंद्ररावांची संमत्ति नव्हती. तसेंच असा हा अशास्त्र लग्नसंबंध करूं नये म्हणून निझाम सरकारच्या अधिकाऱ्यांकडून देसाई व अहिल्याबाई यांस मनाईचे हुकूमही गेले होते. पण त्या हुकुमांस न जुमानितां, या उभयतां भाऊ बहिणीनें बाजीरावाचें लग्न, त्याच्या बापाची मामेबहीण यमुनाबाई इजशीं निजाम सरकारच्या हद्दीच्या बाहेर एका रात्रींत लावून टाकलें व आपलें कारस्थान शेवटास नेलें. त्यांत जरा खुबी केली ती हीच कीं यमुनाबाईला गोविंदराव नलवडे या नांवाच्या तिच्या मामाच्या मांडीवर बसविलें व त्याच्याकडोन कन्यादान करविलें. शास्त्र व रूढी याला हा एक पडदा मध्यें आणिला. कांहींही असो; पण आपले हेतू तडीस नेण्याचा ह्या उभयतां बहीणभावाचा बाणा विचार करण्यासारखा आहे.

ज्यांचें उत्पन्न सालीना जवळ जवळ दोन लक्ष रुपयांचे व ज्यांची गणना श्रेष्ठ मराठे क्षत्रियांच्या घराण्यांत; त्यांचें लग्न एकाद्या चांगल्या घराण्यांतील मुलीबरोबर आपल्या वैभवानुरूप करूं, अशी कोंडाबाई, रामचंद्रराव देसाई व त्यांच्या पक्षांतील मंडळींची इच्छा होती. व त्याप्रमाणें ग्वाल्हेर तंजावर वगैरे ठिकाणीं वधूची योजना चालली होती. पण त्या सर्व योजना अहिल्याबाईनें आपल्या भावाचे मतलबासाठीं ढांसळून पाडल्या व यमुनाबाईबरोबर बाजीरावाचें लग्न करून तो सर्वस्वी गोविंदरावाच्या स्वाधीन रहावा, असा योग जुळवून आणिला.

रामचंद्रराव देसाई व त्यांचे पक्षांतील मंडळीला हा डाव पसंत पडला नाहीं व त्यांनीं राजे बाजीराव

यांस अहिल्याबाई व गोविंदराव देसाई यांचे स्वाधीन न करितां आपले ताब्यांत ठेविला. लग्न झालें होतें तरी यमुनाबाईचे व बाजीरावाचें कांहीं वर्षे दर्शन सुद्धां घडूं न देण्याचा बंदोबस्त या पक्षानें चालविला होता. व कांहीं वर्षे तसें चाललेंही होतें. व बाजीराव आणि त्याचा कारखाना अगदीं स्वतंत्र ठेवला होता. व अहिल्याबाई आणि तिचे बंधु गोविंदराव हे आपल्या मुलीसह वेगळे रहात होते; परंतु अहिल्याबाईनें नानाप्रकारच्या युक्त्या चालवून बाजीरावास आपल्या स्वाधीन आणण्याचे प्रयत्न केले. त्यांत तिला यशही मिळालें. एके दिवशीं राजे बाजीराव आपल्या वाड्यांतून सहल करावयास म्हणून जे बाहेर पडले ते अहिल्याबाई व गोविंदराव ज्या घरांत रहात होते तेथें गेले. ते सबंध वर्षांत त्या वाड्याचे बाहेर म्हणून कधींही आले नव्हते. झालें—प्रेमपाशाच्या फासांत व कारस्थानी अहिल्याबाईच्या पेचांत एकदां सांपडल्यावर राजे बाजीराव कीं, ज्यास त्यापूर्वी विडी सुद्धां ओढण्याची संवय नव्हती, तो सर्व व्यसनांनीं ग्रासला गेला आणि त्याच्या कारभाराचीं सर्व सूत्रें गोविंदराव, व त्याची मुलगी यमुनाबाई यांचे हातांत गेलीं. पुढें रामचंद्रराव देसाई व त्याचे पक्षांतील मंडळी, बाजीराव त्यांचे हातांतून गेल्यामुळें केवळ निराधार झाली व लवकरच त्यांस गोविंदरावाचे पक्षास मिळून राहणें भाग पडलें. यानंतर रामचंद्ररावही कांहीं मंडळींस हाताशीं धरून बाजीरावास त्या पक्षांतून काढून आपले स्वाधीन ठेवण्याचे प्रयत्न करीत होता. पण त्याचेवर सुद्धां बहीण-भावांच्या कारस्थानाचा अनिष्ट परिणाम झाला आणि रामचंद्रराव देसाई आपल्या भावाकडून एक दिवस मेजवानीचें जेवण जेवून आल्यावर थोड्याच वेळांत निजधामास गेले. असो. याप्रमाणें राणी कोंडाबाई व तिचे मागून रामचंद्रराव मृत्यु पावल्यावर गोविंदराव देसाई पुनः सर्व कारभार पाहूं लागले. आणि त्यांची मुलगी यमुनाबाई, राजे बाजीरावास आपल्या कह्यांत ठेवून कारभारांत हात घालूं लागली.

राणी कोंडाबाई मेल्यानंतर अहिल्याबाई एकटीच स्वतंत्रपणें पालनकर्त्री बनून, बाजीरावाचे तर्फे व्यवस्था पहात होती. व तिचे तर्फे गोविंदराव देसाई हे वहिवाटदार या नात्यानें सर्व कारभार चालवीत होते. बाजीरावाचे अज्ञानपणांत निजामसरकारचे ताब्यांतील जहागिरीचा बंदोबस्त सरकारमार्फत नेमिलेल्या कोर्ट ऑफ वार्ड्स्‌कडून चालविण्यांत येत होता व बाजीराव यांस खर्चासाठीं दरमहा नक्त नेमणूक ठरविण्यांत आली होती. ह्या अशा व्यवस्थेमुळें जहागिरीचें उत्पन्न सरकारचे स्वाधीन राहिल्यानें त्याची चांगली व्यवस्था लागली व मानासिंगरावाच्या वेळचें कर्ज वगैरे फिटून बरीच शिल्लक सरकार-खजिन्यांत जमा झाली. पण देउळगांव येथील श्रीबालाजी संस्थान, ज्याचें उत्पन्न दरसाल एक लक्ष रुपयाचें आहे—तें या कारस्थानी मंडळींच्या ताब्यांत राहिलें. मागें सांगितलें आहे कीं, सासू व सून यांच्यांत तंटे लागल्यामुळें अनेक भानगडी उत्पन्न झाल्या. त्यांत मुख्य व महत्त्वाची भानगड म्हणजे अज्ञानाचे तर्फे श्रीबालाजी संस्थानाची व्यवस्था पाहणें ही होय. ज्यास सरटिफिकेट मिळालें असेल त्यानें ती व्यवस्था पहावी असें असल्यामुळें, पालनकर्त्याचें सरटिफिकेट मिळविण्याचे प्रयत्न दोन्ही पक्षांकडून होऊं लागले. आणि कधीं सासूनें व कधीं सुनेनें असे कारभार चालविले. सासूचे दोन मुकत्यार व गोविंदराव देसाई वहिवाटदार; तर राणी कोंडाबाईचे तीन मुक्त्यार व रामचंद्रराव देसाई वहिवाटदार. एका वर्षी एका पक्षानें श्रीच्या संस्थानाची यात्रा करावी, तर दुसऱ्या वर्षी यात्रा करण्याचा अधिकार दुसऱ्या पक्षानें मिळवून कारभार करावा. अशा बदलत जाणाऱ्या व्यवस्थेनें संस्थानाच्या उत्पन्नाची व मिळकतीची गैरव्यवस्था व अफरातफर झाली आणि संस्थानावर कर्जाचा बोजा वाढत चालला. व उभय पक्षांतील मुकत्यारांचे प्रतिस्पर्धीपणानें व वहिवाटदारांच्या आत्महित साधण्याच्या खटपटीनें फारच अव्यवस्था उत्पन्न झाली. यात्रेच्या वेळीं येणारी “ कानगी ” म्हणजे देवास दिलेला पैसा जमा करण्याचा अधिकार निरनिराळ्या सावकारांस त्यांचेकडील कर्जाचे फेडीसाठीं तारण म्हणून दिला होता. त्या सावकारांत त्यासंबंधानें तंटे उत्पन्न झाले व ज्याची खटपट ज्यास्त त्यास तो अधिकार मिळून, त्यालाच उत्पन्न मिळूं लागले.

या भानगडींत जेव्हां अनेक सावकारांच्या चढाओढी चालल्या, तेव्हां कांहीं मंडळींनीं एक नवीनच दावा उत्पन्न करून, संस्थानाची व्यवस्था करण्याचा अधिकार राजाकडून काढून घेऊन पंचांकडे देण्यांत यावा, असा घाट रचला व बाजीराव अज्ञान असतांनाच हा दावा सुरू झाला. तो चालला असतांनाच बाजीराव सज्ञान झाले; म्हणून तो काढून टाकण्यांत आला व संस्थान पूर्णपणें बाजीरावाचे ताब्यांत वहिवाटीस आलें. अहिल्याबाईकडून तें बाजीरावाचें ताब्यांत देतांना पूर्वीच्या कर्जाचा बोजा कायम राहून, आणखी नवीन दस्तैवज करून, संस्थानांचे उत्पन्नावर सावकारांचा पगडा बसविण्याचें कारस्थान गोविंदराव व त्याचे साथीदार मुकत्यार यांनीं केलें होतें.

राजे बाजीरावांचे नांवानें, पण खरें पाहिलें तर गोविंदराव देसाई व अहिल्याबाईचे आणि कोंडाबाईचे वेळचे मुखत्यार या सर्वांचे संमतीनें व विचारानें, संस्थानचा कारभार पुनः चालू झाला. मात्र आतां त्याची जबाबदारी बिचाऱ्या नामधारी बाजीरावावर पडेल, अशी कार्यकर्त्यांनीं दक्षता ठेवण्याची व्यवस्था केली. मुखत्यार मंडळींत चुरस पडली आणि पुनः दोन पक्ष झाले. त्यावरून कांहीं मुखत्यारांस कामावरून दूर केलें. व म्हणून अनेक कारस्थानें उत्पन्न झालीं. आणि पुनः सन १९०४ मध्यें पूर्वीसारखा म्हणजे संस्थानाचा कारभार करण्याचा अधिकार राजे बाजीराव यांचेकडून काढून घेऊन, तें पंचांचे स्वाधीन करावें—असा दावा आणण्यांत आला.

संस्थानाचे उत्पन्नाची गैरव्यवस्था व अफरातफर झाली आहे व संस्थानाचे मुख्य उद्देशाप्रमाणें त्याची व्यवस्था होत नाहीं, म्हणून राजाकडून तें काढून पंचांकडे द्यावें; अशा मुद्यावर चालू झालेल्या दाव्यांत अफरातफर कोणीं केली हा मुख्य प्रश्न उत्पन्न झाला. आणि त्यावरून संस्थानाचे मुखत्यार घनःशाम त्रिंबक ऊर्फ बाबाजी सिताराम, व्यंकोबा पुजारी व राजाराम नानाजी या तिघांवर फौजदारी मुकदमे उभे झाले व पहिल्या दोघांवर गुन्हा शाबीत होऊन एकास पांच वर्षे व दुसऱ्यास तीन वर्षे, अशा शिक्षा झाल्या आणि तिसरे इसम बिन गुन्हेगार म्हणून सुटले. सन १९०४ मध्यें ही गोष्ट घडली. पुढें बाबाजीनें अपिल केलें होतें; पण त्याचा निकाल होण्यापूर्वी म्हणजे ता. ३० सपटेंबर सन १९०५ रोजीं, तो अकोलें येथें एकाएकीं मरण पावला.

या गडबडींत संस्थानाची व्यवस्था नवीन मुखत्यार नेमून करण्याचें काम मोठ्या जोखमाचें होतें. तिघांवर झालेल्या मुकदम्यांत गोविंदराव देसाई याचाही संबंध येत होता; पण त्यानें तो कारस्थानीपणाच्या युक्तीनें व खुबीनें आपल्यावरून टाळण्याचा प्रयत्न केला आणि औरंगाबाद येथें राजेसाहेबांस नेऊन तेथें त्यांचे आश्रयाखालीं राहिला. इकडे संस्थानावर कोणी जबाबदार कामदार नेमला नाहीं. म्हणून तें सरकारांतून नेमिलेल्या रिसिव्हरचे ताब्यांत सन १९०४ च्या सपटेंबरांत देण्यांत आलें.

मुकत्यारांस त्यांनीं केलेल्या अफरातफरीबद्दल शिक्षा झाल्यावर पुनः संस्थानाचा दावा चालू झाला. त्यांत अफरातफरीचा संबंध राजे बाजीरावांकडे नाहीं, असें शाबीत होऊन, त्या दाव्याचा निकाल होणार; इतक्यांत आपला बचाव व्हावा म्हणून उत्पन्न केलेल्या कारस्थानांत देसाई यानें पूर्ण जय मिळविला व त्याचा परिणाम राजे बाजीराव यांचेवर होऊन ते ता. ६ जानेवारी सन १९०६ रोजीं एकाएकीं औरंगाबादेस मरण पावले. झालें, देसाई यांचें हें तिसरें कारस्थान संपलें आणि त्याबरोबरच त्यांचेवरचें किटाळ दूर झालें.

राजे बाजीराव हे निपुत्रिक मरण पावले. त्यांचे चुलतभाऊ राजे दत्ताजीराव व दुसरे इसम हे वारस म्हणून पुढें आले आहेत व निजाम सरकारचे दरबारीं या प्रश्नाचा विचार सुरू झाला आहे. प्रथम यमुनाबाईला स्वतःचे खर्चासाठीं व कारखाना चालविण्याकरितां दरमहाची नक्त नेमणूक रु. ४०० चीं कायम करण्यांत आली व कायदेशीर वारस कायम करण्याची चौकशी इनाम-कमिशनरच्या नात्यानें औरंगाबादच्या अव्वल तालुकदारांचे कोर्टांत सुरू झाली.

राजे बाजीराव मरण पावल्यानंतर त्यांची बायको राणी यमुनाबाई व तिचा बाप गोविंदराव देसाई आणि त्याची बहीण म्हणजे बाजीरावाची आजी राणी अहिल्याबाई, यांनीं जीं अनेक भयंकर कारस्थानें केलीं व यमुनाबाईचा मुलगा म्हणून वारस बनविण्याचें जें खोटें कारस्थान रचलें, ती हकिकत आम्हांस उपलब्द झाली नाहीं, याबद्दल दिलगीर आहों. उपलब्द झाल्यास तिचा समावेश, दुसऱ्या भागीं पुरवणी रुपानें अगत्य करूं.

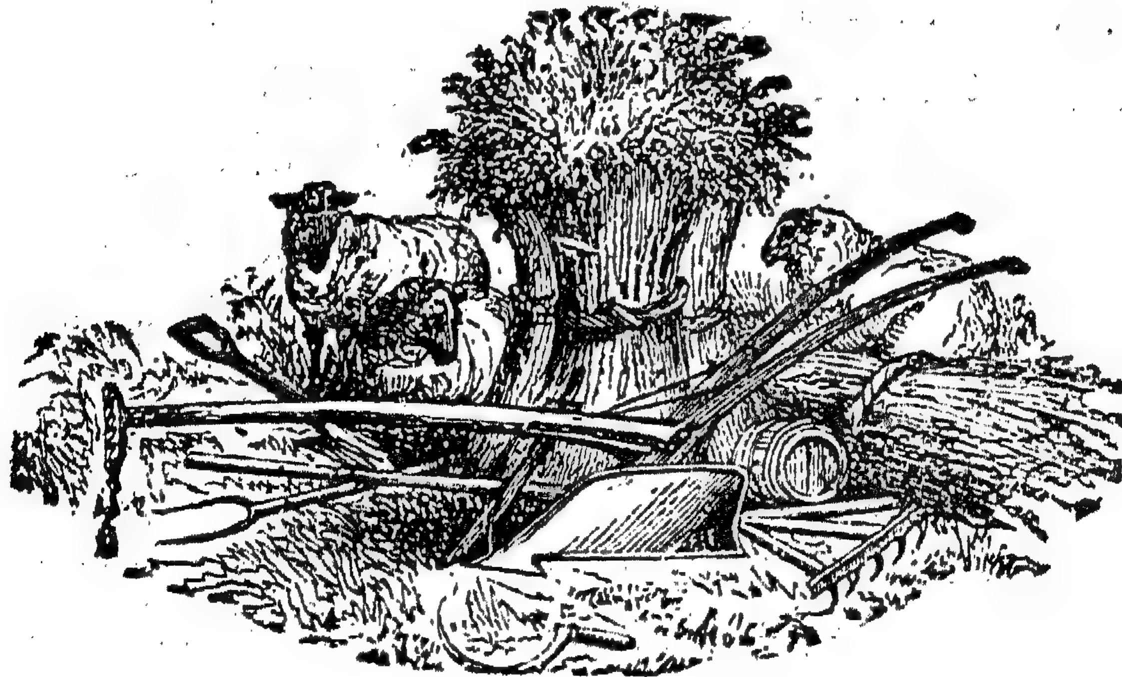
भाग दुसरा समाप्त.

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग तिसरा.

अनुक्रमाणिका.

(इ. स. १६२९ ते १८१६).

स्वराज्यांतील

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग तिसरा.

मागें अचलकर्ण व लुखजी यांस दौलताबादचे किल्यांत बोलावून आणून अहमदनगरचा दुसरा मूर्तिजा निजामशहा यानें ठार मारलें, असें सांगितलें आहे. त्यानंतर त्याची (लुखजीची) बायको म्हाळसाबाई आपला नातु व सून यांस घेऊन सिंदखेडास पळून गेली. व आपला दीर जगदेवराव याचे नांवानें मनसब करून शिंदखेडचे देशमुखीवर राहिली. पुढें मोगलांनीं जिजाबाई व लुखजी जाधवरावाची बायको म्हाळसाबाई यांना मुलांबाळां सुद्धां, धरून कैद केलें, व त्यांस जगदेवरावांनीं मध्यस्थी करून सोडविलें, म्हणून वर दिलेंच आहे. नंतर ही सगळी मंडळी सुटल्यावर कोंडाणा (सिंहगड) किल्यामध्यें जाऊन राहिली.

सुजनसिंह ऊर्फ संताजी.

(सन १६२९ ते १६५३)

यावेळीं सुजनसिंह ऊफ संताजी मोठा असून स्वारीवर जाण्यासारखा होता. जिजाबाईचा वडील मुलगा संभाजी व हा संताजी हे जवळ जवळ समवयस्क असून शहाजी भोंसले यांचेजवळ राहूं लागले, व लढाईचीं मोठमोठीं कामें आपल्या आंगावर घेऊं लागले. शहाजी भोंसले यांजला विजापुरकरांनीं कर्नाटक प्रांताचा बंदोबस्त करण्याचें काम सांगितलें. शहाजीनें सन १६३८ त कर्नाटकांत स्वारी केली. त्यावेळीं तो रणदुल्लाखानाचे हाताखालीं होता. रणदुल्लाखान, सरजेखान, व मुरार जगदेव वगैरे विजापूरच्या मुत्सद्दी लोकांचें शहाजीस पाठबळ होतें. रणदुल्लाखान हा विजापुरीं परत आल्यावर, शहाजी हा कर्नाटकांत एकटाच होता. त्यामुळें त्या प्रांतीं त्याचें फारच वजन वाढलें. तो पहिल्यानें बंगळूर येथें रहात असून नंतर कोल्हार येथें राहूं लागला. विजापुरकरांची नोकरी शहाजीनें उत्तम प्रकारें बजाविली म्हणून त्याचें वजन दरबारांत उत्तम प्रकारचें पडूं लागलें. राया रायल नामक एक हिंदू राजा कर्नाटकांत प्रबल होता. त्याजबरोबर शहाजीनें दोन मोठ्या लढाया मारल्या. या युद्धाचा परिणाम असा झाला कीं, अक्कलकोट, बागलकोट, कोल्हार, बंगळूर, वासकोट, बाळापूर आणि शिरें हे प्रांत जिंकले गेले; व ते शहाजीस जहागिरीदाखल देण्यांत आले. पुढें लवकरच रतनपूर, देवगड, राजदुर्ग वगैरे परगणें शहाजीस प्राप्त झाले. सन १६५३ त लुखजींचा नातू संताजी जाधवराव आणि शहाजीचा व जिजाबाईचा वडील मुलगा संभाजी या दोघांस शहाजीनें कर्नाटकांतलि आपाखान नामक सरदारावर पाठविलें. आपाखान हा कनकगिरी घेऊन बसला होता, ती तो शहाजीस देईना. तीं (कनकगिरी) घेण्याकरितां संताजी व संभाजी यांनीं तुंबळ युद्ध केलें. या स्वारींत लुखजी जाधवरावाचे हे दोघेही नातू ठार मारले गेले. नंतर शहाजीनें आपाखानाचा पुरा सूड उगवून कनकगिरी काबीज केली. संताजी कर्नाटकांत स्वारीवर असतांना त्याची बायको व मुलगा संभाजी ऊर्फ संभोसिंग हे जिजाबाईजवळ रहात होते.

संभाजी ऊर्फ संभोसिंग.

(सन १६५३ ते १६५९.)

संभाजी ऊर्फ संभोसिंग याचा जन्म १६४० च्या सुमारें झाला. हा हमेष शिवाजीचा खेळगडी असे. या दोघांनाही शिक्षण जिजाबाईचे हाताखालीं मिळत

होतें. तिची संभाजीवर पूर्ण प्रीति होती. जिजाबाईची आई या वेळीं मरण पावली होती, त्यामुळें संभाजीची काळजी जिजाबाई फार घेत असे. शिवाजीचा जन्म शिवनेरी किल्ल्यामध्यें शके १५४९ प्रभवनाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध ५ त रोहिणी नक्षत्रावर ता. १० एप्रिल सन १६२७ इसवी रोजीं झाला. त्यावेळीं लुखजी जाधवराव हयात होते. जाधवरावाचा व शहाजीचा युद्धप्रसंग जाहल्याबद्दल पूर्वीं लिहिलें आहे. त्यावेळीं जिजाबाईला शहाजीनें सोडून देऊन माहेरीं पाठविली, ती जाधवरावांनीं आपलीं माणसें* नारो त्रिमल हणमंते व गोमाजी नाईक पाणसंबळ हे कारकून बरोबर देऊन शिवनेरी किल्ल्यांत नेऊन पोंचविली. तथेंच तिला हा मुलगा झाला. लुखजी जाधवराव वारल्यावर त्यांचें कुटुंब म्हाळसाबाई हिनें शिवाजीसुद्धां जिजाबाईस माहेरीं नेलें. पुढें त्यांस मोंगलांनीं धरून सुटका झाल्यावर तीं प्रथम सिंहगडीं राहून नंतर पुण्यास आलीं. यावेळीं शहाजीतर्फे पुणें प्रांताच्या बंदोबस्तास दादोजी कोंडदेव नांवाचा कारकून होता. जिजाबाईला नवरा व माहेर यांचेकडून अत्यंत त्रास सोसावा लागल्यामुळें, तिच्या नैसर्गिक मानी स्वभावांत निश्चय, धैर्य, साहस इत्यादि गुणांची भर पडली होती. दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहून दिवस कंठणें, अथवा माहेरीं जाऊन राहणें हें या मानधन बाईस अत्यंत अयोग्य वाटलें, व स्वतंत्र रहातां यावें म्हणून आपले सत्तेच्या जागेंत म्हणजे पुण्याच्या जहागिरींत रहाणें तिनें पत्करिलें. राजकीय उलाढाली जिजाबाईनें पाहिल्या होत्या. बापाचीं (लुखजी जाधवरावाचीं) व नवऱ्याचीं धोरणें तीस माहीत होतीं. या दोन्ही बालकांच्या मनावर ठसा उमटेल अशा तऱ्हेच्या पूर्वजांच्या शौर्याच्या व वैभवाच्या गोष्टी ती त्यांना सांगत असे; त्यामुळें मोठमोठीं मर्दुमकीचीं कृत्यें करावयास त्यांचीं मनें तयार झालीं. शिवाजीला असेंही तिनें शिकविलें कीं, आपले कुळांत स्वतंत्र शककर्ता राजा होणार आहे. ही बाई जबरदस्त महत्त्वाकांक्षी असून स्वतः शूर होती. ह्या सर्व गोष्टी शिवाजीच्या व संभाजी जाधवराव यांच्या मनावर बिंबल्या होत्या. शिवाजीच्या इतिहासाचें स्वतंत्र व सुंदर पुस्तक रा. केळूसकरें यांनीं केलें आहे, व त्यांत शिवाजीची सर्व हकीकत दिली आहे; ती आतां पुन्हां देण्याची जरूर नाहीं. संभाजी जाधवराव हा, शिवाजीनें जेव्हां स्वराज्य स्थापण्यास प्रारंभ केला, तेव्हां त्यास वेळोवेळीं मदत करूं लागला. अनेक स्वाऱ्यांमध्यें त्यांनीं मोठमोठीं शूरत्वाचीं कृत्यें केलीं. अफझुलखान यास ठार मारण्याचे कामीं संभाजीचें अंग होतें. व जिजाबाईनें शिवाजीचे जिवाचा बचाव करण्याकरितां संभाजी जाधवराव यांस आसपास ठेविलें होतें. सन १६६० चे सुमारास शिवाजी, संभाजी जाधवरावासह जेथें रहात होता, त्या पन्हाळा किल्ल्यास, विजापुरकरांचा सरदार सिद्दी जोहार यानें वेढा दिला. त्यामुळें शिवाजीचें दळणवळण अगदीं बंद झालें. तेव्हां शिवाजीनें किल्ला स्वाधीन करून देतों, असें सिद्दी जोहाराशीं बोलणें लाविलें. व त्यास एके दिवशीं किल्ल्याजवळच्या एका मोर्च्याजवळ येऊन भेटला. दुसरे दिवशीं किल्ला स्वाधीन करण्याचें ठरलें, त्यामुळें विजापूरकरांचें सैन्य बेसावध राहिलें. शिवाजीनें मध्यरात्रीचे वेळीं संभाजी जाधवरावासह एका मावळ्यांच्या टोळीनिशीं अंधारांतून पहाऱ्याच्या चौक्या चुकवीत खालीं उतरून थेट रांगणा किल्ल्याकडे पलायन केलें. 'शिवाजी निघून गेला' हें विजापुरकरांच्या फौजेस बराच वेळ कळलेंसुद्धां नाहीं. ज्या वेळीं ही हकीकत समजली त्या वेळीं, फाजल महंमद व शिद्दी जोहाराचा मुलगा शिद्दी उजीज हे ताबडतोब घोडेस्वार घेऊन, शिवाजीचे पाठलागास निघाले. त्या वेळीं शिवाजी रांगणा किल्ल्याचा घांट चढत होता. शत्रूचें सैन्य पाठलाग करीत आलेलें पाहून, शिवाजीनें बाजी प्रभू व त्याचे मदतीस संभाजी जाधवराव व कांहीं मावळे लोक देऊन, त्यांस किल्ल्याजवळील खिंडींत पांढऱ्या पाण्यानजीक ठेविलें, व सांगितलें कीं, आपण किल्ल्यावर सुखरूप पोंहोंचल्याच्या तोफा ऐकूं येईपर्यंत शत्रूस पुढें न येऊं देतां तेथेंच अडवून धरावें. याप्रमाणें त्या खिंडींत हे दोघे, मावळे लोकांनिशीं उभे राहिले. इतक्यांत यवन येऊन आंगाशीं भिडले. बाजी प्रभु व जाधवराव यांनीं मावळ्यांनिशीं इतक्या निकराचा हल्ला केला कीं, सर्व मुसलमान लोक पळून गेले. परंतु विजापूरच्या सैन्यास पुन्हा मागून मदत आल्यामुळें व त्यांत

* सभासदकृत 'शिवप्रताप बखर. पृष्ट २४.

फाजलखान नांवाचा ताज्या दमाचा सरदार असल्यामुळें त्यांनीं बाजी प्रभूवर पुन्हां निकराचा हल्ला केला. त्यामुळें संभाजी जाधवराव व अर्धे अधिक मावळे ठार जाहले. इतक्यांत एक गोळी बाजी प्रभूला येऊन लागली, त्यामुळें बाजी प्रभुही पडला; पुढें कांहीं वेळानें शिवाजी सुखरूप पोहोंचल्याच्या तोफा ऐकूं आल्या; त्या तोफांचा आवाज ऐकून त्याचा समाधानानें प्राण गेला. याप्रमाणें संभाजी व त्याचा बाप यांनीं मराठ्यांच्या स्वतंत्रतेकरितां आपले प्राण खर्ची घातले. ही गोष्ट सन १६६० मध्यें घडली. संभाजीचा मुलगा धनाजी ऊर्फ धनसिंग जाधवराव या वेळीं १०।१२ वर्षांचा होता. यावेळीं जाधवरावाचें कुटुंब निराळें राहूं लागलें. शिवाजीनें धनाजी जाधवराव यास युद्धकलेंत निष्णात करण्याकरितां, प्रसिद्ध प्रतापराव गुजर याच्या स्वाधीन केलें होतें.

धनाजी ऊर्फ धनसिंग जाधवराव.

(इ० स० १६६० पासून इ० स० १७१० पर्यंत.)

धनाजीचा जन्म सन १६४९।५० चे सुमारास झाला. या पुरुषानें लुखजी जाधवरावाचे पश्चात् या घराण्यास फार पुढें आणिलें. धनसिंग जाधवराव हा इतिहासांत धनाजी जाधवराव अशा नांवानें प्रसिद्ध आहे. ग्रँट डफ् साहेबानें याजबद्दल मराठ्यांच्या इतिहासांत फार माहिती दिली आहे. सबब वाचकांनीं ग्रांटडफ्चा इतिहास वाचावा, अशी आमची त्यांस शिफारस आहे. धनाजी जाधवराव हे आपण भोंसल्याचे अंकित आहों, असें आतांपासून समजूं लागले. ह्या जाधवराव घराण्याची क्रांति वारंवार होत गेली आहे, व तिजवर नानातऱ्हेचीं संकटें येऊन अनेक आघात घडले आहेत. मूळ हें घराणें स्वतंत्र राज्य करीत होतें. पुढें विठ्ठलदेव, लुखजी वगैरे आपणांस त्यावेळचे राज्यकर्ते मुसलमान यांचे अंकित समजूं लागले. लुखजीच्या पदरीं भोंसले नोकर असून, पुढें धनाजी आपणांस भोसल्यांचे अंकित समजूं लागले.

या धनाजीनें बाळाजी विश्वनाथभट जो पुढें पेशवा झाला, त्यास आपले पदरीं कारकून ठेविलें होतें. जेव्हां बाळाजी विश्वनाथाचे वंशज मराठी राज्याचे मालक झाले, तेव्हां ह्या धनाजीच्या वंशजांस त्यांचे अंकित समजणें भाग पडलें. अशा तऱ्हेनें ह्या घराण्याची क्रांती होत होत शेवटीं पेशव्यांच्या अवकृपेनें हें घराणे अगदीं धुळीस मिळण्यास आलें. असो.

धनाजी जाधवराव याचें युद्ध-शिक्षण प्रतापराव गुजराच्या हाताखालीं परिपूर्ण झालें. शिवाजीची नजर धनाजीचे शिक्षणावर पूर्ण होतीच. शिवाजीची लढण्याची रीत व कावे धनाजीनें पूर्णपणें उचलले होते. जिजाबाईसाहेब यांच्या सांगण्यावरून धनाजीला शिवाजी आपले स्वारीबरोबर हमेष घेऊन जात असे. तथापि धनाजीची नेमणूक प्रतापराव गुजराच्या हाताखालीं झाली असल्याकारणानें, तो नेहमीं त्याच्या बरोबरच असे. तो त्याला वेळोवेळीं फार चांगल्या रीतीनें मदत करीत असे. ज्यावेळीं सन १६७२ मध्यें शिवाजीचें विजापुरकराशीं दुसरें युद्ध सुरू झालें, त्यावेळीं शिवाजीनें आपला सेनापति प्रतापराव गुजर व त्याचेबरोबर धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे असे देऊन, त्यांस विजापूरकरांचा सेनापति अबदुल करीम बुह्लोलखान याजवर पाठविलें. हें युद्ध होण्याचें कारण मोगलांशीं संधान बांधून शिवाजीला उडविण्याची बुह्लोलखानाची खटपट चालू होती. यामुळें शिवाजीनें त्याजवर सैन्य पाठविलें. प्रतापराव गुजरानें धनाजी व संताजी यांच्या मदतीनें वांईपासून तुंगभद्रा नदीपावेतों देशांत व पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यानें विजापूरच्या हद्दींत जिकडे तिकडे मराठ्यांचा अंमल बसविण्यास सुरवात केली, हें बुह्लोलखानास समजून तो झपाट्यानें प्रतापराव गुजरावर आला.

प्रतापरावाची व बुह्लोलची उंबराणी येथें गांठ पडली. दोनप्रहरपर्यंत कडाक्याचा झगडा चालला, बुह्लोलखानास पाणीसुद्धां मिळेना. तेव्हां प्रतापरावाचें आर्जव करून, त्यानें मराठ्यांच्या वाटेस न जाण्याचें कबूल केलें. प्रतापरावानेंही उदार मनानें शरण आलेल्या शत्रूस जीवदान दिलें. प्रतापराव गुजर याप्रमाणें विजयी होऊन परत फिरला. तों लागलीच पाठीमागें बुह्लोलखान मराठ्यांच्या देशास उपद्रव देऊं लागला. शिवाजीला ही गोष्ट कळल्यावर प्रतापरावाचें हें करणें त्याला आवडलें नाहीं. विजापूरकरांची पूर्ण खोड मोडल्याशिवाय आम्हांस तोंड

दाखवूं नये, असा खरमरीत निरोप शिवाजीनें प्रतापरावास पाठविला. त्याबरोबर प्रतापराव पुन्हा बुह्लोलखानावर चालून आला, व रागाच्या आवेशांत आपली व्यवस्था बरोबर न करितां, त्यानें शत्रूवर एकदम चाल केली. परंतु दुर्दैवानें प्रतापराव आपल्या निवडक लोकांनिशीं रणांगणीं पडला.

*धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांचीं पथकें मागें होतीं. त्यांस प्रतापरावाचें पराभव पावलेलें सैन्य येऊन मिळालें. तेव्हां धनाजी जाधवरावानें त्या सैन्याला धीर देऊन, पुन्हां बुह्लोलखानावर चाल केली. प्रतापराव पडल्याची बातमी हंसाजी मोहिते त्या प्रांतीं कामगिरीवर होते, त्यांच्या कानीं गेली, तेव्हां तेही धांवून धनाजी जाधवराव यास येऊन मिळाले. या तिघांनीं बुह्लोलखानास जेसरी येथें गांठलें व बुह्लोलखानावर मोठ्या निकरानें हल्ले करून त्याचा अगदीं मोड करून त्यास पळावयास लाविलें. येणेंप्रमाणें विजापूरच्या फौजेचा नाश झाला, त्यामुळें शिवाजीस आनंद झाला. परंतु प्रतापराव पडल्याबद्दल अत्यंत दुःख झालें. या वेळीं धनाजीनें जें शौर्य दाखविलें, त्याबद्दल शिवाजीस धन्यता वाटली. हंसाजी मोहिते यांच्या समयोचित पराक्रमाबद्दल त्यास हंबीरराव हा किताब देऊन, सेनापति केलें. व या वेळेपासून धनाजीलाही स्वतंत्र सरदारी सांगितली.

सन १६६४ या सालीं मुसलमान एक होऊन, त्यांनीं शिवाजीला बुडविण्याचा कट केला. मोंगल व विजापूरकर एक झाले. विजापूर-दरबारीं पठाण व सिद्दी असे दोन पक्ष होते. या दोन पक्षांचे बुह्लोलखान व मसऊदखान असे अनुक्रमें मुख्य होते, या दोघांमध्यें वांकडें होतें, तरी ते यावेळीं एक झाले; व शिवाजीशीं लढण्यास तयार झाले. या कामीं प्रत्येक सरदारावर आपलेकडील निरनिराळें सैन्य पाठवून निरनिराळे जागीं शिवाजीनें मुसलमानांचा पराभव केला. त्यांत एका टोळीवर धनाजी जाधवराव होते. याप्रमाणें दिवसेंदिवस धनाजी जाधवरावाचा पराक्रम वाढत जाऊन, वेळोवेळीं स्वराज्य स्थापण्यास ते मदत करूं लागले. जिजाबाईसाहेब यांना हें ऐकून फार आनंद होत असे. धनाजीनें यावेळीं जिजाबाईजवळ आपली वडिलार्जित शिंदखेड वगैरे प्रांतांची देशमुखीची वांटणी आपणांस मिळावी, म्हणून उद्गार काढले. परंतु जिजाबाईसाहेब यांनीं त्याची समजूत अशी केली कीं, तुम्हीं स्वतंत्रच वतन मिळवावें. त्यावरून त्यांनीं पुनः वडिलार्जित वतनासंबंधानें उद्गार काढले नाहींत. विजापुरकरांची पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें खोड मोडल्यावर बरेच दिवस शिवाजीच्या वाटेस ते गेले नाहींत; परंतु सन १६७८।७९ सालीं पुन्हां विजापूरकरांचें शिवाजीशीं युद्ध सुरू झालें. यावेळीं शिवाजी कर्नाटकप्रांतीं असून, आपला भाऊ व्यंकोजी याजवळ वडिलांच्या जहागिरीची वांटणी मागत होता. त्यानें वांटणी देण्याचें साफ नाकबूल केलें, व तो शिवाजीशीं लढण्यास तयार झाला. एवढेंच नव्हे, तर त्यावर स्वतः चालून आला. तेव्हां त्याजवर हंबीरराव मोहिते, धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे हे तिघेही सरदार पाठविले. या तिघांची गांठ व्यंकोजीशीं वालगोंडपूर येथें पडली; त्यांत व्यंकोजीचा पराभव होऊन, त्याचेकडील बहुतेक लोक पाडाव झाले. तेव्हां व्यंकोजीचे डोळे उघडले, व तो वांटणी देण्यास कबूल झाला. ह्या दोघां भावांचा तंटा उपस्थित झाला आहे, व शिवाजी कर्नाटकांत आहे, असें पाहून मोंगल सरदार दिलीरखान यानें गोवळकोंड्यावर चाल केली. गोवळकोंड्याचे सुलतान कुतूबशाहा यांचें व शिवाजीचें सख्य होतें; याजबद्दल दिलीरखानास फार वाईट वाटे. सबब गोळकोंड्यावर चाल करून तें बुडवून टाकण्याचा दिलीरखानाचा विचार होता. ह्या दिलीरखानास शिवाजीचा वडील मुलगा संभाजी हा मिळाला होता. विजापुरकर व दिलीरखान यांनीं गोवळकोंड्यावर स्वारी केली. त्यावेळीं मादण्णापंत हा कुतुबशाहीचा वजीर होता. त्यानें दोघांचाही पराभव केला. ही गोष्ट शिवाजीस कर्नाटकांत कळली, व शिवाय औरंगजेब बादशहानें आपल्या पारिपत्याची जय्यत तयारी चालविली आहे, असें कळलें म्हणून,

* In the division of Hunsaji Mohitey, two officers greatly distinguished themselves; they were promoted inconsequence, and their names, Suntajee Ghorepuray and Dhunajee Jadow, afterwards became renowned in the annals of Maharastra.

G. D. H. Page 222.

कर्नाटकची कामगिरी रघुनाथपंत, संताजी घोरपडे, हंबीरराव, व धनाजी जाधवराव इत्यादिकांवर सोंपवून शिवाजी दक्षिणेंत आला. येतांना विजापुरकरांशीं त्याचे पुष्कळ झगडे झाले. कृष्णा व तुंगभद्रा यांमधील दुआबांत विजापूरचा सरदार यूसुफ्खान मायणा म्हणून होता. शिवाजीनें तेथेंच जवळ साजरागोजरा वगैरे नवीन किल्ले बांधून, तेथील ओसाड प्रांताचा बंदोबस्त केला; हें त्यास आवडलें नाहीं. त्यानें शिवाजीचे लोकांस असें करण्याचें कारण विचारलें, तेव्हां त्यांनीं कळविलें कीं, ओसाड मुलखांत रानटी लोकांची फार वस्ती आहे व त्यांच्यापासून प्रवासी लोकांस फार त्रास होतो. म्हणून आम्ही त्याचा बंदोबस्त केला आहे. आम्हीं विजापूर-दरबारला याबद्दल कळविलें आहे. परंतु त्यानें दाद घेतली नाहीं. शिवाय "यूसुफ्खान आमच्यावर जुलूम करितो. त्याची नेक नजर नाहीं. अशी तक्रार आमचा सरदार हंबीरराव याजकडे तेथील जमेदार व रयत लोकांनीं केली, म्हणोन आम्ही हा बंदोबस्त केला, असें उत्तर यूसुफ्खानास मिळालें. कांहीं रयत लोक खरोखरी यूसुफ्खानाच्या जुलुमास त्रासून हंबीररावाकडे आले व म्हणूं लागले कीं, तुमच्याकडे आम्हीं कागाळी केल्यामुळें, या म्लेंछानें आज तीन दिवस आमच्यादारीं चौकी बसविली आहे. अन्नपाण्यावांचून जीव घेण्यास उद्युक्त झाला आहे. तरी रात्रीचा दिवस करून यावें, व आम्हांस संकटांतून मुक्त करावें. हंबीरजीनें जमेदारांचे जामीन आपलेकडे ठेवून घेऊन, रघुनाथपंत व धनाजी जाधवराव यांजला मजकूर विदित करून, जमेदारास आश्वासन देऊन, परत लाविलें. आणि फौजेसह जाऊन जमेदाराच्या मुलखांत जागोजाग आपलीं ठाणीं बसविलीं. हें वर्तमान यूसुफ्खानास कळतांच तो त्वरेनें जीनबंद होऊन फौजेसहित हंबीरजीच्या थोड्याशा फौजेवर चालून आला. मायणा शरीरें करून जबर. कजाखही विशेष. हंबीररावाजवळ सरंजाम थोडा, मायण्याची जमियत मोठी, असे असतां, वीज चकाकतांच अंधःकार दूर होऊन शुद्ध उदकधारा नजरेस येतात. तद्वत् हंबीररावाची तलवार चमकतांच शत्रूचे सैन्याची दाणादाण झाली. जिकडे तिकडे हलकल्लोळ माजून राहिला; व स्त्रीचे डोईवरील केंसांप्रमाणें हंबीररावापुढें शत्रूचें सेनेंत भांग पडला. (अर्थात् सैन्य दुभंग झालें.) शेंकडों मनुष्यें त्यानें जातां जातां मारलीं. खान नामोहरम झाला. शत्रु पळूं लागले. त्यांस धरून आणिलें. सरंजामासुद्धां सर्व लष्कर पाडाव करून आणिलें. हंबीररायाकडील फक्त ५।५० लोक जखमी जाहलें. हें वर्तमान विजापुरी गेल्यावर मायण्यास सोडविण्याचा विचार काय करावा, याबद्दल दरबारास चिंता उत्पन्न झाली. शेवटीं मायण्यास सोडविण्याकरितां विजापुराहून फौज रवाना जाहली. हंबीरराव तयारीनेंच होता. दुआबांत विजापुरची फौज येतांच, उभयतांची तलवार चालू झाली. लढाईची एकच गर्दी उसळली. विजापुरकरांचा पराभव जाहला. ते दांतीं तृण धरून शरण आले. त्यांजकडे न पाहतां, ज्यांनीं शस्त्र उचललें त्यांचा चेंदा काढला. चार घटका लढाई मातबर झाली. इतक्यांत धनाजी जाधवराव वगैरे दुसरे सरदार विजापुरची फौज आलेली ऐकून, हंबीररावाचे मदतीस आले. मग चोंहोंकडून लांडगेतोड करून शत्रु बेजार करून सोडले. याप्रमाणें विजापुरास पोंहोंचेपर्यंत गलबल करून दिली. आइस लेंकरूं व लेंकरास आई ओळखीना. आपला जीव वांचला, तर सर्व कांहीं मिळेल, परंतु पळावें, असेंच प्रत्येक शत्रूचे मनास वाटे. "ईश्वरा! पुन्हां मराठ्यांशीं लढाईची गांठ घालूं नकोस," असें त्यांनीं मनांत म्हणावें, अशी स्थिति झाली. येणेंप्रमाणें विजापूरची फौज पिटाळून आपला अंमल बसविल्यावर अण्णाजी रंगनाथ मालेकर यास बरोबर घेऊन धनाजी जाधवराव शिवाजीचे भेटीस रायगडास गेले. व मोहिते वगैरे इतर सरदार कर्नाटकांत गेले. शिवाजीनें मोठ्या आनंदानें व समारंभानें सामोरा येऊन* धनाजी जाधवाची तारीफ करून नांवाजणी केली, व म्हणाले—"हीं मनुष्यें प्रतिसृष्टि निर्माण करतील. आम्हीं नसतां बादशहाशी स्पर्धा करून मुलूख घेऊन गर्वरहित केला. आम्हांशीं बोलण्यास त्यास उरूज न राहिला. यांचे उतराई कोठें व्हावें? असो. आमच्या साह्यार्थ हे देवलोकींहून मनुष्य-रूपी निर्माण झाले, असेंच वाटतें. जाधवराव, २५।३० हजार मुसलमान फौजेशीं लढाई ६।७ हजार माणसांनिशीं कशी केली? तुम्हीं पोहों-

*श्री० सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृष्ठ २२९.

चून पुढें पाठलाग कसा केला? हें साद्यंत वर्तमान सांगावें.—" त्यावरून अण्णाजी रंगनाथ यांनीं मजकूर निवेदन केला, व लढाई डोळ्यासमोर चालली आहे, असें शिवाजीस भासविलें. शिवाजीनें प्रसन्न होऊन वस्त्रें व अलंकार दिले. "शाबास" म्हणून नांवाजणी करून गौरविलें. या लढाईस **सावनूरची लढाई** म्हणतात. यावेळीं धनाजी जाधवरावाचें वय २० पासून २५ चे आंतच होतें. स्वतंत्रतेनें लढाई देण्याचा प्रसंग हा त्यांचा पहिलाच होता. एवढ्या वयामध्यें एवढें मोठें जबाबदारीचें काम पार पाडलें, याजबद्दल आश्चर्यच मानलें पाहिजे व त्याप्रमाणें शिवाजीनें आश्चर्य मानिलेंच आहे. अशी अनेक तऱ्हेचीं शिवाजी महाराजांचीं कामें धनाजी जाधवरावांनीं केलीं. व शिवाजीमहाराजांनीं त्यांस मोठ्या पदवीस, व इज्जतीस चढाविलें. शिवाजी महाराज पुढें जगले असते, तर त्यांचे कारकिर्दीत हंबीररावाचे पश्चात् धनाजी जाधवराव सेनापती जाहले असते. परंतु तो योग जुळून आला नाहीं. कारण पुढें शिवाजीमहाराज लवकरच वारले.

सन १६७४ सालीं शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक जाहला. नंतर जिजाबाईसाहेब यांस १५ दिवसांनीं रायगडच्याखालीं पांचवड मुक्कामीं देवाज्ञा जाहली. तेव्हां पासून शिवाजी महाराज फार उदास जाहले. त्यांत संभाजी महाराजांचें दुर्वर्तन! त्यामुळें दिवसें दिवस खचत जाऊन शेवटीं एकाएकीं गुडघ्यांत एक गळूं होऊन ७ दिवस ज्वर आला, व त्यांतच या महापुरुषाचा अंत जाहला. यावेळीं शिवाजी महाराजांचें वय ५३ वर्षांचें होतें.

याप्रमाणें शिवाजी महाराज व जिजाबाई साहेब हीं जाधवरावांच्या घराण्यांतील अत्यंत निकट संबंध असलेलीं दोन्हीही माणसें नाहींशीं झालीं. भोंसल्यांचा व जाधवरावांच्या घराण्याचा येथपासून आप्तसंबंधीं संबंध तुटला.

यावेळीं धनाजी जाधवराव महाराजांचे सन्निध होते. त्यांस पुढील होणारें भविष्य महाराजांनीं कथन केलें. महाराज म्हणालेः—" आमचा वडील मुलगा संभाजीराजे, आपल्यावेळच्या थोर ब्राह्मणांस मारील. मराठीयांस, लष्करचे सरदारांसही मारील, धरील, इजत घेईल, द्रव्य खजीना सर्व राज्य गमावील. मग राजाराम राज्य करील, मराठ्यामध्यें संभाजी मोडील व उरल्या पैकीं संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव हे दोघे मोठे पराक्रम करतील, व गेलें राज्य सांवरतील" असें म्हणून महाराजांनीं कैलासवास केला. सर्व लोकांस अत्यंत दुःख जाहलें. यावेळीं संभाजी महाराज हे जवळ नसून पन्हाळा किल्यावर अटकेंत होते.

इकडे महाराजांचे धाकटे चिरंजीव राजाराम महाराज यांस मुत्सद्दी मंडळींनीं सिंहासनाधिष्ठ करण्याचें मनांत आणिलें. या कटांत सोयराबाई, अण्णाजी दत्तो, मोरोपंत पिंगळे, प्रल्हाद निराजी. रामचंद्रपंत अमात्य इतकी मंडळी होती. धनाजी व हंबीरराव मोहिते, बाजीप्रभु चिटणीस, संताजी घोरपडे वगैरे प्रभु व मराठे लोक त्या कटांत सामील नव्हते. बाजीप्रभूला या मंडळींनीं या कटांत सामील होण्यास आग्रह केला. "परंतु हा कट सिद्धीला जाणार नाहीं" असें म्हणून त्यांत तो सामील झाला नाहीं. पाहिजे तर आपल्या मुलाला घ्या, असें तो म्हणाला. या मंडळीनें हंबीरराव मोहिते व धनाजी जाधवराव यांस संभाजीचा पन्हाळ्यावर ज्यास्त बंदोबस्त करण्याकरितां पत्रें लिहिलीं. यावेळीं हंबीरराव व धनाजी जाधवराव खेरीज बाकी मुत्सद्दी मंडळींनीं, संभाजी महाराज यांजवर बंदोबस्ताकरितां ठेवलेले हिरोजी फर्जंद व सोनाजी नाईक बंकी यांस महाराजांच्या मृत्यूचीं पत्रें जासूदांच्या हातीं पाठविलीं.

जासूद लोक रायगडाहून आले आहेत असें संभाजीस समजल्यावरून त्यानें त्यांस बोलावून आणून 'कां आलांत?' म्हणून प्रश्न विचारून, त्यांचेजवळ असलेलीं पत्रें घेतलीं. त्यामुळें महाराजांच्या मृत्यूची बातमी त्यास कळली. नंतर त्यानें बंकी व सूर्याजी कंक मावळा या दोघांस एकदम ठार मारून टाकिलें. हिरोजीफर्जंद पळून गेला. संभाजीनें पन्हाळा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. त्याजवळ फौज नव्हती म्हणून त्यानें हंबीरराव मोहिते व धनाजी जाधवराव यांस पत्रें पाठविलीं. ते एकदम जाऊन त्यास मिळालें. धनाजी जाधवराव व हंबीरराव मोहिते यांसह संभाजी महाराज रायगडी आले. किल्ला मोकळा असल्याकारणानें आंत सहज प्रवेश झाला. नंतर त्यानें अनाजी

दत्तो व राजाराम महाराज यांस कैद केलें. सोयराबाईला भिंतींत चिणून ठार मारून टाकिलें. याप्रमाणें कृत्यें करून माघ शुद्ध १० सन १६८१ च्या फेब्रुवारींत आपणास राज्याभिषेक करून घेतला. याप्रमाणें संभाजी महाराजांची कारकीर्द सुरू झाली. त्यानें पुढें अनेक मुत्सद्दी ठार मारून टाकिले.

यावेळीं संभाजी महाराजांस अनेक शत्रु उत्पन्न झाले होते. त्यांत दिल्लीपती बादशहा औरंगजेब, स्वतः मोठी फौज घेऊन दक्षिणेंत मराठी राज्य नाहींसें करण्याकरितां आला. औरंगजेबानें आपला मुक्काम बऱ्हाणपूर येथें ठेविला व आपले चिरंजीव मुअज्जम आणि अजीम यांस संभाजीचा मुलूख जिंकण्यास पुढें पाठविलें. अजीमनें बागलाणांत जाऊन सालेरचा किल्ला घेतला. त्याजवर सेनापती हंबीरराव, धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांस संभाजीमहाराजांनीं पाठविलें. या तिघांचा पराभव होऊन ते माघारी फिरले. मोंगल फौजेनें त्यांचा साताऱ्यापर्यंत पाठलाग केला. यावेळीं धनाजी जाधवरावांनीं मोंगल अस्ताव्यस्त पाहून माघारीं तोंड फिरविलें, त्यामुळें मोंगल लोक मराठ्यांचे तावडींत सांपडले. तिघांनीं तिहींकडून त्यांस गांठून हैराण केलें. त्यामुळें बादशहानें अजीम यास परत बोलावून घेतलें. सन १६८५ सालीं संभाजी महाराजांनीं स्वतः हंबीरराव व धनाजी यांस बरोबर घेऊन विलक्षण साहस करून भडोच शहर लुटलें, व पुष्कळ संपत्ती रायगडीं आणली. त्याच सुमारास दहा हजार मराठ्यांची एक टोळी धनाजी, संताजी व हंबीरराव यांचे हाताखालीं देऊन मोंगल फौज सर्व देशभर पसरली असतां गुप्तरूपानें पाठविली. हे तिघे रायगडाहून अशा तडफेनें उत्तरेकडे गेले कीं, त्यांचा कोणास मागमूस लागण्यापूर्वी या तिघांनीं बऱ्हाणपूरापर्यंत सर्व प्रदेश लुटून जाळून फस्त केला. याप्रमाणें मोंगल बादशहाची पहिली हिंमत जिरली. हें युद्ध तीन वर्षें चाललें होतें. संभाजी महाराजांनीं कलुशा या नांवाचा ब्राह्मण आपला मुख्य प्रधान केला. व आपण नेहमीं व्यसनाधीन होऊन त्याजवर राज्यकारभार सोंपविला; यामुळें सर्व लोक संभाजी महाराजांविषयीं नाखुष जाहले होते. मात्र हंबीरराव मोहिते, धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांनीं लष्करची बाजू उत्तम तऱ्हेची राखिली होती. परंतु राज्यांतील खजिना नाहींसा होऊन, प्रांतांतील वसूलही येईनासा झाला.

त्यामुळें सर्व बाजूंनीं पैशाची अडचण पडली, व दिवसेंदिवस राज्य खालावत चाललें. रयत लोक नाखुष जाहले. सन १६८७ त विजापुरचें राज्य बादशहानें जिंकलें, तेव्हां तेथील मुख्य सरदार सरजेखान हा बादशहाचे तैनातीस आला होता; त्यास बादशहानें संभाजीचा प्रांत, सन १६८७ त सर करण्यास पाठविलें. या वेळीं धनाजी जाधवराव, हंबीरराव मोहिते, व संताजी घोरपडे हे वांईच्या आसपास तळ देऊन होते. त्या तिघांवर सरजेखान गेला. सरजेखानाची व ह्यांची लढाई होऊन, सरजेखानाचा पराभव जाहला, परंतु लढाईच्या गर्दींत हंबिररावास गोळी लागून तो रणांगणीं ठार जाहला. हा शूर पुरुष पडल्यामुळें मराठ्यांचें मोठें नुकसान झालें. ह्या थोर पुरुषाच्या युद्ध कलेंतील डावपेचांचा धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांनीं पूर्णपणें अभ्यास केला होता. हा थोर पुरुष वारल्यानें संभाजी महाराज यांस आपलें एक अंग नाहींसें झाल्यासारखें झालें, व ते दिवसेंदिवस निराश झाले. पुढें धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांस १०००० फौज देऊन कर्नाटकाचा कारभारी रघुनाथराव नारायण वारल्यामुळें, तिकडे पाठविलें. या फौजेनें कर्नाटकांत जिंजीचा किल्ला आपले हस्तगत करून घेऊन, तेथें चांगला बंदोबस्त केला. या कर्नाटकांतील मराठी फौजेवर मोंगली फौज बादशहाकडून पाठविण्यांत आली, परंतु यांचे त्यांचे फारसे सामने झाले नाहींत. पुढें सन १६८९ सालीं संभाजी महाराज यांस बादशहानें धरून ठार मारिलें.

त्याची हकिकत अशी आहे कीं:–संभाजी हा युद्धानें आपले ताब्यांत येत नाहीं, असें पाहून औरंगजेब बादशहानें त्यास गुप्त रीतीनें पकडण्याकरितां कांहीं लोक नेमिले. त्यांत तकरीबखान म्हणून एक सरदार होता. त्यास संभाजी हा एकटाच संगमेश्वरीं विलासांत पडला आहे, अशी खबर लागली. तेव्हां आपली फौज बरोबर घेऊन, तकरीबखानाचा मुलगा इख्लासखान हा संभाजीस पकडण्याच्या हेतूनें कोल्हापुराहून निघाला. संभाजीला तो अगदीं जवळ येईपर्यंत मुळींच वार्ता

कळली नाहीं. तो जवळ आल्यावर जासुदानें त्याला कळविलें. तेव्हां कलुशानें पुढें होऊन मोंगलांशीं सामना केला. परंतु त्यास तीर लागून तो पडला. तेव्हां इख्लासखान हा संभाजी होता, तेथपर्यंत लोकांस कापीत गेला. संभाजी महाराज वेष पालटून पळण्याचे तयारींत होते, तोंच त्यानें त्यांस धरिलें, व उंटावर बसवून तुळापुरीं बादशहाचे छावणींत आणिलें. बादशहानें संभाजीस मुसलमान हो; असें म्हटल्याबरोबर संभाजीनें पैगंबराची निंदा केली; व 'मी मुसलमान होणार नाहीं' असें साफ सांगितलें. त्यामुळें, त्याचे हाल हाल करून त्यास ठार मारिलें.*याप्रमाणें संभाजी महाराजांचा शेवट झाला.

संभाजी महाराज यांचे सारखा धाडशी व शूर असा पुरुष आजपर्यंत कोणी झाला नाहीं; परंतु व्यसनाधीन झाल्यानें मराठी राज्यावर मोठा घोर प्रसंग आला. मोगलांनीं देखील भागूबाईसारखें विश्वासघातानें त्यांस पकडलें. संभाजी महाराजांचा, मोगलांनीं कोणत्याही वेळीं सामना देऊन पराभव केलेला नाहीं, व ते अजिंक्य असल्यामुळें, बादशहानें कपट करून नामर्दपणानें त्यांस धरून आणून ठार मारिलें. यामुळें धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे वगैरे मराठे सरदारांस अत्यंत वाईट वाटून, ह्या गोष्टीचा सूड घेण्याची त्यांनीं प्रतिज्ञा केली, व पुढें आपलें विलक्षण सामर्थ्य प्रगट केलें. या कृत्यास ब्राह्मण व प्रभू लोकही अनुकूल झाले.

संभाजी महाराजांचे वधानें मोंगल व मराठे यांचें युद्ध बंद न पडतां ज्यास्तच भयंकर रीतीनें सुरू झालें, व मराठ्यांच्या शब्दाचा विलक्षण दरारा लोकांस वाटूं लागला. जों जों औरंगजेब बादशहा जुलूम करी, तों तों मराठ्यांच्या आंगचें मूळचें तीव्र तेज अधिकाधिक वृद्धिंगत होऊं लागलें. संभाजी महाराज वारल्याचें वर्तमान रायगडीं येऊन पोहोंचलें. धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे हे मराठे सरदार कर्नाटकांतून रायगडीं आले. सर्व मुत्सद्दी, ब्राह्मण, प्रभू व मराठे लोक रायगडीं जमा झाले, त्यांत प्रल्हाद निराजी, खंडो बल्लाळ चिटणीस, बाबजी निळोपारसनीस, धनाजी जाधवराव, संताजी घोरपडे व खंडेराव दाभाडे वगैरे कार्यकर्तीं माणसें प्रमुख होतीं. राजाराम महाराज, संभाजीची बायको येसूबाई, तिचा मुलगा शिवाजी (पुढें शाहू नांवानें प्रसिद्ध झाला तो) व राजारामाची बायको वगैरे राजकुटुंबांतील मंडळी रायगडावरच होती. संभाजीच्या वधानंतर बादशहाची फौज रायगडावर रवाना झाली हें वर्तमान समजल्यावर मोठें संकट प्राप्त होऊन, सर्व मुत्सद्दी व सरदार पुढील मसलत करूं लागले. खजिन्यांत शिल्लक नाहीं, फौजा सर्व मोडल्या. किल्ले बेसरंजाम झाले. पूर्वींची अनुभवी माणसें मरून गेलीं. अशा स्थितींत शत्रूशीं उघड टक्कर देणें शक्य नव्हतें. राज्याचा मालक संभाजीचा मुलगा शिवाजी लहान असून, राजाराम महाराज तरुण व गुणसंपन्न होते. म्हणून राजारामास पुढें करून राज्याचा बचाव करावा, असा शेवटीं निर्णय झाला. येसूबाई व तिचा मुलगा शिवाजी यांस रायगडीं ठेवून, राजाराम महाराज, बायकोसुद्धां खंडो बल्लाळ चिटणीस, बाबजी निळो पारसनीस, प्रल्हाद निराजी, धनाजी जाधवराव, संताजी घोरपडे व खंडेराव दाभाडे वगैरे मुत्सद्दी लोकांस बरोबर घेऊन, रायगडाहून डोंगरी किल्ल्याचे आश्रयानें मोंगलांशीं झुंजावें या हेतूनें बाहेर पडले, व तेथून थेट पन्हाळ्यास येऊन दाखल झाले.

तेथें धनसिंग जाधवराव यांस फौज जमविण्यास सांगितलें. त्यांनीं ३०–४० हजार फौज जमविली. इकडे बादशहानें आसदखान याचा मुलगा ईतिकदखान यास कोंकणांत पाठविलें होतें. तो पावसाळा संपल्यावर सन १६८९ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या सुमारास रायगडावर आला. त्यास जंजिऱ्याचे शिद्दीची मदत होती. किल्ला मजबूत असल्याकारणानें मोंगलांचें फार दिवस कांहीं चाललें नाहीं. पुढें त्या किल्ल्याचा मुख्य सरदार सूर्याजी पिसाळ नांवाचा वांईचा मराठा होता. त्यास वांईची देशमुखी देण्याचें वचन देऊन आपलेकडे सामील करून घेतलें. त्यानें किल्ल्याचे दरवाजे उघडून शत्रूस आंत घेतलें. मुसलमानांनीं येसूबाईस व तिचे मुलास कैद करून बादशहाचे छावणींत नेलें, व सूर्याजी पिसाळास

* ऑर्मनें संभाजीच्या मृत्यूपूर्वी घडलेली हकीकत बऱ्याच फेरफारानें लिहिली आहे. त्यानें कलुशाच्या माथीं फितुर होऊन संभाजीस पकडून देण्याचें अधम कृत्य लादलें आहे.

मुसलमान करून वांईची देशमुखी दिली. याप्रमाणें या निमकहराम मराठ्यानें फितुरी करून आपले धन्यास मुसलमानांचे हातांत देऊन, स्वार्थ साधिला पुढें शाहु महाराजांनीं या पिसाळ घराण्यांतील सर्व मंडळींची कत्तल केली व सूर्याजीस ठार मारिलें, असो.

पुढें औरंगजेबानें ईतिकदखानास, झुलपिकारखान असा किताब दिला. इकडे धनाजी जाधवरावानें संताजी घोरपडे यास मदतीस घेऊन रायगडचा वेढा कमकुवत व्हावा म्हणून, बादशहाचे फौजेवर चोंहोंकडून छापे घालण्यास सुरुवात केली. ह्या छाप्यांचें वर्णन खाफीखानानें उत्कृष्ट दिलें आहे. त्याचाच उतारा श्री. सर देसाई यांनीं मराठी रियासतीमध्यें* घेतलेला आहे, तोच येथें देत आहों. तें वर्णन असें आहे कीं "संताजी घोरपडे आणि धनाजी जाधवराव हे दोन विशेष अनुभविक योद्धे मराठ्यांकडे प्रमुख होते. त्यांत प्रत्येकापाशीं १५।२० हजारांचा जमाव असे. इतर मराठे सरदार त्यांच्या तंत्रानें वागत, व येणेंकरून त्यांनीं बादशहाच्या फौजेचें फार नुकसान केलें. धनाजी जाधवरावानें मुलखाची नासाडी करून, मोंगल सरदारांस जेरीस आणिलें. त्यांच्यासमोर जो कोणी जाई तो मरण पावे; अगर त्यांच्या हातांत तरी सांपडे. एकादा कोणी निभावलाच तर तो कफल्लक होऊन परत येई. 'मी मी' म्हणणारे मुसलमान योद्धे त्यांजपुढें जाण्यास चळचळ कांपत. त्यांच्याशीं टिकाव धरणारा एकही योद्धा मोंगलापाशीं नव्हता. हें ऐकून औरंगजेबाची पांचावर धारण बसली." याप्रमाणें खाफीखानानें धनाजीचें वर्णन दिलें आहे. "रायगडचा वेढा उठेल म्हणून आपली फौज तयार करून आपण पायबंद लावावा." असें धनसिंग जाधवरावानें रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या विचारानें ठरविलें व त्यानीं बाळजोशी सं मेश्वरकर यांचेकडून मुहूर्त आणवून मुख्य सरदार धनसिंग जाधवराव यांचे स्वाधीन सरदारपथकें होतीं तीं केलीं.—त्यांत संताजी घोरपडे यांचेंही पथक त्यांच्या स्वाधीन केलें. फौजेसुद्धां धनसिंगराव जाधवराव यांनीं मसलत करून ते श्रीमहादेवाकडे गेले. कारण बादशहाच्या फौजेची ओढ आपलेकडे पडावी, मैदान मुलखांत लढाई द्यावा, मराठी फौज आहे, असें बादशहास कळावें; म्हणोन मोंगलांचे सैन्यावर हल्ले सुरू केले. यानंतर बादशहास "मराठी फौज आली." असें संगमेश्वरीं समजल्यानंतर त्यानें रणमस्तखान व शाएस्तेखान यांस फौजेसुद्धां रवाना केलें. त्या समयीं जाधवराव यांस संताजी घोरपडे बोलले कीं, बादशहाची फौज एक दोन मुक्कामावर आहे. फलटणच्या आश्रयास आपण लढाई द्यावी. मी बादशहाच्या छावणीवर जाऊन तुळापुरीं छापा घालतों. मजबरोबर २००० हजार सडे एकांडे निवडक स्वार द्या. असें बोलल्यावरून जाधवराव "फार चांगलें; शाबास" असें बोलले, व घोरपड्याचें पथक व शिवाय आपल्या जवळील विश्वासाचे २ हजार निवडक एकांडे शूर स्वार आणि विठोजी चव्हाण यांस संताजी घोरपडे यांचे स्वाधीन केलें. इकडे धनसिंग जाधवराव यांनीं फलटणचे मैदानांत पातशहाच्या फौजेशीं मोठ्या मर्दुमकीनें पांच वेळां लढाया दिल्या. शाएस्तेखान व रणमस्तखान यांच्या पांच तोफा पाडाव केल्या व त्यांस नामोहरम केलें.

धनसिंग जाधवराव यांचा मुक्काम फलटणवर असतां, शाएस्तेखान याजकडे कांहीं मराठे सरदार होते. त्यांस सांगून धनसिंगराव यांचे फौजेवर छापा घालविला. तो संभाळून, त्याची तसनस करून, जाधवराव तोफा घेऊन आपल्या सलतनतेसुद्धां पन्हाळयास येऊन पोहोंचले. श्रावण मासाचा महिना, पाऊस बहुत, तरी किल्ल्याखालीं मोर्चेस येऊन मुक्काम करून राहिले. हें वर्तमान छत्रपतीस कळल्यावर जाधवराव यांस भेटून बहुमान वस्त्रें भूषणें देऊन त्यांस **जयसिंगराव** हा किताब दिला. मागें सांगितल्याप्रमाणें संताजी घोरपडे हे धनसिंग जाधवराव यांचे दोन हजार निवडक शूर स्वार बरोबर घेऊन बादशहाच्या छावणीवर तुळापूरचे मुक्कामीं आले. झाडींत छपून राहून मध्यरात्रीचे वेळीं बाहेर निघाले. तुळापूरच्या मार्गानें जातांना अलीकडे ३ कोसांवर बादशहाच्या छबिन्याच्या स्वारांची गांठ पडली. त्यांस त्यांनीं सांगितलें कीं, बादशहाचे लष्करांतील हिंदु सरदार शिरके व मोहिते वगैरे आहेत, त्यांजकडील छबिन्यास जातों, असें सांगितल्यावरून बादशहाच्या स्वारांनीं त्यांस बादशहाच्या लष्करांत जाऊं

* श्री० सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृष्ठ ४६५.

दिलें; व खुद्द बादशहाच्या डेऱ्याचे तणावे तोडून, सोन्याचे कळस घेतले व बादशहाच्या छबिन्याच्या स्वारांत शिरून माघारीं पळून आले. त्यांस चव्हाण यांनीं पुष्कळ मदत केली. ते सर्व सिंहगडावर प्रताप-राव गुजराचा मुलगा सिधोजी गुजर, याचे आश्रयाला येऊन राहिले.हा त्यांचा परक्रम पाहून छत्रपतीनीं संताजी घोरपडे यांस **ममलकत-मदार**, बहीरजीस **हिंदुराव** मालोजीस **अमीर-उल्उमराव** व विठोजी चव्हाणास **हिंमतबहाद्दर** असे किताब दिले. अमात्य व घोरपडे यांचा सलोखा असल्यामुळें, त्यांनीं घोरपड्यास सेनापतीचीं वस्त्रें द्यावींत; असा आग्रह केला. परंतु महाराजांनीं सांगितलें कीं, आमचे मनांत धनसिंगराव जाधवराव यांस हें पद द्यावें असें आहे; व त्यांच्याच (धनसिंग-रावांच्या) लोकांनीं मशारनिल्हे घोरपडे यास मदत केल्यावरून त्यास यश आलें. परंतु अमात्य यांचा फार आग्रह पडल्यावरून राज्याभिषेकाच्या वेळीं घोरपडे यांसच सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं.

याप्रमाणें धनसिंगराव जाधवरावांनीं अवर्णनीय असा पराक्रम केल्यानें औरंगजेब बादशहा यास मोठा विस्मय वाटला. "मराठी फौज बुडाली म्हणत होतों, परंतु कायम दिसते. पन्हाळ्यास राहून फौज जमवून आम्हांशीं लढाया देतात. तरी दुतर्फा यास पायबंद लावावा." म्हणोन ईतिखदखान, ज्यास झुलपिकार-खान असा किताब दिला होता, त्याचेकडे मदती-करितां फौज पाठविली, व कांहीं फौज पन्हाळ्यास वेढा घालण्याकरितां पाठविली. रायगडास झुलपिकार-खानाचा वेढा पडला होताच. त्यानें वर सांगितल्या-प्रमाणें सूर्याजी पिसाळाच्या मार्फत रायगड काबीज करून येसूबाईला कैद केलें. इकडे पन्हाळ्यास वेढा पडणार हें ऐकून तेथें राहणें ठीक नाहीं, असें राजाराम व इतर मंडळी यांस वाटून, सह्याद्रि पर्वतांतील बांधाऱ्याचे बिकट जाग्यांचे किल्यांत जाऊन रहावें म्हणोन विशाळगड रांगणा प्रांतीं गेले. सर्व देशांत बादशहाच्या फौजा फिरूं लागल्या. त्यांनीं सर्व राज्य व्यापिलें. पन्हाळ्यास वेढा घालून, विशाळगड रांगण्याकडे फौजा धांवल्या. तेव्हां राजारामादिकांस बहुत विचार पडला. धनसिंग जाधवराव व रामचंद्र निळकंठ अमात्य यांनीं विचार केला कीं, चंदीस महाराजांसुद्धां सर्व लोकांनी सडे जावें. वेष बदलून गुप्तरुपानें येथून निघावें. याप्रमाणें मसलत ठरविली. रामचंद्रपंत अमात्य यांनीं संगमेश्वराहून वेदमूर्ती बाळजोशी यांस आणविलें. धनसिंगराव जाधवराव यांस मागें बादशहावर रवाना केलें व त्यांनीं फलटणच्या मैदानांत यश मिळविलें, त्यावेळीं बाळजोशी यांनींच मुहूर्त काढून दिला होता. त्यांस पुन्हां आणवून चंदीस जाण्याचा मुहूर्त काढिला. कबिले (जनानरवाना) रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या स्वाधीन करून त्यांच्या मदतीस संभाजी घोरपडे त्रिवर्ग बंधु व विठोजी चव्हाण हे त्यांचे सनतनत सुद्धां ठेविले; व बरोबर धनाजी जाधवराव, खंडेराव दाभाडे, गाइकवाड बंकी, प्रल्हाद निराजी, खंडोबल्लाळ चिटणीस, व पारसनीस वगैरे मंडळी घेऊन चंदीस जाण्यास निघाले. जातांना महाराजांसुद्धां सर्व जंगम लिंगाईत कापडी यांचे वेष घेऊन चालते झाले, व इकडील प्रांताचा बंदोबस्त रामचंद्रपंत व संताजी घोरपडे यांस सांगितला. निळोपंत पिंगळे व हरजी महाडीक यांस महाराज यांनीं पूर्वींच चंदीस पाठविलें होतें. त्यांस इकडून निघाल्याचें वर्तमान कळवून तुम्हीं फौजा जमवून जेथत खबरदारीनें राहून चंदी किल्ला संरक्षण करावा, म्हणून लिहिलें. ही सर्व मंडळी गोकर्णावरून, सौंद्यावरून, श्रीव्यंकटेशावरून जाऊन बेंगरुळापर्यंत पोहोंचली. सर्वांनीं गळ्यांत लिंगें घालून लिंगाइतांचीं सोंगें घेतलीं होतीं. ते बेंगरुळास जाऊन एका धर्मशाळेंत उतरले. ही सगळी मंडळी निरनिराळ्या रस्त्यांनीं निघाली होती. बेंगरूळ मुक्कामीं महाराज पाय धूत असतांना एक सेवक पायावर पाणी घालीत होता, व दुसरा सेवक पाय धूत होता. हें तेथील लोकांनीं पाहिल्यावर कानडी भाषेंत 'हा कोणी मातवर मनुष्य आहे' अशी ते चर्चा करूं लागले. ही गोष्ट महाराजांच्या लोकांपैकीं कोणी कानडी जाणत होता. त्यानें ऐकिली. तेव्हां महाराजांचे सर्व लोक घाबरून—"आतां कसें करावें? परिणाम ठीक नाहीं" असें म्हणूं लागले. कारण तेथें औरंगजेब बादशहाचें ठाणें बसलेलें होतें. त्यांस हे कानडी लोक जाऊन सांगतील व आपल्यास धरणें येईल, तेव्हां धनाजी जाधवराव व खंडो बल्लाळ चिटणीस यांनीं महाराजांस धीर देऊन, घाबरूं नये म्हणून सांगितलें. महाराज, जाधवराव, व दाभाडे यांनीं एका मार्गानें

आतां निघून जावें, व प्रल्हाद निराजी यानें राहिलेल्या सर्वांस घेऊन दुसरे मार्गानें जावें, व खंडो बल्लाळ चिटणीस यांनीं २१४ असामी घेऊन येथेंच रहावें, असें ठरलें. याप्रमाणें दोन फळ्या दोहींकडे निघून गेल्या व चिटणीस ५१४ माणसांनिशीं तेथेंच राहिले. इतक्यांत कोटांत मुसलमानांना वरील वर्तमान कळल्यावरून तेथें त्यांस धरणें आलें. तेव्हां आम्ही कापडी यात्रेकरू आहोंत, असें चिटणीसानें सांगितलें. परंतु त्यांस धरून बेदम मार दिला. बाकीच्या लोकांचे पुष्कळ हाल केले. दुसरे लोक कोठें आहेत? असें विचारतां पुष्कळ यात्रेकरू होते, कोणीकडे निघून गेले, माहीत नाहीं. असें त्यांनीं सांगितलें. या लोकांस चिटणिसासुद्धां ३।४ दिवस कैदेंत ठेविलें. त्यांनीं उपोषणें केलीं. त्याजवरून मुसलमानांची खात्री होऊन, त्यांस सोडून दिलें. इकडे महाराज चंदीनजीक सर्व लोकांनिशीं जाऊन पोहोंचले, व घाटेंत नेमिल्या स्थळीं चिटणीस, प्रल्हाद निराजीच्या फळीस भेदून तेही सर्व महाराजांस येऊन मिळाले. हें वर्तमान हणमंते व महाडिक यांस कळल्यावरून ते फौजेसहित सामोरे येऊन महाराजांस सर्वांसहित घेऊन गेले. वाटेनें जाधवराव यांनीं अतिशय श्रम व साहस करून सुखरूप आणून पोंचविल्याबद्दल महाराजांनीं त्यांचा अतिशय गौरव केला. पुढें धनाजी जाधवरावांनीं मोठा जमाव करून, कर्नाटक प्रांतीं बादशहाचे फौजेवर हल्ले करण्यास पूर्ववत् सुरुवात केली. हें बादशहास कळल्यावरून, राजाराम तिकडे जाऊन पुन्हा फौजनशिन झाला व स्वाऱ्या करूं लागला, असें पाहून बादशहानें झुलपिकारखान यास चंदी घेण्याकरितां पाठविलें. बरोबर सरदार दाऊदखान व किलीजखान होते. दक्षिणेंत रामचंद्रपंतावर फिरोजजंग गाजीउद्दीनखान यास पाठविलें. हा प्रसिद्ध निजामउल्मुल्क हैद्राबादचा नबाब, याचा बाप होय. यावेळीं राजाराम महाराज यांनीं सुमुहूर्ते मंचकारोहण करून ते आपले नांवें राजमुद्रा करून राज्य चालविते झाले. व धनसिंग जाधवराव बहुतच कर्ते निघाले. त्यांचे ठाईं बहुत विश्वास. सबब अष्टप्रधानांतील सरकारकून प्रतिनिधि हें पद प्रल्हादपंतास दिलें व धनसिंग जाधवराव यांनीं चंदीस येतांना मार्गांत बहुत मेहेनत केली, चंदी प्रांतीं बादशहाकडील फौज आली असतां, आपली फौज घेऊन जाऊन मोठा पराक्रम केला, म्हणून महाराजांनीं त्यांची बहुत नांवाजणी करून, 'जयसिंगराव' हा किताब पूर्वीं पन्हाळीं मुक्कामीं दिला होता, त्याचे जोडीस हल्लीं सेनापतीप्रमाणें सन्मान व साहेबनौबतसुद्धां देऊन त्यांस गौरविलें. महादजीनाईक पानसंबळ यास सेनापति पद दिलेलें होतें परंतु त्यांच्या वृद्धावस्थेमुळें त्यांस ती कामगिरी झेपेना; शिवाय नुकतेंच महाराष्ट्रामधून त्यांच्या मृत्यूचें वर्तमान समजलें होतें म्हणून संताजी घोरपडे यांस सेनापति हें पद व खंडेराव दाभाडे यांस 'सेनाधुरंधर' असें पद दिलें. सिधोजीराव निंबाळकर यांस 'सर लष्कर हें पद दिलें परसोजी भोंसले यांस 'सेनासाहेब सुभा' हें पद दिलें. याप्रमाणें अष्टप्रधानांच्या नेमणुका केल्या, व महाराज चंदी हा किल्ला राजधानी करून राज्य करूं लागले. धनाजी जाधवराव यांनीं कर्नाटकामध्यें मुसलमानांवर शेंकडों स्वाऱ्या करून मुसलमानांचा अगदीं उच्छेद करून टाकिला. इकडे रामचंद्रपंत रांगण्यास असतांना त्यांजवर फिरोजजंग गाजीउद्दीनखान यानें रांगण्यांतील विशाळगडावर वेढा दिला. तेथें राहून निभाव लागत नाहीं, असें पाहून रामचंद्रपंत व परशुरामपंत बाहेर पडले, त्यामुळें मोठी मातबर लढाई होऊन शेंकडों मराठे धारातीर्थीं पडले. ७०० स्त्रिया सती गेल्या. ही बातमी धनाजी जाधवराव यांस कळतांच कर्नाटकांत राजाराम महाराजांची सुव्यवस्था करून, ते व संताजी घोरपडे रामचंद्रपंताचे मदतीस आले. दोन्ही सरदार आल्यावर रामचंद्रपंताच्या लोकांना मोठा धीर आला, धनसिंग जाधवराव व संताजी या दोघांनीं वांईचे मोंगल सरदारास पकडून तेथें आपलें ठाणें बसविलें. व शंकराजी नारायण यास तेथील ठाणेदार नेमिलें. पुढें धनाजी जाधवराव व संताजी हे दोघे आपल्या फौजा घेऊन चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याकरितां प्रांतोप्रांत फिरूं लागले. तेव्हांपासून घासदाणा म्हणून तिसरा एक कर घेण्याचा परिपाठ पडला. धनाजी जाधवराव यांनीं पन्हाळा किल्ला, विलक्षण पराक्रम करून घेतला व संताजीनें मिरजेवर छापा घालून वांईप्रमाणें तोही प्रांत हस्तगत करून घेतला. त्या प्रांताची देशमुखी रामचंद्रपंतांनीं संताजीस दिली. याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील ठिकाणें हळू हळू धनाजी जाधवराव व

संताजी घोरपडे यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलीं. यामुळें बादशहास दक्षिणेंतील लढाई बंद करून आपला मोर्चा जिंजी किल्ल्याकडे फिरविणें भाग आलें. कारण राजाराम महाराजांस पकडल्याशिवाय मराठे हटत नाहींत, असें त्यास वाटलें व कर्नाटकांत सर्व फौज रवाना केली. हें धनसिंग जाधवरावांस कळतांच, ते व संताजी आपल्या फौजा घेऊन कर्नाटकाकडे धांवले. ह्या दोघांचा उद्देश असा होता कीं, मोंगलांची फौज कर्नाटकांत जिंजी किल्ल्याजवळ पोहोंचूं द्यावयाची नाहीं. जिंजीचा (चंदीचा) वेढा सन १६९१ ते १६९८ पर्यंत चालू होता. या सात वर्षांमध्यें धनाजी जाधवराव व संताजी या दोघांनीं अनेक युद्धें करून बादशहाच्या फौजेला अगदीं 'त्राही भगवान्' करून पिटाळून सोडून दिलें. बागलाण, गुजराथ, गोंडवण, गंगातीर, स्वदेश, कर्नाटक, जिंजी वगैरे देश, दुर्ग व ठाणीं या सात वर्षांत त्यांनीं काबीज केलीं. बादशहास वाटलें कीं, मराठी फौज कांहीं सहज मोडत नाहीं, म्हणून तो कर्नाटकांत वरचेवर फौजा पाठवूं लागला. त्यांजवर वारंवार या दोघांचे हल्ले चालू होते. मोंगलांनीं ठाणीं घ्यावीं, तीं त्यांनीं उठवावीं; व तेथें आपला अंमल बसवावा. आपल्यावर सैन्य आलें म्हणजे पळून जावें. पुन्हां येऊन छापा घालावा, रात्रीं बेरडाकडून मोंगलांचे घोडे चोरून न्यावेत. मराठे लोकांनीं प्राण तृणप्राय करून देखील राज्य रक्षावें, हें सर्वांचे मनोगत. अकस्मात् येऊन "बक मच्छ उचलून नेतो," तसा घाला घालावा. शिपायगिरीची शर्थ करावी. खाण्यापिण्याची दरकार बाळगूं नये. पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी कांहीं न पाहतां घोड्यावर हरभरे, कांदे, चटणी, भाकरी खाऊन दिवस काढावे. मोंगलांनीं पाहिलें कीं, एका मुलखांत त्यांच्यावर स्वारी करावी, तर ते पिशाच्चासारखे नाहींसे होऊन दुसरीकडे जाऊन ठाणीं घेतात; मुलूख मारितात. "हे आदमी नव्हत; भूतखाना आहे" असे उद्गार मोंगलांस काढावयास लावण्याइतकी धनाजी जाधवराव व संताजी यांनीं बादशहाची या सात वर्षांत त्रेधा उडवून दिली. "आतां काय करावें?" असें बादशहास झालें. तेव्हां बादशहानें सन १६९५ त आपला तळ भीमेच्या कांठीं बऱ्हाणपूर येथें नेला. झुलपिकारखान याच्यानें जिंजीचा वेढा उठवेना. तेव्हां बादशहानें शेवटीं आपला पुत्र कामबक्ष व वजीर आसदखान ह्यांस झुलपिकारखानाचे मदतीस जिंजीस पाठविलें.

धनाजी व संताजी यांनीं सैन्यावर वारंवार छापे घातल्यामुळें, फार त्रास भोगून कामबक्ष फौजेसह एकदांचा जिंजीस आला. पण त्यामुळें झुलपिकारखानास वाईट वाटलें. इकडे धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे हे आपले बरोबर मोठी फौज घेऊन सन १६९६ चे सुमारास बादशहाच्या छावणीचे धोरणानें सातान्याहून थेट जिंजीकडे गेले. धनाजी जाधवराव हे आपली थोडीशी फौज घेऊन झपाट्यानें पुढें गेले. जिंजीला वेढा घालणाऱ्या फौजेस दहशत बसविण्याकरितां जिंजीच्या शेजारीं हल्ले करून मोंगलांचीं ठाणीं घेतलीं. मोंगलांच्या सैन्याचे कांहीं लहान लहान भाग व दोन मोठे भाग करून उजवे व डावे बाजूवर हल्ले करण्याचा हुकूम झाला. परंतु धनाजीचे घोडेस्वार त्यावेळीं विजेसारखे चमकणारे असल्यामुळें, त्यांच्या सहाय्यानिशीं त्यानें मोंगलांचे सैन्यावर हल्ला करून, त्यांची मोठी कत्तल केली.

*संताजी घोरपडे कुवरपाक येथें आल्यावर अली-मर्दनखान नांवाचा फौजदार त्यास आडवा झाला.

---

* Suntajee Ghorepuray, with less haste, brought on the main body of Mahrattas. Upon his arrival on Covrapauk, he was opposed by the foujdar, Ali Murdan Khan, with a considerable army; but the foujdar was speedily routed, the whole of his baggage and camp-equipage plundered, and he himself, on his flight towards the camp at Ginjee, was overtaken, made prisoner, and released for a high ransom.

The victorious Mahrattas, with their usual activity when successful, beat in the Moghul outposts in every direction, destroyed their foragers, and so completely cutoff their communications that neither supplies nor intelligence could reach them. Reports of the Emperor's illness and death were industriously circulated by the Mahrattas, who then made overtures to Kaum Bakhsh and proposed to make him emperor. The prince either listened to their proposals, or

त्याजवर हल्ला करून, धरून आणून, त्याच्या सामानाची लूट केली व त्याजकडून खंडणी घेऊन त्यास सोडून दिलें. याप्रमाणें या दोघांनीं आपले विजयी सैन्यांसह मोंगलांवर चहूं बाजूंनीं हल्ले केले; व ते चोहोंकडून त्यांचीं ठाणीं घेऊं लागले. मोंगलांस त्यांनीं इतकें सताविलें कीं, महाराष्ट्रांतील खबर जिंजीस व जिंजीची खबर महाराष्ट्रास पोहोंचूं देईनात, त्यामुळें झुलपिकारखान कंटाळून जिंजी सोडून अर्काटकडे निघून गेला.

पुन्हां दुडेरी येथें संताजी व धनाजी जाधवराव ह्या दोघांची कासमखान या मुसलमान सरदाराशीं लढाई झाली. हा कासमखान कर्नाटकाचा मुख्य सुभेदार होता. कासमखानाची फौज अयाडीस होती. तिजवर धनाजीच्या फौजेनें हल्ला करून ती लुटून फस्त केली. त्यामुळें रागानें स्वतः कासमखान मराठ्यांवर आला. पण मराठ्यांनीं चहूंबाजूंनीं त्यास घेरून जेर करून टाकिलें. ही लढाई ३ दिवसपर्यंत निकरानें चालली होती. शेवटीं कासमखानाचा नाइलाज होऊन त्याच्या लोकांस घांसदाणा व अन्नही मिळेनासें झालें. तेव्हां तो दुडेरीच्या गढीच्या आश्रयानें लढूं लागला. तीही गढी धनाजी व संताजी यांनीं घेतली. त्यामुळें तो आंत कोंडून राहिला. मराठ्यांच्या हातांत त्याचीं उंटें, जनावरें वगैरे सर्व पडलीं. चौथ्या दिवशीं मराठ्यांस समजलें कीं, हिंमतखान नांवाचा सरदार कासमच्या मदतीस येत आहे. तेव्हां त्याजवर निम्मी फौज घेऊन संताजी गेला. परंतु हिंमतखानाची गांठ न पडल्यामुळें पुन्हां दुडेरीस आला. कासमखान अगदीं निराश झाला होता. यावेळीं गढी रिकामी होती. तें पाहून कासमखान रात्रीं गुप्त रीतीनें रूहुल्लाखान, सफ्‌शिकनखान, मुरादखान व आणखी पुष्कळ मोटमोठे सरदार यांसह आंत शिरला. त्यामुळें मराठ्यांचा वेढा त्यांस जास्तच दुःसह झाला. घोडे फाडून खाण्याची वेळ आली. तटावरून उड्या मारून मराठ्यांशीं त्यांनीं जीवदान मागितलें. याप्रमाणें कासमखानाचा लढाईत पराभव होऊन, छावणींत रोग, दाण्यापाण्याची दुर्मिळता, यांच्या योगानें सर्वांस मरणप्राय दुःख होऊं लागलें. कासमखानानें राग व निराशा यांमुळें व्याकुल होऊन आत्महत्त्या केली. राहुल्लाखान व दुसरे सरदार मराठ्यांच्या स्वाधीन झाले. त्यांची सर्व मालमत्ता मराठ्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतली व सात लाख रुपये दंड ठरवून सर्व सरदार सोडून दिले. या एकंदर संग्रामांत ५०।६० लाखपर्यंत मराठ्यांस मिळकत मिळाली.

याप्रमाणें धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे हे दोघे विजयी योद्धे आपल्या सैन्यांसह परत जात असतां, हिंमतखान त्यांस भेटला. तेव्हां लागलीच धनाजीनें व संताजीनें दोन टोळ्या करून त्याच्याशीं सामना दिला. व हिंमतखानही त्यांच्याशीं हिंमतीनें लढला. मराठ्यांची एक टोळी झाडींत पळून गेली. व हिंमतखान दुसरीवर चालून गेला. कित्येक लोक झाडांवर बसून राहिले. हिंमतखान झाडींत शिरला, तों एक गोळी सूं सूं करीत त्याच्या कपाळांत लागून तो ठार झाला, व मराठ्यांच्या सैन्यांनीं हिंमतखानाचें सर्व सैन्य लुटलें.

धनाजी जाधवराव व संताजी घोरपडे यांनीं पुन्हां आपला मोर्चा जिंजीचा वेढा उठविण्याकरितां फिरविला. तो वेढा अद्यापपर्यंत राजपुत्र कामबक्ष व असदखानानें चालविला होता. त्यांच्या पाठीवर पुन्हां संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव गेले. धनाजी जाधवराव आले, असें समजतांच मोंगल सरदार वेढा उठवून पळूं लागले. त्यावेळीं राजपुत्र कामबक्ष वेढ्यांत होता. त्याला कैद केल्यानंतर तर जिकडे तिकडे एकच गोंधळ उडून गेला. त्याची फौज मराठ्यांवर जाईना. मराठ्यांनीं मोंगलांस एकदम घेरलें. दलपत बुंदेल्याचे शिकस्तीनें यावेळीं झुलपिकारखानास थोडें तरी धान्य आणावयास सांपडलें, परंतु तें फार दिवस

---

at all events Assud Khan and his son affected to believe that he did, and they determined on placing him under restraint. The Mahrattas, apprized of what was going forward, taking advantage of the bustle and dissension which the circumstance naturally created in the Moghul camp, attacked and harrassed them with additional vigour. The personal troops of Kaum Bukhsh refused to fight; all became alarm and uproar; at last the Moghuls burst their cannon, abandoned their batteries, and were in turn besieged in their lines.

G. D. History Pages 323—24.

टिकलें नाहीं. पुन्हां दुष्काळ पडला, तेव्हां "मोंगल शिपायांनीं, मराठ्यांशीं तह करावा; न केल्यास आम्हीं सोडून जाऊं" अशी मोंगल सरदारांस धमकी दिली. बुंदेल्यानें त्यांची पुष्कळ विनवणी केली; पण ते ऐकेनात. तेव्हां आसदखानानें तहाचें बोलणें लाविलें. धनाजी जाधवराव आणि संताजी यांनीं खानाशीं तात्पुरता तह करून, मोंगलांनीं वांदिवाश येथें निघून जाण्याचें ठरविलें, व एकदांचा जिंजीचा वेढा उठला. यामुळें बादशहास राग येऊन त्यानें पुन्हां झुलपिकारखानास नेटानें जिंजीस वेढा देण्यास सांगितलें. यावेळीं मराठ्यांची चांगली सरशी झालेली होती. आणि जर संताजी घोरपड्याचें झुलपिकारखानाशीं आंतून सूत नसतें, तर यावेळीं धनाजी जाधवराबानें सर्व मोंगलांचा नाश करून टाकिला असता. संताजी घोरपडे आंतून शत्रूशीं सामील आहेत, असें राजाराम महाराजांच्या नजरेस आलें. मल्हारराव रामराव चिटणीस यांनीं थोरले राजाराम महाराज यांचे बखरींत खालीं लिहिल्याप्रमाणें मजकूर दिला आहे: "संताजी घोरपडे तिघे बंधु अमात्याच्या आज्ञेत असावे, अशी छत्रपतींची आज्ञा असतां, पन्हाळ्याचे वेळेस उपयोगी पडले नाहीत. व हुकूमांत चालत नाहींत. सोंडूर प्रांतीं झाडींत राहून, गुत्तीचा किल्ला घेऊन व कांहीं प्रांत व ठाणीं घेऊन तिकडेच राहिले. याविषयीं अमात्य यांनीं सांगून पाठविलें. घोरपडे न ऐकत म्हणून चंदीस हुजूर सविस्तर विनंति लिहीली. त्याजवरून महाराजांची गैरमर्जी होऊन महादजीराव पानसंबळ याशीं शके १६१२ त सेनापतीचें पद देऊन संताजीकडील पदाधिकार दूर केला. म्हणून पंतास लिहून, संताजी घोरपडे यांजकडे भक्ताजी व बहिर्जी हुजरे पाठवून शिक्के कट्यार घेऊन रामचंद्रपंत यांचे स्वाधीन केले. त्याजवरून संताजी घोरपडे, पंताकडे आले. तुम्ही आमचे भेटीस येऊं नये. जाधवराव यांसी सेनापती पद देत असतां, आम्हींच तुम्हांस देवविलें. त्याचे तुम्हीं उत्तीर्ण जाहलां. महाराजांकडे हुजूर जावें. याजवरून घोरपडे महिना १५ दिवस राहून, पंतांचे भेटीचा प्रयत्न बहुत केला. परंतु पंत कांहीं भेट घेत नाहींत. सबब महाराजांकडे चंदीस निघून गेले. तेथें राहून मर्जी संपादण्याबद्दल सर्वत्रांबरोबर चाकरी करणें ती शर्तीची करूं लागले." "त्याच संधींत चंदीकडे बादशहाची फौज गेली. त्याचे तोंडावर धनाजी जाधवराव [जयसिंगराव] यांस, संताजी घोरपडे बरोबर देऊन मोंगलांवर पाठविलें. यांची त्यांची लढाई होऊन, बादशहाच्या फौजेचा मोड जाहला. महाराजांची संताजीवर पुन्हां मेहेरबानी जाहली. पुढें एके दिवशीं संताजी घोरपडे यांनीं कांहीं कारण करून चंदींत महाराजांकडील लोकांशीं खटला करून झुंजले, अमर्यादा केली, यावरून माने सरदार पाठविले; व हल्ला करविला. तेव्हां सरदार लोक यांनीं बहुत रदबदली करून मातबर माणूस चाकरीवर मारावें म्हणून रहाविलें. इतराजी जाहली. सेनापती पद धनाजी जाधवराव यांस दिलें. अशीं दोन तीन वर्षे कारकीर्द जाहली. पुढें झुलपिकारखानाशीं संधान बांधून राजाराम महाराज जिंजीच्या किल्यांतून गुप्त रीतीनें झाडीमध्यें धनाजी जाधवराव यांचें सैन्य तयार होतें, त्यांत संकेताप्रमाणें जाऊन मिळाले, व धनसिंग जाधवराव सेनापती यांनीं महाराजांस सुरक्षित महाराष्ट्रांत आणिलें. इकडे संताजी घोरपडे एकटाच पळत असतां म्हसवड येथें आला. तेथें नागोजी माने याची स्त्री राधाबाई, अमृतराव निंबाळकर यांची कन्या ही होती. घोरपड्याचें व अमृतराव यांचें वांकडें. त्यावरून नागोजी माने म्हसवडकर यांचें व संताजीचें खाजगी वैर होतें. म्हणून त्यानें संताजीचा पाठलाग फारच शोधकपणें चालविला, तो म्हसवड येथें एका ओढ्यावर स्नानासाठीं उतरलेला पाहून, नागोजी यानें त्यास गांठून ठार मारिलें; व त्याचें डोकें बादशहाकडे पाठविलें. येणेंप्रमाणें त्याचा खून जाहला."

खाफीखान असें लिहितो कीं,—"संताजी व धनाजी यांचा तंटा लागून धनाजीच्या फौजेनें व बादशहाचा मोंगल सरदार फिरोजजंग यानें मिळून संताजीवर हल्ला केला." परंतु संताजीचें व धनाजीचें खाजगी वांकडें मुळींच नव्हतें. राजाराम महाराज यांच्यांशीं तो निमकहराम झाल्यावरून त्यांनीं त्यास हांकून दिलें.* ह्यांत धनाजीचें अंग मुळींच नव्हतें, असें श्री-

* वरील चिटणीसांच्या बखरीमधील उतारा वाचल्यावर, संताजीच्या मृत्यूस कारणीभूत म्हणून, धनाजी जाधवरावावर श्री. सरदेसाई यांनीं जो आरोप केला आहे त्याचें निरसन होण्यासारखें आहे. शिवाय

शंभुसिंगजी यांच्या दप्तरच्या कागदपत्रांवरून दिसतें. व चिटणीसांची बखरही असेंच सांगते. संताजीचें व म्हसवडच्या मान्यांचें मात्र वांकडें होतें. त्यावरून त्या मान्यानें त्यांना ठार मारलें. असो. धनसिंग जाधवराव यांचा जोडीदार संताजी घोरपडे यांचा याप्रमाणें शोचनीय अंत झाला,व धनसिंग जाधवरावांस सेनापती-पद कायमचें मिळालें. राजाराम महाराज दक्षिणप्रांतीं आल्यावर त्यांनीं सातारा हें आपलें राजधानीचें शहर करून कर्नाटकांत धनाजी जाधवराव सेनापती यांस तेथील मराठ्यांचे प्रदेश सांभाळण्याकरितां ठेविलें होतें याप्रमाणें सातारा येथें राज्यस्थापना करून मोंगलांशीं लढण्यासाठीं राजाराम महाराज बाहेर पडले. या वेळे-पर्यंत आपला बचाव करून मराठे लढत असत. परंतु आतां मोगलांचें पाणी धनसिंग जाधवराव यांनीं चांगलें ओळखिल्यामुळें ते उघडपणें मोगलांशीं सामने देऊं लागले. राजाराम महाराज व धनसिंग जाधवराव यांनीं सन १६९९ चे सुमारास शाहू महाराजांस सोड-विण्याकरितां बादशहाच्या छावणीवर हल्ला केला. परंतु त्यावेळीं बादशहा व शाहू, बेगमीच्या गोटांत गेले असल्यामुळें, ते निभावले. पुढें चौथाई, सरदेशमुखी व घासदाणा या बाबींचा वसूल करीत राजाराम महाराज व धनसिंगराव सेनापती देशांत फिरूं लागले. गंगथडी, नांदेड, खानदेश, वऱ्हाड या प्रांतांवर निरनिराळे मराठे सरदार नेमून, ते परत येतांना जालना शहर लुटीत असतां,मोंगल फौज राजाराम महाराजांवर आली. त्याची बातमी पूर्वी मराठ्यांस नसल्यामुळें, ते घाईघाईनें पळून येत असतां, रस्त्यांत राजाराम महाराजांना नवज्वराचा आजार झाला. ते सिंहगडास येऊन पोहोंचले, पण तेथें आल्यावर छातींत विकार होऊन महाराजांस रक्ताच्या उलट्या होऊं लागल्या. शेवटीं सन १७०० च्या मार्च महिन्यांत ते कैलासवासी झाले. याप्रमाणें राजाराम महाराजांचा शेवट झाला.

राजाराम महाराज चंदीहून परत आल्यावर, धन-सिंग जाधवराव सेनापती, यांनी चंदी मुक्कामीं मोठा पराक्रम करून चंदीचा वेढा उठविला, याजबद्दल महा-राजांनीं त्यांस दोन गांवें इनाम करून दिलीं. त्याची सनद श्री० शंभुसिंगजी यांचे दप्तरीं आहे. तिचा उतारा खालीं लिहिल्याप्रमाणेः—

श्री.

राजश्री बाबाजी नारायण सुभेदार व कारकून
सुभा व वर्तमान व भावी
सातारा गोसावी यांस.

छ अखंडीत लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य
सेवक शंकराजी नारायण सचीव नमस्कार. सुरुसन साबान आर्बा तिसेन अलफ राजश्री धनाजी जाधवराव हे कळुऱ्या चंदीस जाऊन चंदीस वेढा पडला होता तेथें गनीमासीं गांठीं घालून चौकी मारिली. चौकीस इस्माईल म० होता, तो मारून गर्देस मेळवून, दस्त करून, राजश्री छत्रपती स्वामी पाशीं नेला. यास्तव राजश्री छत्रपति स्वामी बहुत संतोष पावले. आणि मशारनिल्हेवरी कृपाळू होऊन प्रांत मजकूर सुभा सातारा तरफेस दोनी गांव इनाम दिले. बी० देह, त० मौजे पाडळी तर्फ मजकूर, मौजे बोरगांव तर्फ मजकूर एकूण देह दोन्हीं दिले असेत याचे पत्र राजश्री छत्रपती स्वामींचें छ १ रजब सलसकस कळुऱ्या असे, त्याप्रमाणें सदर्हू दोन्हीं गांव कुलबाव, कुलकानू, हल्लीं पटीपासोडी, व पेस्तरपट्टी खेरीज इनामी हक्क कराकरून इनाम दिला असेल तर गांव मजकूरचे दुमाल करणे. हे वृत्ती यांस, यांचे पुत्र पौत्रादि वंश परंपरेनें चालविणें. वर्षी प्रतिवर्षीं नूतनपत्राची अपेक्षा न करणें. या पत्राची प्रती लेहून घेऊन, मुख्य पत्र मजकूर निल्हेपाशीं पर-तोन देणें, छ १३ जिलकाद ७ देशास समक्ष

मोर्तब

बार सुरुसुध्र बार

संताजीच्या मृत्यूनंतर धनाजी जाधवरावांस सेनापती पद मिळालेलें नसून तें त्यापूर्वीच मिळालें होतें व तें फक्त संताजीच्या मृत्यूनें कायमचें झालें. धनाजीस, संताजीचा द्वेष करण्याचें हेंच कारण काय? परंतु श्रीयुत सरदेसाई यांनीं मराठी रियासतीमध्यें धनाजी जाधवरावावर जे आरोप केले आहेत ते धनाजी जाधवरावांच्या पूर्वीच्या व यानंतरच्या कारकीर्दीचा पडताळा पाहतां तेंच कारण असेल असें संभवत नाहीं.

या प्रमाणें चंदीहून महाराज परत आल्यावर, धनसिंग जाधव सेनापती, यांनीं केलेल्या उपकाराबद्दल त्यांजवर फार संतुष्ट होऊन दोन गांवें महाराजांनीं इनाम करून दिलीं. त्याजबद्दलच्या सनदेची नक्कल वर दिली आहे. त्याचप्रमाणें धनाजी जाधवराव यांनीं पिराजी बीन चंडोजी व नरसोजी बीन जयताजी व महादजी बीन अबाजी यादव देशमुख परगणें व तर्फ उंब्रज व तारगांव परगणें मजकूर याजकडोन ५ गांवचें देशमुखी वतन २७०० रुपयास खरेदी घेतलें. त्याजबदल दुमाल पत्र करून घेण्याकरितां राजाराम महाराज यांजकडे धनाजी जाधवरावानें विनंती केली. त्याप्रमाणें महाराजांनीं १००० रुपये नजराणा घेऊन ५ गांवचे देशमुखीचे वतनाबदल दुमालपत्र करून दिलें. त्याचा उतारा खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिला आहे.

श्री

स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शके २५ बहुधान्य नाम संवत्सरे अश्विनशुद्ध त्रयोदशी भृगुवासरे क्षत्रीय कुलावतंस, श्री राजाराम छत्रपती यांणीं

तिमाजी यमाजी देशाधिकारी व + + क वर्तमान व भावी सुभाप्रांत सातारा.

यांस आज्ञा केली ऐसीजे. धनाजी बीन संभाजी जाधवराऊ यांणीं, हुजूर स्वामी समीप येऊन विदित केलें कीं, पिराजी बीन चंडोजी व नरसोजी बीन जयताजी व महादजी बीन आबाजी यादव देशमुख. परगणें व तर्फ उंब्रज व तारगांव परगणें मजकूर यांणीं आपले आत्मसंतोषें तर्फ उंब्रजपैकीं आपणास देशमुखी देह दिले आहेत.

१ मौजे नागठाणें १ मौजे अतीत १ मौजे इंदोली १ कसबे पालीदेह १ मौजे हिंगनोळे.

येणें प्रमाणें पांच गांव दिल्हे आहेत. त्यांस अक्षरीं रुपये २७०० सत्तावीसशें दिल्हे, आणि त्याजबद्दल पत्र येविशीं घेतलें आहे कीं, सदरहू गांवींचा सदर्हू पैका घेऊन देशमुखी दिली आहे. तर शफत पूर्वक सिकी सह्यानिशीं पत्र आपणास दिलें आहे. त्याप्रमाणें सदर्हू गांवची देशमुखी अनुभवीत आहों. तरी हुजूरून पत्र करून दिल्हें पाहिजे. म्हणून राजश्री रामचंद्र पंडीत आमात्यासी विदीत केलें. त्यावरून त्यांहीं मनास आणतां सदर्हू पांचगांवीं जी देशमुखी आलबस करून, आपणापासून सूर्णी रुपये १ .... हजार घेऊन आपले पत्र करून दिल्हें आहे. त्याप्रमाणें आपण वतनाचा उपभोग करीत जावा. तरी स्वामीनें आपली सनद करून उत्तरोत्तर चालविणें. अशी आज्ञा करविली पाहिजे. म्हणून याणीं विस्तारें विदीत केलें. त्यावरून मनास आणितां पिराजी बीन चंडोजी व नरसोजी बीन जयताजी व महादजी बीन आबाजी यादव देशमुख पाटील + + यांहीं मशारनिल्हेपासून रुपये सत्ताविसशें घेऊन, सदर्हू पांच गांवची देशमुखी आपले संतोषें दिली आहे. त्याप्रमाणें राजश्री रामचंद्र पंडीत अमात्य हेहीं करार करून आजपासून सूर्णी रुपये एक हजार रास घेऊन आहेत. त्याप्रमाणें यावरी स्वामी कृपाळू होऊन सूर्णीची बेरीज सदर्हू एक हजार रुपये रास करार करून, सदर्हू पांच गांवीं जी देशमुखी करार केली असे. यास व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेस चालवित जाणें. सदर्हू वतनास इलाजीमा व इनाम सालाबाद भोगवटा चालत असेल. त्याप्रमाणें चालविणें. साल दरसाल नवीन पत्राचा आक्षेप प्रतिवर्षीं करीत न जाणें. या पत्राची प्रती लेहून घेऊन मुख्य पत्र त्यांतून भोगवटी यांस मजकूरनिल्हे जवळी देणें. जाणिजे. लेखनालंकार. (मोर्तब.)

रुजू.

याशिवाय धनाजी जाधवरावांनीं पिराजी बीन चंडोजी, पदाजी बीन आबाजी व गिरजोजी बीन मुधोजी यादव देशमुख परगणे कऱ्हाड यांजकडोन, पुढें राजाराम महाराज वारल्यानंतर १३८ गांवची देशमुखी खरेदी करून घेतली, त्याबद्दल सरकारांत नजराणा ५००० रुपये भरून देशमुखीबद्दल कबुलायत करून त्यावेळचे सरकारांतून घेतली. त्याबद्दलची अस्सल कबुलायत श्री. शंभुसिंगजी यांचे दप्तरी आहे, तिची नक्कलः—

दरबंदगी महाराजराजे

साहेबांचे शेवेशीः—

दरबंदगी बेशमे पिराजी बीन चंडोजी व पदाजी बीन आबाजी यादव व गिरजोजी बीन मुधोजी यादव व धनाजी संभाजी यादव देशमुख. परगणे कऱ्हाड. सुरुसन् इहिदे मया अलफ-

क्षणी साहेबांचे बंदगीस लिहून दिला कबूल कतबा ऐसाजेः—अजी सबब स्वामी संनीध विशालगडचे मोकांमीं विदीत केलें कीं, परगणे मजकूर देशमुखीचें पुरातन वतन आपलें आहे. त्याप्रमाणें पिढी दर पिढी चालत होतें त्यासंबंधें राजश्री मुधोजी बिन वहिगोजी नाईक निंबाळकर यांनीं जबरदस्तीनें जमाव करून धामधुम करून, तोरणें बांधून, धामधुम मांडली. त्यामुळें गांव खराब होऊं लागले. याकरितां आपले वडील त्यास जाऊन भेटले. त्यासी तह करून, गांवची महामुरी करून; हें वर्तमान परगणे मजकूरचा ठाणेदार होता, त्यानें जाऊन हजरत ईजराम पातशा त्याजवळीं विजापुरास जाऊन, जाहीर केलें कीं, मुधोजी निंबाळकर यानें पुंडावे केले आहे, त्यास परगणे मजकूरचे देशमुख जाऊन भेटले, आणि गांवगन्ना खंडण्या करून घेऊं लागले. म्हणोन जाहीर केलें. त्यावरून पादशहांनीं वतन देशमुखीचे व मोकदमी मौजे गावोरे हें वतन अमानत करून लणलीक वतनास तनदेदाखल दौलतेचे पुरवणीस दिले त्यावरून त्यांनीं दोन चार वर्षें बाब संपादला. त्यावरी पादशहांनीं त्याकडून दूर करून, महाराज राजेश्री राजे भोसले यास देशमुखी व मोकदमी—तनदेदाखल दिली. त्यावरून ते हक्क खात होते. त्यावरी याकडून देशमुखी व मोकदमी काढून सर्वांस खाण्यास पादशहांनीं दिली होती. त्याप्रमाणें ते बाब खात होते. यावरी किलेनाक राजश्री कैलासवासी स्वामींनीं घेतला. ते समईं देशमुखी व मोकदमी अनामत केली. आणि दिवाणांतून मुतालीक ठेविला. त्याप्रमाणें दिवाणांत चालत आहे. यावरी आपला भाऊ गिरजोजी यादव राजश्री सन्निध चंदीचे मोकामीं वतनाचा मनसुब विदित केला. त्यावरून कृपाळू होऊन देशमुखच्या वतनांपैकीं गांव येणेंप्रमाणें दुमाले केले. तर्फ उंब्रज देह ३० तर्फ तारगांव देह २४ येणेंप्रमाणें चौपन्न ५४ गावू दुमाले केले. उरलें वतन त्या प्रांतें गेलीयावरी मनास आणून देशमुख व मोकदमीचें वतन अगदीं दुमाले करूं म्हणून, स्वामींनीं अभय दिलें. यावरी राजश्री स्वामी या प्रांतास आलियावरी सदहू वतन अगदीं दुमालें करावे असा निश्चय केला होता, परंतु वतनाचीं पत्रें झालीं नाहींत. पत्रें करून द्यावीं, तों राजश्री स्वामींनीं वैकुंठवास केला. त्याकरितां वतनाचा प्रसंग तैसाच राहिला आहे. तरी स्वामींनीं कृपाळू होऊन, आपले देशमुखीचें वतन व मोकदमीचें वतन दुमाले केलें पाहिजे, म्हणोन विदीत केलें. त्यावरून साहेबल हे वतनदार देशमुख खरे आहेत, मध्यें निंबाळकरानें पुंडावे केले. त्यास भेटले म्हणोन त्याचें वतन पातशहानें विजापुराहून अमानत केलें होतें. त्यावरी त्यांनीं वजीरास तनदेदाखल देशमुखी व मोकदमीचें वतन दिलें होतें व केवळ वतन करून दिलें नाहीं असें दिसोन आलें. त्यावरून साहेब कृपाळू होऊन देशमुखी व मोकदमी मौजे गावोरे एकूण देह १३८ पैकीं पेशजी दुमाले केले देह ५४ चौपन्न, बाकी देह ८४ उरले ते दुमाले केले त्यास शेरीकराचे माथा शेरणी ठेविली. रुपये ५००० पांच हजार ते आपण कबूल केले असे, सदरहू बेरजेचा वसूल देऊन हक्क दुलकत खावा. हे (मोर्तब).

याप्रमाणें धनसिंग जाधवराव यांनीं महाराष्ट्राकरितां एवढी मोठी कामगिरी करून, १०१५ लक्षांचा मुलूख जाहागिरी दाखल तोडून घेण्याऐवजीं (कारण, तसें वजन त्याचे त्यावेळीं होतें.) स्वार्थत्याग करून फक्त दोन भिकारगांवें इनाम मिळाविली, व परस्पर पैसे भरून १३८ गांवची देशमुखी खरेदी केली, व आपल्या कुटुंब भरणाला उत्पन्न करून ठेविलें ! ! हा स्वार्थत्याग पुढें शाहू महाराजांचे कारकिर्दीत कोणत्याही शूर पुरुषाचे चरित्रांत आढळण्यांत येणार नाहीं ! पेशवेच स्वार्थी बनले, मग बाकीच्या सरदारांची काय कथा ! याप्रमाणें धनसिंग जाधवराव यांनीं आपल्या वडीलोपार्जित शिंदखेडच्या देशमुखीमध्यें वांटणी न मागतां, आपले पराक्रमानें निराळेंच वतन संपादन केलें. त्या वतनाचा कारभार आपला वडील मुलगा सज्जनसिंग ऊर्फ संताजी याजकडेस सांगितला. व आपण आणि आपला दुसरा मुलगा चंद्रसेन व तिसरा शंभुसिंग यांस मदतीस घेऊन राष्ट्रकार्य सुरू केलें. राजाराम महाराज वारले त्या नंतर रामचंद्रपंत अमात्य व धनसिंग जाधवराव या दोन प्रमुख मुत्सद्याखेरीज दरबारांत वजनदार दुसरें कोणीहि नव्हतें. म्हणून सर्व राज्यकारभार धनसिंग जाधवराव यांच्या हातीं आला. याच सुमारास मुलखांचा कारभार, लष्करचें आधिपत्य हीं दोन्हींही कामें त्यांजकडेसच आलीं. व हीं दोन्हीं (मुलकी व लष्करी) कामें त्यांनीं किती उत्तम तऱ्हेनें

शवटास नेली, व केंस राष्ट्रहित केलें, त्याचे वर्णनाकडे आपण वळूं.

राजाराम महाराज वारल्यानें बादशहा औरंगजेब यास फार आनंद झाला. जिकडे तिकडे बादशहाच्या फौजेंत जयघोष करण्यांत आला. आतां मराठे आपलें डोकें वर कसचे काढतात ! राजारामाच्या बायका व दोन अल्पवयी मुलें, यांस जिंकण्यास मुळींच प्रयास पडणार नाहींत. असें बादशहास वाटलें; परंतु मराठ्यांची संघ शक्ति, व त्यांचे अंगचा जोम, रामचंद्रपंतांनीं व धनसिंग जाधवरावांनीं फारच वाढविला. रामाराम महाराजांचे गोडबोलण्यानें पुष्कळ मराठे सरदार राष्ट्र कार्यास मदत करण्याकरितां पुढें आले होते. तेव्हां चहूंकडे मोठीं आवेशयुक्त पत्रें धनसिंग जाधवराव व रामचंद्रपंत यांनीं पाठविलीं. त्यांत आतां राज्य-संरक्षण करणें तुम्हांकडेच आहे. सर्व लज्जा तुमची आहे. इत्यादि शब्द लिहिल्यानें सर्व सरदारांस विलक्षण स्फुरण चढलें. धनसिंग जाधवराव यांनीं सर्व सरदार हाताखालीं घेऊन शत्रूच्या बंदोबस्तास ठिकठिकाणीं ठेऊन दिले व महाराजांच्या स्त्रियांस (राण्यांस) भेटण्यासाठीं रामचंद्रपंतासुद्धां पन्हाळ्यास आले-तेव्हां ताराबाईसाहेब यांनीं आपला मुलगा शिवाजी याची मुंज करून त्यास राज्याभिषेक करावा, असा रामचंद्रपंताजवळ फार आग्रह केला. परशुरामपंत व शंकराजी नारायण यांचा ओढा ताराबाईसाहेब यांजकडेस असल्यामुळें, त्यांनीं धनसिंग जाधवराव व रामचंद्रपंत यांजला ताराबाईसाहेब यांचें म्हणणें पूर्ण करावें म्हणोन आग्रह केला. त्याप्रमाणें शिवाजीची मुंज करून सन १७०१ मध्यें त्यास राज्याभिषेक केला. परशुरामपंतास प्रतिनिधी पद दिलें. नंतर शिवाजी राजांचें लग्न बुंदकर घाडगे यांची कन्या भवानीबाई इजशीं करण्यांत आलें. राजाराम महाराजांची धाकटी राणी राजसबाई व तिचा मुलगा संभाजी यांना ताराबाईनें कैदेंत ठेविलें. याप्रमाणें राज्याला मालक करून, धनसिंग जाधवराव व रामचंद्रपंत यांनीं राष्ट्रकार्याकडे कधींही हयगय केली नाहीं. परशुरामपंत प्रतिनिधी यांनीं ताराबाई साहेब यांच्या मर्जीप्रमाणें राज्यांत ढवळाढवळ सुरू केली, व त्यामळें राज्यांत सरदार लोकांमध्यें दुही वाढत चालली, सरदार लोक स्वतंत्र होण्याचे बेतांत आले. तथापि धनाजी जाधवरावांनीं सर्वांवर दाब ठेवून त्या सर्वांस राष्ट्रकार्याकडे झटण्यास लाविलें. आपण सरदार लोक बरोबर घेऊन मैदानांत शत्रूंशीं सामना देऊं लागले. व आपले घोडेस्वार जिकडे तिकडे पसरून दिले. औरंगजेब बादशहानें मराठ्यांवर सातवी मोहीम सुरू केली, व स्वतः किल्ले काबीज करण्यास निघाला. पहिल्यानें वसंतगड किल्ल्याखालीं आला, नंतर मिरज, नंतर सातारा असे किल्ले एकामागूनएक घेऊं लागला, यावेळीं धनसिंगराव जाधवरावांनीं असा एक अपूर्व कावा केला कीं, प्रत्येक किल्लेदारानें किल्ला पुष्कळ दिवस लढवावा व मुसलमान लोकांची अत्यंत खराबी करून शेवटीं किल्ला ताब्यांत द्यावयाचा. बादशहा पुढें जसजसा किल्ले काबीज करीत जाईल तसें तसें त्याच्यामागून फिरून धनसिंगराव जाधवराव यांनीं हल्ले करून मुसलमानांचीं ठाणीं मारून किल्ले परत घ्यावेत. याप्रमाणें क्रम चालत असतां, बादशहाच्या फौजेची पुष्कळ खराबी झाली. तशांत घाटांत जोराचा पावसाळा सुरू झाला. त्यामुळें बादशहाच्या फौजेचे विलक्षण हाल झाले. परत जाण्यास मार्ग नव्हता. ओझ्याचीं जनावरें मरून गेलीं. सामान सुमान वाहून गेलें. परत येतांना कृष्णा नदीस उतार नव्हता. कित्येकांनीं पोहून जाण्याचा प्रयत्न केला. त्यांपैकीं नऊ दशांश लोक मेले. तशांत धनसिंगराव जाधवरावाचे हल्ले बादशहाच्या फौजेवर वरचेवर सुरू झाले. शेवटीं मोठ्या कष्टानें बादशहाची स्वारी माण नदीचे कांठीं खवासपूर येथें मुक्कामास आली. या ठिकाणीं बादशहानें आपले फौजेची पुन्हां चांगली व्यवस्था करण्याचें मनांत आणून उत्तर हिंदुस्थानांतून मुबलक पैसा आणिला. त्याजवरही धनसिंगराव जाधवरावांनीं छापा घालून बरीच लूट मिळविली. बादशहानें तेथें नवीन फौजही तयार केली व पुन्हां पावसाळा संपल्यावर झुलपिकारखान, तरबियतखान, व बेदरबख्त यांनीं पन्हाळ्याच्या किल्ल्यास वेढा घातला. हा वेढा दोन महिने चालला. बादशाहा स्वतः मिरजेस सर्व सैन्यासह येऊन दाखल झाला, व सैन्य पुरवूं लागला. ह्यावेळीं वेढा उठविण्याची धनसिंग जाधवराव यांनीं शिकस्त केली. बादशाही छावणींतल्या पंचक्रोशींतील मुलूख त्यांनीं लुटला, व छावणींत येणारें धान्य व खजीनाही लुटला. पुढें स्वतः आपली फौज घेऊन झुलपिकारखान व

दलपत बुंदेले यांसह धनासिंगराव जाधवांवर आला. यांच्या त्यांच्या पुष्कळ लढाया होऊन धनासिंगराव जाधवराव यांस मागें घेणें भाग पडलें. परंतु त्यांत मोंगल सैन्याचा चुराडा झाला. किल्ल्यांतील लोक जेरीस येऊन त्यांनीं किल्ला बादशहाच्या स्वाधीन केला. पुढें दुसरे चंदनवंदन, खेळणा, बहादूरगड, पुरंधर, राजगड, तोरणा, पांडवगड वगैरे किल्ले बादशहानें घेतले. विशाळगड येथें रामचंद्रपंत होते, त्यामुळें धनासिंगराव यांनीं बादशहांचा सरदार फत्तेउल्लाखान याजवर अत्यंत जोराचे हल्ले केले व त्यामुळें त्या ठिकाणीं बादशहाच्या फौजेस पुष्कळ कष्ट सोसावे लागले, व त्याचें पुष्कळ नुकसान झालें. हा वेढा सहा महिने सुरू होता. परशुरामपंत शेवटीं किल्ल्यांतून पळून गेल्याचें समजल्यावरून फत्तेखानावर हल्ले करण्याचें धनाजीनें कमी केलें. त्यामुळें फत्तेखानानें अतोनात श्रम करून किल्ला घेतला व तेथून बादशहाची स्वारी परत फिरली. यावेळीं धनसिंग जाधवराव यांनीं अशी योजना केली होती कीं, प्रत्येक किल्ला पावसाळा येईपर्यंत लढवावयाचा व बादशहाच्या छावणीसभोंवार घिरव्या घालून घोडे, जनावरें, खजीना, सामानसुमान व बाहेरून येणारी रसद मारून न्यावयाची व पावसाळ्यांत किल्ला सोडवून घ्यावयाचा, पुढें बादशहाची फौज माघारी फिरली म्हणजे त्यास अन्न मिळूं द्यावयाचें नाहीं. डोक्यांवर एकसारखा पाऊस, नदीनाले, तुडुंब भरून गेलेले; बादशहाच्या फौजेचें अत्यंत नुकसान होत असे व पाठीमागून किल्लेही हातांतून जात. याप्रमाणें किल्ल्यांच्या नादीं बादशहा लागला, असें पाहून धनसिंग जाधवराव यांनीं राणूजी घोरपडे व हिंदूराव घोरपडे यांस बरोबर घेऊन सर्व दक्षिणेंतील मुलूख काबीज केला. सन १७०५ सालीं धनसिंगराव जाधवराव प्रथमतः नर्मदा नदी उतरून माळव्यांत शिरले. इकडे गुजराथ, वऱ्हाड, खानदेश हे प्रांत तर त्यांनीं आपलेसे करून टाकिले होते. या भयंकर खबरा बादशहास पोहोंचून त्यांनीं धनसिंगराव जाधवरावावर झुलपिकारखान, गाजीउद्दीन व अजीमशहा यांस रवाना केलें. धनासिंगराव जाधवराव यांनीं माळवा, वऱ्हाड, गुजराथ या प्रांतीं या तिन्हीही मुसलमान सरदारांस गांठून त्यांचा मोड करून पराभव करून टाकिला. मुसलमान फौजेचे आंगीं आतां लढण्याचें त्राण राहिलें नव्हतें, त्यामुळें धनसिंगराव जाधवरावांच्या हल्ल्यांचा प्रतिबंध त्यांच्यानें करवेना. धनसिंग जाधवराव हे नुसते हल्ले करून, स्वस्थ बसले नाहींत, तर मोठमोठे बादशहाचे खजिने त्यांनीं लुटले. लढून प्रांत घेऊन तेथें आपला अंमल कायमचा बसविण्यास त्यांनीं सुरवात केली, जो जो मुलूख त्यांच्या हातीं लागे, त्यांत बादशाही अंमलाप्रमाणें आपला अम्मल सुरू करून सुभेदार, कमाबीसदार राहदार वगैरे अम्मलदार त्या प्रांतांवर नेमूं लागले. याप्रमाणें सर्वत्र मराठ्यांचा विजय होऊं लागला. या धनसिंग जाधवरावांच्या पराक्रमाबद्दल स्कॉट वेरींग व इलीयटचा खाफीखान यांनीं सुंदर वर्णन दिलें आहे.

धनासिंगराव जाधवराव यांनीं पऱ्या नाईक नांवाचा बेरड आपल्यास अनुकूळ करून घेतला होता. त्याची हकीकत खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

रायचूरच्या वायव्येस कृष्णा आणि भीमा या नद्यांमध्यें सागर आणि वाकीनखेडें असे दोन लहानसे किल्ले आहेत. ते किल्ले पेमनाईक नांवाच्या बेडजातीच्या एका शूर पाळेगाराचा ताब्यांत होते. या पेमनाईकानें गोवळकोंड्याच्या युद्धांत कुतुबशहास मदत केली होती. म्हणून दिल्लीच्या बादशहानें पेमनाईकावर सैन्य पाठवून सागरचा किल्ला काबीज केला, व तो पेमनाईकाचा पुतण्या पऱ्या नाईक यास दिला. रायचूर काबीज करण्यांत त्यानें बादशहास चांगली मदत केल्यामुळें त्यास मनसब म्हणून हा किल्ला दिला. तेव्हांपासून हा किल्ला पऱ्या नाईकाच्या ताब्यांत राहिला. पऱ्या नाईकानें आपलेजवळ फौजफांटा जमवून दारूगोळा वगैरे भरून सागरचा किल्ला व वाकीनखेडचा किल्ला मजबूत केला. व आपली सत्ता पुष्कळ वाढविली. धनसिंग जाधवराव यांनीं त्याचें शूरत्व पाहून त्यास आपल्याकडे सामील करून घेतलें व स्वराज्य स्थापन करण्याचे कामीं त्याचे हातून मोठी कामगिरी करून घेतली. त्यानें धनसिंगराव यांचे सांगण्यावरून बादशाही फौजेवर छापे घालून त्याचे लष्करांतून धान्य, सामान वगैरे चोरून आणावें. याप्रमाणें मोंगल बादशहाची पिऱ्या नाईकानें नासाडी मांडली, तेव्हां बादशहानें अजीमशहास त्याजवर पाठविलें. अजीमशहास लांच देऊन त्यानें परत पाठविलें. तेव्हां पुन्हां गाजीउद्दीनखान फिरोजजंग

त्यास बादशहानें पाठविलें. तोही लांच खाऊन तसाच परत आला. तेव्हां बादशहानें स्वतः वाकीनखेड्यावर स्वारी केली, त्यावेळीं पऱ्या नाइकास धनाजी जाधवरावांनीं मदत पाठविली. व त्याचाही जातीचा बंदोबस्त चांगला होता. बादशहानें स्वतः वाकीनखेडचे किल्ल्यास वेढा दिला. ह्या प्रसंगीं बादशहाशीं पऱ्या नाईकानें मोठ्या जोराचा झगडा केला. किल्ल्यांतून बादशहाच्या फौजेवर असा कांहीं मारा चालविला कीं, बादशहाचे असंख्य लोक प्राणास मुकले. पुढें किल्ला काबीज होण्याची वेळ आली, इतक्यांत धनसिंग जाधवराव हे पऱ्या नाईकाच्या मदतीस येत आहेत. अशी बातमी बादशाही फौजेला समजल्या बरोबर सर्वांची गाळण उडून गोंधळ जाहला. धनसिंग जाधवराव यांनीं शादशाही फौजेवर सारखे हल्ले करून हजारों लोक ठार मारिले. संताजी घोरपडे वारल्यापासून १०-५ वर्षांत मोंगली फौजेवर तुंबळ युद्धें करून व त्यांजवर सारखे हल्ले करून धनसिंगराव जाधवराव यांनीं त्यांच्यावर इतकी दहशत बसविली कीं, जर मोंगल लोकांचे घोडे दाणी पिईनातसे झाले तर मोंगल लोक त्यांस " कां पाणी पीत नाहीं ? पाण्यांत धनाजी दिसतो काय ? (क्यों पानी पीता नहीं ? पानेमें धनाजी नजर आता है क्या ?) असें म्हणत याजबद्दल ग्रॅंटडफसाहेबानें आपले इतिहासांत पान ३४५ मध्यें* चांगलें वर्णन दिलें आहे, व स्कॉट वेरींग यांनींही आपल्या इतिहासांत यासंबंधानें माहिती दिली आहे.

याप्रमाणें मोंगली फौजेची कत्तल केल्यामुळें बादशाही सरदार पळून गेले. नंतर वेढा उठल्यावर धनसिंग जाधवरावाची मुलें माणसें वाकिनखेडच्या किल्यामध्यें पऱ्या नाइकाच्या ताब्यांत होती त्यांस घेऊन ते निघून गेले. नंतर पुन्हां बादशहानें आपल्या सरदारलोकांस दोष देऊन व सैन्यास उत्तेजन देऊन पुन्हा ताज्यादमाची फौज घेऊन वाकीनखेडच्या किल्ल्यांस वेढा घातला. पऱ्या नाइकाचा भाऊ सोमशंकर बादशहास शरण गेला. पऱ्या नाइकानें किल्ला ताब्यांत देण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें बादशहानें आपले सरदार लोक किल्ला ताब्यांत घेण्यास किल्ल्यावर पाठविले. पऱ्या नाईक त्यास मुळींच भेटला नाहीं तिसरे दिवशीं या सरदार लोकांस सोमशंकरानें अटकेंत ठेविलें, व पऱ्या नाईक गुप्तरूपानें निघून गेला. सोमशंकरानें लढाईची पुन्हां तयारी केली, व पुन्हां मोंगल फौजेवर हल्ले करूं लागला. शेवटीं झुलपिकारखान बादशहाचे मदतीस आला, व मोठ्या शिकस्तीनें त्यानें किल्ला काबीज केला. इकडे धनसिंग जाधवराव यांनीं बादशहानें घेतलेला सिंहगड किल्ला पुन्हां परत घेतला. या वाकीनखेडच्या हल्ल्यांत चिकिलीज्खान हा हजर होता. व तोच पुढें निजामउल्मुल्क या नांवानें प्रसिद्धीस आला. याप्रमाणें बादशहाला चोहोंकडून त्रास होऊन त्यानें कृष्णेच्या कांठीं देवगांव येथें विश्रांतीकरितां मुक्काम केला. धनसिंगराव जाधवराव यांनीं बादशहाच्या कैदेंत असलेले शिवाजी उर्फ शाहूमहाराज यांस सोडवून आणण्याचा तीनवेळां इलाज केला. तो येणेंप्रमाणें:-

सन १६९९ च्या सुमारास राजाराममहाराज व धनसिंग जाधवराव हे सातारा सोडून उत्तरेकडे चौथाई वगैरे हक्क गोळा करीत चालले, त्यावेळीं बादशहाचा मुक्काम औरंगाबाद येथें आहे असें कळल्यावरून धनसिंग जाधवराव पंढरपुराहून औरंगाबादेस येण्यास निघाले. व स्वतः महाराज साताऱ्याहून सिंहगडास येऊन तेथून पुण्यास आले. बादशहाला राजाराममहाराज व सेनापती धनसिंग जाधवराव हे लांब होते ते आतां नजीक येऊन आपल्यावर हल्ला करणार, असें समजल्यावरून बादशहानें झुलपिकारखान यांस त्यांच्यावर रवाना केलें. त्याजवरून छत्रपती राजाराम महाराज यांनीं सेनापती धनसिंग जाधवराव यांस व परशुराम त्रिंबक व त्यांचे हाताखालील कांहीं सरदार आणि शंकराजी नारायण यांचें हाताखालील सरदार या सर्वांच्या मिळून तीन टोळ्या करून मुसलमानावर पाठविल्या. जाधवराव सेनापती यांनीं पंढरपूरचे सुमारास येऊन झुलपिकारखानावर हल्ला केला. त्यांची व खानांची लढाई होऊन खानाची फौज

*The Mahrattas say that, when a horse Refused to drink, and startted at his own shadow, it was a common joke amongst the Moghals to ask him why he was afraid— "One would think you saw Dhunnajee in the water" This anecdote is recorded by Mr. Scott Waring.

Footnote to Grant Duff's History, P. 343.

नामोहरम झाली. त्याचप्रमाणें शंकराजी नारायण यांनीं सरजेखानाचा पराभव केला, व परशुराम त्रिंबक यांनीं चिंकिलीजखानाचा पराभव केला.

याप्रमाणें मराठ्यांनीं विजय मिळवून छत्रपती महाराज पुण्यास असतां तेथें खुद्द सेनापती जाधवराव त्यांस येऊन मिळाले. शिवाय दुसरे सरदारांच्या हाताखालीं दिलेल्या फौजाही येऊन मिळाल्या. याप्रमाणें स्वारीची तयारी होऊन, बरोबर ५०,००० वर सैन्य घेऊन धनसिंगराव जाधवराव व आपण बादशहावर हल्ला करण्यास निघाले. पुणें मुक्कामीं शंकराजी नारायण व परशुराम त्रिंबक यांजवळ २५००० फौज देऊन ठेविली. ही स्वारी पुण्याहून राहुरी बोरीवरून पुणतांबेपाशीं गंगा उतरून, औरंगाबादेस साताऱ्यास जावयाचे खंडोबाच्या माळावर बादशहाच्या फौजेचा तळ होता, त्या धोरणानें येऊन औरंगाबादचे आसपास पोहोंचली. धनसिंग जाधवराव यांनीं शाएस्तेखान याचे हाताखालील कांहीं सरदार लोक यांस फोडून असा संकेत ठरविला कीं, ज्या दिवशीं बादशहाकडील फौजेचा छबिना शाएस्तेखानाकडे येईल त्यादिवशीं बातमी राखून बादशहाच्या फौजेवर हल्ला करून शाहू महाराजांस सोडवून आणावें. त्या संकेताप्रमाणें महाराजांस तळावर ठेवून बंदोबस्तास कांहीं फौज ठेवून अडचण पडल्यास महाराजांनीं मागाहून मदत करावी, असें ठरवून स्वतः सेनापती जाधवराव हे रात्रीचे वेळेस सैन्यानिशीं निघाले. त्यास शाएस्तेखानाचे छबिन्याचे सरदार आढळले, त्या छबिन्याचे सरदार लोकांमध्यें शिरून बादशहाच्या खुद्द तळावर गेले. याही खेपेस बादशहा हजर नसून बेगम साहेब यांचेकडे मेजवानीस गेला होता. बरोबर शाहू महाराजांसही नेलें होतें. सेनापतीनें दोन टोळ्या केल्या. पूर्व भागास पांच हजार स्वार, त्यांजवळ बाण देऊन, त्यांनीं बाणांचा मारा करावा, या हेतूनें पाठविले. या टोळीनें बादशहाच्या पूर्व भागाच्या फौजेवर जोरानें हल्ला केल्यामुळें सर्व फौजेची ओढ तिकडे पडली व खुद्द सेनापतीनें बादशहाच्या मुख्य फौजेवर हल्ला केला. यामुळें बादशहाच्या फौजेमध्यें एकच गोंधळ उडाला. शेंकडों लोकांची कत्तल केली, खजिना लुटला. बादशहाचा खुद्द रहावयाचा मुकरबा (तंबू) मोकळा जाहला. तंबूंत बादशहा व शाहूमहाराज नसल्याचें समजून आल्यावरून सर्व फौजेनिशीं मिळालेली लूट घेऊन सेनापती, राजाराम महाराजांस येऊन छावणीवर भेटले. शाहूची सुटका जाहली नाहीं असें पाहून महाराज दिलगीर जाहले. दुसरे दिवशीं सेनापतीसह तळ उठवून जालनापुरास येऊन पेठ लुटवून जाळून टाकिली. तेथून गंगातीरीं आंबेड, पैठण, बीड इत्यादि लुटून खंडण्या घेऊन परत पुण्याहून सिंहगडास आले. तेथेंच महाराजांचा काल जाहला.

त्यानंतर शाएस्तेखान यांस सेनापतीवर पाठविलें. त्याची व ह्यांची भीमा उतरून पलीकडे लढाई जाहली. सेनापतीनें अति तुंबळ युद्ध केलें. शाएस्तेखान याचा नाश होऊन पुन्हां औरंगाबादेस परत गेला. यावेळीं महाराज नुकतेच वारले होते. रामचंद्रपंत हे सेनापतीस कोसभर सामोरे जाऊन "तुम्ही महाराजांचें राज्य याउपरी रक्षण करावें धनी हाताशीं येई असें करावें." म्हणून त्यांचा गौरव केला. याप्रमाणें धनाजी जाधवराव यांनीं पूर्वी हल्ला करविला, व या खेपेस स्वतः आपण जाऊन हल्ला केला, परंतु दोन्ही वेळेला शाहू महाराजांची सुटका जाहली नाहीं.

शाहूराजास सोडवून आणण्याकरितां धनसिंग जाधवराव यांनीं महाराजांचे पश्चात् पुन्हा खटपट सुरू केली. शाहूराजांकडून राजाराम महाराज वारल्यानंतर भक्ताजी हुजरे व बंकी गायकवाड यांच्या हातीं ताराबाईसाहेब व राजसबाईसाहेब यांस प्रणाम व शिवाजी संभाजीस आशिर्वाद कळवून, धनसिंग जाधवरावयांस "आपण काका (राजाराम महाराज) यांचे ठिकाणीं आहांत. आम्हांस नेण्याचा उद्योग करतच आहांत. काकासाहेब यांनीं राज्य रक्षण केलें तें आपण रक्षावें." याप्रमाणें निरोप आल्यावरून धनसिंग जाधवरावांनीं पुन्हा मोठ्या आवेशानें व जोरानें बादशहाचे फौजेवर वारंवार हल्ले करून बादशाही फौजेची दाणादाण केली. त्यामुळें बादशहा (औरंगजेब) अगदीं घाबरून गेला. यावेळीं त्याचा मुक्काम विजापुरास होता. मराठ्यांच्या वारंवार हल्ल्यानें व त्याच्या (औरंगजेबाच्या) मुलांच्या भांडणामुळें व लष्करीलोकांचे पगार तुंबल्यानें त्यांनीं त्रास दिला त्यामुळें, बादशहा इतका सतावून गेला कीं त्यानें शाहू यास मांडलिक ठरवून सोडून देऊन मरा-

त्यांचे गादीवर बसवावें, म्हणजे आपणास आराम मिळेल, असा विचार केला.

या विचाराला त्याच्या पदरचे सरदारांनीं आपली संमती दिली. मराठे पादाक्रांत तर होतच नाहींत. तेव्हां ते आपले ताबेदारी पत्करतील तरी पुष्कळ, असें बादशहास वाटून त्यानें आपला पुत्र कामबक्ष याजबरोबर शाहूस देऊन, मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें करण्यास हुकूम दिला. राजपुत्रानें धनासिंग जाधवराव यांचेकडे वकील पाठवून शाहूचे सुटकेबद्दल बोलणें सुरू केलें. बरीच वाटाघाट होऊन असें ठरलें कीं, दक्षिणेंतील सहा सुभ्यांवर बादशहानें मराठ्यांस सरदेशमुखीचा हक्क द्यावा व मराठ्यांनीं सर्व बादशाही मुलखांचा बंदोबस्त राखावा व सर्व मराठ्यांचे मुख्य सरदारांस पत्रें पाठवून बादशहानें त्यांचा बहुमान करावा, व त्यांस सन्मानाचे पोषाक मिळावे. बादशहाचें म्हणणें असें पडलें कीं, मराठयांनीं आपले ताबेदार व्हावें. परंतु धनसिंग जाधवराव यांस ही गोष्ट मानवली नाहीं, व या गोष्टीस सरदारांनींही अनुमोदन दिलें नाहीं. यामुळें तो तह मोडून शाहूची याहीवेळेस सुटका जाहली नाहीं. ही गोष्ट सन १७०५ मध्यें घडली. नंतर धनसिंग जाधवराव यांनीं बादशाहानें पूर्वी मराठ्यांचे किल्ले काबीज केले होते, ते पुन्हां जिंकून आपले ताब्यांत घेण्यास सुरवात केली. मोंगल लोक पुढें किल्ले काबीज करीत चालले, तसतसे मराठे मागून तेच किल्ले परत घेत चालले.

मोंगल पुढें व मराठे मागें अशी शिकार सुरू जाहली. पन्हाळा, पवनगड, सातारा, व वसंतगड हे किल्ले धनसिंग जाधवराव, रामचंद्रपंत अमात्य, परशुराम त्रिंबक या सर्वांनीं जिंकून परत घेतले. सिंहगड, रायगड, व राजगड यांस शंकराजी नारायण यांनीं वेढा दिला. पुन्हां धनसिंग जाधवराव यांनीं स्वतः जाऊन शंकराजीस मदत करवून वरील तिन्हीहि किल्ले परत घेतले. यामुळें बादशहास अतोनात दुःख होऊन तो दुखणेकरी जाहला. व आतां आपली वासलात काय होईल ? याची त्यास धास्ती पडून त्याचें दुखणें जास्तच वाढलें. कांहीं दिवसांनीं बादशहाला थोडें बरें वाटूं लागलें. नंतर तो विजापूर सोडून बहादूरगडास आला. आजारी पडण्यापूर्वींच सिंहगड परत घेण्याकारितां त्यानें हमीदुद्दीनखान उर्फ तर्बियतखान यास पाठविलें होतें त्याचे सहाय्यास झुलपिकारखान यास ताबडतोब जाण्यास हुकूम दिला.

यावेळीं धनसिंग जाधवराव यांस फसविण्याकरितां मोंगलांनीं अशी युक्ति लढविली कीं शाहुकडून धनसिंग जाधवराव यांस बादशहास शरण येण्याविषयीं पत्र लिहविलें. परंतु त्यांनीं बादशहाची कपटविद्या जाणून पत्रास मुळींच मान दिला नाहीं व आपले हल्ले बादशाही फौजेवर तसेच जोराचे चालविले. यावेळीं सर्व युक्त्या फसल्यामुळें लढाईचा नाद सोडून बादशहा अहमदनगराकडे वळला. धनसिंग जाधवराव यांस बादशहा अहमदनगरास जातो आहे अशी खबर लागल्यामुळें ते लागलीच आपली फौज घेऊन स्वतः बादशहाच्या फौजेवर तुटून पडले. त्यावेळीं त्यांनीं आपल्या शूरत्वाची कमाल करून सोडली. तेव्हां त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठीं हमीदुद्दीनखान यास बादशहानें पाठविलें. धनसिंग जाधवराव व हमीदुद्दीनखान यांचीं लढाई होऊन हमीदुद्दीनखानास लढाईत जिवंत पकडून नेलें. बादशहाच्या सरसामानावर हल्ला करून लूटही पुष्कळ नेली. थोडक्यांत चुकलें. नाहीं तर बादशहासही धनसिंग जाधवराव यांनीं कैद केलें असतें. परंतु बादशहा धनसिंग जाधवराव यांची नजर चुकवून एका टोळींत निघून गेला. धनसिंग जाधवराव यांचें नांव ऐकून बादशाही फौजेस विलक्षण दरारा वाटूं लागला. शिवाय फौजेबरोबर अवजड सामान वाहून नेण्यास जनावरेंही पुरेशीं नव्हतीं. खजीना खलास जाहलेला, अशा अनेक कारणांनीं धनसिंग जाधवराव यांना बादशाही फौजेला जेरीस आणण्यास फार सोपें गेलें. बादशाही फौज अगदीं दीनदशेस आणली, यामुळें बादशहास आपण अहमदनगरास सुखरूप जाऊन पोंहोंचतों कीं मध्येंच धनसिंग जाधवराव यांच्या हातांत सांपडतों. अशी धास्ती पडली. तेव्हां खान-ई-आलम याजला धनसिंग जाधवराव यांच्या फौजेच्या तोंडावर ठेवून बादशहा स्वतः जेमतेम करून अहमदनगरास एकदांचा सुखरूप येऊन पोहोंचला. पुढें धनसिंग जाधवराव यांनीं खान-ई-आलमचा पराभव करून अहमदनगरचे भोंवतीं वेढा दिला. तेव्हां त्यांजवर झुलपिकारखान यास पाठविलें. झुलपिकारखान व धनसिंग-जाधवराव यांचें युद्ध बरेच दिवस चाललें. तथापि

मराठ्यांचा वेढा उठेना. इतक्यांत धनसिंग जाधवराव यांस असें कळलें कीं, संताजीचे मुलगे व पुतणे मराठ्यांच्या मुलखांत लुटालूट करूं लागले. म्हणून अहमदनगर सोडून भीमा उतरून जाधवराव हे कर्नाटकाकडे घोरपड्यांवर चालून गेले. झुलपिकारखानानें घोरपड्यांस मदत केली. धनसिंग जाधवराव व घोरपडे यांची मोठी लढाई होऊन घोरपड्यांचा मोड जाहला; यामुळें झुलपिकारखान अहमदनगरास बादशहाकडे परत आला. बादशहा यावेळीं अतिशय थकून गेला होता. फौजेची दुर्दशा झाली होती. फौजेंतील लोकांस खावयास अन्न देखील मिळेना! धनसिंग जाधवराव यांनीं रसद व खजीना लुटण्याची सुरवात केली, त्यामुळें बादशाही गोटांत धान्य देखील येईनासें जाहलें. तेव्हां बादशहानें आपले हाताखालील मराठे सरदारांस सुरत, बऱ्हाणपूर, वऱ्हाड, माळवा इत्यादि बादशाही मुलखांतून मोठमोठ्या रकमा वसूल करून आणण्यास पाठवून त्यांजकरवीं पुष्कळ पैसे जमा केले. त्यांचे बंदोबस्तास बादशहानें निरनिराळे सरदार पाठविले. त्यांचें न मानतां या वेळीं मराठ्यांनीं अत्यंत पराक्रम करून सर्व मुलूख लुटून उद्ध्वस्त केला. या सर्व दुःखदायक बातम्या ऐकून बादशहास मोठा धक्का बसला. व शेवटीं त्या धक्क्यानेंच गुरुवार तारीख २० माहे फेब्रुवारी सन १७०७ इसवी रोजीं बादशहाचा अंत झाला.

मरतेवेळीं बादशहानें धनसिंग जाधवराव व मराठे यांविषयीं असे उद्गार काढले कीं, "आपण स्वतः दक्षिणेंत येऊन २५ वर्षे यांजबरोबर युद्ध चालविलें. ही आपली मोठी चूक जाहली. धनसिंग जाधवराव यह कुच इन्सान नई है, सैतान है. हमारे सायप्याज खाके आजतक लडता है. और हमारी पातशाही यह छीन लेगा ऐसा हमारेकू मालूम पडा है." असें बोलून त्यानें प्राण सोडिला. यावरून, मोंगलशाहीची वाट मराठे लावणार, हें बादशहास अंतकाळीं कळून आलें होतें, असें स्पष्ट दिसतें.

धनसिंग जाधवराव यांस बादशहा वारल्याचें समजल्यावरून त्यांनीं मोंगलांनीं घेतलेले सर्व किल्ले पुनः काबीज करण्याचा सपाटा सुरू केला. पुण्याचा फौजदार लोदीखान याचा पराभव करून त्यानें पुणें व चाकण हे परगणे घेतले. याप्रमाणें एकामागून एक मोंगलांकडील सर्व ठाणीं हिसकावून घेऊन नर्मदेपासून कर्नाटकापर्यंत सर्व मुलूख काबीज करून मराठेशाही पुन्हां स्थापन केली. मोंगल बादशहास व मुसलमान लोकांस मराठे जिवंत आहेत असें दाखविलें. याप्रमाणें मराठे व मोंगल यांजमध्यें सारखा २० वर्षे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याकरितां जो मोठा झगडा चालला होता, त्याचा शेवट मराठ्यांस हितावह झाला. त्याचें श्रेय धनसिंग जाधवराव व रामचंद्रपंत अमात्य यांनीं मिळविलें. राजारामाचे मृत्यूनंतर युद्धाची सर्व जबाबदारी धनसिंग जाधवराव यांजवर येऊन पडली. या १०१५ वर्षांत धनसिंग जाधवराव विजेप्रमाणें सर्वत्र सारखे चमकत होते. शत्रूवर एकदम घाले घालण्यांत त्यांची बरोबरी करणारा त्यावेळीं कोणीही नव्हता. मोंगल फौजेस 'दे माय धरणी ठाय' करण्यास लावणाऱ्या धनसिंग जाधवरावांचें नांव ऐकतांच मुसलमानांस विलक्षण कांपरें भरे. अशा रीतीनें बादशहाचा शेवटीं पाडाव झाला. त्याचें सर्व श्रेय धनसिंग जाधवराव यांनींच मिळविलें. "इंडिया ऑन् धी इव्ह् ऑफ धी ब्रिटिश् कॉन्क्वेस्ट्" या नांवाचें सिडने ओवेल् यांनीं एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यामध्यें धनसिंग जाधवराव व तत्कालीन मराठे यांजबद्दल माहिती दिली आहे, ती खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

"औरंगजेबाचा गर्विष्ठ व हट्टी स्वभाव, त्याच्या लष्करांतील डामडौल व सर्वांशीं त्याचा बेइमानीपणा यांचा फायदा नेहमीं शत्रूस मिळत गेला. गर्वामुळें त्यास धनसिंग जाधवरावासारख्या मराठे लोकांची योग्यता कळून आली नाहीं. त्याच्या लष्कराच्या भपक्यास भिऊन विजापूर व गोवळकोंडा येथील भीरु मुत्सद्दी, धन्याचा विश्वासघात करण्यास प्रवृत्त झाले, ही गोष्ट खरी. पण त्या निरर्थक भपक्यानें, तलांशीं गांठ घालणारे धनसिंगराव वगैरे मराठे लोक न डगमगतां, त्यांनीं समरांगणावर आपलें अनुपमेय कौशल्य दाखविलें. राजारामाचे मृत्यूनंतर व पूर्वी पागा, फौज, खजिना वगैरे कांहीं नसून केवळ लुटीवर निर्वाह करून धनसिंग जाधवराव यांनीं, फौज जमा करून मोंगल लोकांवर सारखे २० वर्षेपर्यंत हल्ले केले, ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे. अनेक घोर संग्रामांत मराठ्यांना केव्हां केव्हां विजयी होण्याऐवजीं पराभूत व्हावें लागलें; तथापि मराठ्यांचे मुख्य मुख्य किल्ले

पाडाव झाले असतांही त्यांस जिंकण्यास बादशहा समर्थ झाला नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर धनसिंग जाधवराव यांनीं बादशहाच्या फौजेवर व सामानावर हल्ले करून, त्यांचें द्रव्य लुटून, मराठेशाहीचा खजिना भरून टाकिला.

मराठे म्हणजे एक राष्ट्र आहे. स्वदेशावर स्वराज्य चालविण्यास ते लायक आहेत; व कितीही संकटें ओढवलीं तरी ते अपमान सहन करणारे नाहींत, हें त्यांनीं आपले कृतीनें लोकांचे अनुभवास आणून दिलें. या प्रचंड युद्धांमध्यें धनसिंग जाधवराव यांनीं जशी मोंगलांशीं टक्कर दिली तशी प्रत्यक्ष शिवाजीनेंही दिली नाहीं. उलट जयसिंगासारख्यांशीं लढण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां बादशहास शरण जाऊन शिवाजीनें वेळ मारून नेली. विजापूर व गोंवळकोंडा येथील राज्यें हयात असल्यामुळें मोंगल बादशहांचा कलह लावून देण्याची सवड शिवाजीस होती, शिवाय शिवाजी महाराज आपले किल्ले सोडून बाहेर मैदानांत फारसे कधींही आले नाहींत. त्यांच्या उलट धनसिंग जाधवराव यांचें वर्तन होतें. ते कधीं मोंगल बादशहास शरण गेले नाहींत. मोंगलांच्या प्रचंड सेनेशीं त्यांना मैदानांत टक्कर द्यावी लागली. संभाजीच्या गैरव्यवस्थेंत मोठमोठे सरदार धुळीस मिळालेले असून किल्ल्यांची व्यवस्था बरोबर नव्हती. मराठी राजा बादशहाचा कैदी होऊन बसला. सर्व मराठे देशोधडीस लागले. पैचा वसूल नाहीं, फौज व्यवस्थेशीर नाहीं, किल्ले नीट नाहींत, कोणाचा आधार नाहीं, अशा स्थितींत धनसिंग जाधवराव यांनीं आपलें बुद्धिमत्तेनें व पराक्रमाचे योगानें, फौज, पागा वगैरे जमवून आपला गेलेला मुलूख परत मिळविला. परदेशांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क स्थापित केले. अर्थात् शिवाजीचे वेळीं राज्यसंस्थापनेची जी प्रेरणा केवळ वरच्या वरच्या मंडळींत होती, ती धनसिंग जाधवराव यांनीं आपले सर्व हाताखालच्या मंडळींत व सर्व मराठे लोकांमध्यें पसरून दिली, व प्रत्येक पुरुष लोकनायक होण्यास लायक केला. प्रल्हाद निराजी, राजाराम, संताजी घोरपडे वगैरे लोक नाहींसे झाले; तरीही त्यांचे ठिकाणीं येण्यास दुसऱ्या लोकांस धनसिंग जाधवराव यांनीं उत्तेजन देऊन आपले आंगचें खरें राष्ट्रतेज या घोर संग्रामांत उत्तम प्रकारें कसास लाविलें. या सर्व परिणामांचें श्रेय खरोखर औरंगजेब बादशहास दिलें पाहिजे. कारण तो जर स्वतः जातीनें मराठ्यांशीं लढण्यास दक्षिणेंत आला नसता, तर धनसिंग जाधवराव यांचें व तत्कालीन मराठे यांचें क्षात्रतेज असें झळकलें नसतें; व त्यांचीं नांवें राष्ट्राचे इतिहासांत प्रसिद्ध झालीं नसतीं. धनसिंग जाधवराव व त्या वेळचे मराठे यांच्या राष्ट्राखेरीज मुसलमानांस हार न गेलेलें असें दुसरें राष्ट्र नाहीं. मी मी म्हणणारे रजपूतही पादाक्रांत झाले. पण मुसलमानांच्या एकछत्री राज्यास अडथळा फक्त धनसिंग जाधवराव व त्यावेळचे मराठे सरदार यांनीं मात्र आणला. या जाधवरावाचे घराण्याकडून अशींच संस्मरणीय कृत्यें पूर्वापार घडलीं आहेत. भोंसले व जाधवराव या दोन घराण्यांनींच पुढाकार घेऊन सर्व महाराष्ट्रास स्वतंत्रता व स्वराज्य हीं प्राप्त करून दिलीं. ”

याप्रमाणें परस्थ लोकांनींसुद्धां धनसिंग जाधवराव यांची स्तुति केली आहे. बादशहा वारल्यानंतर धनसिंग जाधवराव यांनीं मागें सांगितल्याप्रमाणें गेलेले किल्ले व प्रांत पुनः काबीज करून दक्षिणेंत मराठ्यांची सत्ता पूर्णपणें स्थापन केली. मोंगल बादशाहीस उतरती कळा याच वेळेस लागली, व मराठेशाहीसही यावेळींच उतरत्या कळेचा वेध लागला. आजपर्यंत शाहू महाराज बादशहाचे ताब्यांत राजकैदी म्हणून होते. औरंगजेब बादशहाचा वडील मुलगा मोआज्जीम हा बहादुरशहा हें नांव धारण करून दिल्लीचे तख्तावर बसला. इकडे अजीमशहा नांवाचा दुसरा मुलगा बादशहा वारल्याबरोबर अहमदनगर येथें येऊन विधिपूर्वक तख्तनशीन झाला.

दिल्लीस आपला वडील भाऊ मोआज्जीम उर्फ बाहदुरशहा तख्तनशीन जाहल्याची बातमी ऐकून अजिमशहा त्याजबरोबर लढण्याकारितां उत्तरेकडे निघाला. बरोबर वजीर आसदखान व त्याचा पराक्रमी पुत्र झुलपिकारखान हे असून त्यांचें त्यास चांगलें पाठबळ होतें. शाहूही त्याजबरोबर होता. पुढें अजीमशहा हंड्या जवळ नर्मदा उतरून माळव्यांत शिरला. इकडे धनसिंग जाधवराव यांनीं पुण्याचा फौजदार लोदीखान वगैरे मुसलमान सरदारांचा पराभव करून

महाराष्ट्रांतील सर्व किल्ले व प्रांत फिरून काबीज केले. दक्षिणेवर स्वतंत्रता स्थापन करून धनसिंग जाधवरावानें पातशाहीची द्वाही फिरविल्याचें वर्तमान अजीमशहास कळलें, तेव्हां आतां मराठ्यांना जिंकण्याची काय युक्ति करावी, त्याबद्दल वजीर आसदखान व झुलपिकारखान यांच्याशीं मसलत करून, शाहू राजा यांस मराठ्यांचा राजा कबूल करून परत पाठवावें असें त्यानें ठरविलें. झुलपिकारखानानें बादशहाला अशी सल्ला दिली कीं, धनसिंग जाधवराव वगैरे मराठे सरदारांशीं नुसतें लढून त्यांचा बंदोबस्त होणार नाहीं, व एकही मोंगल सरदार धनसिंग जाधवराव यांचेशीं सामना करण्यास समर्थ होणार नाहीं. तेव्हां शाहू राजाला सोडल्यानें ताराबाईचे व शाहू राजाचे राज्याबद्दल आपसांत तंटे लागून मराठ्यांचे दोन तट होऊन त्यांची शक्ति कमी होईल व मोंगलांचे मुलखास त्रास देण्यास त्यांस सवड मिळणार नाहीं. अशी त्यानें सल्ला दिल्यावरून अजीमशहानें ५०-६० लोकांनिशीं शाहू राजास दक्षिणेंत पाठविलें. त्यावेळीं बादशहानें शाहू राजाकडून असा करार करून घेतला कीं, तुम्हीं आपणास दिल्लीचे बादशहाचे अंकित समजून राज्य करावें, व बादशाही मुलखास उपद्रव देऊं नये, व जे उपद्रव देतील त्यांचा बंदोबस्त करावा. याप्रमाणें करार करून घेऊन दक्षिणेंतील सहा सुभ्यांचें सरदेशमुखीचें उत्पन्न व चौथाई, तसेंच बाले घाटावरील महाल, विजापूर व दौलताबाद हे बादशाहींतील महाल, भीमा व गोदावरी यांचे मधील निम्मा मुलूख किल्ल्यांसहित त्यांतील बादशाही ठाणीं, तुम्ही चांगल्या रीतीनें चालल्यास बक्षीस करून देऊं. असा ठराव करून घेऊन, बादशहाच्या हुकुमांत वागण्याबद्दल करार करून घेतला. बरोबर हत्ती, घोडे, व २०० रांगडेस्वार देऊन त्यांनीं शाहू महाराजांची रवानगी केली, व शाहू महाराजांची आई येसूबाई हीस ओलीस ठेवून घेतलें. याप्रमाणें शाहूची सुटका होऊन मोंगल व मराठे यांच्या मधील प्रचंड युद्धाची समाप्ति जाहली. आतां ताराबाईशीं झगडून शाहूनें राज्य कसें मिळविलें याचें वर्णन देऊं.

सन १७०७ च्या एप्रिल महिन्यांत शाहूची सुटका होऊन तो नर्मदा उतरून सातपुड्याच्या घाटांतून बऱ्हाणपुरास आला. तेथें अमृतराव कदम बांडे हा मराठा सरदार सुरतपासून बऱ्हाणपूरच्या मुलखांत बंडाळी करीत होता. त्यास शाहू जाऊन भेटला. तेव्हां बांडे यांनीं शाहूस बरीच मदत दिली. पुढें वऱ्हाडांत परसोजी भोंसले, खानदेशांत पेशवे पिंगळे वगैरे लहान लहान सरदार यांस शाहूनें अनुकूल करून घेतलें. पुढें शाहू औरंगाबादेस गेला. तेथून रोजास औरंगजेबाचे थडग्याची पूजा करून कायगांवटोंक येथें गोदावरी नदी उतरून तो अलीकडे आला. गोदावरी उतरून अलीकडे आल्यावर शाहूनें ताराबाईस पत्र पाठविलें कीं, आम्ही बादशहापासून निघून मुक्कामास येऊन पावलों, लवकरच येतों.

हें वर्तमान ऐकून राजाराम महाराजांचे पत्नीस म्हणजे ताराबाईस फार वाईट वाटलें. शाहूला राज्य देऊं नये असा तिचा संकल्प होता. धनसिंग जाधवराव यांस ताराबाई साहेब यांनीं बोलावून आणलें व 'हा येणारा शाहू तोतया आहे. सबब तुम्ही जाऊन त्यास मारून टाकावें' असें सांगितलें.

त्यावरून धनसिंग जाधवराव यांनीं रामचंद्रपंत अमात्य, परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि व खंडो बल्लाळ चिटणीस या लोकांस बोलावून आणून, त्यांची सल्ला घेतली. रामचंद्रपंत व परशुरामपंत या दोघांनीं ताराबाईजवळ शपथक्रियाही केली. जाधवराव सेनापति व प्रतिनिधि खंडो बल्लाळ चिटणीस हे शाहूशीं सामना देण्यास निघाले. गोदावरी उतरल्यावर शाहू अहंमदनगराहून मौजें पारद परगणे शिवणें येथें आला. तेथील पाटलानें शाहूशीं सामना देऊन गांव भांडविला. तेव्हां शाहूनें हल्ला करून गांव मारून फन्ना केला. तेव्हां शहाजी लोखंडे नांवाचा पाटील ठार जाहला. त्यावेळीं पाटील घराण्यापैकीं एका स्त्रीनें आपलें तान्हें मूल शाहू महाराजांचे पालखींत आणून टाकिलें, व यास संरक्षण करावें, असें बोलली. या गांवीं आपण प्रथम फत्ते केली म्हणजे जय मिळविला, म्हणून शाहू महाराज यांनीं त्या मुलाचें नांव फत्तेसिंग भोंसले असें ठेविलें. हाच अक्कलकोटचा मूळपुरूष होय. पारदहून शाहू, खेडकडूस येथें भीमानदीवर आला. तों इकडून ताराबाईचे तर्फे प्रतिनिधि व सेनापति आडवे आले. धनसिंग जाधवरावांचे मनांत शाहूशीं

लढूं नये असें होतें. शाहू हा राज्याचा अधिकारी आहे, अशी त्यांची समजूत झाली होती. प्रतिनिधि परशुराम त्रिंबक मात्र पूर्णपणें ताराबाईकडे होते. परंतु धनसिंग जाधवराव हे हा शाहू खरा आहे कीं काय? याबद्दल गुप्त माहिती मिळविण्याचे खटपटीस लागले. प्रथम धनसिंग जाधवराव यांनीं खंडो बल्लाळ चिटणीस यांस निराळा वेष देऊन महाराजांचे गोटांत पाठविलें. खंडो बल्लाळ हे गोटांतील सर्वत्र मंडळीस भेटले. जोत्याजी केसकर व बंकी गाईकवाड यांच्याशीं मसलत करून महाराज खरे आहेत अशी खात्री करून घेतली. पुढें खुद्द शाहू महाराजांस जाऊन खंडो बल्लाळ हे भेटले. महाराजांची व खंडो बल्लाळांची भेट झाल्यानंतर महाराजांनीं खंडो बल्लाळ यांस प्रश्न केला कीं, 'आम्हांस राज्य कसें मिळावें? मातोश्री काकीसाहेब (ताराबाईसाहेब) ह्या आमच्यावर बदलून पडून त्यांच्या तर्फे सेनापति जाधवराव व प्रतिनिधि असे आमच्याबरोबर लढण्यास येऊन दाखल झाले आहेत. सेनापति धनसिंग जाधवराव हे युद्धांत प्रतिभीष्म आहेत. त्यांनीं औरंगजेबासारखा महापराक्रमी बलाढ्य व पृथ्वीपति बादशहास आपल्या पराक्रमानें पादाक्रांत करून धुळीस मिळविलें, हें आम्हांस खुद्द माहीत आहे. मग अशा शूर सेनापतीपुढें आमचा टिकाव कसा लागणार? तरी ते आपल्या मसलतींत येतील अशी सल्ला सांगावी.' खंडो बल्लाळ चिटणीस यानें थोडें स्तब्ध राहून महाराज यांस विनंति केली कीं–'सेनापति हे आपले आप्त असून त्यांच्याच घराण्यापासून आपल्या घराण्याचा उदय झालेला आहे. आपले आजे शिवाजीमहाराज हे जाधवरावांच्या कन्येचे पुत्र होत, हें आपणांस विदितच आहे. एका नात्यानें आपण त्यांचे मालक आहांत हें खरें; तरी आप्तसंबंधानें आपणास ते वडील आहेत; तरी आपण खुद्द वेष पालटून सेनापतीच्या गोटांत त्यांस भेटण्यास चलावें व त्यांस वडील समजून आपले मनोदय त्यांस कळवावे भीष्मानें निष्पांडवी पृथ्वी करीन अशी जेव्हां प्रतिज्ञा केली, तेव्हां पांडवांवर मोठें संकट आलें, त्यांचें त्यांनीं श्रीकृष्ण भगवान् यांच्या सल्ल्यानें द्रौपदीकरवीं भीष्मास शरण जाऊन निरसन केलें. यावेळीं आपण सेनापतीस भेटलां, तर आपल्या विनंतीचा ते अव्हेर करणार नाहींत. आपणांस त्यांजपासून कोणत्याही प्रकारचा दगा फटका होणार नाहीं.' असें खंडो बल्लाळ यानें आश्वासन दिल्यावर महाराज यांनीं ती गोष्ट मान्य करून बरोबर जोत्याजी केसकर यास घेऊन ते खंडो बल्लाळ चिटणीस यांसमागमें वेष पालटून सेनापतींच्या गोटांत गेले. गोटाबाहेर उभे राहिल्यावर खंडो बल्लाळ यांनीं सेनापतीपाशीं जाऊन सर्व राजकारण त्यांस विदित केलें, व महाराज आल्याची वर्दी दिली. त्यावरून सेनापति यांनीं डेऱ्याबाहेर येऊन महाराजांस सन्मानानें आंत नेलें. महाराजांनीं सेनापतीस वडिलांप्रमाणें मान दिला. उभयतांच्या भेटी होऊन महाराजांनीं आपलें हृद्गत सेनापतीस कळविलें व बोलले कीं,–'काकांनीं व आपण श्रम व साहस करून गेलेलें राज्य पुनः मिळविलें. काकांच्या पश्चात् आम्हांस सोडविण्याकरितां आपण पुष्कळ प्रयत्न केले. मातोश्री काकीसाहेब यांनीं दुर्बुद्धि धरून आपणांस आम्हांवर पाठविलें, तरी आतां आपण वडील आहांत राज्यावर हक्क कोणाचा, हें आपणांस विदित आहे, उदईक आपली व आमची लढाई होऊन आमचा निभाव आपल्यापुढें कसा लागणार?' असें म्हणून महाराज यांनीं बाईट तोंड केलें. त्याजवरून सेनापति जाधवराव यांस गहिंवर येऊन त्यांनीं महाराजांना पोटाशीं धरून मी आपल्याशीं लढाई देणार नाहीं, असें साफ सांगितलें. आपण आपल्या फौजेसह आमच्या फौजेवर खुशाल हल्ला करावा. आमचे हाताखालील सरदार व सैन्य आपले विरुद्ध शस्त्र धरणार नाहींत. व मीही उद्यां निःशस्त्र राहणार. प्रतिनिधि मात्र माझे विचारांत नाहींत. तथापि त्यांची मोठीशी काळजी करण्यास नको. याप्रमाणें जाधवराव सेनापतींनीं आश्वासन देऊन त्यांस मसलत दिली. नंतर महाराज यांस खंडो बल्लाळ समागमें देऊन आपले गोटाबाहेर पोहोंचविलें. याप्रमाणें महाराज आपले गोटांत सुखरूप येऊन दाखल झाले. दुसरे दिवशीं ठरल्याप्रमाणें महाराज यांनीं हत्तीचे पायीं आंदू घालून लढावयाचें म्हणून सिद्ध होऊन, बखतर व टोप घालून, हौद्यांत बसून, धनुष्यबाण हातीं घेऊन, ढाल-तरवार बांधून, युद्धाची तयारी केली. सेनापति व प्रतिनिधि सिद्ध होऊन लढाईस गेले. लढाईसें प्रारंभ जाहला. प्रतिनिधि व आईसाहेब

यांच्या बाजूचे सरदार बहुत लढले. तिकडून परसोजी भोंसले व चिमणाजी दामोदर यांनीं घोडे चालवून लढाई केली. त्यांत महाराज यांनीं हत्ती चालवून तिरंदाजी केली. फौजेंत मिसळले. सेनापति हे आपल्या घोड्यापर्यंत महाराजांचा हत्ती येईपर्यंत स्तब्ध उभे राहिले. प्रतिनिधि वगैरे फौजेचा मोड होऊन पळूं लागले. तेव्हां सेनापतींनीं आपले विचारांतील सर्व सरदार घेऊन घोड्यावरून शाहू महाराजांस मुजरे नजर करून भेटले. महाराज तेथेंच खेडचे मैदानांत मुक्काम करून राहिले. सेनापति आपली फौज एकवटून तीन कोसांच्या अंतरावर महाराजांची आज्ञा घेऊन जाऊन उतरले व भीमातीरीं राहिले. याप्रमाणें मुक्काम मजकुरीं शके १६२९ सर्वजितन्नाम संवत्सरे इ० स० १७०८ सील समान मया व अलफ सालीं, लढाई संपून महाराज विजयी झाले. लढाई झाल्यावर प्रतिनिधी पळून साताऱ्यास गेले. दुसरे दिवशीं सेनापति यांनीं खंडो बल्लाळ यांस महाराजांकडे पाठवून सरदार लोकांच्या भेटीचा दिवस ठरवून मुक्रर केला, त्या दिवशीं सर्व सरदारांच्या महाराजांनीं भेटी घेतल्या व सर्वांस यथायोग्य चादरी व शेले घातले. यानंतर सुमुहूर्तावर धनसिंग जाधवराव यांस सेनापति पदाचीं वस्त्रें व बहुमान-पद्धतीप्रमाणें हत्ती, घोडे, जवाहीर वगैरे दिलें. खंडो बल्लाळ यांस चिटणीसाचीं वस्त्रें, कमलदान, शिरपेंच, कंठी, चौकडा वगैरे दिले आणि सरदार वगैरे यांस सरदारी वस्त्रें बहुमानपूर्वक दिलीं.

यानंतर सेनापतीसह कूच करून पुण्यास शाहूमहाराजांची स्वारी आली. तेथून कूच करून जेजूरीहून, वीरकल्हेहून, चंदन वंदन नजीक दाहिंगांव येथें वाईप्रांतीं येऊन मुक्काम केला. चंदन वंदनचे हवलदार सुभेदार यांस बोलावून आणून त्यांस सर्फराज केलें. शेखमिरा वांईकर जमादार आपल्या लोकांसुद्धां साताऱ्यावर होते. व प्रयागजी प्रभु सुभेदार व कारखानीस हवलदार यांस पत्रें पाठविलीं असतां ते भेटीस आले नाहींत. प्रतिनिधीनें व या मंडळींनीं पुन्हां महाराजांशीं लढाई देण्याची तयारी केली, तेव्हां सेनापतींनीं सुभेदार व शेखमिरा यांचे कबिले धरून आणिले; व तुम्ही साताराचा किल्ला स्वाधीन करा असें सांगून पाठविलें. त्यावरून प्रयागजी प्रभु व शेखमिरा यानें प्रतिनिधीस सांगितलें कीं, आमचे कबिले सेनापतीनें धरिले, तेव्हां महाराज राज्याचे खावंद; त्यांस किल्ला देऊन भेटावें. ही गोष्ट प्रतिनिधींनीं मान्य केली नाहीं. तेव्हां सर्वांनीं एकविचार करून प्रतिनिधीस कैद केलें, व महाराजांस किल्ला घेण्यास सांगून पाठविलें. याप्रमाणें वंदनावरून साताऱ्यावर येऊन हल्ला करून सातारा घेतला. शेखमिरा, सुभेदार व हवलदार येऊन भेटले. त्यांचीं कामें त्यांजकडेसच ठेविलीं. यानंतर शके १६२९ सर्वजितन्नामसंवत्सरे (जानेवारी १७०८) सनसमान मया व अलफ माघ शुद्धपक्षीं साताऱ्यास येऊन, उत्तम मुहूर्त पाहून सिंहासन करून व व्रतबंधपूर्वक समारंभ करून विधिपूर्वक राज्याभिषेक केला. अष्ट प्रधान जे जे आले, त्यांस यथापद्धति पदाचीं वस्त्रें देऊन कार्यें सांगितलीं.

याप्रमाणें धनसिंग जाधवराव यांनीं शाहूमहाराज यांस राज्याभिषेक करविला. हें सेनापतीचें कृत्य पुष्कळ सरदार लोकांस आवडलें नाहीं. तथापि धनसिंग जाधवरावांनीं आपले शूरत्वाच्या हिमतीनें शाहूराजास राज्य मिळवून दिलें. यापुढें शाहूमहाराज जाधवरावांच्या घराण्याशीं कोणत्या तऱ्हेनें वागले, व बाळाजीपंत भट यांस आश्रय देऊन या घराण्याचें किती नुकसान केलें, त्याचें वर्णन यथाक्रमें येईल.

वर सांगितलें आहे कीं, शाहूमहाराज यांनीं प्रतिनिधीस कैद करून त्यास कडक शिक्षा करण्याचें मनांत आणिलें. परंतु धनसिंग जाधवरावांचे सांगण्यावरून त्यांनीं तो बेत रहित केला. पुढें धनसिंग जाधवरावांचे विचारें अष्टप्रधानांच्या नेमणुका होऊन परळी येथें रामदास स्वामींचे गादीवर स्वामींचे वडील भावाचा नातू गंगाधर स्वामी यांस बसवून संस्थानची नेमणूक व्यवस्था वगैरे करून दिली. याप्रमाणें धनसिंग जाधवरावांचे विचारें, शाहूमहाराज यांनीं राज्याभिषेकापासून सुमारें सहा सात महिने आपल्या राज्यांत सर्व स्थिरस्थावर करण्यांत घालविलें.

ताराबाईसाहेब ह्या पन्हाळे किल्ल्यावर जाऊन आपले पुत्राचे नांवें राज्य करून त्या प्रांतीं दंगे करूं लागल्या, तेव्हां पावसाळा संपल्यावर सन १७०८ च्या आक्टोबरांत ताराबाईवर स्वारी करण्याकरितां शाहूमहाराज, धनसिंग जाधवरावांसह पन्हाळ्याकडे गेले. मार्गांत वसंतगड वगैरे किल्ले घेतले. पन्हाळ्यास जाऊन मोर्चे लावून पन्हाळा व पावनगड हे दोन्ही

किल्ले घेतले. कोल्हापुरीं ठाणें बसवून व तिकडील प्रांतीं अंमल बसवून रांगण्यावर गेले. ते समयीं आईसाहेब यांस तेथें दम निघेना, यामुळें त्या दोघां पुत्रांसह रामचंद्र अमात्यास घेऊन मालवणास निघून गेल्या. धनासिंग जाधवराव यांनीं रांगण्यास मोर्चे लाविले, व रांगणा घेतला. त्याची हकीकत अशी कीं, धनसिंग जाधवराव यांनीं महाराजांस बरोबर घेऊन रांगण्यास मोर्चे लाविले, त्यावेळीं आईसाहेब यांनीं खेमसावंत वाडीकर आणि कान्होजी आंग्रे यांची आंतून कुमक मागविली. त्याप्रमाणें त्यांनीं फौज घेऊन येऊन धनसिंग जाधवराव व महाराज यांजवर हल्ले करून रांगण्याचे मोर्चे उठाविण्याचा यत्न सुरू केला. तेव्हां धनसिंग जाधवराव व महाराज यांनीं स्वतः स्वार होऊन किल्ला घेण्याची प्रतिज्ञा करून ते दोघेही किल्ल्यावर चढूं लागले. त्यावेळीं महाराजांचे घोड्याचा पाय घसरला, तेव्हां जवळ शेखमिरा, व खंडो बल्लाळ चिटणीस चालले होते; तेसमयीं चिटणीस यांनीं एका झाडास आपल्या पायाचा नेट देऊन, घोडा ओढून धरिला. व शेखमिरा यानें महाराजांस उतरून घेतलें. तेव्हां त्या दोघांवर खुष होऊन महाराजांनीं त्यांस सरंजाम व इनामें करून दिलीं. रांगण्याचे मोर्चे धनसिंग जाधवराव यांनीं मोठ्या नेटानें चालविले. वाडीकर सांवत व आंग्रे यांस समरंगणांतून पळवून लाविलें. मोठा अपघात झाला असतां त्यांतून सुटका झाली, सबब महाराज किल्ल्यावरून खालीं येऊन त्या दिवशीं किल्ला घेण्याचें तहकूब केलें. पुढें पुनः तयारी करावी तों पर्जन्यकाळ आला. व रांगण्यास मनस्वी पाऊस पडूं लागला. त्यामुळें धनसिंग जाधवराव यांनीं महाराजांस 'आपण किल्ल्याचे मोर्चे कायम ठेवून पावसाळा साताऱ्यास घालवून पुनः परत येऊं,' अशी सल्ला दिल्यावरून सेनापतीसह महाराज परत फिरून करवीर पन्हाळा येथें छावणीस येऊन त्या प्रांताचा बंदोबस्त करून नंतर महाराज साताऱ्यास आले. चंदनवंदन किल्ल्याखालीं छावणी केली. धनसिंग जाधवराव सेनापति वृद्ध असून त्यांचे पायास जखमेचा व्रण होता. तें दुखणें अधिक होऊन धनसिंग जाधवराव हे वडगांव येथें, वारणेच्या तीरीं शके १६३२ इ. स. १७१० मध्यें वारले. या शूर व अद्वितीय पुरुषाचा आपलें कर्तव्यकर्म करीत असतां अंत झाला. यामुळें सर्व महाराष्ट्राचें फार नुकसान झालें. धनसिंग जाधवराव यांचा मृत्यु ते वयोवृद्ध असून देखील आपलें कर्तव्य करीत असतांच झाला, हें त्यांस भूषणावह आहे.

सर्व महाराष्ट्र या थोर पुरुषाच्या मरणानें हळहळलें एवढेंच नव्हे तर दिल्लीपति बादशहा व त्या वेळचे राज्यकर्ते पुरुष यांस हळहळ वाटून त्यांनीं जाधवरावांची फार वाखाणणी केली. धनसिंग जाधवराव हे प्रतिभीष्म होते, असें सर्व महाराष्ट्राचे तोंडांतून उद्गार निघाले. महाराजांना अत्यंत शोक झाला व आपल्या पक्षाचें फार नुकसान झालें असें वाटूं लागलें. 'आमच्यावर जाधवरावांनीं मोठे उपकार केले व आम्हांस हें राज्य मिळवून दिलें' असे महाराजांनीं उद्गार काढले. या थोर पुरुषाची निरनिराळ्या ग्रंथकर्त्यांनीं पुष्कळ स्तुती केली आहे. ती दिली असतां एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. खुद्द ताराबाई साहेब यांनीं त्यांचे चिरंजीव चंद्रसेन जाधवराव यांस दुखवट्याचें पत्र लिहिलें, व त्यांत आपला अभिप्राय त्यांनीं व्यक्त केला. तो खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

* 'जाधवराव कैलासवासी स्वामींचे संपूर्ण कृपेस पात्र झाले, ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकूमबारदारी एकनिष्ठेवरी झाले; राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांहीं कांहीं सामान्य कसाला, श्रमसाहस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरितां स्वामिकार्यींच तत्पर राहून, कैलासवासी स्वामींनीं जे समयीं हुकूम केला, ते समयीं कर्नाटकांत फौजांनीं धांवून जाऊन, स्वामींस प्राप्त झालीं संकटें निरसन करून, स्वामीगौरवाचें सुख त्यांहींच अनुभविलें व सेवाधर्मेंकरून त्यांहींच कैलासवासी स्वामींस संतुष्टविलें, तेव्हां स्वामींस मशारनिल्हेविना दुसरे प्रिय कीं प्राण (कोणी) होते असें नाहीं. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरंवसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनुरूपच राव मशारनिल्हेनीं स्वामींचे चरणीं चित्तालय करून, औरंगजेबासारखा मोठा शत्रु राज्यांत पसरला असतां, आपल्या शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगें शत्रूचा हिसाब न धरितां राज्याचे संरक्षणार्थ असाधारण कसाला केला. स्वामींच्या

* भारतवर्ष, द्वितीयावृत्ति, पत्रें यादी, अं. ५०.

तपोबलप्रभावेंकरून शत्रु पराभव पावविल्याचें यश मशारनिल्हेस प्राप्त झालें.'

वर लिहिल्याप्रमाणें प्रत्यक्ष राजकर्त्री व महान् ब्रह्मणी ताराबाई साहेब यांचा सेनापती धनसिंग जाधवराव यांजबद्दल अभिप्राय आहे. त्यावरून धनसिंग जाधवराव यांनीं कशा संकटांतून मराठ्यांचें राज्य वांचवून महाराष्ट्रशाही स्थापन करण्यास पुढाल मार्ग मोकळा करून दिला, हें दिसून येईल.

गुण—धनसिंग जाधवराव यांच्या आंगचे थोर गुण म्हटले म्हणजे परोत्कर्षसहिष्णुता, स्वार्थत्याग, एकनिष्ठपणा व शौर्य हे गुण अगदीं त्यांच्या एकंदर चरित्रांत स्पष्ट दिसून येतात. धनसिंग जाधवराव यांनीं कधीं कोणाची निंदा व नुकसान केल्याचें दिसून येत नाहीं. प्रत्यक्ष बादशहाच्या सैन्यावर अनेक हल्ले करून असाधारण असे अनेक जय मिळविले, व त्याजबद्दल जयसिंह असा किताबहि मिळविला; येवढेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष मराठी राज्य स्थापन करणोरे श्रीशिवाजी महाराज यांनीं या थोर पुरुषाची केलेल्या कामगिरीबद्दल स्तुति करून पाठ थोपटली, व 'जाधवराव, तुम्हांस देवलोकाहून देवानें आमच्या साह्यार्थ पाठविलें आहे, असें आम्हांस वाटतें!' असे उद्गार काढून त्यांचा धन्यवाद गाइला आहे. अशा पुरुषाला रामचंद्रपंत अमात्य यांनीं मध्यें पडून सेनापति-पद मिळूं दिलें नाहीं. तें पद राजाराम महाराज हे धनसिंग जाधवराव यांस देण्यास तयार असतांना त्यांच्या हाताखालील संताजी घोरपडे यांस रामचंद्रपंतांनीं तें पद देवविलें. पुढें संताजी घोरपडे, महाराज यांजवर फिरून पडले, त्यामुळें महाराज, यांनीं त्यांस नोकरींतून दूर केलें असतां ते रानोमाळ एकटे फिरतां फिरतां म्हसवड मुक्कामीं आले. तें म्हसवडकर माने देशमूख यांस कळल्यावरून त्यांचीं ह्यांची खाजगी चुरस असल्यामुळें मान्यांनीं संताजीवर हल्ला करून, शिर कापून, बादशहाकडे पाठविलें. (पहा, फलटणकराची बखर) संताजी घोरपड्यास जरी हें पद दिलें तरी धनसिंग जाधवराव यांनीं आपले कामांत कोणतेही प्रकारें कसूर न करितां ते एकनिष्ठेनें महाराजाशीं राहिले. खाफीखान वगैरे मुसलमान इतिहासकर्ते धनसिंग जाधवराव यांनीं घोरपड्यांवर सैन्य पाठवून त्यांचा नाश केला असें म्हणतात. हें सर्वथैव खोटें आहे. याबद्दल थोरले राजाराम महाराज यांचे बखरींत मल्हारराव रामराव चिटणीस यांनीं लिहिलें आहे, त्यांत मजकूर असा आहे कीं, संताजी घोरपडे हे कांहीं कारणानें चंदीत महाराजांकडील लोकांशीं तंटा करून झुंजले. यावरून त्यांजवर माने सरदार पाठविले व हल्ला करविला. तेव्हां सरदार लोक यांनीं बहुत रदबदली करून मातबर माणूस चाकरीवर मारावें. म्हणून रहाविलें. इतराजी जाहली. सेनापति पद धनसिंग जाधवराव यांस दिलें. याप्रमाणें चिटणीसानीं मजकूर दिला आहे. या मजकूरावरून धनसिंग जाधवराव यांनीं खाफीखान म्हणतो तसें संताजीस मारविलें, हें साफ खोटें ठरत आहे. संताजीच्या नाशामध्यें धनसिंग जाधवराव यांचें अंग नसून, उलट त्यांनीं राजाराम महाराज यांस दोन गोष्टी सांगून त्यांस जीवदान देऊन सोडून दिलें. असेंच वरील मजकुरावरून सिद्ध होत आहे. पुढें माने देशमुखांनीं खासगी चुरसेवरून संताजीस ठार मारिलें. तेव्हां याबद्दल धनसिंग जाधवराव यांजवर बिलकुल दोष नाहीं. आपणांस सेनापति पद न देतां घोरपड्यास दिलें, याबद्दल त्यांनीं कधींही नाखुषी दर्शविली नाहीं. अथवा आपल्यास महाराजांनीं सेनापति पद दिलें नाहीं, या बद्दल, जसे संताजी घोरपडे महाराजा विरुद्ध उठले, तसे हे उठले नाहींत. यावरून धनसिंग जाधवराव हे लोकांचा उत्कर्ष जाहला असतां त्यास विघ्न आणणारे नव्हते. हें उघड दिसतें. धनसिंग जाधवराव यांस राजाराम महाराज वारल्यानंतर सर्व राज्याचा अधिकार मिळाला होता. ते करतील तें दरबारांत प्रमाण होतें. मुलकी व लष्करी दोन्हींही खातीं त्यांच्या ताब्यांत होतीं. तरी त्यांनीं आपले नावानें छत्रपतीकडून एकही जाहागिरीची सनद करून घेतली नाहीं. एवढेंच नव्हे तर लोकांच्या पाटीलक्या व देशमुख्या खरेदी करून घेतल्या, व त्याबद्दल सरकारांत नजराणा भरून त्यांचीं दुमालपत्रें करून घेतलीं. नाहीं म्हणायास, फक्त एक राजाराम महाराज यांनीं बोरगांव व पाडळी हीं दोन्हीं गांवें सनद करून दिलीं आहेत. त्यांनीं ब्राह्मण व मराठा हा भेद अंतःकरणांत मुळींच वागविला नाहीं. त्यांनीं वसुलाच्या खात्यावर दौलत संबंधीं लिहिण्याचे कामावर बाळाजी विश्वनाथ भट व आबाजीपंत पुरंदरे यांस नेमिलें होतें. व

त्यांजवर त्यांचा विश्वास व लोभ होता. व वेळोवेळीं त्यांनीं बाळाजीच्या हुशारीबद्दल शाहूमहाराजांकडे तारीफ केलेली आहे. हा थोर पुरुष महाराष्ट्र-राज्य-संस्थापक श्रीशिवाजीमहाराज छत्रपति ह्यांच्या अस्सल तालमीतला होता. व शिवाजीमहाराजांचे राजकीय मार्ग व रीती त्यांस पूर्णपणें अवगत होत्या. थोरले महाराजांचे कारकीर्दीत जे प्रमुख मुत्सद्दी तयार झाले ते बहुतेक स्वार्थत्यागी होते, म्हणूनच मुसलमानांचे कचाट्यांतून दक्षिणदेश स्वतंत्र जाहला. या स्वार्थत्यागाचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून पुढील मुत्सद्दी मंडळींनीं त्यांचा रीत उचलली असती, तर मराठेशाहीचें कल्याण झालें असतें. पुढें मंडळी कशी स्वार्थी झाली त्याचें वर्णन पुढें देऊं. ह्या वरील विवेचना वरून धनसिंग जाधवराव हे स्वार्थत्यागी होते हें स्पष्ट होत आहे. त्यांच्या अंगीं एकनिष्ठपणा होता. याजबद्दल मुळींच वाद नाहीं. एकदां भोंसल्याचे अंकित झाल्यावर मराठेशाही विरुद्ध एक काडीइतकीही खटपट त्यांनीं कधीं केली नाहीं. औरंगजेब बादशहासारख्या पुरुषानें त्यांचें मन आपलेकडे वळविण्याकरितां हजारों खटपटी केल्या व लालुची दाखविल्या; तरी त्यांस न जुमानतां मराठेशाहीकरितां दारिद्र्य व हाल अपेष्टा भोगून, कांदा भाकरी खाऊन, श्रम व साहस करून राज्य वांचविलें. यापरता एकनिष्ठपणा तो कोणता असावा? दुर्दैवानें या थोर गुणांबद्दल धनसिंग जाधवराव यांची तारीफ इतिहासकारानें जितकी करावयास पाहिजे, तितकी केली नाहीं. तरी सरदेसाई यांनीं त्यांचे खरे गुण ओळखून त्यांजबद्दल दोन शब्द लिहिलेले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट होय. आतां शौर्याबद्दल प्रत्येक इतिहास-कारानें त्यांची स्तुति केलीच आहे. त्यांचें नांव ऐकून मुसलमान लोकांस विलक्षण कांपरें भरे, मोंगल शिपाई घाबरून जात, हें सुप्रसिद्धच आहे. त्यांजबद्दल, त्यांच्या निरनिराळ्या मोहिमांबद्दल, व लढायांबद्दल वर्णन करूं लागलें असतां, निराळा ग्रंथ करावा लागेल. (असा ग्रंथ होणें श्रेयस्कर आहे.) प्रस्तुत स्थळीं येवढेंच वर्णन पुरे.

धनसिंग जाधवराव यांचे हाताखालीं जे सरदार लोक व इतर सैन्यांतील लोक होते, ते धनसिंग जाधवराव यांजवर अत्यंत प्रेम करीत असून त्यांचे ठायीं सर्व लोकांची निष्ठा होती. त्यांच्या करितां हजारों वीर प्राण देण्यास तयार होते. त्यांच्या सैन्यामध्यें विशेष शिस्त नव्हती, असें जरी इतिहासकार म्हणतात, तरी तेच पुनः असें लिहितात कीं, धनसिंग जाधवरावासारखा मोंगलांवर तुटून पडून हल्ला करणारा एकही वीर पुरुष नव्हता, व अशा वेळीं त्यांच्या हाताखालील प्रत्येक सरदार व शिपायी या कामीं मनापासून त्यांस मदत करित असत; व त्याचमुळें धनसिंग जाधवराव यांनां हजारों जय मिळाले. शिस्त असून भाडोत्री शिपायी प्रसंगीं कसे कुचकामीं ठरतात, तें संताजीचें व पुढील पेशवाईमधील लष्करी लोकांच्या वर्तनावरून सहज दिसून येतें. धनसिंग जाधवराव यांचा इमानी शिपाई व सरदार कोणीकडे? व पेशव्यांतील सदाशिवराव भाऊ यांचे भाडोत्री शिपाई कोणीकडे? राष्ट्रावर प्रीति करणाऱ्या स्वातंत्र्याभिलाषी, स्वार्थत्यागी धनसिंग जाधवरावांच्या हाताखालील शिपायांच्या हातून केवढें राष्ट्रकार्य झालें, व सदाशिवरावांच्या हाताखालील स्वार्थी व भाडोत्री शिपायांच्या हातून राष्ट्राचें कसें नुकसान झालें, हें इतिहासावरून दिसून येईल. शिवाजी महाराज व धनसिंग जाधवराव वगैरे पूर्वकालीन मराठा मुत्सद्यांच्या तालमींत नीतिमान् व स्वातंत्र्याभिलाषी लोकनायक कसे तयार झाले, व पेशवाईत स्वतः पेशवे स्वार्थी बनल्यानें सर्व लोक स्वार्थी व राष्ट्रास विघातक कसे निर्माण झाले, याबद्दल महाराष्ट्राचा इतिहासच साक्ष देत आहे. धनसिंग जाधवराव यांचें निधन शके १६३२ इ. स. १७१० मध्यें झालें. त्यांचें कुटुंब सौभाग्यवती गोपिकाबाई यांनीं सहगमन केलें. त्यावेळीं त्यांचे वडील चिरंजीव संताजी ऊर्फ सुजनसिंह, चंद्रसेन व शंभुसिंग असे तिघेही पुत्र मरणकाळीं हजर होते. या महापुरुषाचें देहावसान वारणा नदीच्या कांठच्या वडगांव मुक्कामीं झालें. त्यावेळेस स्मशानयात्रेस शाहू महाराज, अष्टप्रधान, अमीरउमराव व हजारों मराठे सरदार हे आपआपल्या सैन्यानिशीं हजर होते. जाधवरावांचें प्रेत उत्तम शृंगारलेल्या पालखींत घालून बरोबर सर्व सैनिकांनीं व खुद्द महाराज व त्यांचे अष्टप्रधान, कारभारी, कारकून वगैरे

सर्व लोकांनीं जाऊन श्मशानभूमीपर्यंत पोहोंचविलें. त्यांच्या वडील पुत्राच्या हातून यथाशास्त्र प्रेतसंस्कार करवून त्यांचे कुटुंबासह त्यांस एकाच चितेवर ठेवून मंत्राग्नि देण्यांत आला. रीतीप्रमाणें लष्करी सलामी होऊन तोफा झाल्या. त्यांचे हाताखालील हजारों सरदार व लाखों सैनिक दुःखभरित होत्साते शोकार्णींत निमग्न झाले, व महाराष्ट्रांतील मोठा कर्ता मनुष्य जाऊन आपला वाली नाहींसा झाला, असें म्हणूं लागले. खुद्द शाहू महाराज यांस अत्यंत शोक होऊन आपला पक्ष निर्बळ झाला, असें त्यांस वाटलें. तिकडे (रांगण्याकडे) ताराबाईसाहेब यांस मजकूर विदित जाहल्यावरून त्यांनींही फार दुःख केलें. लाखों रुपये दानधर्म करण्यांत आला, व त्यावेळीं त्यांच्या तिघां पुत्रांनीं भूमिदान केलें. त्याबद्दलची सनद श्री. शंभुसिंगजी यांच्या दप्तरीं सांपडली आहे. तिची नक्कल खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

श्री.

निशाण ४

वेदमूर्ती राजश्री काशीनाथ भट उपाद्धे चावरे वस्ती श्रीक्षेत्र माहुली गोसावी यांसी—

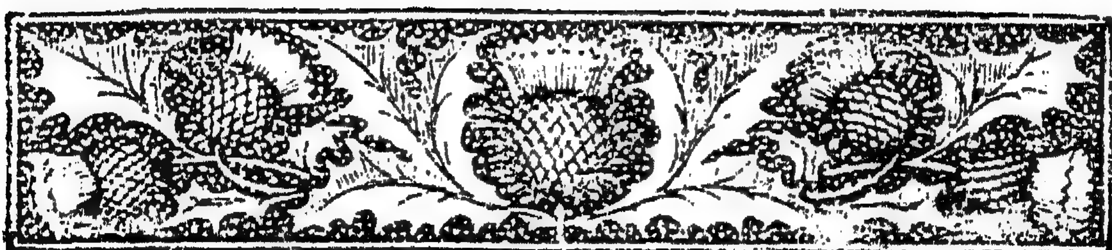
छ अखंडीत लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्ने० संताजी जाधवराऊ व चंद्रसेन जाधवराऊ व संभाजी जाधवराऊ दंडवत सुम्मा तिस्सा मया अलफ, दिलें वृत्ती पत्र ऐसाजे. तीर्थरूप राजश्री बाबांनीं कसबे वेडगांवची मुक्कामीं कैलासवास केला. सौभाग्यवती मातोश्री गोपिकाबाईनें सहगमन केलें. त्यांचें उत्तरकार्य यथाविधिपूर्वक केलें. ते समयीं भूमिदान तुम्हास उदक घालून दिलें. जमीन विसापांडाच्या बिघायानें २ दोन दिले असे. आमच्या खाजगत देशमुखीचे इनामापैकीं व पाटीलकी पैकीं देविले असे. कीर्दकरून उत्पन्न होईल तें भक्षून स्नानसंध्या करून सुखरूप राहणें. येविषयीं राजश्री तुवाजी गोविंद यांसी अलाहिदा पत्र दिलें आहे. ते जमीन नेमून देतील त्याप्रमाणें अनुभउन सुखरूप राहणें. तुमचे वंश परंपरेनें चालवून जाणिजे चंद्र २ जमादिलावर

(मोर्तब)

(श्री राजाराम चरणीं दृढभाव सेनापति धनाजी जाधवराव)

अशी सनद वेदमूर्ति पिलंभट चावरे वस्ती मालेगांव यांचे जवळ आहे.

भाग तिसरा समाप्त.

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग चौथा.

अनुक्रमणिका.

(इ. स. १७११ ते १९१०).

मालेगांव येथील जाधवरावांच्या तिसऱ्या घराण्याची हकीकत.

स्वराज्य व मालेगांव येथील

जाधव घराण्याची कैफियत.

भाग चौथा.

(इ० स० १७११ ते १९१० पर्यंत.)

चंद्रसेन जाधवराव.

(सन १७११ पासून सन १७५१ पर्यंत)

तिसऱ्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें उत्तरकार्य वगैरे होऊन महाराजांसह चंद्रसेन जाधवराव, सुजनसिंह ऊर्फ संताजी व शंभूसिंग हे साताऱ्यास गेले. धनसिंग जाधवरावांचे वडील चिरंजीव सुजनसिंह यांचेकडे वडिलार्जित उत्पन्न, बोरगांव, पाडळी वगैरे धनसिंग जाधवरावांनीं मिळविलेलीं इनाम गावें, व देशमुखी पाटीलक्या वगैरे सर्व उत्पन्न त्यांच्या वडिलांनीं सोंपविलें होतें. त्याप्रमाणें महाराजांनीं कबूल करून त्यांच्या वडिलांच्या पश्चात् त्यांजकडे सुमारें ४० हजारांच्या पाटीलक्या, व देशमुख्या व इनाम गांव वगैरे मिळून उत्पन्न चालू केलें. संताजी जाधव हे धनसिंग जाधवराव यांच्या वडील कुटुंबाचे चिरंजीव असून सर्वांत वडील होते. पुढें जाधवरावांनीं दुसरें लग्न केलें. त्यांजपासून चंद्रसेन व शंभुसिंग असे दोन चिरंजीव त्यांस जाहले. संताजीचें व वडिलांचें साधारण बरें नसल्यानें त्यांस राज्यकारभारांतलें काम न सांगतां वडिलार्जित उत्पन्नावर ठेविलें होतें. संताजी स्वभावानें तामसी व रागीट असून, स्वतंत्र राहण्याची इच्छा करीत असत. त्याप्रमाणें त्यांची व्यवस्था ठेवण्यांत आली होती. महाराजांनीं पुढें हीच व्यवस्था कायम करून धनसिंग जाधवरावांचे दुसरे चिरंजीव चंद्रसेन जाधवराव यांस शके १६३२ मध्यें सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं व शंभुसिंग जाधवराव यांस त्यांच्या (सेनापतीच्या) मुतालिकीचीं वस्त्रें दिलीं. शाहू महाराजांचे बाजूची मंडळी बहुतेक सर्व ताराबाई साहेब यांस जाऊन मिळाली होती. शाहू महाराजांचे तर्फे चंद्रसेन जाधवराव, हैबतराव निंबाळकर, सरलष्कर खंडेराव दाभाडे, मानसिंगराव मोरे, परसोजी भोंसले, चिमणाजी दामोदर, बहिरोपंत पिंगळे व खंडो बल्लाळ इतकी मंडळी होती. ताराबाई साहेब यांच्या बाजूस अप्पाजी व दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, संताजी पांढरे, रामचंद्र नीळकंठ अमात्य, वाडीकर खेमसांवत, उदाजी चव्हाण, कान्होजी आंग्रे, शंकराजी नारायण सचीव व परशुरामपंत प्रतिनिधि इतकी मंडळी होती. ताराबाई साहेब यांच्या तर्फे सुप्याकडे दमाजी थोरात, भोराकडे सचिव, फलटणाकडे शहाजी निंबाळकर, मिरजेकडे उदाजी चव्हाण, दक्षिण कोंकणांत खेम सांवत, उत्तर कोंकणांत कान्होजी आंग्रे याप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणीं सरदार लोकांनीं मुलूख व्यापून टाकिला होता. पुण्यापासून कोल्हापूर पर्यंत त्यांनीं दंगा उसळून दिला होता. मोंगलांच्या तर्फे उगाच ढोंग करून कृष्णराव खटावकरानें कृष्णेच्या पलीकडील सगळा माणदेश आटोपला होता. प्रतिनिधीच्या औंध प्रांतांतही शाहू महाराजांच्या विरुद्धच खटपट चालू होती. तशांत धनसिंग जाधवराव वारल्यानें ताराबाईच्या पक्षास फारच जोर आला. अशा भयंकर स्थितींत शाहू महाराज होते. यावेळीं ताराबाईसाहेब यांनीं चोहोंकडून सरदार लोकांस उठवून शाहू महाराजांची अगदीं काळण करून टाकिली. तेव्हां त्यांनीं सन १७११ मध्यें दमाजी थोरात, उदाजी चव्हाण वगैरे ताराबाईचे तर्फेच्या सरदारांवर सेनापति चंद्रसेन जाधवराव यांस रवाना केलें व त्यांचा बंदोबस्त करून मोंगलाईंतील मराठ्यांचे हक्क चौथाई, सरदेशमुखी व घांसदाणा हेही वसूल करण्याचें काम सांगितलें. यावेळीं चंद्रसेन जाधवराव यांनीं बाळाजी विश्वनाथ भट यांस बरोबर घेतलें. बाळाजी विश्वनाथ व चंद्रसेन जाधवराव सेनापति

या उभयतांमध्यें या स्वारींत वांकडें आलें. त्याचें कारण व बाळाजी विश्वनाथ भट हा धनसिंग जाधवराव यांच्या पदरीं मुलकी कारकून म्हणून कसा राहिला, व तो पुढें पेशवा कसा झाला, याची हकीकत खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिली आहे तीः—

बाळाजी विश्वनाथ हा मूळचा कोंकणांतील श्रीवर्धन नांवाच्या गांवीं राहणारा होय. राजारामाच्या मृत्यूनंतर म्हणजे इसवी सन १७०० च्या सुमारास मराठ्यांच्या शत्रूंनीं बरीच उचल घेतली, त्या भरांत म्हणजे इसवीसन १७०१ च्या सुमारास श्रीवर्धनास जानोजी विश्वनाथाचें शिद्दीशीं वांकडें येऊन, शिद्दीनें जानोजीस पकडून जंजिऱ्यांत नेलें, व गोणत्यांत बांधून समुद्रांत बुडविलें. त्या दहशतीनें बाळाजीनें देशांतर करण्याचा निश्चय केला. मुलांमाणसांसह श्रीवर्धन सोडून, बाणकोट खाडीच्या दक्षिणतीराजवळ वेळास म्हणून गांव आहे, तेथें भानू आडनांवाचे बाळाजीचे घरोब्याचे स्नेही रहात होते, त्यांजकडे तो आला तेव्हां त्रिवर्गबंधु भानूही बाळाजीबरोबर देशांतरीं जाण्यास सिद्ध जाहले.

ह्याप्रमाणें भानू व बाळाजीपंत हे साताऱ्यास जाण्याच्या इरादानें निघून पुरंदर किल्ल्यानजीक सासवडास आले. व सासवडचे कुळकर्णी व देशपांडे अंबाजीपंत पुरंदरे यांजकडे मुक्कामास उतरले, पुढें रोजगाराविषयीं सर्व मंडळींचीं बोलणीं होऊन पुरंदरे व सर्व मंडळी साताऱ्यास आली. साताऱ्यास महादाजी कृष्ण जोशी यांचा व भानूंचा परिचय होता. त्यावरून जोशी यांजकडे जाऊन ते भेटले व त्यांचे मार्फत भोरास शंकराजी नारायण सचिव यांजकडेस कारकुनविर राहिले. पुढें इ० सन १७०६ च्या सुमारास बाळाजी व अंबाजीपंत पुरंदरे यांस धनाजी जाधवराव सेनापति यांनीं त्यांची हुषारी वगैरे पाहून आपले पदरीं दौलतीसंबंधाचे लिहिण्याचे कामावर ठेविलें. व तेही हुषारीनें कामकाज बघत आले. यामुळें धनाजी जाधवरावांचा त्यांवर लोभ व विश्वास विशेष जडला.

धनसिंग जाधवराव यांजकडे राजाराममहाराज वारल्यानंतर वसुलाचें व लष्करी अशीं दोन्हीही कामें आलीं; येवढेंच नव्हे; तर सर्व राज्याचा बंदोवस्त त्यांच्याकडे होता. पुढें लढाईचें काम एकट्यावर पडल्याकारणानें मुलकी कामास कोणी चांगले कारकून पाहिजे होते म्हणून त्यावेळीं नुकतेच बाळाजी विश्वनाथ व अंबाजीपंत पुरंदरे हे दोघे शंकराजी नारायण सचिव यांचे नोकरींतून कमी करण्यांत आले होते ते मोकळे आहेत असें पाहून त्या दोघांसही धनसिंग जाधवराव यांनीं आपले पदरीं ठेविलें. त्यांनीं कांहीं दिवस नोकरी केल्यावर बाळाजी विश्वनाथ हा स्वार्थी व लबाड आहे, असें चंद्रसेन जाधवराव यांच्या नजरेस आलें व त्याबद्दल त्यांनीं वडिलांस (धनसिंग जाधवराव यांजकडे) हे आपले पदरीं नसावेत म्हणून सांगितलें. परंतु जाधवरावांच्या मनांत त्याचेबद्दल कांहीं आलें नाहीं. जाधवराव स्वतः यावेळीं फार वृद्ध झाले असून, त्यांच्यानें लढाईचीं कामें संभाळून बाकीच्या दुसऱ्या कामांची दगदग होत नसे. बाळाजी विश्वनाथ हा मुलकी कामांत हुषार असून बुद्धिमान् होता, व आपले धन्यावर छाप कशी ठेवावी या कामीं तो निपुण होता. जात्या कोंकणस्थ असून स्वार्थी व गोड बोलून, आपला स्वार्थ कसा साधून घ्यावा, हें तो जाणत होता. धनसिंग जाधवराव स्वतः उदार बुद्धीचे असल्यामुळें व वयोवृद्ध असल्यामुळें या कोंकणस्थ भट ब्राह्मणाचीं कसबें त्या वेळीं त्यांस जाणण्याची शक्ति नव्हती. अशा साध्या स्वभावाचे धन्यावर सहजच बाळाजीनें आपली छाप बसविली. ही गोष्ट चंद्रसेन जाधवराव यांस पूर्ण अवगत होती व हा कोंकणस्थ, ब्राह्मण आपले पदरीं नसावा अशी त्यांची पूर्ण इच्छा होती. चंद्रसेन जाधवराव यांचे मनांत शाहूमहाराजांसारखा ऐषआरामी राजा गादीवर नसावा, परंतु खंडोबल्लाळ चिटणीस व बाळाजी या दोघांनीं विचार करून आपणांस पुढें मागें मोठेपणा मिळविण्याचे हेतूनें शाहूमहाराज यांजकडे जाऊन, त्यांच्याशीं सल्ला मसलत करून धनसिंग जाधवराव यांजकडे त्यांस घेऊन येऊन, जाधवराव यांस खेड मुक्कामीं महाराजांच्या बाजूस वळविलें. व सेनापति जर या प्रसंगीं शाहूस मिळाला नसता, तर शाहूची उचल बांगडी तेव्हांच होऊन ताराबाईचा पक्ष कायम झाला असता. चंद्रसेन जाधवराव यांस या सर्व गोष्टी विदित होत्या; परंतु बापापुढें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. पुढें

चंद्रसेन जाधवराव सेनापति जाहल्यावर बाळाजीवर ह्यांची हुकमत सुरू जाहली, व हा कावेबाज मनुष्य राज्यांत नसावा, असें त्यांस वाटत होतें. चंद्रसेन जाधवराव यांस ताराबाईच्या मुलाचा राज्यावर अधिकार असून, शाहूमहाराजांसारखा ऐषआरामी व नेभळा राजा मराठेशाहीच्या तख्तावर नसावा, असें पूर्णपणें वाटत होतें; परंतु आपले वडिलांनीं त्यास आश्रय देऊन राजा केलें. तेव्हां त्यांजपुढें त्यांनीं विशेष वाटाघाट केली नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, हा कोंकणस्थ ब्राम्हण कधीं तरी शाहूमहाराज यांस फसवून मराठ्यांचे हातचें राज्य घालवील असें ते पूर्णपणें जाणून होते. अशाच तऱ्हेचीं मनें सर्व मराठे सरदारांचीं व सचिव, प्रतिनिधी, अमात्य वगैरे देशस्थ जुन्या ब्राह्मण सरदारांचीं झालीं होतीं. बाळाजीपंताबद्दल अशा तऱ्हेचें चंद्रसेन जाधवराव यांचें मत झाल्यामुळें, त्यास अजिबात नाहींसें करण्याचा त्यांचा इरादा होता. एवढेंच नव्हे, तर साताराचे गादीवर ताराबाईचा मुलगा बसवून, राज्यांतील दुही मोडून टाकण्याचा त्यांचा यत्न होता. मुसलमान बादशहानें मराठ्यांत दुही माजावी म्हणून शाहूमहाराज यांस मुद्दाम सोडून दिलें. व त्याप्रमाणें मराठ्यांचे गादीविषयीं अनायासेंच तंटा उपस्थित झाला. चंद्रसेन जाधवराव सेनापति, शंकराजी नारायण सचीव, प्रतिनिधि व अमात्य वगैरे जुने सरदार यांच्या मतें मराठेशाहीवर एकट्या भोंसले घराण्याचा हक्क नसून, दक्षिणेंतील मराठे, ब्राह्मण, प्रभु वगैरे जातींची सत्ता आहे, असें होतें; व या प्रत्येक लोकांस आपला हात राज्यकारभारांत पूर्ण असावा असें वाटत होतें. शाहू हा राज्याधिकारास हापापलेला असून राज्यकारभार चालविण्यास नालायक होता. (ही गोष्ट इतिहासावरून व्यक्त झाली आहे.) अशी या लोकांची समजूत होती. बाळाजीनें शाहू महाराजांशीं आंतून सूत्र ठेविलें होतें. याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवराव व बाळाजी यांचेमध्यें चुरस वाढतां वाढतां चंद्रसेन जाधवराव सेनापति यांस स्वारीवर पाठविलें; म्हणून मागें सांगितलें आहे.

एके दिवशीं लष्कर कूच करीत असतां एक हरिण उठलें. त्याचे मागें बाळाजीच्या पथकांतील पिराजी राऊत नांवाचा सरदार लागला. पळतां पळतां पुढें मुक्कामावर डेरे राहुट्या लागल्या होत्या, त्यांत व्यासराव म्हणून जाधवरावांकडील एक ब्राह्मण कारकून होता, त्याचे राहुटींत तें हरिण शिरलें. त्याबरोबर व्यासराव व पिराजी यांचा तंटा लागला. पिराजी आपली शिकार मागूं लागला. व्यासराव म्हणाला,–'आम्हीं ब्राह्मण, आमचे राहुटींत आलें त्याचें संरक्षण आम्हीं करणार.' शेवटीं पिराजीनें भाला टाकिला तों व्यासराव पुढें झाला; त्यास तो लागला. जखम झाली. हें वर्तमान पिराजीनें बाळाजीस जाऊन कळविलें. इकडे व्यासरावानें जाधवरावाकडे फिर्याद केली. तेव्हां पिराजीस आमचे स्वाधीन करा असें जाधवरावानें बाळाजीस कळविलें. बाळाजीनें उत्तर दिलें,–पिराजी आम्हांस शरण आला आहे, त्यास जी शिक्षा करावयाची ती आम्हीच करितों. त्यावरून दोघेही आग्रहास पडले. जाधवरावानें बाळाजीवर फौज रवाना केली व पिराजीस पकडून आणण्यास सांगितलें. तेव्हां बाळाजी आपल्या पथकासह कूच करून निघाला. जाधवरावानें पाठलाग सुरू केला. तेव्हां बाळाजी पळत पळत पुरंदर किल्ल्यावर सचिवाच्या आश्रयास गेला. त्याउपर जाधवरावानें बारामतीवरून सुप्यास येऊन पुरंदरास शह दिला व सचिवास सांगून पाठविलें कीं, बाळाजीस काढून द्या नाहीं तर, तुमचा खराबा करूं. यावरून सचिवानें बाळाजीस घालवून दिलें. बाळाजी बाहेर पडून, कुंटुब, मुलें व अंबाजीपंत पुरंदरे यांसह निघून, पांच सातशें नवे स्वार ठेवून निरेवर आला. तेथें लढाई होऊन बाळाजी पराभव पावला. तेव्हां तो परिंचे (ता० पुरंदर) गांवावरून पांडवगडच्या रानांत शिरला. यावेळीं बाळाजीच्या शिलेदारांत पिलाजीराव जाधव वाडीकर व परिंच्याचे नाथाजी धुमाळ हे दोन गृहस्थ होते, त्यांनीं हरप्रयत्न करून बाळाजीस कुटुंबासह पांडवगडच्या किल्ल्यावर सुरक्षित पोंचविलें. पांडवगड हा किल्ला वांईजवळ आहे. (१७१० ची अखेर)

पांडवगडाहून बाळाजीनें ही हकीकत महाराजांस कळविण्याकरितां अंबाजी पुरंदरे यांजला साताऱ्यास पाठविलें. अंबाजी व खंडो बल्लाळ यांचा स्नेह होता. त्यांच्या मार्फत शाहूस सर्व हकीकत कळली, तेव्हां त्यानें बाळाजीस साताऱ्यास बोलावून घेतलें. शाहूनेंच त्यास आश्रय दिला. त्याजवर चंद्रसेन जाधवरावांनीं

निरोप पाठविला कीं, स्वामींनीं बाळाजीस माझे स्वाधीन करावें. त्यास आश्रय दिल्यास आम्हांस महाराजांचे पाय सुटतील. परंतु शाहूनें बाळाजीस घालवून देण्याचें नाकारलें व चंद्रसेन जाधवराव यांजवर हैबतराव निंबाळकर यास पाठविलें. हें प्रकरण विकोपास न जावें म्हणून शाहूनें खटपट केली. पण ती गोष्ट चंद्रसेन जाधवराव यांस मान्य झाली नाहीं. चंद्रसेन पांडवगड सोडून निघाले. त्यांची व हैबतरावांची गांठ आंदरकीच्या घाटाखालीं जेऊर येथें पडून एक लढाई होऊन, हैबतराव माघारी फिरले व चंद्रसेन जाधवराव पन्हाळयास जाऊन उघडपणें ताराबाईस मिळाले. त्यांनीं वडगांव, कुमठे ऊर्फ गुमठे, शिरोळ व कोल्हापूर हीं सर्व ठाणीं शाहू महाराजांशीं लढून घेतलीं व ताराबाई साहेबांकडे दिलीं.

पुढें कागलकर घाटगे व दुसरे काटक लोक जमवून ते वालेघाटीं निघून गेले आणि तेथें त्यांनीं प्रतिज्ञा केली कीं, शाहू महाराजांबरोबर लढून त्यांस गादीवरून दूर करून ताराबाईसाहेब यांचे चिरंजीव शिवाजी महाराज यांस गादीवर बसवून, मराठेशाही एकछत्री करावी व शाहू महाराजांचा पराभव करावा, तरच अंगावर दुसरीं वस्त्रें घ्यावींत.

याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवरावांनीं प्रतिज्ञा करून, तारीख २० आगष्ट सन १७११ मध्यें शाहू महाराजांशीं लढाई दिली, यांत चंद्रसेन जाधवराव यांनीं बहुतेक सर्व जुने सरदार ताराबाईसाहेब यांचे बाजूस वळवून शाहू महाराज यांस गादीवरून काढण्याचा कसा घाट घातला, याबद्दल भारतवर्ष मासिकांमध्यें दोन पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यावरून स्पष्ट होईल. ताराबाईंचा पुत्र शिवाजी महाराज यांनीं चंद्रसेन जाधवराव यानीं लिहिलेल्या पत्राच्या जबाबावरून दृष्टोत्पत्तीस येईल. प्रथम चंद्रसेन जाधवरावांनें लिहिलेल्या पत्रांत असा मजकूर आहे कीं,

"आपण लिहिलें कीं, आमचे एकनिष्ठ स्वामींचे चरणीं, स्वामींची सेवा करावी व यशकीर्ति संपादावी. राजश्री जाधवराव (धनसिंग जाधवराव) स्वामींचे पायांव्यतिरिक्त दुसरें दैवत जाणत नव्हते. राज्यांत दुही निर्माण झाली. ते प्रसंगीं त्यांनीं प्रतिज्ञापुरस्सर स्वामिसन्निध बोलून स्वार झाले. धनसिंग जाधवराव यांनीं ताराबाईसाहेब यांजवळ 'शाहूशीं लढाई देऊन त्यांचा मोड करीन' अशी प्रतिज्ञा केली होती; परंतु धनसिंग जाधवराव यांनीं शाहूशीं लढाई न देतां उलट त्यांस गादीवर बसविलें. त्यायोगें राज्यांत दुफळया झाल्या. [याजबद्दल येथें चंद्रसेन जाधवरावांनीं आपले पत्रीं उल्लेख केला आहे.] परंतु कालगतीनें सर्वांची बुद्धि एका प्रकारें झाली. तत्मुळें त्यांचा (आपणास साह्य करण्याचा) हेतु पूर्ण करावा, हें अंतःकरणीं धरून, आजपर्यंत याच मानीं राहून; राजश्री अप्पाजी थोरात, दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, संताजी पांढरे आदिकरून सामील करून घेऊन, शाहूनीं केल्या लोभाची (दाखविलेल्या लालुचाची) आस्था न धरितां, त्यासही वैमनस्य दर्शवून, प्रतिनिधी व रा० खंडेराव दाभाडे, स्वामींच्या लोभाचे सेवक, ह्या प्रसंगांत आणावे, ह्या अर्थें आपल्या समाधानास या उभयतांस पाठविणें, म्हणून मुद्दाम सांगून पाठविलें. त्यावरून उभयतांस (आपणाकडे) पाठवून दिलें; त्यांच्या व आपल्या भेटी जाहल्या व रा० हैबतराव निंबाळकर त्यांचीही भेट जाहली. तों अगोदर आपण, रा० थोरात, खंडेराव दाभाडे, संताजी पांढरे बसोन घाट घातला होता, तो निंबाळकर यास सांगतांच त्यांचे चित्तीं हेंच होतें. मग आम्ही अवघे वर्तमान सरदार कटांत घेऊन प्रातिनिधि यांस विचारांत घेतलें. स्वामींची द्वाही फिरविली. खुशाली केली. आणि गडकिल्ल्यांस आम्हीं आपलीं व पंडीत मशार निल्हेचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. याउपरी नीट सातारेया खालें चालून जाऊन राज्यांतील दुही निःशेष करितां स्वामींनीं खुशाली केली पाहिजे."

याजवर शिवाजीमहाराजांकडून ताराबाईनीं लिहिलेला जाधवरावांस गेलेला जबाब येणेंप्रमाणें:—

"आपण लिहिलेलें वर्तमान श्रवणगोचरें करून संतोषातिशय झाला. तो पत्रारूढ किती काय म्हणून करावा? कार्य कर्तव्य, पराक्रमी, मायेचे हिंदुसेवक असावे, ते तुम्हांसारिखेच कृतकर्मे असावे. रा० जाधवराव (धनाजी) यांनीं कै० रा० स्वामींचे (राजाराम) वेळेपासून राज्याभिवृद्धीविषयीं केले श्रम साहस, व सांप्रत दुहीमुळें राज्याभिवृद्धीस झालेला अपाय, चित्तांत आणून पुढें स्वामीचें राज्य वृद्धीतें पाववून यशकीर्ति संपादावी हें मनीं धरून, जो अर्थें

विशदें लिहिला, तो उचित व यथार्थेत लिहिला. तरी तुम्हीं दीर्घद्रष्टेच आहां. हें राज्य समग्र ताम्राक्रांत झालें असतां, कै० स्वामींनीं लहानापासून थोरास आपली माया लावून, अवधियांवरी सदयत्वें कृपामृतवृष्टि करून दिनप्रतिदिनीं राज्यवृद्धिंगत पावविलें, ते प्रसंगीं कै० स्वामींचे संपूर्ण कृपेस पात्र एक जाधवराव मात्र झाले, ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकूमबारदारी एकनिष्ठेवरी झाले. राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांहीं कांहीं सामान्य कसाला श्रम साहस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरितां स्वामिकार्यीच तत्पर राहिले...तों दुहीचा प्रसंग प्राप्त झाला. दुही निःशेष करावी म्हणून स्वार होऊन गेले. त्यास विपरीत कालवशें सर्व लोकांस एकप्रकारें मोह प्राप्त झाला, तन्मुळें मशारनिल्हेचा कृतसंकल्प सिद्धीतें न पावला. त्यांचे पुत्र तुम्ही, त्यांजसारिखे कृतकर्मे आहां. तुम्हां व्यतिरिक्त त्यांचा संकल्प आणखी कोण शेवटास नेतो. राज्याभिवृद्धीचा उपाय मायेच्या सेवकाविना दुसऱ्याचे मनांत कसा येईल ? तरी दुही निःशेष करून स्वामीचें शासन चालविण्याचा संकल्प सफल करावा. प्रतिनिधी, दाभाडे व मोरे यांस एकाग्रतेनें जवळ आणावयाचा विचार कल्पून आपलें कर्तेपण प्रगट केलें ही गोष्ट कांहीं सहाजिक केली नाहीं. हे तुमची दीर्घदृष्टि व आंगेजणी व बुद्धीचें वैभव व शूरत्वाचा प्रसंग मनन करून पाहतां दुसरी साम्यता आहे असें नाहीं. तुम्हांसारिखे बुद्धिप्रगल्भ पराक्रमी पुत्र जाधवरावास होऊन स्वामीचे शेवेशीं तत्पर झाले. तुमच्या भरंवशानें स्वामी निश्चिंत आहेत, एकाग्रता होय तें करणें, आणि संतोषाचें वर्तमान हुजूर लिहून पाठविणें. प्रतिनिधीही स्वामींच्या मायेचेच सेवक आहेत. गडकिल्ले यांस त्यांहीं व तुम्ही पत्रें पाठविलीं ही गोष्ट उत्तम केली. पुढेंही ज्यास जें लिहिणें तें लिहावें. स्वामींनींही हुजूरहून गडकिल्यांस व हशम लोकांस पत्रें पाठविलीं आहेत. रा० हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर यांची चित्तवृत्ति स्वामींचे चरणीं सदृढ आहे. त्यांस समाधानपत्र पाठवावें म्हणून लिहिलें. त्यांचें सर्व प्रकारें स्वामीस अगत्य आहे. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यावरून स्वामींनीं त्यांस समाधानपत्र सादर केलें आहे. त्याचप्रमाणें थोरात, खंडेराव दाभाडे व संताजी पांढरे यांनीं तुमच्या चित्ताचे ठायीं एकरूप होऊन महत्कार्य संपादिलें; येणेंकरून स्वामी त्यावर संतुष्ट आहेत, त्यांचींही पत्रें हुजूर आलीं होतीं, व स्वामींनीं त्यांस चित्तानुरूप समाधान पत्रें पाठविलीं आहेत. तसेंच रा० मानसिंग मोरे, शहाजी निंबाळकर आदि करून कुल सरदारांस समाधानपत्रें पाठविलीं आहेत. अतःपर कोणी संशय मनांत आणावा असें नाहीं. मध्यें कांहीं दिवस कालाची गति कुटिल होती, तथापि स्वामींच्या चित्तीं कोणाएकाचें वैषम्य किंवा संदेह नाहीं. अवघ्यांच्या विचारें स्वामिकार्याची सिद्धि करावी, अशीच स्वामींनीं अवघ्यांस आज्ञापत्रीं आज्ञा केली आहे. सर्व गोष्टींनीं मातोश्रीसाहेब व स्वामी बहुत संतोषी आहेत. तुम्ही जें कर्तव्य लिहिलें तें निःशेष करून संतोषाचें वर्तमान लिहून पाठवावें."

हें पत्र सन १७११ आगष्ट तारीख २७ चें आहे. म्हणजे धनाजी वारल्यास सुमारें सव्वा वर्ष झालें, त्या अवधींतली ही चंद्रसेनाची खटपट होती. हें कारस्थान किती जबरदस्त होतें, ह्याची कल्पना बरोबर व्हावी म्हणून वरील पत्रांचे उतारे दाखल केले आहेत. पूर्वी, शाहूस मिळालेले बहुतेक सरदार आतांच चंद्रसेन जाधवराव यांनीं ताराबाईसाहेब यांजकडे वळवून घेतले. ताराबाई व शाहू यांजमधील तंट्याचा निकाल चंद्रसेन जाधवराव व बाळाजी यांच्या कर्तेबगारीवर अवलंबून होता. चंद्रसेन जाधवराव यांच्या हातांत सर्व फौज होती, व बाळाजींचीं कूट कारस्थानें चालू असून, चंद्रसेन जाधवरावांच्या हाताखालील फौजेंत फाटाफूट पडावी म्हणून सरदार लोकांस लालूच दाखवून आपले बाजूस आणण्याचा त्याचा यत्न चालू होता, व कांहीं शिलेदार नवीन भरण्याचें काम चालू होतें. यावेळीं शाहूकडे बाळाजी विश्वनाथ यानें जाधवरावांच्या सैन्यांतून फोडलेले होनोपंत वरेकर, नारोराम शेणवी, जीवनराम सुमंत औरंगाबादकर, कोकाटे व पिलाजी जाधव असे शिलेदार लोक आले. त्याजवळ फक्त २००० फौज राहिली होती व चंद्रसेन जाधवराव यांजकडे मराठ्यांची मुख्य फौज व सरदार होते. ही सर्व फौज घेऊन नीट साताऱ्याखालीं चालून जाऊन जाधवरावांनीं साताऱ्यास वेढा घातला. तों शाहू-महाराज बाळाजी विश्वनाथासह सिंहगडाकडे पळून गेल्याचें समजलें. त्याजवरून मंगळाच्या किल्ल्यास सोन्यारुप्याचे मोळे

मारून वेढा उठवून चालते झाले. सेनापतींनीं कांहीं नबाबाकडील फौज कुमकेस घेऊन व पांढरे वगैरे सरदार घेऊन ते विरुद्धपक्षीय सैन्यावर चालून आले, तेथें लढाई बहुत मातबर जाहली. प्रहर दोन प्रहर लढाई होऊन मोंगल लोक आडून उभे राहिले. नंतर बाळाजीपंत सालप्याच्या घाटाखालीं मैदानांत महाराजांसह पळाले. सेनापति निरेवर येऊन उतरले व पुनः सिंहगड, पुणें वगैरे प्रांतीं लढाई देण्याचा त्यांनीं इरादा ठेविला. याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवराव यांनीं महाराज व त्याजबरोबर बाळाजी यांची खोड मोडून टाकिली.* सरदेसाई यांनीं त्या वेळच्या शाहूच्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे तें असें–" ही वरील लढाई (चंद्रसेन जाधवराव यांनीं सातार्‍याजवळ दिलेली) जाहल्यानंतर शाहूची खरी स्थिति काय? हें हैबतराव निंबाळकरास कळून आलें. ताराबाई व चंद्रसेन यांजकडून त्याजकडे बोलणीं आलीं. तेव्हां सर्व सरदारांनीं शाहूस सोडलें आहे असें पाहून हैबतरावही मनांतून ताराबाईकडे गेला. मात्र तसें त्यानें उघडपणें केलें नव्हतें. तथापि शाहूकडे आतां म्हणण्यासारखे सरदार कोणीच राहिले नव्हते. परसोजी भोंसले व चिमणाजी दामोदर आपआपल्या सैन्यासह वर्‍हाडांत होते. मुलूखगिरीवर असल्यामुळें राज्यपदाच्या तंट्यांत ते आपला संबंध ठेवित नव्हते. अमृतराव बांडे नासिक-नंदुरबारकडे होता. बाळाजीनें नवीन ठेवलेल्या शिलेदार लोकांचें वजन लोकांत नव्हतें. अशा भयंकर अवस्थेंत शाहू सन १७११मध्यें होता."

या वेळीं बाळाजी विश्वनाथानें शाहूची बाजू कशी सांभाळली. व चंद्रसेन जाधवराव यांस दैवानें कसें हातचें सोडिलें, त्याचें वर्णन देऊं.

मागें सांगितल्याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवराव व बाळाजी यांची लढाई झाल्यावर बाळाजींचा मोड होऊन चंद्रसेन जाधवराव हे कोल्हापुरीं ताराबाई साहेब यांस भेटण्यास गेले. शाहूचें संकट यावेळीं अनावर होऊन चंद्रसेन जाधवराव यांच्या पक्षास पूर्णपणें यश येत चाललें. बाळाजीनें कितीही दक्षता ठेविली, तरी शाहूचें संकट इतकें भयंकर होतें कीं, दैविक प्रसादामुळेंच त्याचें निरसन झालें, असें सरदेसाई यांनीं लिहिलें आहे. ज्याच्या जोरावर चंद्रसेन जाधवराव व ताराबाई यांनीं राज्यकारस्थान रचिलें होतें आणि शाहू व स्वार्थी बाळाजी यांचा पूर्णपणें पाडाव करण्याचा घाट घातला होता, तो गादीचा वारस ताराबाई साहेबांचा मुलगा शिवाजी, सन १७१२ चे मे महिन्यांत फोड्या येऊन वारला. त्यामुळें चंद्रसेन जाधवराव यांच्या कारस्थानाचा आधार नाहींसा होऊन त्यांची हिंमत बरीच खचली. यावेळीं शाहूस दैवाची अनुकूलता नसती, तर चंद्रसेन जाधवरावानें शाहूची व बाळाजीची उचलबांगडी इटकून केली असती. दुर्दैवानें चंद्रसेनाची याप्रमाणें बाजू खचली, तरी देखील यावेळीं न डगमगतां राजारामाचा धाकटा मुलगा संभाजी यास हाताशीं धरून चंद्रसेन जाधवराव यांनीं संभाजीचा पक्ष जोरानें उचलला. इतर सरदारही त्यांस अनुकूल होते, परंतु कित्येक मंडळी ताराबाईशीं जितकी अनुरक्त होती, तितकी संभाजीची आई राजसबाई हिच्याशीं नव्हती. अर्थात् तितक्यापुरता शाहूचा पक्ष जोरांत चढला. चंद्रसेन जाधवराव यांच्या कटांतून बरेच सरदार निघून जाऊन स्वतंत्र मुलूखगिरी करूं लागले. तेव्हां चंद्रसेन जाधवराव यांनीं दिल्लीस बादशाहींत भानगडी उपस्थित झाल्याचें ऐकून तिकडे कारस्थान सुरू केलें. बाळाजीनेंही आपलें सूत्र दिल्लीस चालविलें. बाळाजीच्या मार्फत सय्यद बंधु शाहूस वश झाले. व चंद्रसेनाचे मार्फत निजाम संभाजीस वश झाला. यावेळीं शाहूला दुसरा एक मोठा फायदा झाला. तो असा कीं, सचिव शंकराजी नारायण हा यावेळीं मृत्यु पावला. भोरपासून पुरंदरचा सर्व प्रदेश सचिवाच्या ताब्यांत असून तो प्रांत शिवाजीचे राज्याचा केवळ पाया होता; म्हणून सचिवानें आपल्या ताब्यांत यावें, अशी शाहूची इच्छा असून त्यानें सचिवास अनेक पत्रेंही पाठविलीं. परंतु तो चंद्रसेन जाधवराव व ताराबाई साहेब यांशीं बेइमान होण्यास धजत नव्हता, म्हणून सन १७१२ त शाहूनें सचिवाचे मुलखांत फौज पाठविली. पण सचिवाचे सर्व किल्ले मजबूत असून त्यांवर शूर मावळे लोकांची शिबंदी होती, म्हणून ते सहज हस्तगत होणारे नव्हते.

इकडे शाहूशीं उघडपणें लढण्याची सचिवाची छाती होईना. अशा पेचांत सांपडल्यामुळें त्यानें सन १७१२ च्या आक्टोबरांत अंबवडें येथील नागनाथ तर्थांत जल-समाधि घेऊन देहत्याग केला, ही गोष्ट शाहूच्या चांगलीच

* श्री.-सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृ. ५९४.

पथ्यावर पडली. त्यानें लागलीच सचिवाचा मुलगा नारोशंकर दोन वर्षांचा होता, त्यास एकदम सचिव-पदांची वस्त्रें पाठविलीं, व सचिवाचे मुतालीक राझेकर यांस बाळाजीनें लाळूच दाखवून आपल्याकडे फितावलें. व सचिवाचा मुलूख त्याचे मार्फत आपले ताब्यांत घेतला, व त्या मुलखाचा कारभार राझेकर यांकडे सोंपविला. यावेळीं चंद्रसेन जाधवराव व संभाजी महाराज यांचा पक्ष पुनः लंगडा झाला. तथापि चंद्रसेन जाधवराव यांनी संभाजीच्या पक्षास निजाम, दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर व कुलाब्याचे आंग्रे व आणखी कांहीं सरदार मंडळी यांस आपले कटांत सामील करून घेण्याचा यत्न चालविला. संभाजीनें चंद्रसेन जाधवराव यांस एक पत्र लिहिलें आहे. तें श्री. नामदार शंभुसिंगजी यांचे दप्तरीं आहे. त्याचा उतरा खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

श्री.

स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शके ५२ वि. संवत्सरे क्षत्रीय कुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपती स्वामी समस्तसेना धुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री जयसिंग जाधवराब सेनापती—युक यांस आज्ञा झाली ऐसा जे तुम्हांकडून कोंडाजी सालोखी व मानाजी जगन्नाथ असे उभयतां समागमें ते प्रविष्ट जाहले. सारांश लिहून गोपाळ जनार्दन या समागमें कित्येक गिला सांगोन पाठविला. येणेंकडून समाधान पावले. स्वामीचे आज्ञाधारक आहों.

स्वामीच्या संरक्षणापेक्षां व स्वामीचे राज्याभिवृद्धी-पेक्षां तिसरा निजध्यास नाहीं. खानवाक निजामउल्मुल्लूक तीन कोसांचे अंतरें खानवाक येथें आहेत. तिकडे स्वामी कडील मनोमिष्टाचीं पत्रें छ + + + + लिही-ण्याची तें केलीं होतीं. गोपाळ जनार्दन व आणखी हीं पत्रें पाठविलीं. त्यावरून निजामउल्मुल्लूक बहुत समाधान पावोन, स्वामीचा अभिमान धरोन उत्तरें पाठविलीं. तीं गोपाळ जनार्दन याणीं वाचून पाहिलीं, आणि सविस्तर स्वामी सेवेशीं लिहीलें आहे. अत:पर स्वामीचे लौकिकास होऊन महत्कार्याचा प्रसंग व्हावा. त्यास स्वामीचे जाणें पन्हाळी यास जऱ्ही असले तऱ्ही बयान फिरोन येणार नाहीं. यास सेना समुदाया-निशीं तोरगलास त्वरा करून आपणास + + पत्र पाठवावें. येऊन जाऊन जे सेवा करणें ते करून दाख-वितों. समयीं ती ये चिरकाले कडून प्राप्त आहे. जितकी त्वरा होईल तितकें हित आहे. म्हणोन कित्येक तपशील लिहीले व गोपाळ जनार्दन याणींही अद्याप खानसुलकाकडील वडीलाचे आंगे-जादी लिहून विनंतीपत्र पाठविलें. त्यावरून व कोंडाजी सालोखी यानीं जबानी सांगितल्यावरून या राज्याची अभिवृद्धीविषयीं संपूर्ण तुमची तरतुद व्यवस्था व हिंमत विदीत होऊन स्वामी संतोषाच्या कोटीच जाहल्यीं राज्याची अभिवृद्धी ते एक तुम्हीच कराल. तुम्हां-विषयीं स्वामीनीं भरंवसा मानिला त्याचें सार्थक्यच जाहलें. परिपूर्ण स्वामीचे मनोरथ सिद्धीस गेले असें वाटलें. तुम्ही स्वामीचें दर्शन घेऊन प्रयोग आपले वडीलापेक्षांही अधिकोत्तर जाहला, म्हणोन स्वामी तुम्हांस हेंच वरचेवरी करीत असतां तोच निराधार तुम्ही करून खास त्वरा करण्याविषयीं लिहिलें. तरी याहून अंतर तें काय. तुम्हांस दर्शन देऊन मनोरथ सिद्धीस न्यावे. हेंच बहुत दिवस स्वामीचे चित्तींच तुमचा करार विदीत झाला हें उत्तमोत्तम. ऐशीयांस तुम्हास दर्शन द्यावयाचें वी + + स्वारी स्वामीनें केली. फौजेची तालेदारी या निमित्त पहिले हिंदुराव होते त्यांची सगुणाबाईही अंगेजाची एकनिष्ठ... कित्तेक दील भरीनें सांगणें तें सांगोन फौज करावयाविषयीं आज्ञा केली. त्यावरी बायको होतसाती स्वामीचे आज्ञेवरी द + + स्वामी सन्निध राहून सात आ + + केली तैसेच पिराजी घोरपडे यांची स्त्री + + बाई व पुत्र राजश्री राणोजी घोरपडे यांनींच सहा... हजार फौज केली. या दोन्ही फौजा + द तोरगल देखील जमा व समागमें घेऊन तुंगभद्रा तीरपर्यंत स्वारी केली. राजश्री हिंदूरावास दर्शनास बोलाविलें, इतके जाहल्या उपरांत नड सर्व धंदे ठेऊन तुम्हांस आणून द० शं० निजामउल्मुल्लूकाचें आगमन होतें. त्यांचीच पहिलेपासून अत्यंत दंडलाई. आपलेकडील एक विचार करणें तो व श्रीपतजीराव आले याचे उपमर्दाचा विचार तो तुमचें विचारें करावा. असा विचार करण्यासाठीं तुम्ही त्वरेनें दर्शनास यावें याबद्दल गोपाळ जनार्दन व कोंडाजी सालोखी पत्रें तुम्हाकडे पाठवून दिले. वस्तुता पाहतां स्वामीजवळही हें सामान जमा जाहलें. यामध्यें

स्वामीचे तुमचें दर्शन होतें. तेव्हां कोणेही गोष्टीचे आगाध पडत नाहीं असेंच स्वामींनीं मानलें. गोपाळ जनार्दन तुम्हाजवळ पावले कीं + + + ता निजाम-उल्मुलूकाचें येण्याचा हेतु होऊन अखवानिस आले पुढें यतात यथुन न आले व स्वामीस त्यांचीं पत्रेंही आलीं कीं, राज्याकडील फौज येऊन भेटली नाहीं. अगोदर आपली फौज पाठवून देणें म्हणजे म अ+ + ज असतील तै करून देतो. त्यावरून + समीर्य + व हिंदुराव व राणोजी घोरपडे यांचें विचारें असावें असें सांगोन रा. निळकंठराव त्रिंबक यास फौजेंत येऊन निंजामउल्मुलूकानें अगोदर सामील होणें तें करणें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणें जाणें झालें तरी जावें अशी आज्ञा केली. निजामउल्मुलूकाकडील स्नेहसंदर्भाचा विचार करणें तो तुमचे विचारें करावा. अमत्य तुम्हास दर्शन द्यावयाकारितांच स्वामींनीं मजाली तोरगल येथें मुक्काम केला. तुम्हां कडील उत्तर यावें यास विलंब लागलेला पाहून आणखी जोडाही रवाना करविला असतां तुम्हास पत्रें मनुष्यें आलीं, स्वामीचे चित्तीं जसें तसेंच अंगेजून निःसंशयात्मक दर्शनास येतों म्हणून लेहून पाठविलें. यांत स्वामी परम कृतार्थ जाहले. केल्या उद्योगाचें सर्व सार्थक वाटलें. या उपरी सहस्र विचारांत एकच विचार कीं तुम्ही बहुत्वरेनें येऊन स्वामीचें दर्शन घ्यावें लागतें. यानिमीत्य तयारीत अगोदर आहेच. हें पत्र पावल्या उपरी निश्चया-प्रमाणें स्वार होऊन मजल दर मजल तेथून निघाल्या वरी जोडा पुढें पाठविणें. इकडील वर्तमान तरी श्रीपत राव वाजीराव तोरगुलकर असे या प्रांते आले आहेत. अबदुलची भेट न घेणें. आपणांकडे येणें म्हणून निजाम उल्मुलूकाचीं लिहिलीं येतात. त्यास—याचा घरोबा विशेष जाहला आहे त्याची भेटही झाली. श्रीपतरायाची ओढ—कडे बहुत आहे, त्यामुळें पठाणांनींही जोर केला आहे. पठाणांचे वाढीमुळें श्रीपत बाजीरावपंतही एका मता नाहीं—अंगजीले प्रसंगास अनुकूलच म्हणोन त्वरा करोन बानी साधावी लागते. प्रस्तुत सगुणाबाई, हिंदुराव, राणोजी घोरपडे व खान देखील एकत्र जाहले. म्हणून वर्तमान आहे. स्वामीकडील अगत्य धरावें येविशी निष्कर्ष तो तुम्ही निजामउल्मुलूकास कळवावा. पुढेंही दृढीकरणांत अहांच. तुम्हीं स्वामीचें दर्सन घ्यावें. भारी रहावें हा विचार सातारवासीयांकडील तह मोडून स्वार्थ साधावा व हा अर्थ निजामउल्मुलूकांनीं तुम्हांस सांगून पाठविला. हें सविस्तर गोपाळ जनार्दन यांनीं लिहील्यावरून व त्यांच्या सांगण्यावरून कळलें. हे गोष्ट तुम्ही बरी केली. अजी सर्वप्रकारें तरफदारी त्यांची आहे. स्वामीकडील त्याणीं अडविल्यास स्वामीचे संग्रहीं तुम्हांसारखे शूर आहेत. कार्यप्रसंगीं जबाबाची असूदी केली जाईल. ते मतलब यांतून आल्यास तुम्हाकडून त्यांचे मानसबदस दूक आहे. हें स्वामी जाणतच आहेत. याकरितां त्याणीं ये...... मी कडीलच विचार त्यास करून चित्तानरूप करून घ्यावे. त्यास दक्षिणेच्या बंदोबस्तादीक करणें आहे. त्यास सर्वप्रकारें स्वामी अगत्य होत नाहीं. ये गोष्टीचे त्यास प्रमाण आहे. सारखे आणखीही तुम्ही त्यास लिहून पाठवून ती वार्ता विचार अनुकूल करून घेणें. दर्शनास येण्याची त्वरा करा, म्हणून म्हणावें तरी विचारच. स्वामीस त्वरा करावयाविशी कितीक लिहीलें ते तुम्हीं दिनमेक होऊं देतां असें नाहीं. स्वामीसिद्धतेनें तुमचे येण्याची प्रतीक्षा करितात. या-उपरी कोणे गोष्टीचा उजूर न धरितां स्वार होऊन स्वामीचे दर्शनास येणें जे सामील करून व अनुकूल करावयाचे ते केलेच अस...कडे राजश्री आपाजी सुरो व मुरारजी उदाजी चव्हाण, हिंमत-बहादूर द + प आहेत. स्वामीचे तुमचे दर्शन होतें. फौज सनपुर्न आहे. श्री करितो, करो. दर्शनो-त्तर विचित्रच होऊन अगदींच हस्तगत व्हावें, असें होऊन आलें. आ—मुख्य कारण स्वामीचें तुमचें दर्शन व्हावें. ऐवज खानाकडूनही राजकारण बहुत निन्हाळीयाचे आलें आहे. वरकडही कित्येक कारणें आहेत, तीं कागदीं लिहीतां येत नाहींत. तुमचे भेटी-नंतर सर्व तुमचेच स्वाधीन स्वामी असतात. अगदीं दादराच उघडून जातो. आतां येण्याची त्वरा कराल तितकी थोडकी. आतां कांहीं विलंबावरी न घालतां त्वरेनें तेथून स्वार होऊन येऊन स्वामीचें दर्शन घेऊन स्वामीस संतोष पाववणें. यशवंतराव पांढरे, रुस्तुम-राव पांढरे व भिकाजी पांढरे तुम्हांजवळ आहेत. त्यांचा दिकसा केला हें उत्तम केलें. ते कापर्दानें आहेत. त्यांचे बहूत भातेने समाधान येतां त्यांस ही समागमें घेऊन येणें. हल्लीं कोंडाजी सालोखी व

मानाजी जगताप यांस आज्ञा करून पाठविलें आहे. ते सांगतील त्यावरून कळेल. जाणिजे बहुत लिहीणें तरी सुज्ञ असा (मोर्तब).

हें वरील पत्र ठिकठिकाणीं अक्षरें फुसटल्यामुळें जसेंच्या तसें उतरण्याची मुश्कील पडली. तरीही पत्राचा गर्भितार्थ लक्षांत घेतला म्हणजे चंद्रसेन जाधवराव यांनीं मराठेशाही एकछत्री करण्याकरितां निजामउल्मुल्क यास कसें वश करून घेतलें तें समजेल.

यावेळीं दिल्लीच्या तख्तावर बादशहा फर्रुखसेअर नांवाचा होता. तो बादशहा कसा झाला, त्याजबद्दल मुसलमानी इतिहासांत विस्तारें करून लिहिलें आहे. त्याचा सारांशः—

औरंगजेबानंतर बहादूरशहा, जहांदरशहा असे दोन बादशहा झाले. जहांदरशहा हा बादशाही सत्ता धारण करण्यास लायक नव्हता. त्यानें फार क्रूरकर्मे केलीं, आसदखान व झुलपिकारखान यांस त्यानें मोठ्या योग्यतेस चढविलें, झुलपिकारखानाचे हातांत सर्व सत्ता गेल्यामुळें दरबारचे लोक नाखुष झाले, बादशहाचें छंदानुवर्तन झुलपिकारखानास आवडेनासें झालें, त्यामुळें त्या दोघांत वितुष्ट पडलें. इतक्यांत बंगाल प्रांतांत गडबड झाली.

शहाजादा अजीम उखान हा पूर्वी बंगालचा सुभेदार होता, हा बहादूरशहा बादशहाचा दुसरा मुलगा होय. याचा फर्रुखसेअर नांवाचा मुलगा बंगाल्यांत राजमहाल या ठिकाणीं दूर रहात होता, त्यामुळें तो जहांदरच्या तावडींतून सुटला. सय्यद हुसेनअली व सय्यद अबदुल्ला (प्रसिद्ध सय्यद बंधु) हे दोन सरदार फर्रुखसेअरच्या पक्षास जाऊन मिळाले. तेव्हां बादशहा जहांदर, झुलपिकारखानास बरोबर घेऊन त्यांजवर गेला. ता. २८ दिजंबर सन १७१२ रोजीं उभयपक्षांची आम्यानजीक गांठ पडली. लढाई होऊन जहांदरशहाचा पराजय झाला. व बादशहा जहांदरशहा आपली राख (लालकुवर) बरोबर घेऊन पळून गेला. पराभव झालेल्या फौजेचीं जमवाजमव करून झुलपिकारखान दिल्लीकडे आला. तेव्हां जहांदरशहा आसदखानाच्या घरीं लपलेला त्यास आढळला. परंतु दरबारची सर्व मंडळी फर्रुखसेअर यास जाऊन मिळाली. सबब झुलपिकारखानास जहांदरशहास मदत करणें उचित वाटलें नाहीं. ता. १ जानेवारी सन १७१३ रोजीं फर्रुखसेअर यानें बादशाही पद धारण केलें. ज्यानीं ज्यानीं त्यास मदत केली होती, त्या सर्वांस त्यानें मोठमोठ्या जागा दिल्या. त्यांतच चिंकिलीजखान याची हुशारी पाहून त्यास त्यानें निजामउल्मुल्क असोफजा असा किताब दिला.

चिंकिलीजखान हा शहाबुद्दीन ऊर्फ गाजीउद्दीन याचा मुलगा होय. औरंगजेबानें सन १६८३ त दक्षिणेंत स्वारी केली, तेव्हां गाजीउद्दीन हा दुराणी मोगलांच्या टोळीचा मुख्य होता. त्यानें संभाजीच्या एका टोळीचा पराभव केल्यामुळें, शहाबुद्दीन यास 'गाजीउद्दीन' असा किताब मिळाला. त्याचा मुलगा कमरोद्दीनखान यासच 'चिंकिलीजखान' अशी औरंगजेबानें पदवी दिली. तो औरंगजेबाच्या दक्षिणच्या मोहिमेंत हजर होता. पुढें फर्रुखसेअर सिंहासनारूढ झाला. त्यावेळीं सय्यदबंधूस या चिंकिलीजखानानें मदत केल्यामुळेंच 'निजामउल्मुल्क असोफजा असा किताब त्याला मिळाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. याच सुमारास चंद्रसेन जाधवराव शाहूला सोडून थेट दिल्लीस गेले व जहांदर बादशहाशीं दिजंबर १७१२ मध्यें आम्यानजीक फर्रुखसेअर बादशहा व त्याचे साथीदार सय्यदबंधु यांची लढाई झाली. त्यावेळीं चिंकिलीजखान ऊर्फ निजाम उल्मुल्क याच्या सैन्यांत चंद्रसेन जाधवराव हजर असून, निजामउल्मुल्क व चंद्रसेन जाधवराव यांनीं मोठ्या शौर्यानें लढून सय्यदबंधूंस मदत केली, त्यामुळें दक्षिणच्या सुभ्यावर चिंकिलीजखानाची नेमणूक झाली व त्याचे हाताखालीं दुय्यम म्हणून चंद्रसेन जाधवराव यांची नेमणूक झाली व त्यास बेदरच्या पूर्वेस भालकी वगैरे परगण्याची मोठी जहागिरी मिळाली.

दक्षिणेंतील सुभेदारीचें काम निजाम उल्मुल्क यानें फार हुषारीनें केलें, त्यामुळें त्याचें वजन दक्षिणेंत फार वाढलें. तेव्हां फर्रुखसेअर यानें सय्यद हुसेन यास दक्षिणच्या सुभ्यावर पाठविलें व *निजामास मुरादाबादच्या सुभ्यावर नेमिलें. ह्या

* ग्रांट डफ पान ३६४ ते ३६६.

सय्यदबंधूंशीं फर्रुखसेअर बादशहाचें फार वांकडें आलें. कारण बादशहाला ते जुमानीनासे झाले. तेव्हां त्यांची शक्ति कमी करण्याकरितां एका सय्यदबंधूस (सय्यद हुसेन यास) दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमिलें व आंतून बादशहानें गुजराथचा सुभेदार दाऊदखान यास हुसेन-अल्लीबरोबर लढून त्यास मारून टाकण्याबद्दल लिहिलें. दाउदखानाची व हुसेन अल्लीची बऱ्हाणपुरानजीक गांठ पडून, सन १७१५ मध्यें लढाई झाली. तींत दाऊदखान मारला गेला, पुढें बादशहानें मराठ्यांशीं संधान बांधून त्यांचा सेनापति खंडेराव दाभाडे यांस आपल्याकडे वश करून घेतलें. खंडेराव दाभाडे यांनीं हुसेनअल्लीबरोबर लढाई केली, परंतु हुसेनअल्लीनें शाहूराजाशीं तह केला. ह्या लढाईंत झुलपिकारबेग नांवाचा सरदार हुसेनअल्लीबरोबर लढत होता, त्याचा पराभव झाला. तेव्हां हुसेनअल्लीनें, आपला दिवाण मोकाबसिंग यास व त्याचे मदतीला चंद्रसेन जाधवराव देऊन, खंडेराव दाभाडे यांजवर पाठविलें. तेव्हां चंद्रसेन जाधवराव व मोकाबसिंग यांची, खंडेराव दाभाड्याशीं मोठी निकराची लढाई झाली, तींत कोणाचाही पराभव झाला नाहीं. याप्रमाणें बादशहाचे सय्यद बंधूंचा नाश करण्याबद्दलचे सर्व डाव फसले. नंतर सय्यदबंधूंनीं १७१९ सालांत फर्रुखसेअर याचे डोळे काढून त्यास विष देऊन मारून टाकिलें व रोशन-अख्तर नांवाचा बहादूरशहाचा नातू १८ वर्षें वयाचा होता, त्यास महंमदशहा असा किताब देऊन सय्यदांनीं तख्तावर बसविलें. याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवराव व निजामउल्मुल्क या उभयतांनीं सय्यद बंधूंस चांगल्या तऱ्हेनें साहाय्य केलें, परंतु सय्यदांच्या मनांत निजामाबद्दल आंतून वांकडें सुरू झालें. मुरादाबादच्या सुभ्यावरून निजाम व चंद्रसेन जाधवराव दिल्लीस आले व त्यांनीं सय्यद-बंधूंस मदत केली; तरी सय्यद बंधूंचें व निजामाचें चांगलेंसें पटेनासें झालें. सय्यदांनीं शाहूमहाराजांची मदत मागितली, त्यामुळें चंद्रसेन व निजाम यांचें सय्यदबंधूंशीं वांकडें आलें. सय्यदांनीं निजामाची नेमणूक माळव्याच्या सुभ्यावर केली. तेव्हां चंद्रसेन व निजाम यांनीं माळव्याचा बंदोबस्त करून दक्षिणेकडे दृष्टि फिरविली. चंद्रसेन जाधवराव यांस कोल्हापुरास पाठवून कोल्हापूरचे संभाजी महाराज यांच्याशीं निजामानें संधान बांधलें. नंतर १२००० फौज बरोबर घेऊन निजाम व चंद्रसेन नर्मदा उतरून दक्षिणेंत आले. चंद्रसेन जाधवराव यांनीं आपल्या बरोबर हैबतराव निंबाळकराचा मुलगा रावरंभा व आणखी पुष्कळ मराठे सरदार निजामाचे मदतीला आणिले होते. या सर्व लोकांनिशीं निजाम दक्षिणेंत येऊन त्यानें असिरगडचा किल्ला व बऱ्हाणपुर शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें व वऱ्हाडचा सुभेदार घोसखान हाही निजामास येऊन मिळाला. माळव्यांत जी बादशाही फौज सय्यदांनीं ठेविली होती, तिचा मुख्य दिलावर-अल्लीखान हा निजामाचा पाठलाग करीत आला. बऱ्हाणपुरानजीक उभयतांची लढाई होऊन तींत दिलावरअल्लीखान मारला गेला.*

आलफअल्ली नांवाचा दुसरा एक मोंगली सरदार दक्षिणेंत होता. तो हुसेन सय्यदाचा पुतण्या असून त्याच्या वतीनें दक्षिणचा कारभार पहात होता. त्यास दिलावरअल्लीची पराभव पावलेली फौज जाऊन मिळाली व तो लगेच निजामाशीं सामना करण्याकरितां वऱ्हाडांत गेला. निजामाचा बंदोबस्त विशेष होता. ह्या दोन्ही सैन्यांची गांठ पैनघाटांत बाळापूर नांवाचें लहान शहर आहे तेथें पडली. यावेळीं शाहू महाराजांचे तर्फे सेनापति खंडेराव दाभाडे हे सय्यद हुसेनच्या बाजूनें लढण्यास आले होते, व निजामच्या वतीनें चंद्रसेन जाधराव व कोल्हापुरचे संभाजी महाराजांचे सरदार हे आले होते. यावेळीं चंद्रसेन जाधवराव व निजाम यांनीं मोठ्या शर्तीची लढाई देऊन आलफ-अल्ली यास रणांत ठार केलें, व निजामास स्वतंत्रतेचा पाया घालण्यास पूर्ण मदत केली. याप्रमाणें +चंद्रसेन जाधवराव यांनीं निजामउल्मुल्क यास मोठे श्रम व साहस करून संभाजी महाराजांचे बाजूस वळविलें. ही बाळापूरची लढाई ८ आगष्ट सन १७२० मध्यें झाली. याच लढाईमध्यें दमाजी गायकवाड प्रसिद्धीस आले.

चंद्रसेन जाधवराव यांनीं निजामउल्मुल्कास संभाजीचे बाजूचा करून घेऊन शिवाय आणखी दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर व कुलाब्याचे आंग्रे, चव्हाण, घोरपडे, कागलकर घाडगे, निंबाळकर व दाभाडे वगैरे जुने मराठे सरदार आपले बाजूस

* ग्रॅंट डफ पान ३९५.

+ ग्रॅंट डफ, पान ३९५।३९६ पहा.

वश करून घेतले, व पुनः शाहूमहाराजांशीं सामना देण्याची तयारी केली. ह्या कटाची सर्व बातमी बाळाजी विश्वनाथाला होतीच. तेव्हां ह्या कटांतून वरील मराठे सरदार फितवून आपलेकडे वश करून घ्यावेत, म्हणोन त्यांनीं पुष्कळ खटपट केली व त्याप्रमाणें कटांतून बरेच सरदार बाळाजीस वश झाले, त्याची हकीकत खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

वर सांगितलेंच आहे कीं सचिव शंकराजी नारायण यांच्या मृत्यूपासून शाहूचा मोठा फायदा झाला, व बाळाजीचेंही त्यांत साधन झालें. दुसरा मोठा ब्राह्मण-सरदार प्रतिनिधि. हा प्रतिनिधि कोल्हापूरच्या बाजूला पूर्ण अनुकूल होता. व त्यानें शाहूमहाराजांबरोबर साताराचा किल्ला लढविला. परंतु शेखमिरा हे शाहूमहाराजांस जाऊन मिळाले; व राजकारण करून प्रतिनिधि हा बेसावध असतां त्यास कैद करून किल्ल्याच्या महाराजांचे स्वाधीन केला, हा मजकूर पूर्वी आलाच आहे. त्यावेळीं परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस सातान्यास कैद करून ठेविलें होतें. ते अद्यापपर्यंत तसेच कैदेंत होते. याप्रमाणें दोन ब्राह्मण सरदारांची आपोआप व्यवस्था झाली. रामचंद्रपंत अमात्य मात्र चंद्रसेन यांच्या बाजूस पूर्णपणें होते, ते अखेरपर्यंत तसेच राहिले. परंतु रामचंद्रपंत या वेळीं वृद्ध झाले होते, तेव्हां त्यांचा विशेष उपयोग झाला नाहीं, हें उघडच आहे. आतां बाकी राहिलेले मराठे सरदार यांची बाळाजीनें कशी व्यवस्था लावली तें पाहूं.

दमाजी थोरात हा रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या हाताखालीं जिंजीच्या वेढ्याचे वेळेस सुपें आणि पाटस ह्या दोन परगण्यांवर नेमिला होता, व पुढें चांगलें काम केल्यामुळें ते दोन्ही परगणे त्यास जहागीर देण्यांत आले. तो हिंगणगांव येथें गढी करून राहिला होता. त्यास चंद्रसेन जाधवराव यांनीं संभाजीच्या वतीनें शाहूच्या मुलखांत धुंडपणा करण्यास सांगितलें. त्याचप्रमाणें उदाजी चव्हाण अथणीकर यालाही चंद्रसेन जाधवराव यांनीं संभाजीचे वतीनें शाहूचा प्रांत लुटण्यास सांगितलें होतें. तो ३२ शिराळ्यांस गढी करून राहिला होता. थोरात व चव्हाण या उभयतांनीं सातारप्रांतापर्यंत स्वारी करावी, चव्हाण यानें चौथाई घ्यावी, गांवें लुटावी, मारावें, असा क्रम चालविला. सन १७४४ चे सुमारास शाहूनें थोराताच्या बंदोबस्ताकरितां बाळाजी विश्वनाथ यास पाठविलें. तो जाऊन त्यांची लढाई जाहली. तींत बाळाजीपंत व अंबाजी पुरंदरे यांस त्यानें धरलें व कैदेंत ठेविलें. तेव्हां थोरातास, शाहूमहाराजांनीं मोठा दंड भरून बाळाजी विश्वनाथ यांस सोडवून आणविलें. त्यानंतर सचिव नारो शंकर याचे आईकडे व कारभाऱ्याकडे थोरातावर स्वारी करावयाचें काम सोंपविलें. थोरातानें सचिवासही कैद केलें. याप्रमाणें थोरात संभाजी महाराजांचे तर्फेनें शाहूस त्रास देऊं लागला. पुढें स्वतः शाहू त्याजबरोबर लढण्यास निघाले. थोरातास विश्वासानें आपल्याजवळ आणिलें, तरी थोरात त्यांच्या बाजूस वळेना. तेव्हां पुनः साताऱ्याहून सरलष्कर निंबाळकर यांस तोफखाना, पागा, फौज असें श्रेष्ठ प्रतीचें सामान देऊन थोरातावर रवाना केलें. बाळाजीपंतांस बरोबर दिलें होतें. सरलष्कर यांनीं मोठ्या हिंमतीनें लढून दमाजी थोरात यास कैद केलें. याप्रमाणें थोराताचा बंदोबस्त झाला. यांत बाळाजीचा बिलकूल कर्तृत्वपणा दिसून आला नाहीं. उलट, थोराताकडून कैद होऊन राहिला होता, तो कसाबसा पैसा भरून सुटला, व अखेर एक मराठा सरदार सरलष्कर निंबाळकर यानें थोराताचा बंदोबस्त केला.

दुसरा ब्राह्मण सरदार कृष्णराव खटावकर हाही शाहूच्या प्रांतास उपद्रव देत होता व हा मोंगलांच्या तर्फे लढत असे. त्याजवर परशुरामपंत प्रतिनिधीचा मुलगा श्रीपतराव हा पाठविला, बरोबर बाळाजीपंतही होता. श्रीपतरावानें खटावकराशीं शिकस्तीनें लढाई केली. खटावकरानेंही त्याशीं जबरदस्त सामना दिला. शेवटीं तह होऊन खटाव वगैरे जहागिरी त्यास देऊन शाहूनें आपले पदरीं ठेविला व परशुराम प्रतिनिधि यास त्याचे मुलानें चांगलें काम केल्याबद्दल सोडून देऊन, मुलाकडे प्रतिनिधिपद दिलें. याप्रमाणें खटावकर व प्रतिनिधि हीं दोन्हींहि घराणीं बाळाजीनें आपलींशीं करून घेतलीं. कुलाब्याचे आंग्रे यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं त्यांस मोठी जहागीर देऊन कोंकणांत स्वतंत्रता दिली व त्यांच्याशीं बाळाजीपंतानें तह करून त्यास शाहूकडून सरखेल अशी पदवी देवविली. याप्रमाणें कोंकणपट्टीवर कुलाब्याचे आंग्रे यांस स्वतंत्रतेनें राज्य करण्यास परवानगी दिली आणि शाहूवर

उठलेले बहुतेक सरदार लांचलुचपत, जहागिऱ्या व धदव्या वगैरे देऊन बाळाजीनें आपलेकडे करून घेतले. वास्तविक म्हटलें असतां गोडबोलेपणापलीकडे बाळाजीनें ह्यांत सत्कृत्य कांहींच केलें नाहीं. घरीं बसून सल्ला देण्यापलीकडे कांहीं विशेष काम केलें असें नाहीं. शिवाजीचा पेशवा मोरोपंत पिंगळे ह्याच्याप्रमाणें त्यानें समरांगणावर पराक्रमाचें कृत्य कोणतेंच केलें नाहीं. चंद्रसेनाच्या कचाट्यांतून सुटण्यास त्यास शाहूमहाराजांची कांस धरावी लागली. कृष्णराव खटावकरानें त्यास मुलाबाळांसुद्धां अडकवून टाकिलें. दमाजी थोरातानें त्यास चांगलाच हात दाखविला. आंग्र्यास सुद्धां लांच भरल्याप्रमाणें करून आपणाकडे वळविलें. याप्रमाणें बाळाजीनें चंद्रसेनाचे कटांतले सरदार फोडले.

बाळापूरची लढाई झाल्याच्या सुमारास, बाळाजी विश्वनाथ मरण पावला, त्याचे ठिकाणीं त्याचा मुलगा बाजीराव हा पेशवा झाला. शाहूराजाचे नांवानें ज्या दिल्लीहून सनदा होऊन आल्या होत्या; त्यांप्रमाणें संभाजीस पुढें करून चंद्रसेन व निजाम यांनीं शाहूचा अम्मल होऊं दिला नाहीं. जागोजाग शाहूशीं लढाई देऊन संभाजीचा पक्ष जोरानें उचलून धरिला व कांहीं केलें तरी शाहूस गादीवरून काढण्याचा हट्ट चंद्रसेन जाधवराव यांनीं कधींही सोडला नाहीं. चंद्रसेन जाधवराव हे रात्रीं बिछान्यावर न निजतां तरटावर निजत असत, याचें कारण त्यांची मागें सांगितलेली प्रतिज्ञाच होय. जरी या वेळेस बरेच मराठे सरदार कटांतून निघून गेले, तरी पुनः मराठ्यांचे सेनापति खंडेराव दाभाडे वारल्यावर त्यांच्या ठिकाणीं यशवंतराव दाभाडे, त्रिंबकराव दाभाडे यांस शाहूराजाकडून संभाजी महाराजांकडे वळवून घेतलें. तें असें कीं, बाजीराव यानें बुंदेलखंडाचा बंदोबस्त त्रिंबकराव दाभाडे सेनापति यांस सल्लयांत न घेतां आपण एकटेंच जाऊन केला, हें त्रिंबकराव सेनापति यास बरोबर वाटलें नाहीं. बाजीरावानें त्यांत बराच मुलूख आपल्याकरितां मिळविला, तेव्हां त्रिंबकराव यास वाटलें कीं, माळवाप्रांतीं सरदेशमुखीचा मामला आपल्याकडे असून बाजीराव या प्रांतीं स्वाऱ्या करून आपला फायदा करून घेतो, अशानें आपण तसेच कोरडे राहूं, असें वाटल्यावरून चंद्रसेनामार्फत निजामाकडे त्यानें राजकारण केलें, व तो निजामाला जाऊन मिळाला. बाजीरावानें ही गोष्ट शाहूस लिहिली. तेव्हां शाहूनें सेनापतीस बरोबर घेऊन यावें, असा हुकूम दिला. बुंदेलखंडाकडून बाजीराव माळव्याहून येत असतां सेनापति चालून त्यास पुढें आडवे आले. तुम्हीं आमचे तालुक्यांतून जाऊं नये, असें त्यांनीं बाजीरावास लिहिलें. इकडून नबाब व चंद्रसेन जाधवराव हेही गुजराथकडे चाल करून निघाले. बाजीरावानें सेनापतीस लिहिलें कीं, तुमच्या प्रांतास आम्हीं उपद्रव करणार नाहीं. नबाब फौजेसुद्धां आमचे पिछाडीवर आहेत. याचकरितां त्या मार्गें जाणार. त्रिंबकराव दाभाडे हे रस्ता देऊन डभई येथें उभे राहिले. बाजीरावाची व त्यांची जंगी लढाई झाली. तींत दुर्दैवानें सेनापतीचे कपाळावर एक गोळी लागून ते ठार झाले. याप्रमाणें चंद्रसेन जाधवराव यांचे बाजूचा एक सरदार नाहींसा झाला. यामुळें त्यांचा पक्ष लंगडा पडला. तथापि त्यांनीं आपल्या कटांत प्रतिनिधि यांस आंतून अनुकूल करून घेतलें. कोल्हापुरकर संभाजी महाराज यांस आपलेकडे बोलावून घेतलें, व राज्याची वांटणी निम्मेनिम करून द्यावी, असें बोलणें शाहूमहाराजांशीं लाविलें. तें त्यांनीं नाकबूल केल्यावरून "संभाजीराजे यांनीं आपली सर्व फौज जमा करून शाहूवर स्वारी करण्याची तयारी ठेवावी. इकडील आम्ही फौज सामान पोक्त करून निघतों, आणि फौजेचा खर्च पाहिजे तो तुमच्या राज्याचा वाटा सिद्ध होईपर्यंत आम्हीं दरमहा चालवितों." असें चंद्रसेनाचे मार्फत निजामानें संभाजीस पत्र लिहिलें. पुढें संभाजी जमाव करून किल्ले कोट घेत घेत रामचंद्र अमात्यासह नबाबाकडे निघून आले. तिकडून निजामही पुढें येऊन त्यांच्या भेटी होऊन दोन्ही फौजा एकत्र झाल्या. हें सर्व वर्तमान साताऱ्यास शाहूस कळलें. याबद्दल मल्हारराव रामराव चिटणीस यांनीं शाहू महाराजांचे बखरींत खालीं लिहिल्याप्रमाणें मजकूर दिला आहे.—

"संभाजी राजे विपरीत बुद्धि करून हें राज्य देवब्राह्मणांचें. त्यांत श्रीसांब श्रीभवानीची कृपा. यवन लोकांचा नाश करून राज्य वडिलांनीं स्थापिलें व आम्ही ही तेंच करितों. यांत आपण यवनांचे आश्रयास जाऊन राज्यास अपाय करूं इच्छितों. हें शेवटास कसें जाईल, हा विचार करित नाहींत.

त्यापक्षीं आपणास ही मसलत करणें प्राप्त झाली, म्हणोन वर्तमान समजलें यावरून विचार करून सर्व प्रधान व फौज यांस तयारी करून येण्याविषयीं पत्रें पाठविलीं. तयारी करविली. नबाब यांनीं तोफखाना व जंगी सामान गारदी वगैरे मजबूत करून जाधवराव वगैरे सरदार, मनसबदार व संभाजीराजे फौजेसुद्धां कूच करून पुढें चालून आले. महाराजांनीं सर्व प्रधान बोलावून विचार केला जे-संभाजी राजे यांनीं मनांत दुर्बुद्धि धरिली आहे. हें राज्य श्रीचे कृपें थोरले महाराज यांजपासून आजपर्यंत साहाय्य करण्यास कोण प्रयास लागले. म्हणोन त्यांस पत्रें लिहीलीं जे-हें राज्य श्रीचें. यवन लोकांचे आश्रयास जाऊन त्यांचा आश्रय केला. त्यास जय कसा येईल. तुम्हांस राज्य लोभ बहुत होता. तरी आम्हांस सांगोन पाठवावयाचें होतें. आम्हांपाशीं शेवक लोक दिगंत प्रताप करावे ऐसे आहेत. त्यांतील तुमचे बरावर एकास देऊन एकादें राज्य साधून दिलें असतें. किंवा पूर्वी महाराजांनीं साह्य केलें असतें. त्यांतून तुम्ही साह्य करून आम्हांस तुम्हीं पराक्रम करून दाखवावा होता; किंवा आम्हीं तें राज्य यवनांनीं घेतलें. तें पुनः सोडवितों. [तेव्हां] तुम्हांसही याखेरीज यांतील सोडवून दिलें असतें. आम्हीं सोडाविलें यांत मागावें व राज्याचा विभाग करावा. द्यावा म्हणावें हे कोठें नीत आहे? पूर्वींही कोठें झाली नाहीं. हे कोण बुद्धि केली. कैलासवासीं राजाराम साहेब यांनीं औरंगजेब मोठे बलाढ्य शत्रु. दोन लक्ष फौज व दोन लक्ष पायदळ सुद्धां येऊन संभाजीराजे यांचे अवस्थेमुळें राज्य हरण केलें. सर्व फौज बुडाली. ऐसे समयांत कोणते प्रकारें चंदीकडे आम्हांस टाकून जाण्याचा समय प्राप्त झाला. [तेव्हां] तसें करून चंदीस जाऊन पावले. तेथें फौज व सुभे जमवून पैसे जमविले. आणि तेथून रात्रंदिवस शत्रूशीं लढाया देऊन फौज त्यांची बुडवून राज्याचा भाग अमल नेला. पुनः तेथें प्रसंग पडला असतां देशीं येऊन लढाया जातीनें देऊन त्यांचीं मोठीं स्थळें औरंगाबाद [वगैरे] जाऊन लुटलीं ऐशी ख्यात केली.आम्ही नजरबंदींत होतों. त्यांचे पोटीं ते समयीं आपणच राज्याभिषेक करून राज्य करणें. सिंहासन करणें असते. तरी त्याचे हातीं काय न होतें? आमचे ठायीं कसें लक्ष्य ठेविलें, हें तुम्हीं जाणत असोन हा विचार केला. बरें असो. झाली ती गोष्टच बरी झाली. याउपरी तरी यवनांचा आश्रय करावा हें विहित नव्हे. ऐसें मनांत आणोन हरप्रकारें निघावें. तुम्हांस दौलत पाहिजे ती नवीन सिद्ध करून देऊं अगर यांत खर्चास नेमणूक अधिक करून मागावी. राज्याचा तंटा म्हणणें हें पुराणांतरी झालें नाहीं. हे बुद्धि धरूं नये. ऐशीं पत्रें व सांगोन पाठविलीं कीं सेनापति सेवक लोक असोन लढाई करोन हरामखोरी करून महाराष्ट्र राज्य व धर्म सोडून यवनांस शरण गेले. तेही मोठी कुळीचे रामदेवराव जाधवराव यांचा वंश परंतु त्यांनीं धर्म सोडिला. त्यांची अनुकूलता करून सेवक लोकांस व यवनास शरण जाणें. हें फार वाईट म्हणोन बहुता रीतीनें सांगोन पाठविलें असतां ती गोष्ट त्यांचे चित्तीं कांहींच आली नाहीं. आणि केलें मनसुब्याचे अभिमानास पडून निजामउल्मुल्क याणींही प्रतिनिधीचे विद्यमानें बोलणें ठरून तह झाला असतां लागलेंच बिघाड करणें. हा विचार न करितां ते व हे मिळोन चालून पुढें आले.”

याविषयीं शाहू महाराजांस मोठी चिंता पडून ते स्वतःच लढाई देण्यास तयार झाले, परंतु सेनापति सरलष्कर सेनासाहेब सुभा, बाजीराव आणि आंग्रे या सरदारांनीं शाहूस बरेंच उत्तेजन देऊन, आपण लढाईवर जाण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें बाजीराव व बाकीचे सरदार निघून मोंगलांच्या मोकाबल्यास जालना प्रांतांत गेले. पावसाळा संपल्यावर निजामातर्फें येऊन खान यानें मराठ्यांच्या फौजेवर हल्ला केला. तेथून बाजीराव मराठी फौजेसह मातुरकडे पळून गेला, व तेथून औरंगाबादेस आला. ब-हाणपूर वगैरे शहरें निजामाच्या फौजेनें जाळलीं. चंद्रसेन व एऊजखान हे बाजीरावाचे पाठीवर होते, ते अजिंठ्याचा घांट उतरल्यावर बाजीराव गुजराथेंत गेला, व सरबुलंदखान यास जाऊन भेटला. सरबुलंदखान व निजाम यांचें वांकडें होतें. त्यामुळें सरबुलंदखानानें त्यास मदत दिली. हें ऐकून निजाम व चंद्रसेन जाधवराव पुण्याकडे वळले व त्यांनीं अहमदनगर येथें मुक्काम केला. बाजीराव कासारबारी घांटामध्यें येऊन उतरला. त्यानें गांडापूर वैजापूर हे प्रांत लुटले. चंद्रसेन जाधवराव व निजाम गोदावरी उतरून आले, तेव्हां बाजीरावानें

डोंगरास आग लावून दिली. त्यामुळें गवत वगैरे मिळण्याची फारच मारामार पडली. मराठ्यांच्या चालीप्रमाणें मंडळें करून मराठे निजामाच्या फौजेवर चाल करूं लागले. निजामाचा तोफखाना मराठ्यांवर सारखा सुरू असल्याकारणानें मराठ्यांचा बराच नाश झाला. परंतु मराठ्यांचे घोडेस्वार चपळ असल्याकारणानें ते टोळ्या करून लढूं लागले. चंद्रसेन जाधवराव यांनीं आपल्याकडून मोठ्या निकराच्या लढाया दिल्या. परंतु त्यांच्या सैन्यांत मोंगली घोडेस्वार असल्यामुळें त्यांस मराठ्यांचे बरोबर पल्ला करवत नसे. लढाईंत निजाम व चंद्रसेन जाधवराव यांची फौज आसपास पुष्कळ मैलावर पाणी नाहीं अशा ठिकाणीं येऊन उतरली. व मराठ्यांनीं इतक्यांत पाण्याची जागा आडवून धरली. त्यामुळें निजामाचें सैन्य फार हैराण झालें. व त्यांस तह करणें भाग पडलें. याप्रमाणें लढाईचा निकाल लागून निजाम सरकार व चंद्रसेन जाधवराव हैद्राबादेस परत गेले व संभाजी महाराज कोल्हापुरास गेले. कोल्हापूरचे संभाजीमहाराज हे विषयासक्त असल्यानें त्यांस मदत करावी असें चंद्रसेन जाधवराव यांस वाटेनासें झालें. ही *लढाई सन १७२८ मध्यें झाली.

दिल्लीच्या बादशहाचे मुलखांत बाजीराव यानें लुटालूट चालविल्यामुळें बादशहानें निजामउल्मुल्काचें मन वळवून त्यास दिल्लीस बोलाविलें. गुजराथ व माळवा या दोन प्रांतांचा कारभार त्याचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन याजकडे सांगितला, व त्यानें मराठ्यांची सर्व फौज त्या प्रांतांतून हांकून द्यावी असें ठरविलें. निजाम यास आपले निशाणाखालीं मांडलिक राजे वगैरे जमविण्याचा अधिकार दिला. त्या सर्वांची एकंदर ३४००० फौज जमली. सर्व हिंदुस्थानामध्यें अत्युत्तम असा तोफखाना त्याच्या स्वाधीन झाला. अबदुलमजसूरखान, सफदरजंग आणि कोट्याचा राजा हे निजामाच्या पिछाडीस संरक्षणाकरितां होते. निजाम यानें ही स्वारी मोठ्या सावधपणानें चालविली होती. माळव्यांत फौजेसुद्धां निजाम उतरला. त्याचेबरोबर मराठे सरदार चंद्रसेन जाधवराव, रावरंभा वगैरे होते. बाजीरावानें ८०,००० फौज आपले हाताखालीं घेऊन तो नर्मदेवर आला. बाजीरावानें चिमणाजी आप्पा यांच्या हाताखालीं तापीवर पुष्कळ फौज ठेविली होती. या फौजेंत चंद्रसेन जाधवराव यांचा धाकटा भाऊ शंभुसिंग मराठ्यांचे तर्फे लढण्यास होता.* ही मोठी लढाई भोपाळानजीक झाली. त्यांत कोणीं कोणाचा पराभव केला नाहीं. शेवटीं २४ वे दिवशीं एकमेकांचा तह झाला. या लढाईंत चंद्रसेन जाधवराव यांनीं निजामास फार चांगली मदत केली. पुढें सन १७४० मध्यें पुनः लढाई उपस्थित होऊन, कोणीं कोणाच्या राज्यास उपद्रव देऊं नये असा तह गोदावरीचे कांठीं होऊन मराठ्यांच्या लढाईचा शेवट झाला. त्याच वर्षी बाजीराव मरण पावला.

चंद्रसेन जाधवराव सन १७५१ चे सुमारास वारले. त्यांच्या कारकीर्दीचे गुणदोष पुष्कळ इतिहासकारांनीं आपापले मर्जीप्रमाणें लिहिले आहेत. पुष्कळ इतिहासकारांनीं यांनां राजद्रोही असेंही ठरविलें आहे. ग्रँटडफ साहेब हे मात्र कांहींएक म्हणत नाहींत. मराठ्यांच्या इतिहासाची माहिती सरदेसाई यांनीं मात्र चांगली दिली आहे.

सेनापति चंद्रसेन केवळ संभाजीचा पक्ष स्वीकारून स्वस्थ बसला नाहीं. निजाम-उल्मुल्काचे मार्फत मोंगलांशीं संधान बांधून शाहूचा पाडाव करण्याचा त्याचा निश्चय झाला होता. वास्तविक ही चुरस बाळाजी व चंद्रसेन यांजमध्यें होती. प्रत्येकास असें वाटत होतें कीं, आपल्यावांचून शाहूचें चालावयाचें नाहीं. तशीच प्रत्येकाची धमक अशी होती कीं, दुसऱ्याचे मदतीची आपणास जरूर नाहीं. दोघांचा कावा, वर्तनक्रम मात्र वेगळा, बाकी दोघांचा उद्देश एकच. चंद्रसेन अभिमानी, हट्टी, एकदां स्वीकारलेली पद्धत कधींच न सोडणारा व सेनापतित्वाच्या जोरावर शाहूस वाटेल तसा नाचविण्याची धमक बाळगणारा असा होता. बाळाजी दूरदर्शी, सौम्य, आंतल्या पेंचांचा, मोठ्या खुबीनें सूत्रें चालवून "चंद्रसेनाची आपल्यास जरूर नाहीं." असें मोठ्या नम्रतेनें व कळकळीनें शाहूस भासविणारा असा होता. असा वर्तनक्रम भिन्न असूनही शाहूस आपल्या तंत्रानें चालवावयाचें, हा

* ग्रांट डफ, पान ४२७ पहा.

* ग्रांट डफ, पान ४६० पहा.

दोघांचा एकच उद्देश होता. चंद्रसेन युक्तीनें व सौम्यपणानें वागून शाहूस मिळता तर अखेर बाळाजी त्याचे कबजांत आला असता. चंद्रसेनानें एकच उत्तर शाहूस दिलें कीं, "बाळाजीस माझ्या स्वाधीन करा. मग काय तें पुढें बोला." बाळाजीची अक्कल इतकीच कीं, नानाप्रकारच्या उलाढाली करून महाराजांशीं चंद्रसेनाची एकी करून दिली नाहीं. चंद्रसेन माघार घेणारा नव्हे; पण संभाजीचा पक्ष निर्बल असल्यामुळें त्याच्या कर्तृत्वास जागा राहिली नाहीं. अर्थात् आपला आग्रह तडीस नेण्यास त्यास मुसलमानांकडे जावें लागलें. चंद्रसेनासारखा पराक्रमी सरदार शाहूनें आपणाकडे वळवून घेतला नाहीं, ही फार अनिष्ट गोष्ट झाली. अशा कामांत थोरल्या शिवाजीची हातोटी शाहूस साधली नव्हती. कांहीं तरी युक्ति लढवून बाळाजीची अक्कल व चंद्रसेनाची तलवार यांचा मिलाफ शाहूनें कायम राखिला असता, तर बाळाजीच्या निदान बाजीरावाच्या हयातींत कदाचित् दिल्लीचें तख्त मराठ्यांस प्राप्त झालें असतें. वास्तविक हरएक प्रकारचें भांडण मिटविण्यामध्यें शाहू बराच कुशल होता. प्रत्यक्ष छातीवर बसलेल्या चुलत भावाचीही त्यानें समजूत केली. पण बाळाजीच्या कर्तबगारीनें अगर मराठेशाहीच्या दुर्दैवानें चंद्रसेनाची समजूत करण्याची दिशा शाहूनें घेतली नाहीं. इतकें खरें कीं, ह्यामुळें बाळाजीचें मात्र कल्याण झालें. चंद्रसेनाची समजूत झाली असती तर बाळाजीस पेशवेपद कदाचित् मिळालें नसतें. पण बाळाजीचा मार्ग मात्र निष्कंटक होऊन शाहूनें त्यास पेशवा करण्याचा निश्चय केला. तोच शेवटीं कायम झाला. याप्रमाणें सरदेसाई यांनीं आपला अभिप्राय दिला आहे. सरदेसाई यांनीं "चंद्रसेन यांनीं मुसलमानास न मिळतां काय उद्योग करावयाचा होता ?" याबद्दल खुलासा केला नाहीं. चंद्रसेन जाधवराव यांनीं कोल्हापुरकरांस सार्वभौम करण्याबद्दल ईर्ष्या धरली होती व ती कांहीं अन्यायाची नव्हती. कोल्हापूरकरांचें घराणें सार्वभौम झालें असतें. तर मराठ्यांचें राज्य मजबूत पायावर उभारलें गेलें असतें, व देशामध्यें एकी राहिली असती. ज्या सरदारांच्या वाडवडिलांनीं शिवाजीमहाराजांच्या पश्चात् गेलेलें राज्य पुनः मिळविण्याकरितां व मराठेशाहीच्या स्वतंत्रतेकरितां श्रम व साहस करून खाणें पिणें, ऊन, तहान, यांची दरकार न पाळतां आपले प्राण खर्ची घातले, त्यांच्या वंशजांना मराठ्यांच्या राज्यकारभारामध्यें कोणत्याही तऱ्हेचा हक्क नसावा व बाळाजीचा कोणत्याही प्रकारचा राज्यावर हक्क नसतां, अथवा श्रम साहस न करितां, मालकास खोट्या नाट्या गोष्टी सांगून खूष करून, कांहीं जुने सरदारांस जहागिरी सारखी लांच देऊन व आपणही स्वार्थपरायण होऊन थोरपणा मिळवावा हा अन्याय नव्हे काय ? चंद्रसेन जाधवराव यांच्या वडिलांनीं (धनसिंग जाधवराव यानीं) प्रत्यक्ष शाहूस मराठ्यांचा राजा केलें. शाहूवर बाळाजीनें कांहीं एक उपकार न करितां शाहूनें बाळाजीचा पक्ष धरिला हें राष्ट्राचें दुर्दैव होय! कोणी कितीही चंद्रसेनास शिव्या दिल्या तरी चंद्रसेन यास देशकाल वर्तमान पाहूनच वर्तन करावें लागलें. संभाजीचे बाजूस मिळून मराठ्यांचें राज्य राखण्याचाच त्याचा हेतु होता. यांत देशद्रोहीपणा तो त्यानें कोणता केला ? चंद्रसेनानें बाळाजीचे पायां पडावयास पाहिजे होतें कीं काय ? केवळ चंद्रसेनच शाहूमहाराजांकडून गेला असें नाहीं. प्रतिनिधि, दाभाडे, आंग्रे, थोरात, घाडगे, घोरपडे, चव्हाण, निंबाळकर असे मोठमोठे जुने सरदार शाहूचा पक्ष सोडून ताराबाईस जाऊन मिळाले. पण कोल्हापुरीं त्यांच्या कर्तृत्वास जागा न राहिल्यानें मुसलमानांस जाऊन मिळणें त्यांना भाग पडलें, व त्याबद्दल दिल्लीच्या बादशहानें त्यांची योग्यता जाणून मोठमोठ्या राजांसारख्या लाखों रुपयांच्या जहागिऱ्या त्यांस देऊन त्यांचा मानमरातब राखिला. जाधवरावांचें घराणें पुढें मराठ्यांच्या राज्यास फार उपयोगीं पडलें. हें वर्णन त्यांचे पुढील कारकीर्दींत देऊं. पुढें चंद्रसेन जाधवराव यांस दिल्लीचे बादशहाकडून दक्षिणची नायब सुभेगिरी (निजाम यास दक्षिणचा सुभा नेमून त्याचे हाताखालीं चंद्रसेन यास मुतालीक नेमिलें.) मिळाली त्याबद्दल ६० लक्षांचा मुलूख मिळाला. त्याची यादी खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिली आहेः—

१ परगणे भालकी राहाण्याची जागा.	१ परगणे कल्याण किल्ला राहाण्याची जागा.
१ परगणे निलगे.	१ परगणे हुमणाबाद.
१ परगणे प्रतापपूर.	१ परगणे कलबर्गे.

१ परगणे सटवली.	१ परगणे येकहोली.
१ परगणे रायचूर	१ परगणे बहादर बंडा.
१ परगणे आळंद.	१ परगणे अवजलपूर.
१ परगणे चितापूर.	१ परगणे नरवणे.
१ परगणे गद्वल.	१ परगणे गुलमटनाल.
१ परगणे गुळोटी.	१ परगणे येगली.
१ परगणे चरचनापल्ली.	१ परगणे चिटगोपे.

२०

यांप्रमाणें चंद्रसेन जाधवरावांची कारकीर्द समाप्त होऊन त्यांचा एकुलता एक मुलगा वीरसिंह ऊर्फ राजा रामचंद्र जाधवराव यांची कारकीर्द सुरू झाली.

वीरसिंह ऊर्फ राजा रामचंद्र जाधवराव.

(इ० स० १७५१ पासून इ० स० १७६९ पर्यंत.)

रामचंद्र जाधवरावांची कारकीर्द सुरू झाली त्यावेळीं नुकेच शाहूमहाराज सातान्यास वारले असून, ताराबाई व बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे ह्यांच्यामध्यें राज्यासंबंधीं लढा लागला होता. शाहूमहाराज यांनीं आपले मृत्युपत्रांत ‘ मराठ्यांचें सर्व राज्य नानासाहेब पेशवे यांच्या स्वाधीन केलें. ’ असें होतें, व ताराबाई ‘ हें मृत्युपत्र खोटें असून त्याप्रमाणें राज्य नानासाहेब यांच्या हातांत जाऊं द्यावयाचें नाहीं. ’ अशी खटपट करीत होती. ताराबाईसाहेब यांच्या बाजूला दमाजी गायकवाड व नागपूरकर भोंसले वगैरे सरदार होते; परंतु नानासाहेब पेशवे यांनीं लबाडी करून गायकवाड यास कैद केलें. व शाहूच्या पत्नीला सती जाणें हें किती पुण्यप्रद आहे त्याचें महत्त्व उपाध्यायाकडून वाचवून दाखवून, सती जाण्यास भाग पाडलें. येणेंप्रमाणें बंदोबस्त करून आपल्या हातांत लबाडीनें राज्य घेतलें.

सन १७४८ च्या जूनचे १९ व्या तारखेस निजाम उल्मुलूक वारला असून, त्यास गाजीउद्दीन, नासिरजंग सलाबतजंग, निजामअल्ली, महमुदशरीफ व सरमोगल अशीं सहा मुलें होतीं. गाजीउद्दीन हा निजाउल्मुलूक वारले तेव्हां दिल्लीस होता, सबब नासिरजंग हा दक्षिणचा सुभेदार झाला. नासिरजंग यानें कर्नाटकामध्यें आपला पुतण्या मुजफरजंग यानें बंड केलें होतें, त्याजवर स्वारी केली. त्या कामीं राजे रामचंद्र जाधवराव, जानोजी भोंसले, मुरारराव घोरपडे गुत्तीकर वगैरे मराठे सरदारांनीं त्यास मदत केली. परंतु नासिरजंग यास विश्वासघातानें गोळी घालून ठार मारण्यांत आलें, व त्याचा पुतण्या मुजफरजंग ज्यानें बंड केलें होतें तो दक्षिणच्या सुभ्याच्या गादीवर आला. या कामीं रामदास नांवाचा एक ब्राह्मण त्यास अनुकूल झाला होता. त्यास त्यानें आपला दिवाण करून राजा रघुनाथदास असा किताब दिला. या कामीं फ्रेंच सरदार बुसी व डुप्ली वगैरे सरदारांनीं मुजफरजंग यास मदत केली. परंतु मुजफरजंग लवकरच वारला. त्याचे ठिकाणीं निजामाचा तिसरा मुलगा सलाबतजंग हा गादीवर आला. निजामाचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन हा दिल्लीस होता म्हणून मागें सांगितलें, त्याच्याशीं बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं संधान बांधून त्याचा गादीवर हक्क आहे असें त्यास समजवून सलाबतजंग याच्या राज्यांत लुटालूट सुरू केली. त्यामुळें बुसी ५०० युरोपियन व ५००० शिकलेले शिपाई असे बरोबर घेऊन मराठ्यांचे राज्यांत लढाई देण्याचें ठरवून आला. सलाबतजंग हाही राजा रामचंद्र जाधवराव, मल्हारराव व रावरंभा निंबाळकर आणि मोठमोठे मोंगल सरदार बरोबर घेऊन अहमदनगर येथें आला. व आपला दिवाण राजा रघुनाथदास याच्या मार्फत ताराबाई व कोल्हापूरचा संभाजी राजा यांस त्यानें वळवून घेतलें. याप्रमाणें सर्व दक्षिण जिंकण्याचे हेतूनें नबाबाची तयारी झाली. पेशवे ह्या वेळेस अत्यंत घाबरून गेले. पेशव्यांनीं ४०००० स्वार बरोबर घेऊन मोंगलसैन्यास वेढा दिला. यावेळीं राजा रामचंद्र जाधवराव यास त्या कटांतून फोडण्याकरितां त्यांनीं पुष्कळ यत्न केला, परंतू जाधवराव अनुकूल झाले नाहींत. या कामीं पेशव्याला हैद्राबादचे मुक्कामावरून ता० १३ नवंबर सन १७५१ सालीं त्यांच्या कारकुनाचें पत्र आलें, तें सालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

श्री.

ता० १३ नवंबर सन १७५१

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान

स्वामीचे शेवेसीः—

विनंती. सेवक रघुनाथ गणेश कृतानेक विज्ञापना स्वामीचे कृपादृष्टीनें सेवकाचें वर्तमान तागायत छ ५

मोहरम पावेतों मे॥ लष्कर नबाब सलाबतजंग यथास्थित असे. छ म॥रीं मौजे दुपटीहून लष्कराचा कूच झाला. सानवा कोशाचा मौजे केदल व पावल मुलखाचे तीरीं मुक्काम झाला. द्रकूच अहमदनगरास जातात तेथें जनाना ठेवून व बहुतेक बाहेर ठेवून जरीदा होऊन पुण्यास येणार. खान अजम सैदलस्करखान यांचें डेरे दोन होते. पैकीं आजच एक माघारा पाठविला. काय गांवीं अगर पुढें दूर येक गावीं ठेवावयास सांगितला आहे. राजाजीनें खानास एक लक्ष रुपये पेशगी आज प्रातःकाळीं पाठविली. आज्ञा केली कीं, स्वारास एक एक महिना पेशगी विना कसूर देणें. दोन महिने यांची तलब राहिली. तो ऐवज खजानेयावर देवविला आहे. याजप्रमाणें लष्करांत वांटणी केली व करित आहेत. हणमंतराव निंबाळकर काल छ ४ रोजीं लष्कर दाखल झाले. दोन हजार राऊत बराबर आले आहेत. काल संध्याकाळापूर्वी महमद अनवरखान नबाबानें पुढें पाठविलें. यावर रावमशारनिल्हे नबाबाचे मुलाजमतीस आले. सेवेसी विदीत झालें पाहिजे. सुभानजी थोरातही दोन कोस स्वारानसी कालच आले. पांढरेही आले. सा सात कोस स्वार आहेत. आघाडीस राहिले आहेत. हणमंतराव निंबाळकर यांची फौज खुदावंदखान खजाना घेऊन आले. त्याजबरोबर आली. हल्लीं खासा दोन हजार फौजेनसीं आले. एकूण चार हजार फौज आहे. नबाबाची फौज जमावत चालली. आज ता। विसेक हजार फौज जमा झाली आहे. आणिकही जमा होतच आहे. आणिक वर्तमान आढळलें कीं, राजाजीनें महाराव यांस पत्र पाठविलें कीं, तुम्हीं फौजेसुद्धां येणें. सटवाजी जाधवराव यास निरोप देणें, व स्वामीसही पत्र पाठविलें कीं, तयार व्हावें. व खानास हरकारे यानें खबर दिली कीं, महाराज जाधवराव यास घेऊन लष्करांत येत आहेत. ही गोष्ट खानच बोलत होते. स्वामीजवळ फौज जमा झाली नाहीं. चार पांचेक हजार स्वार आहेत. स्वामीचा मुक्काम पुण्यासमीप कळसावर आहे म्हणोन येथें बातमी आहे. खानही याचप्रमाणें बोलत होते. सेवकानें जाधवराव याजकडे पत्र लेहून जासूद जोडी काल पाठविली ते अद्याप वर आली नाहीं. आज संध्याकाळ पावेतों आली तर येईल. विनंति-पत्र लिहीत असतांच जाधवराव यांजकडे जोडी पाठविली होती, ते आतांच आली. जाधवराव यांनीं सेवकास पत्र पाठविलें. तेथें लिहिलें कीं, तुम्हीं वर्तमान लिहिलें तें कळलें. स्नेहाचे विचारें त्यांनीं आम्हास बोलविलें, त्यावरून आलों. आम्हीं जवळच आहों. भेटीचे विचारेंकडून झाल्यास होईल. न होय तर उत्तम. येथील बातमी मात्र वरचेवरी अंतस्थाची खबर आम्हांस व श्रीमंताकडे रोजच्यारोज लेहून पाठवित जाणें म्हणोन छ ४ मोहरमचें पत्र आलें. जाधवराव व महाराव एकत्र आहेत. सिंगवे पिंपळगांवास उभयतां होते, तेथून कालच कूच करून सात आठ कोश वरते निंब देव्हारे याचे रुखे मौजे राजेवाडीवर मुक्कामास आले म्हणोन जासूद सांगत होते. विनंति पत्र लिहित असतां दर्याजी जासूद खानाचे जासूदाकडे पाठविला होता. त्यानें येऊन वर्तमान सांगितलें कीं, खानाचे बातमीचे जासूद स्वामीचे लष्करांतून आतांच आले. ते सांगत होते कीं स्वामींचा मुक्काम खेड नजीक वडगांवावर आहे. बराबर फौज विसेक हजार आहे. हें वर्तमान आतांच कळलें. तें सेवेसी विदित व्हावयाकरितां विनंति लिहिली आहे. नबाबानें खानास आघाडी सांगितली. परंतु अद्याप आघाडीस गेले नाहींत. पिछाडीसच रहात असतात. खान आज जरीदा आले. बहुतेक वस्त भाव माघारी लाविली. तुरकाबादेस ठेवावयास सांगितली आहे. नबाबाबरोबर फौज पंचविस हजार पावेतों जमा झाली आहे. आढळलें वर्तमान सेवेशीं विनंति लिहिली आहे. सेवेशीं श्रुत झालें पाहिजे हे विज्ञापना. या मुक्कामाहून वामोरी खालती तीन कोश आहे. विदित झालें पाहिजे. राजश्री शामजी गोविंद शहरांतून काल लष्करांत आले. हे विज्ञापना. राजश्री मनोहरपंतीं आज प्रातःकाळीं विनंति-पत्र लेहून दिलें. सेवक मजलीस आलीयावर विनंतिपत्र लिहिलें आहे. सेवेशीं श्रुत झालें पाहिजे हे विज्ञापना.''

निजाम व मराठे यांची कुकडी नदीवर गांठ पडली. तेथें मराठ्यांचा बराच नाश झाला. परंतु बुसीच्या सल्ल्यानें निजामानें मराठ्यांशीं तह केला; याप्रमाणें या लढाईचा शेवट झाला.

मागें सांगितलें आहे कीं, निजामाचा वडील मुलगा गाजीउद्दीन हा दिल्लीस अमिर-उल् उमराव असा किताब धारण करून राहिला होता. तो होळकर आणि शिंदे यांची मदत घेऊन दिल्लीहून सलाबतजंग याच्यावर स्वारी करण्याकरितां निघाला. सलाबतजंगाचा मुख्य दिवाण राजा रघुनाथदास हा भालकी येथें

मारला गेला. तेव्हां औरंगाबाद येथें सय्यद लष्करखान व शहानवाजखान असे दोन मुत्सद्दी रहात होते, ते फार लोकप्रिय होते, तेव्हां त्यांस सलाबतजंग यानें बोलविलें. हे दोघेही फ्रेंचांच्या विरुद्ध होते. परंतु त्यांनीं हैद्राबादीं येऊन बुसी नामक फ्रेंच सरदाराची मर्जी संपादन करण्यास सुरवात केली. कारण बुसीचें वजन सलाबतजंग याजवर बरेंच होतें. बुसीच्या सल्ल्यानें सय्यद लष्करखान यास निजामानें आपला दिवाण नेमिलें, आणि शहानवाजखान यास हैद्राबादचा सुभेदार नेमिला. सय्यद लष्करखान हा मराठ्यांचा दोस्त असून गाजीउद्दीन याच्याशीं आंतून मिलाफी होता. यानें गाजीउद्दीन दक्षिणेकडे निघाला असें खात्रीपूर्वक समजल्यावर बुसी व सलाबतजंग यांची समजूत घातली कीं, मी दिवाणगिरीचा राजीनामा देऊन मराठ्यांना जाऊन मिळतो. व मराठ्यांचें मन आपल्या बाजूला वळवून त्यांच्यातले पुष्कळ सरदार आपल्या बाजूला करून घेतों. याप्रमाणें समजूत केल्यावरून त्यांनीं त्यास रजा दिली. नंतर तो करमाळें येथें जानराव निंबाळकर यांचेकडे आला. ते दोघेही निघून बाळाजी बाजीराव पेशवे यांजकडे बऱ्हाणपूर मुक्कामीं आले. परंतु बाळाजी बाजीराव यानें सय्यदलष्करखान याचा स्वभाव वाईट दुष्ट आहे, असें जाणून त्याच्याशीं दोस्ती केली नाहीं व उलट गाजीउद्दीन यास सय्यदलष्कर दुष्ट आहे अशाबद्दल लिहिलें. त्यावरून गाजीउद्दीन यानें पेशव्याला लिहिलें कीं, तुम्ही आपले ताब्यांत निंबाळकर व सय्यदलष्कर यांस ठेवावें. आणि त्यांस तुम्ही आमचेकडे घेऊन यावें. तेव्हां सय्यदलष्कर याचें सैन्य व पेशवे यांचें सैन्य एक होऊन तें औरंगाबादेजवळ आलें. हें सैन्य १,५०,००० होतें. यावेळीं सैयदलष्कर यांनीं राजा रामचंद्र जाधवराव यांस आपले कटांत घेण्याबद्दल खटपट केली. परंतु रामचंद्र जाधवराव हे त्यास मुळींच मिळाले नाहींत. रावरंभा मात्र मिळाला. इकडून रामचंद्र जाधवराव; सलाबतजंग व फ्रेंच सरदार बुसी असे गाजीउद्दीन याजबरोबर सामना देण्याकरितां निघाले. इतक्यांत पावसाळा कमी झाल्यामुळें दोन्ही बाजूंचीं सैन्यें लढाई देण्याच्या इरादानें सज्ज झालीं. परंतु सलाबतजंग यानें गाजीउद्दीन हा वडील असून त्याचाच गादीवर हक्क आहे असें जाणून त्याच्याशीं सल्याचें बोलणें सुरू केलें. इतक्यांत, एके दिवशीं गाजीउद्दीन मेजवानीस शहरांत गेला, तेथें निजामअल्लीचे आईनें त्यास विष घालून ठार मारलें. अर्थातच सलाबतजंग याचा वैरी नाहींसा झाल्यावर तो गाजीउद्दीननें मराठ्याला देऊं केलेले प्रांत देण्यास नाकबूल झाला. परंतु फ्रेंच सरदार बुसी यानें त्याची समजूत करून व मराठ्यांशीं लढाईचा प्रसंग नसावा म्हणून गाजीउद्दीनानें देऊं केलेले प्रांत देण्याची त्यास सल्ला दिली. याप्रमाणें मराठे व निजाम यांचा पुनः तह झाला. व सय्यदलष्कर यास सलाबतजंग यानें पुनः आपला दिवाण केलें. ही गोष्ट इ० स० १७५३ मध्यें झाली.

पुढें फ्रेंच सरदार बुसी मच्छलीपट्टण येथें निघून गेला. तेथें तो बरेच दिवस आजारी होता. तेव्हां सय्यद लष्कर यास सलाबतजंग याचें मन आपलेकडे वळविण्यास आयतीच संधि सांपडली. त्यानें सलाबतजंग यास फ्रेंच लोक आपल्या नोकरींतून कमी करण्याबद्दल सल्ला दिली व आपल्या हद्दींतून फ्रेंच तोफखाना हांकून देण्यासाठीं सलाबतजंग यास घेऊन तो औरंगाबादेस आला. इतक्यांत बुसीही आपलें सैन्य घेऊन औरंगाबादेस आला. तेथें सलाबतजंगाची गांठ पडल्यावर पुनः त्यावर बुसीनें आपला पगडा बसविला, व सय्यद लष्कर यास नोकरींतून कमी करून शहानवाजखान यास दिवाण नेमिलें. पुढें पेशवे यांनीं सावनूरचे नबाबावर स्वारी केली. त्या कामीं निजामाची मदत मागितली होती. स्वारीचें कारण असें होतें कीं, बुसीचे हाताखालील मुजफरखान नांवाचा सरदार पेशव्याकडे सन १७५२ मध्यें गेला व पेशव्यांनीं महादजीपंत याचेबरोबर त्यास कर्नाटकांत पाठविलें. परंतु महादजीपंत याशीं त्याचें न जमल्यामुळें तो सावनूरचे नबाबाकडे गेला. सावनूरचे नबाबाकडे पेशव्यानें त्याची मागणी केली. परंतु सावनूरचे नबाबास तोंडुर व गुत्ती येथील घोरपडे सरदार यांची मदत होती, त्यामुळें मुजफरखानास परत देण्याचें त्यानें नाकारलें, तेव्हां जानोजी भोंसले यास पेशव्यांनीं बरोबर घेऊन ते सावनूरकर नबाबावर निघाले व कृष्णा उतरून त्यांनीं बागलकोट घेतला. हें हैद्राबाद येथील मुख्य दिवाण शहानवाजखान यास समजल्यावरून त्यानें पेशव्यांकडे संधान बांधलें. याजवरून पेशव्यांनीं त्याची मदत मागितली. सलाबतजंग हा बुसी, रामचंद्र जाधवराव आणि रावरंभा निंबाळकर यांसह पेशव्यास जाऊन मिळाला व सर्वांनीं सावनूरला

वेढा दिला. या कामीं मद्रास येथील इंग्लिशांनींही मदत दिली होती. यावेळीं बुसीच्या तोफखान्यानें फारच मोठी कामगिरी केली. यावेळीं एक लाख फौज सावनूरच्या वेढ्यांत होती. जाधवराव, निंबाळकर आणि मोंगली फौज यांनीं लढाईची शर्थ केली. हें पाहून मुरारराव घोरपडे, फ्रेंच सरदार बुसी यास येऊन मिळाला. तेव्हां सावनूरच्या नबाबानें निजाम व पेशवे यांच्याशीं तह केला. मुजफरखान हा निजाम सलाबतजंग याच्या पदरीं गुप्तपणें राहिला. नंतर मुरारराव घोरपडे यांचेकडे गेला. यावेळीं शहानवाजखान निजामाचा दिवाण व पेशवे हे एक होऊन फ्रेंचाला आपले हद्दींतून काढण्याबद्दल विचार करूं लागले. पुढें शहानवाजखान यानें बुसीला लिहिलें कीं, सावनूरची लढाई होऊन आतां शांतता झाली आहे, सबब तुमचे सैन्याची आम्हांला जरूर नाहीं. यावेळीं बुसीजवळ २००० घोडेस्वार, ६०० युरोपियन पायदळ, ५००० शिपाई आणि उत्तम तोफखाना असें सामान होतें. त्याच्यासुद्धां निजामावर हल्ला करण्याचा त्याचा बेत होता. परंतु मुजफरखान हा सलाबतजंग याजकडे असून शिवाय मराठे सरदार रामचंद्र जाधवराव व रावरंभा निंबाळकर वगैरे निजामास अनुकूल आहेत. आणि मुजफरजंगाची व आपल्या शिपायांची जुनी दोस्ती आहे; असा विचार करून त्यानें निजामाशीं लढाई दिली नाहीं. निजामाच्या सैन्यांतून निघून त्यानें आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला व मच्छलीपट्टण येथें जाण्याबद्दल परवानगी घेतली. तो तेथून थेट हैद्राबादीं आला; व कांहीं मजबूत इमारतींत येऊन उतरला आणि त्यानें आपल्या बचावाची तजवीज केली. हैद्राबादेकडे बुसी जाईल अशा संशयावरून राजा रामचंद्र जाधवराव व जानराव निंबाळकर रावरंभा या उभयतां मराठे सरदारांस ६००० फौजेनिशीं त्याचेवर निजामानें पाठविलें. हें सैन्य येत आहे, असें वाटल्यावरून बुसीनें पांदेचरीस मदत मागितली. शिवाय ६०० अरब व अबिसिनीयन लोक ज्यास त्यानें सुरत येथें नोकरीस ठेविलें होतें, ते येऊन मिळतील असें त्याला वाटलें होतें, परंतु जानराव निंबाळकर रावरंभा यानें हे लोक जवळ आल्याचें ऐकून त्यांस मध्येंच अडवून त्यांवर हल्ला केला व त्यांतील ५० लोक मारून बाकीचे सर्व कैद केले. या वेळीं इंग्रज सरकारची मदत शहानवाजखान यानें मागितली, परंतु ती त्यास देण्यांत आली नाहीं. अखेरीस बुसी यास मोठें संकट प्राप्त झालें. रामचंद्र जाधवराव व निंबाळकर यांनीं बुसी यास अगदीं जर्जर करून सोडलें. तेव्हां बुसी यानें राजारामचंद्र जाधवराव व रावरंभा निंबाळकर यांच्याशीं आंतून संधान लाविलें. राजा रामचंद्र जाधवराव यांच्याशीं दरबारांतील मुसलमान लोक वैर करीत असत. त्यांजपासून बुसीनें त्यास पुष्कळ वेळां मदत केली होती. तें मनांत आणून या बुसीचे उपकारांमुळें* राजा रामचंद्र जाधवराव व निंबाळकर हे बुसीचे बचावाकरितां त्यास अनुकूल झाले. व मच्छलीपट्टणाहून फ्रेंचांकडून बुसीस मदतीस पाठविलेल्या सैन्यास त्यांनीं अडथळा केला नाहीं; त्यामुळें बुसीला मदत येऊन दाखल झाली. सलाबतजंग यानें पुनः बुसीशीं मिलाफ केला व मुजफरखानें यास नोकरींतून काढून दिलें. त्यानें पेशव्याची माफी मागितली. याप्रमाणें राजा रामचंद्र जाधवराव यांनीं पुनः फ्रेंच व निजाम यांचा सल्ला करविला. ही गोष्ट सन १७५६ मध्यें झाली.

सलाबतजंग बुसीसह हैद्राबादेस येऊन दाखल झाला. या वेळीं निजामाचे दरबारांत फ्रेंच सरदार बुसी याचें वजन बरेंच वाढलें होतें, त्यामुळें राजा रामचंद्र जाधवराव यांचेंही निजामचे दरबारांत फारच वर्चस्व वाढलें. मोठमोठ्या मुसलमान सरदार लोकांना ही गोष्ट आवडेनाशी झाली, परंतु बुसीचें पूर्ण पाठबळ राजा रामचंद्र जाधवराव यास असल्यानें कोणाचें कांहीं एक चाललें नाहीं. मध्यंतरी सलाबतजंग यानें आपला भाऊ निजामअल्ली आणि बसलतजंग या दोघांस दिवाण शहानवाजखान याच्या सल्ल्यानें दोन प्रांतांचे सुभेदार नेमिले. निजामअल्ली यास बेदरची सुभेदारी आणि बसलतजंग यास विजापूरची सुभेदारी दिली. ते आपापल्या जागांवर १७५६ मध्यें गेले. ह्या वर्षाच्या शेवटीं

* In the meantime Bussy maintained his post at Hyderabad against the army of Salabut Jung, and contrived to secure in his interests Ramchundur Jadow and Janojee Nimbalkur, the principal Mahrattas in the Moghul Service. They did not oppose the advancing reinforcement from Mansulipatam, and although great efforts were made to cut them off, the troops joined Bussy in the middle of August.

G. D, History Page 569.

फ्रेंच सरदार बुसी हैद्राबादेहून आपला दिवाण हैदरजंग यासह फ्रेंचांकडे जो मुलूख होता, त्याची व्यवस्था पाहण्याकरितां त्या प्रांतीं निघून गेला. ही संधि साधून शहानवाजखान यानें सलाबतजंग निजाम यास रामचंद्रराव जाधवराव याजवर स्वारी करण्याबद्दल सल्ला दिल्यावरून, सलाबतजंग हा स्वतः राजा रामचंद्र जाधवराव याबरोबर लढाईस तयार झाला. हा तंटा करण्याचें वरकांती कारण असें उपस्थित केलें होतें कीं, "राजा-रामचंद्र जाधवराव यांनीं जितके घोडेस्वारांची संख्या निजामाचे नोकरीकरितां ठेवावयाची होती, तितकी ठेविली नाहीं." 'याबद्दल कारण दाखवावें.' असें सलाबतजंग याजकडून विचारण्यांत आलें. परंतु हें सलाबतजंग याचें विचारणें वरवरचें असून, मागील प्रसंगीं मच्छलीपट्टणहून बुसीच्या मदतीस आलेल्या फ्रेंच सरदाराच्या सैन्यास रामचंद्र जाधवराव यांनीं अडथळा केला नाहीं; ह्याचा सूड घेण्याकरितां ही युक्ति योजिली होती, परंतु राजा रामचंद्र जाधवराव हे निजामाची नोकरी सोडून एकदम वऱ्हाडकडे चालते झाले. त्यांची बरीच* जहागीर निजामानें जप्त केली. याबद्दल ग्रँटडफ साहेब यांनीं आपल्या इतिहासांत थोडीशी माहिती दिली आहे,

यावेळीं रावरंभा, जानोजीराव, हणमंतराव व निंबाळकर हेही निजामाचे विरुद्ध झाले होते. निजामानें रामचंद्र जाधवराव यांचा पाठलाग वऱ्हाडपर्यंत केला, परंतु निजामाला चुकवून रामचंद्र जाधवराव यांनीं गंगा उतरून वरंगेल सरकार, एलगंदल सरकार व निर्मळ वगैरे कुल प्रांत लुटून धुळीस मिळविले व ते इंदूराकडे फिरून दुसऱ्यानें आले. हैद्राबाद सुभ्याचा खराबा करून पैसे मुबलक घेतले. तसेंच घास, दाणे घेत परदूर परगणा लक्ष्मणराव खंडागळे यांचे जहागिरींत घुसले. वऱ्हाडांत मन मानेल तितके पैसे घेतले. पंढरपूर तीन दिवस लुटलें व औरंगाबादेसमीप आले. निजामाची इच्छा "रामचंद्र जाधवराव यांनीं शरण येऊन तह करावा." अशी होती, परंतु तसें मुळींच झालें नाहीं. ही स्वारी देखील पुण्याच्या पेशव्याच्या सल्ल्यानें राजा रामचंद्र जाधवराव यांचेवर झाली. दुसरें एक कारण निजाम व त्यांचे मुसलमान सरदार यांस राग येण्यासारखें होतें; तें असें कीं, मराठे सरदार फार पराक्रमी असून निजामाचे दरबारीं रामचंद्र जाधवराव वगैरे मराठे सरदारांचें फार वजन होतें, तें वजन कमी करण्याकरितां दिवाण शहानवाजखान व मुसलमान सरदार यांनीं पुष्कळ युक्त्या योजिल्या. एके दिवशीं दरबारांत जाधवराव व निंबाळकर गेले असतां, त्यांस मुसलमान अमीरउमराव यांनीं ठरलेल्या मानमरातबाप्रमाणें खडी ताजीम दिली नाहीं. तेव्हां रामचंद्र जाधवराव व निंबाळकर यांनीं तलवारी उपसून दरबारांतील अमीरउमराव यांजवर एकदम हल्ला करून बरेच लोक जखमी केले. त्यामुळें सर्व दरबारांतील लोक निघून गेले, परंतु सलाबतजंग निजाम यांनीं या मराठे सरदारांचें सांत्वन करून त्यांस परत लाविलें. याप्रमाणें निजामाचे दरबारांतील मुसलमान सरदार व मराठे सरदार यांमध्यें चुरस लागली होती व त्याचा बंदोबस्त निजामाला करितां आला नाहीं. शिवाय निजामाचा दिवाण शहानवाजखान व पुण्याचे पेशवे हेही आगींत तेल ओतीत होते; निजामाच्या दरबारीं असलेला पेशव्याचा वकील यानें एक पत्र पुण्यास पाठविलें होतें, त्याचा कांहीं उतारा खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

विनंती श्रीमंत प्रताप वरीष्ठाभिधान राजश्री पंत प्रधान स्वामींनीं एकांतीं खिलवतांत फर्माविलें कीं, जानोजी भोसले यांनीं पुण्यांत असतां करार केला कीं, किल्ला गोवळेचा नबाबाचा घ्यावा, वराडांत अंमल तहनासरजंगाचे वेळेस जैसा होता त्याप्रमाणें वर्तावें, गंगथडीस घासदाणा जाजती न घ्यावा, खुरळीत सदहू कराराप्रमाणें वर्तावें. ते तों एकही गोष्ट अंमलांत न आली. बदमामली करून वराडांत पैका घेतला. गंगथडीस घासदाणा घेतला, मुलूख पायमाल केला. उपरी नबाब खुद्द बदौलत वंजरा संगम पावेतों गेले; परंतु फौज, सरदार, मराठे व फिरंगी कोणी नव्हते. तंबी पोंहचून सदरहू प्रमाणें अंमलांत यावें तें न जालें,

* Sulabut-Jung, in the meantime, took the field, and his operations, at the suggestion of Shah Nuwaz Khan, were directed against Ramchandur Jadow, oslensibly to call him to account for not keeping up his established quota of horse, but in reality to punish him for not acting against the French reinforcements when marching from Mausulipatam to Join Bussy at Hyderabad, Jadow was deprived of most of his Jagheer;

G. D. History Page 577.

नबाब फिरले, जाधवरावाच्या मुलखाच्या बंदोबस्तास गुंतले. असो. हें साल गेलें. परंतु, पुढें आतांपासूनच माहाराव जानोजी निंबाळकर व हणमंतराव निंबाळकर यांसी सांगावें कीं, दोघेजण एकेविचारें वराडांत जाऊन भोंसल्यास तंबी करून सदरहू कामें सरकारचीं करणें. उभयतां निंबाळकरांस वसूल पन्नासा लाखांचा मुलूक आहे व भोंसल्यासही पन्नासा लाखांचा मुलूक आहे. हे म्हणतील कीं त्याजपासीं फौज फार, तरी सरकारच्या कामावरी एक वरीश आणखी पांच पांच हजार फौज ठेविली तरी काम होईल. पैका कोठें म्हणतील तरी एक एक वरीश उभयतां निंबाळकर चाकरीस आले नाहींत. कदाचित् आले तरी जानोजीचा पुत्र सात आठशें, हणमंतराव दोन हजार, मुलूक आहे त्याप्रमाणें फौज निरंतर पांच पांच हजार यांजपाशीं असावी. दुसरे पांच पांच हजार फौज एकसालीं जाजती ठेवावी. खावींदांचें काम करून घ्यावें. तरीच जन्मपर्यंत मातबरीनें मुलूक देऊन ठेविली याचें फल. नाहीं तरी इतका मुलूक खावंदानें त्याजवर कैसा बहाल ठेवावा. कितींदा चाकरीस नच आले. पैसा वसूल जाला तो खजाना मागें पडला. त्यापैकींच खर्च करून जाजती पांच पांच हजार फौज ठेवावी. आणि खाविंदांचें एक काम वराडाचें करूं द्यावें; यांतच उत्तम. उभयतां निंबाळकरापाशीं दहाहजार फौज प्रतीवरशीं असावी. एक साल घरांतीलच ऐवज खावंदाच्याच मुलखांत मेळवीला. त्यापैकीं खर्च करून फौज ठेवावी आणि काम करावें. तरीच खावंदानें मातबरीनें बाळगिल्याचें फळ व निंबाळकराचे सेवकधर्मास उचित असे. सदरहू मजकूर एकांतीं नबाब समसदुद्धौला बहाद्दर यासी एक एक अक्षर वाचून दाखवून सदरहूप्रमाणें करवून वराडांत नबाबाचा अंमल सुरळीत होय, गोवळकोंडचा किल्ला घेऊन चाकर मातबर निंबाळकर यांचा आजमायेश होय, तें करणें म्हणोन लिहिलें. अशा आशयाचें उत्तर केलें जे श्रीमंताचा आमचा स्नेह तेव्हां जें कर्णे तें आम्हास श्रीमंताचेच विचारें केलें पाहिजे. जे वेळेस आम्ही भागानगरीहून निघालों आणि वराडांत जाण्याचा कस्त केला. त्या दिवसांत श्रीमंतांचीं पत्रें पावलीं जे गंगातीरपर्यंत जाऊन दखाब घालावा. गंगापार न व्हावें. दबाबानेंच क़िल्ल्याचें काम करून घ्यावें. बाबूराव कोन्हेर येतील. तह जाल्यावर तहाप्रमाणें वर्तावें. गंगा पार होऊन गेले तरी आम्हांस तमाशा पाहतां नये. आम्ही समीप आहों. आम्हासही भोंसल्याची कुमक करावी लागेल. जेव्हां श्रीमंताचीं लिहिलीं ऐशीं पावलीं मग पुढें जावें. यास्तव श्रीमंतांचे आज्ञेप्रमाणें गंगातीर परीयंत जाऊन गिरमाजी खंडेराव याशीं मागें सरवून जाधवरावाच्या तंबीकरितां चाललों. ते वेळेस गिरमाजी खंडेरायापुरतें सामान पुष्कळ होतें. त्या वेळेस गिरमाजी खंडेराव यानें करार मदार परशराम पंताचे मारफतीनें केला जे, आम्ही इतक्यावर गंगा उतरणार नाहीं वराडांतच जातों. असें असतां आम्हासच इलजाम श्रीमतीं दिल्हा हें काय ? आम्ही तरी त्यांचे आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक केली. गिरमाजी खंडेरायानें करार मदार केले; परंतु आम्हीं जाधवरायाचे तालुकीयांत धसलों तों त्यानीं गंगा उतरून बेइमानी करून वरंगेल सरकार व येलगंदर सरकार व निर्मळ वगैरे कुलप्रांत धुळीस मेळविला व इंदूराकडे फिरोन दुसऱ्यानें आले. परगणे खराब करीत बसवड वगैरे मुलूख हैद्राबाद सुभ्याचा खराब करून पैसे मुबलक घेतले. तसेंच वसकुते वरून घास दाणे घेत परदूर परगणा लक्ष्मणराव खंडागळे याचें जहागिरींत धसले; औरंगाबादेसमीप आले होते. याप्रमाणें त्यांनीं बदमामली केली. वराडांत मनमानले पैसे घेतले. राजश्री बाबूराव कोन्हेर यांसी तह करावयासी पाठविणार होते त्यासी न पाठविलें. जे जे करार श्रीमंताशीं केले त्यांत एकही अमलामध्यें याजकडून न आला. हें परिच्छीन्न कळून चुकलेंच आहे. छावणी आलजपुरची तरी होऊं सकत नाहीं. कांकीं, फौजा कुलवाटें लाविल्या. जुने फौजेनशीं जाणें सलाह नाहीं. चित्तांत आहे जे रमजान आंदरजाली यावर ईद करून हैद्राबादेस यावें. तिकडे गेल्या वेगळे हुजूरचे फौजेस खर्चास मिळणें कठीण होईल. जरी पाण्यानें उघाड दिधली तरी हैद्राबादेस जावें. नाहीं तरी औरंगाबादचीच छावणी जाली. छावणी औरंगाबादेस हो अथवा हैद्राबादेस हो, परंतु दसरा झाल्यावर परिच्छीन्न रा. जानोजी भोसले यांसीं समजोण घेणें जरूर. त्याचें पारपत्य अवश्यक व चित्तानुरूप करावें व करतोंच. परंतु श्रीमंतीमध्यें आणखी कांहीं न म्हणावें. ज्याप्रमाणें सांप्रत लिहिलें आहे याच गोष्टीवर कायम असावें. फिरंग्यास मागें बोलावूं पाठविलेंच होतें व सांप्रतही पत्र पाठविलेंच आहे जे तुम्हीं लौकर येणें. पहिले पत्राचें

उत्तर फिरंग्याकडून आलें जे आम्हीं छावणींत तुम्हापाशींच येतो, इकडे छावणी करीत नाहीं. फिरंगीही येतच आहेत. फिरंगी न आले तऱ्ही चिंता नाहीं. आम्ही भोंसल्यांचें पारपत्य उत्तम प्रकारें करतों. उभयतां निंबाळकराचा मजकूर त्यासी आबदालीची खबर दाट होती. यास्तव रा० जानोजी निंबाळकरास रुखसत करतेवेळेस व रा. हणमंतरायाची भेट झाली तेव्हां सांगितलेंच आहे जे पुढें तुम्हांस मातबर फौजेनिशीं यावें लागेल. त्यांनींही कबूल केलेंच आहे, हें वर्तमान पूर्वींही लिहिलेंच आहे. आतांही उभयतां निंबाळकरांस फौजेविशीं पत्रें पाठविलींत. अशास तुम्हीं लिहिल्याप्रमाणें फौज त्यांनीं आणावीं हें तरी कळतच आहे; परंतु त्यास लिहिलें आहे. अलबत पहिलेपेक्षां सवाई दिढी फौजा घेऊन येतील यांत संशय नाहीं. पहिलेपासूनही मातबर फौजेनशींच चाकरी करीत आलेत व पुढेंही ते चाकरी चांगलीच करून दाखवितील. कळलें पाहिजे. मोठा मनसबा अबदालीचा होता, तें अरीष्ट सांप्रत जंगदीशें वारलेंच आहे. हे विनंती रवाना १३ छं रमजान.

काहीं दिवस गेल्यानंतर निजामाचा दिवाण शहानवाजखान याचें मन सलाबतजंग निजाम याजविषयीं वाईट होऊन त्यानें पेशव्यांशीं आंतून संधान बांधिलें. या कामीं सलाबतजंगही अनुकूळ होता. पेशवे, सलाबतजंग व शहानवाजखान यांनीं बसलतजंग यास दौलताबादच्या किल्ल्यांत कैदकरून ठेवण्याचा विचार केला. त्यामुळें निजाम सलाबतजंग याला आपला दिवाण शहानवाजखान याचें खरें स्वरूप लक्षांत येऊन आपण मोठमोठ्या मराठे सरदारांस नाखुष केलें याचा पश्चाताप झाला. व राजारामचंद्र जाधवराव यांस पुनः आपल्यावर आलेलें संकट लिहून तें दूर करण्यासाठीं मदतीस बोलाविलें. निंबाळकरही सलाबतजंग यास जाऊन मिळाले. ह्याप्रमाणें पेशव्यांशीं मोकाबला देण्याची तयारी केली. यावेळीं पेशव्यांकडील दत्ताजी सिंदे व विश्वासराव असे दोघे सेनानायक होते. ही लढाई पेशवे व निजाम यांच्यामध्यें शिंदखेडें येथें झाली. पुण्याहून जनकोजी सिंदे निघून औरंगाबादेस आला व त्यानें नबाबाला तेथें गांठलें. या लढाईचें वर्णन सदाशिवरावभाऊ यांचे बखरीमध्यें खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिलें आहे.

"नबाबाजवळ फौज अगदीं मराठे व्यंकटराव निंबाळकर व जानबा निंबाळकर व गोपाळसिंग राजा खंदारकर व इब्राहीमखान गारदी. एक जाधवराव निराळा करून तीस हजार फौज होती. तीजवर भोंवताले गनीम उभे राहात परंतु मोंगल बाहेर येईना, त्यास मराठी यांच्या फितूरीचा संशय झाला होता. तों मराठी यांस ईरही पडली कीं, " आमचा अभाव नबाबास झाला आहे हें उत्तम नव्हें, युद्ध करावें, " म्हणोन तमाम मराठे सिद्ध होऊन शहरानजीक बाहेर उभे राहिले. तों दत्ताजी सिंदे व जनकोजी सिंदे व नानासाहेब यांचा पुत्र विश्वासराव यांनीं फौज सिद्धकरून चालून गेले. नबाब निजामअली तयार होऊन यांत न मिळतां दुरून तमाशा पाहात उभा राहिला. यांनीं तीन फौजा करून तिन्हींकरून तिघे उठले. जानबा निंबाळकर यांजवर दत्ताजी शिंदे, व व्यंकटराव निंबाळकर यांजवर जनकोजी सिंदे, व वरकड उमराव यांजवर विश्वासराव यांची फौज, असे उठले. व्यंकटराव यांची बहीण जनकोजी सिंदे यास दिली होती. सोयरे झाले तरी एकमेकांचे येथें जेवणास जावें, परंतु क्षात्रधर्मात अंतर करतां येत नाहीं, म्हणोन मराठी यांचे गाड हत्यारींची मोठी मारामार झाली. तों व्यंकटराव यांचे मेहुणे आणि इकडे जनकोजी सिंदे यांचे साडू रा० नागोजी माने म्हसवडकर यांनीं अवघे फौजेतोन उठोन जनकोजी सिंदे यांची गांठ घातली; परंतु सिंदे याज पाशीं करोलाचें सामान भारी, करोलाकडून मार देवविला. त्यांत नागोजी माने यांस गोळी लागून ठार पडले. तों गैबीचा मारा झाला. इश्वरें चित्तांतील हिंमत पुरूं दिली नाहीं. अस्तु इहलोकीं किर्ती करून परलोक साधन केलें. नागोजी माने यांचा मुडदा काढून नेला, त्यांजवर सायंकाळ ही झाला, व्यंकटराव यास मेहुणे यांचें परम दुःख जाहलें. मुलें, माणसेंही समागमें होतीं, मायाजाळें सर्वत्रांस परम दुःख जाहलें. त्यांचें देह सार्थक केलें, नबाब बंदेगानअली डेरीयास येऊन त्यांचें मूल दत्ताजी माने यांचे समाधान केलें. ते वेळीं नबाब यांचे चित्तातील विकल्प निघाला, तों रा० रामचंद्र जाधवराव पांच हजार फौजेनिशीं नबाबास मिळावयास तावडतोब येत असतां, तें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांस कळतांच त्यांनीं त्यांजवर १० हजार फौज रवाना केली. फौजेची गांठ पडावी तों

रामचंद्र जाधवराव हे शिंदखेडाचा आश्रय करून शिंदखेडांत राहिले. फौजेचे व त्यांचे युद्धप्रसंग नित्य होतच होते. दिवसेंदिवस जाधवराव पाण्याचे नसदीनें जेरीस आला. हें वर्तमान निजाम उल्मुल्क यांनीं ऐकून भोंवताला तोफांचा अराबा देऊन गोल बांधून बाहेर निघाले. बहूत मोगल होऊन गेले परंतु यांजसारखा काबील कोणीच जाहला नाहीं. तों रा० नानासाहेब यांजकडून गोपाळराव रास्ते व पवार व आणखी फौज येऊन शिंदे यांसी सामील झाले. मध्यें मोंगल व भोंवताले गनीम वेष्टून हां हूं करीत दोन कोस झुंजत भांडत मजली करून शिंदखेडास दाखल झाले. तों खासे नाना व भाऊही येऊन पोंचले, ते दिवशीं दत्ताजी शिंदे इरेस पडून आपण उडी टाकून करोळ व तोफा व जेजाला व शुतरनाला व हस्तनाला असें ढासणें धरून मार दिला, तों मोगलाचे फौजेचा गोल याजमुळें घोडीं मनुष्यें पळूं लागलीं, तें समयीं नबाब बंदेगानअल्ली यास विषाद येऊन ठासणावर नीट हौदे चालविले. ते समयीं दुतर्फी यंत्रांचा कडाखा ऐसा झाला कीं, "न भूतो न भविष्यती" भडभुंजे लाह्या भाजतात तैशी गत झाली. धुराचे गर्दीत कोणी कोणास दिसेनासें झालें. दत्ताजी शिंदे जसा डुक्कर खळीस येतो तैसे इरेस पडून मारामार केली. तों नबाब केवळ हातघाईस आला. भाऊसाहेब यांचें नेत्र संतोष झालें. तारीफ केली कीं, "दत्ताजी सिंदे यांचे मर्दुमकीची शर्थ आहे! जसें ऐकण्यांत आलें तसें कर्तव्य करून दाखविलें." असें बोलून मोठें संकट दत्ताजी सिंदे यास उपळोन काढिलें. शेंदोनशें खासे ठार पडले. नबाबासही असें झालें कीं, "गनीमासी झुंजें बहुत केलीं, परंतु याप्रमाणें निधडा सरदार मराठी यांत नाहीं." म्हणोन त्यानेंही स्तुती करून आपले जागां मुक्काम करून राहिले. मानकरी लोकांचें समाधान करून नावाजिलें. पुढें सल्याचें सूत्र आरंभिलें. तेव्हां आठ दिवसांत मोंगलाचा व गनीमाचा सल्ला सांखर–खेडलीचे मुक्कामीं झाला." या प्रकरणासंबंधानें * ग्रँड डफनेंही बरीच माहिती दिली आहे.

याप्रमाणें राजा रामचंद्र जाधवराव यांनीं निजाम व सलाबतजंग यांकरितां पुनः मराठ्यांशीं तुंबळ युद्ध करून आपली शिकस्त केली; व फ्रेंच सरदार बुसी व आपण स्वतः निजामाचे हितकर्ते आहों असें आपल्या कृतीवरून स्पष्ट करून दाखविलें. त्याजवरून निजामाची खात्री झाली व राजा रामचंद्र जाधवराव व फ्रेंच सरदार बुसी यांजबद्दल विनाकरण सलाबतजंगाचें मन दूषित केलें होतें, तें यावेळीं स्वच्छ झालें. उलट शहानवाजखान दिवाण यानें बेइमानी करून सलाबतजंग ह्यासच कैद करण्याचा घाट घातला होता परंतु राजा रामचंद्र जाधवराव वगैरे सरदार व फ्रेंच सरदार यांच्या मदतीनें तो फसला.

पुढें शहानवाजखान याजवर बुसीचा दिवाण हैदरजंग यास निजामअल्लीकडून ठार मारिलें असा दोष आला, बुसीच्या हाताखालच्या सैन्यानें शहानवाजखान यास त्याच्या मुलांसुद्धां ठार मारून टाकिलें. शहानवाजखान यावेळीं फ्रेंच युरोपियन शिपायांच्या पाहाऱ्यांत होता, खरोखरी शहानवाजखान याचें अंग हैदरजंग याचा खून करण्यांत नव्हतें, असें सलाबतजंग यास समजल्यावरून त्यानें बुसीसह निजामअल्लीचा पाठलाग करण्याची तयारी केली, निजामअल्ली बऱ्हाणपुराकडे पळून गेला, बुसीनें सलाबतजंग यास निजामअल्लीशीं लढाई न करण्याबद्दल विनंती केली, सलाबतजंग

---

* Very shortly after this reconsiliation, intelligence was received that Ramchandur Jadow, proceeding to pay his respects and join the army of Sulabut Jung, was attacked, surrounded, and driven into the town of Sindkheir, where he was besiged by the Peshwa's troops. Orders of March were instantly issued; but the same influence which hitherto had prevented Sulabut Jung from falling into the power of his enemies, once more frustrated their designs. He would not move. Nizam Ally, however, proceeded to Sindkheir, went through the farce of rescuing Ramchandur Jadow, of beating the Mahrattas, and compelling them to make peace. Although the latter, with more show of reason, afterwards claimed the victory, the nominal defeat was a disgrace to which Balajee Rao would willingly have submitted, in consequence of his having received a cession of territory, Yielding an annual revenue of upwards of 25 lakhs of Rupees.

G. D. History Page 380.

हैद्राबादेस जाऊन पोहोंचला, व बुसीला फ्रेंचाच्या अधिकाऱ्यांनीं निजामाच्या दरबारांतून परत बोलावून घेतलें. बुसी निजामाच्या दरबारांतून गेल्यावर निजामअल्लीनें पुष्कळ सैन्य जमवून सलाबतजंग यासी लढाई देण्याची तयारी केली. त्याला (निजामअल्लीला) इब्राईमखान गारदीही मिळाला, सबब सलाबतजंग यानें विचार करून हैद्राबादीं निजामअल्ली यास बोलावून नेऊन आपली दिवाणगिरी दिली, याप्रमाणें हैद्राबादचे दरबारीं बराच घोटाळा माजलेला पाहून पेशवे यांनीं निजामावर स्वारी केली, यावेळीं इब्राइमखान गारदी सदाशिवराव भाऊस मिळाला होता, निजामच्या दरबारची वाताहात झाली असोन त्यावेळीं त्यास सहाय्यकर्ता कोणीच राहिला नव्हता. आपसांतील पूर्वीच्या दुहीमुळें देशाचा वसूल बरोबर येत नव्हता. तशांत सूर्यराव, निर्मळचे देशमूख यांनीं बंड केलें. त्यांजवर रामचंद्रराव वगैरे मराठे सरदार पाठवून तें बंड त्यानीं मोडून टाकिलें. अशा एकंदर अडचणींमुळें पेशव्यांबरोबर टक्कर देण्यास असमर्थ होते. तथापि सलाबतजंग आणि निजामअल्ली, राजा रामचंद्र जाधवराव, जानोजीराव निंबाळकर रावरंभा व मोंगल सरदार असें मिळून १०।५ हजार सैन्यानिशीं उदगिरच्या बाजूला निघाले. यावेळीं पेशव्यांनीं अहमदनगरचा किल्ला घेतला. पेशवे स्वतः अहमदनगरकडे आले व सदाशिवरावभाऊ बहादूरगड घेऊन भीमेवर आले. तेव्हां त्यांनां सलाबतजंग निजामअल्ली उदगीरकडे आहेत, असें समजल्यावरून एक सैन्य त्यांनीं तिकडे रवाना केलें. तेव्हां त्या टोळीबरोबर उदगीर येथें सामना देण्याला निजामअल्लीनें सुरवात केली. परंतु ही चकमक मराठी घोडेस्वारांशीं चालली असतां सदाशिरावभाऊ यास मध्यें वेळ मिळून त्यानें १०।२० हजार घोडेस्वार, व पांच हजार पायदळ, इब्राइमखान गारदी याच्या हाताखालील तोफखाना इतकें सैन्य जमा केलें. इब्राइमखानच्या तोफखान्यानें मोंगली सैन्यांत जिकडे तिकडे हाहाःकार केला; तेव्हां निजामअल्लीनें सदाशिवरावभाऊशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें. परंतु सदाशिवरावभाऊ यानें उत्तर दिलें कीं तुम्हीं आम्हांस शरण यावें, तें कोणालाही कबूल झालें नाहीं. मोंगल व त्यांजकडील मराठे सरदार यांनीं इब्राइमखान गारदीच्या टोळीवर मोठ्या जोराचा हल्ला करून त्याचे पुष्कळ लोक मारले, व फळी फोडून बाहेर निघाले, परंतु एका मराठे घोडेस्वारांच्या टोळीनें त्यांजवर पुन्हां हल्ला करून त्यांचे ३ हजार लोक टार केले, सबब निजामअल्लीनें पुन्हां तहाचें बोलणें करून ६२ लक्षांचा मुलूख देऊन तह केला, ही उदगीरची लढाई १७६० मध्यें झाली, यांत निजामाच्या गैरव्यवस्थेनें व असावधपणानें पेशव्यांस विनाकारण मोटा लाभ झाला,

सन १७६१ मध्यें पेशवे आणि अहंमदशहा अबदाली यांमध्यें पानपत येथें लढाई झाली, तींत पेशव्यांचा फार नाश झाला, बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे हे पर्वती येथें मरण पावले. ही संधी उदगीरच्या लढाईचा सूड घेण्यास बरी आहे, असा सलाबतजंग व निजामअल्ली यांनीं विचार केला; व ते औरंगाबादेजवळ मोठें सैन्य जमवूं लागले. रघुनाथराव बाजीराव पेशवे हा आपल्याला राज्य कारभार मिळावा अशा खटपटींत होता. पेशव्यावर स्वारी निजाम करणार असें रघुनाथराव यास समजल्यावरून त्यानें इंग्लिशांची मदत मागितली व निजामाचे पदरचे राजा रामचंद्र जाधवराव वगैरे सरदार आपलेकडे वळवून घेण्याचा यत्न केला * निजामअल्ली कायगांवटोक्यावर येऊन त्यानें कायगांवटोकें येथील हिंदूंचे देवालयाचा विध्वंस करून टाकिला, त्यामुळें * रामचंद्र

* Nizam Ally was not yet sufficiently apprized of those dissensions to reap advantage from them; but even if he had possessed the requisite information, one of his first acts, the destruction of the Hindoo temples at Toka, a village upon the Godavery, would have prevented his being joined by any party. It was nevertheless celebrated by the Mahomedan soldiery as a triumph, and Nizam Ally was pushing on towards Poona, when Ramchundur Jadow, and most of the Mahrattas in the Moghul service, disgusted by the insult offered to their religion, deserted to the Peishwa, and carried with them Meer Maghul, the youngest scn of Nizam-ool-Moolk.

G. D. History page 629.

* Descendant of Dhunnaji Jadow. Jadow of Sindkheir has, I believe, maintained his allegiance to the Moghuls since the murder of his ancestor, Lookhjee Jadow Rao, by the son of Mullik Umber.

Footnote G. D. History page 629.

जाधवराव यांस फार वाईट वाटून ते निजाम-उल्मुल्ककाचा सर्वांत धाकटा मुलगा मिरमोंगल यास आपल्या फळींत घेऊन रघुनाथराव यांच्या मदतीला आले. निजामअल्ली पुण्यापासून १४ मैलांच्या अंतरावर आला व त्यानें पुणें जाळण्याचा बेत केला. परंतु रामचंद्र जाधवराव व मीरमोंगल हे पेशव्यांस मिळाल्यामुळें त्यांनीं निजामास जोरानें थोपवून धरिलें. त्यामुळें निजामअल्लीनें आपले मराठे सरदार आपल्यांतून निघून गेल्याचें समजून पेशव्याशीं तह करण्याचें कबूल केलें व पेशव्यांनीं २७ लाख रुपयांचा मुलूख निजामास देऊन त्यास परत लाविलें.

हा तह झाल्यानंतर रघुनाथराव व माधवराव यांच्यामध्यें तंटा सुरू झाला. माधवरावांनीं त्रिंबकराव मामास आपले दिवाण केलें. व त्यांचे मदतीस गोपाळराव गोविंद पटवर्धन मिरजेचे जहागिरदार यांस नेमिलें व बाळाजी जनार्दन भानू उर्फ नानाफडणवीस व हरीपंत फडके या उभयतांस आपले हुजूर कारकून नेमिलें. त्यामुळें सखारामबापू, रघुनाथराव व त्यांची बायको आनंदीबाई यांस फार वाईट वाटलें. रघुनाथराव नाशकाहून औरंगाबादेस गेले व तेथील सुभेदार मुरादखान यास भेटून त्याची मदत त्यांनीं घेतली. शिवाय ते मराठे लोकांत लोकप्रिय असल्यानें पुष्कळ मराठे लोक त्यांस येऊन मिळाले. माधवराव पेशवे, रामचंद्र जाधवरावांसह त्यांस सामना देण्याकरितां निघाले. उभयतांजवळ सैन्य फार थोडें होतें. शिवाय निजामअल्ली व जानोजी भोंसले हे आपल्या फौजा घेऊन रघुनाथरावाच्या मदतीला आले. तेव्हां जाधवराव यांनीं त्यांस सामना न देतां एकदम रघुनाथरावाचे स्वाधीन झाले, त्यामुळें सर्वत्र स्थिर स्थावर झालें. निजामअल्ली परत निघून गेले. या सर्व कामगिरीबद्दल राजा रामचंद्र जाधवराव यांस सेनापति पद दिलें, नारोशंकर यांस प्रतिनिधि नेमिलें, विठ्ठल शिवदेव यांस राजाज्ञा; कानोजी मोहिते यांस सरलष्कर, चिंतो विठ्ठल यांस फडणीस नेमिलें. याप्रमाणें रघुनाथराव पेशवे यांनीं पूर्वीच्या लोकांचे पदाधिकार काढून दुसऱ्या नवीन लोकांस दिल्यामुळें पेशवाईतील सर्व मुत्सद्दी लोक रघुनाथरावांवर नाखुष झाले. या हकिकतीबद्दलचीं दोन पत्रें—पेशव्यांच्या दप्तरांतील—काव्येतिहास संग्रह नांवाच्या मासिक पुस्तकांत पत्रें यादी वगैरे या मथळ्याखालीं छापिलीं आहेत.

" कर्नाटकांत पंत प्रधान यांची स्वारी गेली. दादासाहेब रुसून पुण्यास आले. निळकंठराव महादेव व सखाराम भगवंत कारभार सोडून घरीं बसले. त्रिंबकराव विश्वनाथ मामा कारभारी झाले.

वृषनाम १५ १६८३ १७७१ ११६२ ८८
सन इसने सितैन मय्या व अल्फ.

दादासाहेब, माधवरावसाहेब यांजवर रुसून एका घोड्यानिशीं गेले. त्यांनीं २० हजार फौज दोन महिन्यांत जमा करून माधवरावसाहेब यांजवर चढाई करून आले, त्यांचें व यांचे युद्ध कार्तिक वद्य ११ स न्हावरें तालुके कर्डे भीमेपलीकडे झालें. रावसाहेबांचा मोड झाला. त्रिंबकराव मामा व बाबूराव राम फडणीस व गोपाळराव पळून गेले. चुलत्या—पुतण्यांच्या भेटी कार्तीक वद्य १२ स झाल्या. उभयतां एक झाले. कारभार सखाराम भगवंत व निळकंठराव महादेव करूं लागले. प्रधान—पंताच्या व मोंगलांच्या भेटी मुक्काम पारगांव भीमातीरीं झाल्या. भाऊसाहेब यांणीं पांसष्ट लक्षांची जहागीर घेतली होती, ती माघारी दिली. मोंगल भागानगराकडे गेला. पंत प्रधान मिरजेस जाऊन मोरचे लावून पंतांचा व मोंगलांचा सल्ला झाला. तदनंतर फौजेसुद्धां मार्गशीर्ष वद्य १३ स साताऱ्यास जाऊन महाराज रामराजे यांस बाहेर काढून अधिकार दिले.

रामचंद्र जाधवराव यांस सेनापति !
नारोशंकर यांस प्रतिनिधि !
विठ्ठल शिवदेव यांस राजाज्ञा !
कान्होजी मोहिते यांस सर लष्कर.

चार पदें जुन्यांचीं काढून दिलीं. वरकड ज्यांचीं त्यांस दिलीं. "

येणेंप्रमाणें या पत्रांत हकीकत दिली आहे. शिवाय * ग्रांट डफ साहेब यांनींही आपले इतिहासांत ही हकीकत दिली आहे.

* Ramchandur Jadow, who had in the preceding year deserted the Moghul Standard, was restored to the rank of Senaputtee, formerly held by his great-grandfather, the famous Dhunnajee; but, as he was disappointed in a promise made to him of receiving, as Senaputtee, the Sovereignty of Guzerat, he

पेशवाईतील नाखुष झालेले मुत्सद्दी व राजा रामचंद्र जाधवराव आणि मीर मोंगल असे सर्व मोठमोठे लोक पुनः निजामअल्लीस जाऊन मिळाले. रामचंद्र जाधवराव यांस पेशव्यानें गुजराथचें राज्य देण्याचें कबूल केलें असतां, आपलें काम करून घेऊन यावेळीं गुजराथ देण्याचें साफ नाकबूल केलें. त्यामुळें मीर मोंगलला घेऊन ते पूर्वींचे जहागिरीवर जाऊन निजामअल्लीस मिळाले. निजामअल्ली यानें आपला वडील भाऊ सलाबतजंग यास ठार मारून तो निजामाच्या गादीचा मालक झाला व विठ्ठलसुंदर यजुर्वेदी ब्राह्मण यास आपला दिवाण नेमून त्याला राजाप्रतापवंत असा किताब दिला होता. त्यानें निजामअल्लीस सल्ला दिला कीं, यावेळीं कोंकणी ब्राह्मणांचें राज्य बुडविण्याची फार चांगली संधि आहे. सर्व पेशव्यांचे मुत्सद्दी लोक आपल्यास येऊन मिळाले आहेत. सातारचा राजा राज्य करण्यास अयोग्य असल्यामुळें व ताराबाई नुक्तीच मेल्यामुळें, जानोजी यास सातारच्या राजाचे मुख्य प्रतिनिधि नेमून पेशव्यांच्या हातांतला अधिकार हिसकावून घ्यावा. जानोजी भोंसले या गोष्टीस कबूल झाला. परंतु निजामअल्लीनें कोल्हापूरचे राजाशीं रामचंद्र जाधवरावाचे मार्फत आंतून संधान लाविलें होतें. याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं तयारी झाल्यावर निजामअल्ली सैन्यासुद्धां पारगांवचा तह मोडला म्हणून पेशव्यावर स्वारी करण्यास निघाला. इकडून रघुनाथराव आणि माधवराव हे उभयतां मल्हारराव होळकर व दमाजी गायकवाड यांसह सामना देण्याकरितां निघाले. हें सैन्य निजामाशीं सामना देण्यास फार थोडें होतें. सबब सामना न देतां औरंगाबादेकडे जाऊन औरंगाबादचा किल्ला शिड्या लावून घेण्याचा यत्न केला. परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. तेथून त्यांना हांकून दिलें. निजामअल्लीचें सैन्य नजीक आल्याचें पाहून ते वऱ्हाडांत घुसले व त्यांनीं जानोजी भोंसल्याचा मुलूख लुटला. मोंगलांच्या मुलखांतही त्यांनीं फार उपद्रव दिला. निजामअल्लीनें त्यांचा पाठलाग केला, परंतु निजामाचें सामान अवजड असल्यामुळें पाठलाग करण्याचा प्रयत्न निष्फळ झाला. सबब तो नाद सोडून देऊन तो थेट पुण्याकडे वळला, व पुणें शहरच्या बाहेर त्यानें मुक्काम केला. पुण्यास निजाम लुटावयास येणार, असें ऐकल्यावरून पुण्याचे सर्व लोक आपलें सामान घेऊन निघून गेले. निजामानें फौजेस शहर लुटण्यास परवानगी दिली. पुण्याचा बराच नाश करून पुरंदराहून पूर्वेस भीमेकडे तो आला. रघुनाथराव हा थेट हैदराबादीं गेला, व त्यानें शहरांत शिरण्याचा प्रयत्न केला. शहरास तटबंदी असल्यानें त्याचा प्रयत्न व्यर्थ गेला. त्यानें १॥ लाख रुपये खंडणी शहराबाहेर वसूल करून, जानोजी भोंसले यास निजामापासून फोडण्याचा गुप्त रीतीनें प्रयत्न केला. यावेळीं निजामाची स्वारी औरंगाबादेकडे निघाली होती. जानोजी भोंसले यास राजे 'प्रतापवंत' याचा गैरविश्वास वाटून व ३२ लाखांचा मुलूख पेशव्यानें देऊं केल्यावरून तो त्याजकडे वळला. मोंगली फौज औरंगाबादेकडे जात असतांना रघुनाथराव तिच्या पिछाडीवर चालून गेले. निजामअल्ली गोदावरीवर आले. तेव्हां आपली थोडी फौज दिवाण प्रतापवंत याजवळ राक्षस भुवन नजीक ठेवून बाकी फौज घेऊन आपण गोदावरीचे दक्षिणतीरीं उतरून गेले. दिवाण व जानोजी भोंसले यांस, मागील सामानसुमान नदी पार होईपर्यंत राहण्यास हुकूम झाला होता. जानोजी भोंसले हा आपल्या सैन्याला खर्चाला मिळालें नाहीं म्हणून दिवाणाला सोडून देऊन निराळा मुक्काम करून राहिला. ही बातमी रघुनाथराव यांला कळल्याबरोबर त्यांनीं जलदीनें धांवून येऊन दिवाणावर हल्ला केला. पुष्कळ मोंगली फौज व दिवाण यांस ठार मारिलें. यावेळीं राजा रामचंद्र जाधवराव व निजामअल्ली यांनीं माघारीं फिरून दोन दिवस सारखें पेशव्यांशीं तुंबळ युद्ध केलें. परंतु पूर्वींच मोंगल सैन्याचा फार नाश झाल्याकारणानें याही वेळीं निजामानें हार खाल्ली. निजाम यानें नदीच्या पलीकडून पेशव्यांवर तोफखाना सुरू केला होता, परंतु

took the first opportunity of making his peace with Nizam Ally. Kanhojee Mohitey was appointed Sur Lushkur, and Wittul Sewdeo (Vinchorkur) was also raised to high rank. The Situation of Peishwa's Furnuwees, which, since the time of Ballajee Wishwanath, had been continued in the family of Bhanoo, was taken from Moroba Baboo Rao, and conferred on Chintoo Wittul.

G. D. History page 633.

त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. सबब निरुपायानें निजामअल्ली सर्व सैन्यासुद्धां औरंगाबादेस निघून गेला. यावेळीं गोदावरी नदी भरून चालली होती; त्यामुळें मराठ्यांचें सैन्य पायउतार होऊन औरंगाबादेजवळ आलें. तेथें रामचंद्र जाधवराव यांनीं पुनः सामना दिला. परंतु मोंगल सैन्य व मराठे सैन्य दोन्हींहीं दमून गेलीं होतीं. त्यामुळें पेशवे व निजाम यांचा तह होऊन निजामास ५१ लाखांचा मुलूख देण्याचें ठरलें. त्यांतील ३२ लाखांचा मुलूख जानोजी यांस देण्याचें ठरलें. माधवराव पेशवे यांनीं जानोजी भोंसले यांची फार निर्भत्सना केली व निजामानेंही तोंडघशीं पडल्याबद्दल त्यांस दोष दिला. याप्रमाणें या लढाईचा शेवट सन १७६३ सालीं झाला.

सन १७६६ मध्यें जानोजी भोंसले याजवर पेशवे व निजाम यांनीं स्वारी करून त्याचा पराभव केला. याचें कारण पेशव्याला व निजामाला त्यानें राक्षस भुवनच्या लढाईत फसविलें होतें. तींत निजामअल्ली तर्फे राजा रामचंद्र जाधवराव हे लढाईत हजर होते. ३२ लाखांचा जो मुलूख राक्षस भुवनच्या लढाईत जानोजीला मिळाला होता, त्यांतील $\frac{3}{4}$ मुलूख परत देण्याचें त्यानें कबूल केलें. त्यापैकीं १६ लक्षांचा मुलूख निजामाला मिळाला.

मराठे व निजाम यांच्या दक्षिणेंत अशा लढाया चालल्या असतांना, म्हैसूरच्या राजघराण्यास नाहींसें करून त्यांच्याच पदरचा हैदरअल्ली नांवाचा मनुष्य मोठ्या पदवीस चढला व त्यानें आपल्या पराक्रमानें म्हैसूरचें राज्य बळकावून आपण तेथील अधिकारी झाला. निजामअल्लीचा भाऊ बसलतजंग हा मराठे व निजामअल्ली यांच्या लढाया चालल्या आहेत ही संधी साधून हैदरची मदत घेऊन कर्नाटकामध्यें आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार करूं लागला. त्यानें वासकोटा, सेरा आणि बुरा बाळापूर हीं ठिकाणें जिंकून घेतलीं. परंतु निजामअल्ली आपल्यावर हल्ला करील या भीतीनें आदुनी येथें आला. परंतु हैदरनें तसेंच आपलें लढाईचें काम सुरू ठेऊन त्यानें छोटापूर, रायदुर्ग, हारपोंदली आणि चितळदुर्ग वगैरे ठिकाणच्या पाळेगारांपासून खंडणी घेतली. व सावनूरचे नबाबाचा पराभव केला, याप्रमाणें त्यानें व त्याच्या कामगारानें धारवाडपर्यंत मुलूख घेऊन कृष्णेच्या उत्तर तीरापर्यंत आपली सत्ता स्थापन केली. मराठे व निजाम या दोघांलाही त्याची काळजी पडली. तेव्हां त्या दोघांनीं हैदरावर स्वारी करण्याचें ठरविलें. निजामअल्लीनें इंग्रजांबरोबर तह केला. तेव्हां मराठे, निजाम व इंग्रज या तिघांनीं सन १७६७ मध्यें हैदरवर स्वारी केली. माधवराव पेशवे यांनीं इंग्रज व निजाम यांची वाट न पाहतां एकदम कृष्णा उतरून ते कर्नाटकांत शिरले, व त्यांनीं शेरा वासकोटा, मुदेगिरी हे प्रांत घेतले. आणि बेदनूरची राणी व तिचा मुलगा यांस कैदेंतून सोडून दिलें व हैदरअल्लीवर जाऊन त्याजकडून ३० लाख रुपये खंडणी घेतली व शिवाय १७ लाख रुपये कर्नाटकांत जमा केले. व त्यांची निजाम येण्यापूर्वी महाराष्ट्राकडे परत फिरण्याची तयारी झाली. निजाम व इंग्रज यांनीं खंडणीमध्यें हिस्सा मिळावा म्हणून मागणी केली. परंतु ती देण्याचें त्यांनीं नाकबूल केलें. नंतर माधवराव हे निजाम व इंग्रज यांजवर हैदरशीं आपल्या पुढील स्वाऱ्या करण्याचें सोंपवून कृष्णापार गेले. यावेळीं राजा रामचंद्र जाधवराव निजामअल्ली बरोबर हैदरशीं युद्ध करण्यास होते. निजामअल्ली व इंग्रज यांजमध्यें पुन्हां १७६८ त तह झाला. त्यांत हैदर हा म्हैसूरचे राज्य बळकविणारा आहे असें ठरवून त्याचे मुलुखाविषयीं निजाम व इंग्रज यांनीं वाटेल ती तजविज करावी असें ठरविलें. निजामअल्ली यानें हैदरवर हल्ला करून कर्नाटक व बालेघांट हे प्रांत त्याजवळून घेतले व इंग्रजांस त्या प्रांताचे दिवाण नेमिले व गुंतूर प्रांत इंग्रजांला देण्याचें ठरलें.

या तहांत मराठे सामील झाले नाहींत. नंतर निजामअल्ली हैदराबादीं आले. यावेळीं राजा रामचंद्र जाधवराव वयानें बरेच वृद्ध झाले असून त्यांची जहागिरीची व्यवस्था व लढाईचीं वगैरे कामें त्यांचा मुलगा खासेराव पहात असे. यापुढें सर्व कामकाज आपले मुलावर सोंपवून देऊन ते स्वस्थ राहिले.

सन १७६९ मध्यें जानोजी भोंसले यांजवर माधवराव पेशवे यांनीं निजामअल्लीची मदत घेऊन स्वारी केली. निजामअल्लीचे तर्फेनें रुखनतदौला हा पेशव्यांबरोबर होता. यावेळीं राजा रामचंद्र जाधवराव यांस निजामअल्लीनें स्वारीवर जाण्यास सांगितलें असतां, त्यांनीं वयाच्या मानानें जाण्याचें नाकबूल केलें. पुढें

पेशवे व निजामअल्लीचें सैन्य वऱ्हाडांत शिरलें. त्यामुळें निजाम व पेशवे ह्यांना त्याचा पाठलाग होईना. कारण त्याचें सामान फार भारी होतें. जानोजी भोंसला पुण्याचे बाजूला येऊन लुटालूट करूं लागला. त्याच्यावर गोपाळ जनार्दन व रामचंद्र गणेश यांजबरोबर ३० हजार सैन्य देऊन पाठविलें. परंतु ते आंतून त्यास सामील झाले, असा पेशव्यांना संशय आला. जानोजी पुण्याभोंवतालचा प्रांत लुटीत गोदावरीवर आला. पेशव्यांनीं चांदोर वगैरे प्रांत घेतले. दोन्ही बाजू लढाईस कंटाळून हात घाईस आल्या सबब तह झाला. या कामीं निजामअल्ली यास रामचंद्र जाधवराव यांनीं जानोजी भोंसल्याला सहाय्य केलें असावें असा मनांत संशय आला. त्या त्याचे संशयांत रुखनतदौला वगैरे मुसलमान लोकांनीं रामचंद्र जाधवराव यांचें वजन निजामचे दरबारीं वाढलें असल्याकारणानें तें कमी व्हावें म्हणून भर घातली. दरबारचे लोकांनीं रामचंद्र जाधवराव यांस ठार मारण्याचा बेत केला, तो असाः—

एके दिवशीं रामचंद्र जाधवराव यांस दरबारांत कांहीं कामानिमित्त बोलावून आणिलें. निजामअल्ली हे एका खोलींत बसले होते, तेथें रामचंद्र जाधवराव गेले. दोघांचें कांहीं बोलणें सुरू झालें. खोलीचे वरचे बाजूला सभोंवती सवाणीं ठेविलीं असून वर गच्ची होती, त्या गच्चीवर चुन्याच्या कळ्याचीं पुष्कळ पोतीं व पाणी आणून ठेविलें होतें. निजामअल्ली ठरल्याप्रमाणें कांहीं निमित्त करून खोली बाहेर गेले व त्यांनीं दार लावून घेतलें. त्याबरोबर ज्या सवाण्याखालीं जाधवराव बसले होते, त्यांतून चुन्याच्या कढत पाण्याचा वर्षाव होऊं लागला, त्यामुळें भाजून त्यांतच त्यांचा शोचनीय अंत झाला.

याप्रमाणें या थोर पुरुषाचा निजामअल्लीनें विनाकारण खून करून जाधवराव घराण्याशीं कृतघ्नपणा केला. रामचंद्र जाधवराव यांचे वडील चंद्रसेन जाधवराव यांनीं निजामअल्लीचे पूर्वज चिंकिलीजखान ऊर्फ निजामउल्मुल्क यांस दाक्षिणेंत स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्यास मदत केली, त्यांचे उपकार याप्रमाणें निजामअल्लीनें फेडले. असो. ह्या शोचनीय मृत्यूचें वर्तमान त्यांचे मुलगे खासेराव व भाऊसाहेब (यांची मूळची नांवें आढळत नाहींत) यांस भालकी येथें समजलें. त्यावेळीं त्यांनीं आपलें सैन्य तयार करून निजामअल्लीवर हल्ला करण्याची तयारी केली. निजामअल्लीनें रुखनतदौला याजबरोबर सैन्य देऊन त्यास भालकी येथें रवाना केलें. त्यांची व निजामअल्लीची लढाई होऊन तींत भाऊसाहेब ठार मारले गेले. खासेराव यानें लढाईची शिकस्त करून रुखनतदौला व निजामअल्ली यांचा पराभव केला. निजामाचा मुलूख लुटण्यास प्रारंभ केला. पुढें निजाम अल्ली यानें स्वतः येऊन त्याची समजूत करून त्याच्या वडिलांच्या वेळचा सर्व मुलूख जो होता तो त्याला देऊन त्याजकडे नोकरी सांगितली व त्याचें सांत्वन केलें.

गुणः—राजा रामचंद्र जाधवराव यांचा स्वभाव परोपकारी असून सरळ असा होता. ते स्वतः शूर, धाडसी व मुत्सद्दी होते. निजामाचे दरबारीं मोठमोठे मुसलमान सरदार या मराठे सरदाराचा द्वेष करीत असत. परंतु आपली मुत्सद्देगिरी व शूरत्व यांचे जोरावर त्यांस न जुमानतां त्या सर्वांवर त्यांनीं आपली छाप ठेवून दिली होती. निजामअल्लीचा धाकटा भाऊ मिर मोंगल हा तर राजा रामचंद्र जाधवराव यांच्या अर्ध्या वचनांत होता. कायगांवटोकें येथील देवालय निजामअल्लीनें जाळल्यामुळें, मिर मोंगल यास घेऊन राजा रामचंद्र जाधवराव हे पेशव्यांस येऊन मिळाले. त्यावेळेस पेशवे पानपतचे लढाईनें खालावले होते व निजामअल्लीचा बेत मराठ्यांचें राज्य समूळ नाहींसें करण्याचा होता. तेव्हां अशा पडत्याकाळीं आपच्या देशबंधूंस मदत करण्याचे हेतूनें व आपले धर्माचा छळ होतो असें पाहून, त्यांनीं एकदम पेशव्याची बाजू उचलून धरून निजामअल्लीशीं सामना दिला. निजामअल्ली पुण्यानजीक उतरून पुणें जाळण्याचे बेतांत होता; परंतु राजा रामचंद्र जाधवराव यांनीं निजामअल्लीचा पराभव करून मराठ्यांची राजधानी पुणें याचा बचाव केला. माधवराव पेशवे यांनीं त्यांस सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं व गुजराथचें राज्य देण्याचें कबूल केलें. गुजराथ न दिल्यामुळें मिरमोंगल यास घेऊन—निजामअल्लीनें त्यावेळीं दरबारांत दुफळ्या असल्याकारणानें पुनः मोठ्या गौरवानें बोलावल्यामुळें—ते परत गेले. त्यांनीं निजाम व मराठे यांस सारखीच मदत केली. रामचंद्र जाधवराव हे आपल्या

नांवापाठीमागें "राजा" असें पद जोडीत असत. त्याबद्दल निजामानें हरकत घेतली. परंतु त्यांनीं आपले पूर्वज एकेवेळीं दक्षिणेंत स्वतंत्र राज्यकर्ते होते. व आपण दौलताबादचा राजा रामदेवराव यांचे वंशज आहों असें दाखवून दिल्यावरून, तेथपासून जाधवरावांच्या सर्व घराण्यास 'राजा' असें पद जोडण्याची वहिवाट सुरू झाली. निजामअल्लीनें हें पद कायम केलें. रत्नसिंग जाधवराव यांस पुण्याच्या एजंट मार्फत ता० २० माहे मे सन १८५२ मध्यें; थैली पत्रानें विचारण्यांत आलें होतें, त्यावेळीं याचप्रमाणें जबाब जाऊन इंग्रज सरकारानेंही हा किताब जाधवरावांचें घराण्यांत कायम करून चालू ठेविला आहे. पेशव्यांनींही हा किताब कायम केलेला आहे.

निजाम व पेशवे यांच्या दरबारीं राजा रामचंद्र जाधवराव यांचें वजन किती होतें, याबद्दलचें एक पत्र जयाजी सिंदे व मल्हारजी होळकर यांचे नांवें पाठविलेलें आहे. हें पत्र निजामाकडून राजा रामचंद्र जाधवराव, पेशव्यांच्या भेटीस आल्या वेळीं, त्यांचा मरातब ठेवण्याबद्दल जयाजी सिंदे व मल्हारजी होळकर यांस पत्रांत लिहिलेले सरदार यांसह राजा रामचंद्र जाधवराव येणार, त्यांचे आमराहा मुलाजमत रहावें व त्यांचा बंदोबस्त ठेवावा अशा आशयाचें आहे. निजामांनीं राजा रामचंद्र जाधवराव यांच्या हाताखालीं मोठमोठे सरदार देऊन पेशव्यांकडे पाठविलें होतें. याबद्दल या पत्रांत पूर्ण उल्लेख आहे व यांतच रामचंद्र जाधवराव यांस 'राजा' असा किताब त्यांच्या नांवाच्या पाठीमागें जोडला आहे. तें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री

पुा राजश्री मल्हारजी होळकर व जयाजी सिंदे गोसावी यांसी उपरी राजश्री रामचंद्र जाधवराव या समागमें सरदार मनसबदार आहेत त्यांस नबाबाचे इजायेत नामें यावे म्हणोन मशारनिल्हेनीं लिहिलें आहेत. सरदारः—

१ मालोजी राजे घोरपडे मुधोळकर.
१ भालेराव पांढरे व गुरुबक्ष पांढरे.
१ मनप्या नाईक व किलीच नाईक. जमीदार देवदूर्ग.
१ रायाजी भोंसले.
१ आनंदराव जमीदार परगणे कमरनगर ऊर्फ कनोल.
१ गिरजोजी हांके.
१ शंकरमा जमीदार परगणे आंदोल.
१ भूपाळराव निंबाळकर.
१ कृष्णाजी नाईक निंबाळकर.
१ मकरंदसिंग नाईक निंबाळकर.
१ पामनाईक बहिरी जमीदार परगणें वागनगिरा वगैरे.
१ लक्षमकाजे व जेम करंडी जमीदार परगणे कानकुती.
१ रामराव जमीदार गदवाल.
१ अगाजी सलगर.
१ राजे अजेचंद खंदारकर.
१ महिपतराव निंबाळकर.
१ यशवंतराव निंबाळकर.

येणेंप्रमाणें सरदार इजायत नामें पाठविणें कीं, राजे रामचंद्र जाधवराव यांस इजायेतनामा पाठविला आहे. तरी तुम्हीं त्यांजपाशीं येऊन त्यांचे हमराहा मुलाजमत करणें म्हणोन इजायेत नामें नबाबाचे पाठविणें.

छ २७ जिल्काद बहुत काय लिहिणें, लेखन सीमा.

याप्रमाणें या थोर पुरुषाचें वजन पेशवे मानीत असत व पेशव्यांना वेळेवेळीं आपले देशबांधव म्हणून यांनीं मदत करून निजामापासून त्यांचा बचाव केलेला आहे, हें त्यांच्या चरित्रावरून विदित होईलच. निजामअल्लीनें या थोर पुरुषांचा असा शेवट केल्यानंतर त्यांचे वडील पुत्र राजा खासेराव जाधवराव यांनीं निजामाला आपले सैन्यानिशीं पुष्कळ वेळां मदत केली.

पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें हैदरअल्ली यानें म्हैसूरचें राज्य बळकावून आपण मालक झाला आणि निजाम, मराठे व इंग्रज यांच्या सैन्याला उपद्रव देऊं लागला. पुढें लवकरच हैदरअल्ली मेल्यानंतर टिपू राज्याचा मालक झाला. नंतर तोही आपले बापाप्रमाणें वर्तन करूं लागला; असें पाहून मराठे, इंग्रज व निजामअल्ली एक होऊन, त्यांनीं टिपूवर सन १७९० मध्यें स्वारी केली. ती एक वर्ष चालू होती. सन १७९१ त टिपूनें या तिघांशीं तह केल्यानंतर या स्वारीचा शेवट झाला. मराठ्यांच्या तर्फे हरीपंत फडके व परशराम—

भाऊ हे दोन सरदार आणि इंग्रजांतर्फे कार्नवालीस आणखी त्याचे बरोबर दुसरे इंग्रज सरदार व निजाम-अलीतर्फे त्याचा मुलगा शिकंदर जहांमिर आबदूल कासीम वगैरे मुसलमान सरदार असून, रावरंभा व खासेराव जाधवराव हे मराठे सरदार, असे मोंगल, मराठे व इंग्रज सरदार या स्वारींत होते. टिपूबरोबर हीं तिन्हीं सैन्यें लढत असतांना त्या लढाईमध्यें खासेराव जाधवराव हे ठार झाले. याप्रमाणें मोंगलाईंतील जाधवराव घराण्याच्या मधल्या शाखेचा शेवट झाला.

भाऊसाहेब व खासेराव यांस संतति मुळींच झाली नाहीं. मालेगांव येथील तिसऱ्या शाखेच्या घराण्यांतील श्रीमंत शंभुसिंगजी यांचे आजे यांस, भाऊसाहेब यांचें कुटूंब लक्ष्मीबाई यांनीं दत्तक मागितलें. परंतु ते देण्यांत आले नाहींत. सबब निजाम सरकारानें मालकीचें सर्व उत्पन्न जप्त करून आपला जांवई समशेर उमराव यास दिलें. आतां पुढील प्रकरणांत धनसिंग जाधवराव यांचा तिसरा मुलगा शंभुसिंग यांच्या म्हणजे जाधवराव घराण्याच्या मालेगांव येथील तिसऱ्या शाखेचें वर्णन देऊं.

मालेगांव येथील जाधवरावांच्या तिसऱ्या घराण्याची हकीकत.

शंभुसिंग जाधवराव.

(इ० स० १७१५ पासून इ० स० १७६० पर्यंत.)

धनसिंग जाधवराव यांस मुलें तीन म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे. शंभुसिंग हे धनसिंग जाधवराव यांचे सर्वांत लहान चिरंजीव होत. चंद्रसेन जाधवराव यांस शाहूमहाराजांनीं सन १७१० मध्यें धनसिंग जाधवराव वारल्यावर सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं व त्यांच्याच हाताखालीं शंभुसिंग यांस मुतालीक नेमिलें. चंद्रसेन जाधवराव यांस सेनापतीपद देऊन महाराजांनीं धनसिंग जाधवरावाला 'जयसिंगराव' हा किताब पूर्वी दिला होता, तो शंभुसिंग जाधवराव यांस शाहूमहाराजांनीं देऊन सेनापतीप्रमाणें जरीपटका व साहेब-नौवत वगैरेचा मान दिला. पुढें चंद्रसेन जाधवराव यांस मोंगलांवर स्वारी करण्याकरितां पाठविलें, त्याजबरोबर शंभुसिंग जाधवराव यांसही पाठविलें होतें. बाळाजी विश्वनाथ भट व हे उभयतां जाधवराव बंधु यांचा तंटा होऊन महाराजांचें व ह्यांचें कसें वांकडें पडलें व ते मोंगलांस कसे जाऊन मिळाले, वगैरे सर्व मजकूर चंद्रसेन जाधवराव यांच्या कारकीर्दींत लिहिला गेलाच आहे. या उभयतां बंधूंनीं शाहूमहाराज यांशीं लढाया देऊन त्यांस कसें जर्जर केलें, याबद्दलही चंद्रसेन यांच्या कारकिर्दींत सांगितलेंच आहे. चंद्रसेन यांचा महाराजांस अत्यंत त्रास होऊं लागला. त्यामुळें बाळाजी विश्वनाथ यानीं चंद्रसेनाच्या कटांतून पुष्कळ जुने सरदार फोडण्याचा क्रम सुरू केला. त्यांत शंभुसिंग यांजकडेही सूत्र चालू केलें होतें. "तुम्हांस महाराजांकडून सेनापतिपद देववितों. तुम्ही आपल्या बंधूस सोडून महाराजांस येऊन मिळा." अशाबद्दल होनोपंत वरेकर, नारोराम शेणवी व जीवनराम सुमंत औरंगाबादकर यांस मध्यस्थ घातलें होतें. हे तिघे पूर्वीपासून धनसिंग जाधवराव यांच्या पदरीं असून, बाळाजीनीं त्यांस आपले कटांत फोडून घेतलें होतें; परंतु शंभुसिंग जाधवराव यांनीं तें मुळींच मानलें नाहीं. नारोराम शेणवी यांस शाहूनें मंत्रीपद दिलें. त्याचप्रमाणें होनोपंत वरेकर, जीवनराम सुमंत औरंगाबादकर, कोकाटे व पिलाजी जाधव वगैरे लोक जाधवांकडून फुटून आले होते; त्यांस मोठमोठीं पदें देण्यांत आलीं. पिलाजी जाधव (दिव्याचीं वार्डी व वावोलीकर जाधव यांचा मूळपुरुष) व कोकाटे यांस सरंजाम देऊन सरदार केलें, त्याचप्रमाणें आनंदराव रघुनाथ हा मोंगलाईंतील माहितगार कारकून, चंद्रसेन जाधवराव यांच्या हाताखालीं विश्वासु होता, त्यासही बाळाजी विश्वनाथानीं सुमंतपदाची लालूच दाखवून आपले कटांत सामील करून घेतलें. व त्यांस सुमंत पद दिलें. याप्रमाणें बाळाजींनीं चंद्रसेन जाधवराव यांच्या पदरचीं मोठमोठीं माणसें व सरदार यांस मोठमोठाले सरंजाम व पदें देऊन आपल्यास अनुकूल करून घेतलें. त्यानीं चंद्रसेन जाधवराव यांची शक्ति कमी करण्याचे भगिरथ प्रयत्न केले. त्यांच्या पदरचीं माणसें फोडलीं एवढेंच नव्हे, तर त्यांचा सख्खा बंधु शंभुसिंग जाधवराव यांसही फोडण्याचा यत्न केला. परंतु तो त्यावेळीं निष्फळ झाला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ यानीं धनसिंग जाधवराव यांचा वडील चिरंजीव सुजनसिंह ऊर्फ

संताजी ज्यास धनसिंग जाधवराव यांनीं बोरगांव वगैरे स्वतः मिळविलेलें उत्पन्न देऊन सातार प्रांतीं ठेविलें होतें, त्यास महाराजांकडून सेनापतीचीं वस्त्रें देवविलीं. संताजी हे चंद्रसेनाचे वडील बंधु होते, असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हें सेनापतीपद त्यांस सन १७१२–१३ चे दरम्यान मिळालें व तें पद पुढें संताजी यांजकडून कसें निघालें, याबद्दलची माहिती बोरगांवचे घराण्यांत देऊं.

शंभुसिंग व चंद्रसेन जाधवराव यांनीं वारंवार बाळाजी विश्वनाथ व शाहू महाराज यांजवर हल्ले करून त्यांस 'सळो कां पळो' करून सोडिलें. बाळाजी विश्वनाथ वारल्यानंतर त्यांचे वडील चिरंजिव बाजीराव यांस पेशव्याचा अधिकार मिळाला. शंभुसिंग, बाळाजी विश्वनाथांच्या मार्फत आपणास अनुकूल होत नाहीं, असें पाहून प्रतिनिधि यांस ही कामगिरी सांगितली. प्रतिनिधीनें शंभुसिंग जाधवराव यांस पत्रें पाठविलीं व स्वतः जाऊन भेटले आणि 'सातारचे दरवारीं पेशव्यांचें वजन वाढत चाललें असून, जुन्या पक्षाची हार होत चालली आहे. सबब तुम्हीं सातारचे दरवारीं यावें, म्हणजे आम्ही, तुम्ही, दाभाडे वगैरे सरदारांची एकी करून पेशवे यांचें वजन कमी करण्याचा प्रयत्न करूं.' अशी शंभुसिंग यांची समजूत केली व शाहू महाराज यांनीं प्रतिनिधीजवळ सुरुसन सल्लासमान अशर मया व अलफ फसली ११२७ म्हणजे इ० स० १७१७ त महालानिहाय सरंजाम शंभुसिंग यांस दिल्याबद्दलची सनद स्वतः प्रतिनिधि यांनीं त्यांचे स्वाधीन केली व सातान्यास चलण्याबद्दल फार आग्रह केला. शंभुसिंग यानें चंद्रसेनाची परवानगी घेतल्याखेरीज निघतां येणार नाहीं, असें गोडबोलून प्रतिनिधि यांस माघारीं फिरविलें. पुढें या उभयबंधूंचे महाराजावर सारखे हल्ले चालूच होते.

सन १७२७ चे सुमारास संभाजी महाराज (कोल्हापूरकर) हे चंद्रसेन जाधवराव यांजकडे मोंगलाईंत आले. तेव्हां चंद्रसेन जाधवराव यांनीं आपलें सैन्य, व कोल्हापूरकरांचें सैन्य एकत्र करून निजाम उल्मुल्क यास आपले बरोबर घेऊन बाजीराव पेशवे यांच्याशीं लढाई दिली. ही लढाई गांडापूर व वैजापूर या प्रांतांत गोदावरीचे अलीकडे झालेली आहे. ह्या लढाईचें वर्णन चंद्रसेन यांच्या कारकिर्दींत दिलें आहे. यावेळीं कोल्हापूरच्या मंडळीमध्यें आपापसांत तंटे चालून संभाजी महाराज यांचेंही त्या लोकांशीं वांकडें असल्याचें दिसून आलें. त्यामुळें निरुपायानें कोल्हापुराकडे संभाजी महाराज यांस आपले बंधु शंभुसिंग यांस बरोबर देऊन रवाना केलें. शंभुसिंग यांनीं बाजीराव पेशव्यांच्या सैन्यावर अनेक हल्ले करून संभाजीमहाराज यांस सुरक्षित कोल्हापुरीं पोहोंचवून दिलें. यावेळीं पुनः प्रतिनिधींची व त्यांची गांठ पडून सातारचे महाराजांकडे येण्याविषयीं पुन्हां त्यांचें मन वळविलें. दरम्यान महाराजांकडून संताजी पांढरे, चंद्रसेन जाधवराव यांजवर आले होते, त्यांशीं या दोघांनीं तुंबळ युद्ध करून सन १७२४ मध्यें संताजी पांढरे यास ठार मारिलें. त्याजवरून पुनः महाराजांनीं केरोजी पवार, कान्होजी भोंसले (नागपूरकर) आणि संभाजी नाईक यांस मसलतीस बोलावून पुन्हा त्यांस या दोघां बंधूंवर रवाना केलें. पुन्हां सन १७२७ त कान्होजी भोंसले यांस पत्र लिहून चंद्रसेन जाधवराव यांजवर पाठविलें. चंद्रसेन जाधवराव व शंभुसिंग या दोघांनींही मातबर लढाई दिली. यावेळीं कान्होजी भोंसले यास चिमणाजी पंडीत राजाज्ञा हे अनुकूल होते. ही लढाई पाराशर येथें झाली. याप्रमाणें सारखे या दोघां जाधवराव बंधूंनीं* हल्ले चालविल्यावरून महाराज अगदीं त्रासून गेल्यामुळें, पुन्हा या उभयबंधूंपैकीं शंभुसिंग यांस आपलेकडे वळविण्याबद्दल प्रतिनिधीला हुकूम दिला. तेव्हां वर लिहिल्याप्रमाणें प्रतिनिधि यांनीं शंभुसिंगांची गांठ कोल्हापूर प्रांतीं घेतली व त्यांस हा सर्व मजकूर विदित केला. त्याजवरून त्यांनीं वडील बंधु चंद्रसेन जाधवराव यांची परवानगी घेऊन येतों, असें म्हणून पुनः परत मोंगलाईंत गेले.

शंभुसिंग, चंद्रसेन जाधवराव यांस जाऊन भेटले व त्यांस प्रतिनिधींची हकीकत सांगितली. चंद्रसेन जाधवराव यांस त्याबद्दल बरेंच वाईट वाटलें; शंभुसिंगानें असा आग्रह धरिला कीं, आपण स्वतः तरवार करून नवी सरदारी संपादन करावी. वडील भावांनीं मिळ-

* वरील ज्या लढाया झाल्या, त्याजबद्दलचे दाखले शाहूमहाराज यांचे रोजनिशींत दाखल आहेत. ही रोजनिशी नुक्तीच पारसनीस यांनीं सरकारच्या परवानगीनें छापली आहे. पहा डायरी पान ४।९।१०।११ पत्र नंबर ९।२४।२६।२८.

विलेल्या उत्पन्नांतच निर्वाह करित बसण्यापेक्षां नवीन मुलूखगिरी करून नांव कमवावें हें बरें. हें बोलणें चंद्रसेन जाधवराव यांस रुचलें नाहीं. तरी पण 'नाहीं' म्हणण्याची त्यांस छाती झाली नाहीं. शंभुसिंग यांची वर्तणूक मोंगल सरदारांशीं सलोख्याची नव्हती. हे स्वतः तरुण व सुंदर असल्यानें एका पठाण सरदाराच्या मुलीचा यांजवर डोळा होता. ही गुणगुण दरबारांत कळून नबाबानें चंद्रसेन जाधवराव यांस भावाचा बंदोबस्त करण्याविषयीं ताकीद दिली. शिवाय चंद्रसेन जाधवराव यांस 'शाहूमहाराजांची शंभुसिंग यांस तिकडे येण्याविषयी आंतून पत्रें येतात.' हें ठाऊक होतें. व प्रतिनिधींनीं शंभुसिंगाचें मन बरेंच वळविलेलें आहे व शंभुसिंगाचा रोंखही तिकडे जाण्याचा दिसतो. या सर्व गोष्टींचा विचार करून चंद्रसेन यांनीं शंभुसिंग यांस कैद करून ठेवण्याचा विचार केला. ही गोष्ट शंभुसिंग यांस पवार आडनांवाच्या हुजऱ्याकडून कळली. (हें पवार घराणें मालेगांव येथें हयात आहे.) शंभुसिंग भालकीहून यलमर या आडनांवाचा धनगर जातीचा शिलेदार यास बरोबर घेऊन रातोरात तेथून निघाले. त्यांजबरोबर पवार हुजऱ्या व आणखी दोन चार माणसें व यलमर याचे हाताखालील स्वार यांसह निघून मोंगलाईतील निंबाळें या गांवीं आले. वर सांगितलेली पठाणाची मुलगी सरदाराचे वेषानें त्यांजबरोबर निघाली. निंबाळ येथें पोहोंचल्यावर तेथलि लिंगाईत जातीचा वाणी हा जाधवरावाचा गुमास्ता होता. त्याच्या आश्रयास गढींत येऊन राहिले. तेथें फौजेचा जमाव करून त्यांनीं चंद्रसेन जाधवराव यांजकडून पाठलागास आलेले फौजेबरोबर लढाई देऊन तिचा मोड केला व निंबाळ येथील पाटीलकी सदरहू वाणी यास दिली व प्रतिनिधीस,—'आम्हीं येतों' म्हणून महाराजांस विनंति करण्यास सांगितलें, त्याजवरून इ० स० १७२९।३० सल्लासीन मय्या व अलफ जमादिलाखर छ २६ या तारखेचें पत्र शंभुसिंग जाधवराव यांचे नांवें आलेलें होते, तें खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

चिटणीसी पत्रें.

रा० संभोसिंग जाधवराव यांस पत्र कीं, तुम्हांविशीं राजश्री श्रीनिवास पंडित प्रतिनिधी यांनीं विनंति केली—त्यावरून तुम्हाविषयीं यास आज्ञाकरणें ती केली आहे. तुम्ही फौजेनिशीं यास सामील होऊन स्वामीसेवा करणें, मशारनिल्हे तुम्हास सांगतील तें स्वामीचीं वचनें जाणून या समागमें दर्शनास येणें, स्वामी तुम्हांस सरंजाम देऊन उर्जित करतील. म्हणून पत्र.

हें पत्र शाहू महाराज यांच्या रोजनिशींत पान १७ पत्र नं० ४४ यांत दाखल आहे.

याप्रमाणें पत्र आल्यानंतर ते पन्हाळ्याकडे कूच करून निघून आले. महाराजांचें पुन्हां पत्र १७२९-३० चें सल्लासीन मया व अलफ रबिलाखर म्हणजे पूर्वीच्या पत्राच्या अवल एक पत्र आलें आहे, त्याचाआशयः—

शंभुसिंग जाधव यांस पत्र जे—तुम्ही फौजेनिशीं पन्हाळेप्रांतीं येणें. या कामास केदारजी निकम व सीवाजी सांवत जासूद दिंमतलबे पाठविले यासी रुपये ५०.

शंभुसिंग यांजबरोबर माणकोजी वांडगर, रा. दौलाजीराव सोमवंशी, सिंदूजीराव निंबाळकर व सखोजी आंग्रे अशा चार मोठमोठ्या सरदारांस पत्रें आहेत त्यांत असेंही लिहिलें आहे कीं, स्वामीचें कूच कार्तिक शु. ५ चें आहे. तरी तुम्ही फौजेनिशीं स्वामीसन्निध पन्हाळ्याखालीं येणें.

याप्रमाणें दोन पत्रें आल्यावरून निंबाळ्याहून कूच करून पन्हाळीं मुक्कामा आले व महाराज यांस भेटले. महाराजांनीं त्यांचा फार चांगला सन्मान ठेविला होता. यावेळीं शाहूमहाराजांची स्वारी उंब्रजाहून पन्हाळें येथें दाखल झाली होती. संभाजी महाराज कोल्हापूरकर हे पन्हाळ्याच्या आसपास होते. त्यावेळीं प्रतिनिधि व शंभुसिंग जाधवराव यांनीं कोल्हापूरकर संभाजी महाराज यांशीं लढाई देऊन त्यांचा

मोड केला. त्याजवरून महाराज खूष होऊन शंभुसिंग जाधवराव यांजवर महाराजांची मर्जी सुप्रसन्न झाली. पुढें शंभुसिंग जाधवराव यांनीं कोल्हापूरचे महाराज व शाहू महाराज यांचा तह करविला. संभाजी महाराज व शाहूमहाराज यांच्या भेटी कऱ्हाड नजीक जखणवाडीचे मैदानांत झाल्या. या स्वारीचे भेटीसंबंधानें पेशव्यांच्या दप्तरचीं पत्रें यादी वगैरे पानें ४२९।३९३ यांमध्यें असें वर्णन दिलें आहे.—

नामीनामी लोकांनिशीं शाहूमहाराज घोड्यावरी स्वार होऊन आले. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपतींची स्वारी हत्तीवरी होती. ते घोड्यावरी स्वार होऊन बनवा बिछावल्या होत्या. तेथें येऊन उभयतां महाराज घोड्यावरून उतरले. परस्पर संन्निध येऊन ऐक्यता होऊन शाहूमहाराज यांच्या पायावरी डोई श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांणीं ठेविली. महाराजांनीं परस्परें उभयतां बंधुंनीं आलिंगनें केलीं. त्यावेळेस मोहरा व रुपये, सोन्याचीं फुलें व रुप्याचीं फुलें परस्पर सारके जहाले. त्यासमयीं तोफेची सरबत्ती व नाना प्रकारचीं वाद्यें व शाहाजानें वाजवून आनंद झाला. फाल्गुन शुद्ध ३ मंदवारीं दोनप्रहरीं याप्रमाणें भेटीचा समारंभ जाहला. तदनंतर शाहूमहाराज यांनीं श्रीमन्हाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांचा हात धरून उभयतां बंधु एका अंबारीमध्यें हत्तीवर स्वार जाहले. खवासखान्यांत दोन मोर्चेलें घेऊन शंभुसिंग जाधवराव बसले.

वरील वर्णनाप्रमाणेंच रा. काशीनाथ नारायण साने ह्यांनीं छापलेल्या शाहू महाराज यांच्या बखरींतही वर्णन दिलें आहे. (पहा, पान ६३।६४).

ही गोष्ट शके १६५३ चैत्र वद्य २ ला झाली. याप्रमाणें कोल्हापूरकरांचा बंदोबस्त झाला.

शंभुसिंग जाधवराव यांस सन १७१७।१८ या सालामध्यें प्रतिनिधीबरोबर पाठविलेल्या सनदेंत खालीं लिहिल्याप्रमाणें महालानिहाय सरंजाम मोकाशाचें उत्पन्न देण्यांत आलें तें.

सुरूसन सल्लासमान आशरमय्या व आलफ म्हणजे सन ११२७ फसली, सन १७१७ इसवी सालांत महालानिहाय सरंजाम मोकासे वगैरे मिळाले ते.

५९ महाल प्रांत भागानगर पैकीं.

५ सरकार देवरकोंडा.

१ हवेली देवर कोंडा | १ परगणे यलजवाल
१ परगणे इउरती. | १ परगणे इभ्रामपट्टण.
१ परगणे चिरकोंडा.

—
५

६ सरकार कान्हापूर.

१ परगणे अमराबाद. १ परगणे आवची गंगापूर.
१ परगणे कणदूर. १ परगणे गुदर.
१ परगणे तारीपुडा. १ परगणे आमल कोटगेल.

—
६

५ सरकार कोहल कोंडा.

१ हवेली कोहलकोंडा. १ परगणे तांदूर.
१ परगणे पालीपल्ली. १ परगणे कोसगी कोंडगल.
१ परगणे आडकी.

—
५

२ सरकार पानगल.

१ हवेली पानगल. १ परगणे नागलील कंदमूल.

—
२

५ सरकार खमलामेट.

१ हवेली खमलामेट. १ परगणे मवाड कोंड पल्ली.
१ परगणे शंकरगिरी. १ परगणे हसनाबाद.
१ परगणे आनंतागिरी.

—
५

५ सरकार मूर्तीजानगर.

१ परगणे किलकोंडा. १ परगणे गोदूर.
१ हवेली मूर्तिजानगर. १ परगणे रायगुंद.
१ परगणे यलमकोंडा.

—
५

२ सरकार नळगोंडा.

१ हवेली नळगोंडा. १ परगणे आवरपल्ली.

—

२

१ परगणे कातकोंडा सरकार वरगल.

२४ सरकार मुस्तफानगर.

१ हवेली मुस्तफानगर. १ परगणे बानेवाड.
१ परगणे जमलवाडी. १ परगणे कपुर.
१ परगणे काळवा. १ परगणे कट्टरघट्ट.
१ परगणे इब्रामपूर. १ परगणे भितरजेल.
१ परगणे विआतवाल. १ परगणे कणपट.
१ परगणे गालपल्ली. १ परगणे पडेगांव.
१ परगणे अतुलसार. १ परगणे जाईन.
१ परगणे चिटकाई. १ परगणे उदीवाड.
१ परगणे मलगोंल. १ परगणे विनीकोंडा.
१ परगणे आवेर. १ परगणे नटकनीकोंडा.
१ परगणे देऊर कोंही. १ परगणे कणगिरी.
१ परगणे कट्टर. १ परगणे विनराई.

—

२४

१ परगणे कवूर सरकार देवरकोंडा.
१ परगणे गाणगापूर हवेली.
१ परगणे नडकूड हवेली सरकार भागानगर.
१ परगणे सुगूरनयान किचे सरकार पानगल.

—

५९

प्रांत बेदर.

सरकार मलसलेंड.

१ कानकुरती, १ परगणे उटकुड अर्धे परगणे मंगथळ अर्धे.
परगणे चिटगोपे सरकार हवेली बेदर.

१ परगणे कलवर्गे तक्षिमा २ तीसरी तक्षिमा बंडगरवांची वजा करून असे.
१ हवेली मक्तसोड.
१ परगणे मंगळगी सरकार मलसोड प्रांत बेदर.
१ सरकार मलसोडपैकीं गांवें.
१ कसबे कलगी आर्धी कसबे कालेवडी अर्धी.
१ परगणे सिराढोण.
१ हवेली सोलापूर १ परगणे मोहाळ.
१ लंग.

सदर्हू बेरीज एकंदर तालुक्यांची न नोंदण्याचें कारण दोन तीन सुभ्यांचे तालुके बेदर प्रांतांतील असोन पोटीं झाडा दाखलेवार न लागल्यामुळें दिल्ही नाहीं.

१ राणो निंबाडगर यांजकडील सरंजाम कदीम करार करून शंभूसिंग जाधवराव यांचे दिमतीस दिले.
१ परगणे माहागांव निमे व कसबा सारा.
१ परगणे कलबर्गे तिसरी तक्षिमा.
२ परगणे प्रतापपूरपैकीं देह.
१ मुचलेंबे १ नारायणसोंड.

—

२

१ मौजे कडमुगली, तालुके कमळापूर प्रांत कलबर्गे
१ सरकार मलखेडपैकीं देह २ दोन.
कसबे कानगी अर्धी कसबे कोंनवडी.

—

१

यादवराव माहादेव वंडगर दिमत शंभुसिंग जाधवराव यास नदीद सरंजाम प्रांत भागानगर.

१ परगणे बुरगोंल कोटीकोंडा.
१ परगणे यलमलगडक सरकार गणपूर.
१ परगणे दापपल्ली सरकार गणपूर.

—

३

फत्तेसिंग भोंसले यांचे सरंजामपैकीं दूर करून शंभूसिंग जाधवराऊ यांस मोकासे महाल दिल्हे.

॥ परगणे प्रतापपूर निमे माणकोजी बांडगर बाकी निमे.
॥ परगणे वरवर सदरप्रमाणें.

सदर्हू सरंजाम सन १७१७ इसवींत शाहूमहाराज यांनीं शंभूसिंग जाधवराव यांस दिल्याबद्दलची माहिती मिळते.

१ सुरुसन तिसा आशर मया व अलफ सन ११२८ फसली सन १७१८ इसवी सालीं रत्नोजी पांढरे यास महाल शंभूसिंग यांचे सरंजामपैकीं दिल्हे. त्याचे मोबदला फत्तेसिंग बोवा भोसले अक्कलकोटकर यांचे सरंजामपैकीं माहाल मोकासे दिले ते.

॥ परगणे मंगथळ सरकार मलसोड अर्धे.
॥ परगणे सेंडबे.
१ परगणे दौलताबाद.

३ सरकार देवरकोंडा.

१ परगणे चिटपाळ. १ परगणे देवींपल्ली.

१ परगणे मोरपल्ली.

—

३

येणेंप्रमाणें सुमारें २।४ लाखांचा मुलूख शंभुसिंग यांस सरंजाम दिला. व सातारा मुक्कामीं शाहूमहाराज यांनीं आपल्या सन्निध राहण्याचा त्यांस हुकूम दिला. ह्या मुलखावर शंभुसिंग हे सातारप्रांतीं राहिल्यापासून अंमल चालवूं लागले. शाहूमहाराज यांस वाघाच्या शिकारीचा फार नाद असे. तेव्हां रघूजी भोंसले (नागपूरकर) व शंभुसिंग जाधवराव हे नेहमीं महाराजांबरोबर शिकारींत असत.

पुढें सन १७३२।३३ चे सुमारास जंजिऱ्याचे सिद्दी यांचा भावाभावांत तंटा लागला. ही गोष्ट साताऱ्यास कळली. तेव्हां शाहूमहाराज ह्यांच्या मनांत आलें कीं, हबशी यांजकडे जंजिरा हें स्थळ बेलाग राहिलें. पूर्वी थोरले महाराजांनीं प्रयत्न केला; परंतु तें स्थळ मिळालें नाहीं. कोंकणप्रांत गेला तो सर्व सोडविला. परंतु हें स्थळ हस्तगत होत नाहीं. असें चित्तांत आणून सेखजी म्हणून मातबर सरदार हबसी याजकडे होता. त्याजला ५० हजार रुपये देऊन भेद करविला. यासमयीं सिद्दी रसूल याकूदखान तख्तनशीन होते ते वारले. त्यांचा वडील मुलगा थोरला सिद्दी अबदूल, दुसरा धाकटे सिद्दी अबूल रहिमान, तिसरा सिद्दी सवुदूल, सिद्दी आंबर अफवानी, सिद्दी रहाण व सिद्दी याकूद, याप्रमाणें सिद्दी रसूल याकूदखान यांस मुलें होतीं. या सर्व जणांनीं एक विचार करून वडील सिद्दी अबदुलखान यास ठार मारलें व आपण जंजिरा बळकावून बसले. धाकटे सिद्दी अबूल रहिमान हे राजापुरीं आपल्या वडिलांचें प्रेत घेऊन दफनास आले होते, ते तेथेंच राहिले. तेव्हां सेखजीनें सिद्दी अबूल रहिमान यास सल्ला दिली कीं, शाहू महाराजांची मदत मागा; त्यावरून महाराजांची मदत मागण्याकरितां राजकारण आल्यावरून महाराजांनीं श्रीपतराव प्रतिनिधि, फत्तेसिंग भोंसले व शंभुसिंग जाधवराव यांस जमावानिशीं राजापुरीं रवाना केलें. त्याप्रमाणें हे तिघे सरदार रायगडावरून राजापुरीस रवाना झाले. जातांना यशवंतराव पोतनीस यांनीं रायगडचें राजकारण सिद्ध केलें आहे, त्यामार्गें जाऊन किल्ला हस्तगत करून यशवंतराव यांस बरोबर घेऊन पुढें चालते झाले व राजापुरीस येऊन पोंचले. कान्होजी आंग्र्यास पूर्वींच पाण्यामध्यें मोर्चे बांधण्यास हुकूम दिला होता. बाजीराव पेशवेही राजापुरीस येऊन दाखल झाले होते. ह्या तिन्ही मराठ्यांच्या सैन्यानें जंजिऱ्यास वेढा देऊन मोठी मातबर लढाई केली. सिद्दी रहाण रणांत ठार झाला. वेढा दोन तीन महिने सारखा चालू असून, किल्ला बहुत जेर केला. बाहेरून रसद पोहोंचणें बंद केलें व सरदार यांनीं बाहेरून मारगिरी केली. त्यावरून आंतील हबशी हवालदील झाले व सिद्दी अबूल रहिमान यांचे स्वाधीन जंजीरा करण्याचें कबूल केल्यावरून व पर्जन्यकाळ समीप आल्यावरून किल्ला व जंजीरा अबूल रहिमान यास देऊन सर्व मराठ्यांचें सैन्य माघारीं परतलें. माघारी निघण्यापूर्वीं सिद्दीचा व महाराजांचा तह ठरून, राजापूर लुटून, तळें, घोसाळें, अवाचितगड, बिरवाडी व सुरगड वगैरे महाल व किल्ले या सैन्यानें घेतले. याप्रमाणें सर्व सरदार परत आल्यावर शंभुसिंग जाधवराव यांस एक पत्र लिहिलें आहे. या पत्रामध्यें शंभुसिंग जाधवराव, उदाजी चव्हाण व व्यासो भुजबळराव यांची मोठी वाहवा केली असून, संतोष मानलेला आहे. शाहूमहाराजांची रोजनिशी नंबर ६३ पान २४ इसवी सन १७३३–३४ अवी सल्ला सन मया व अलफ जिल्हेज.

पत्र.

सरदारांस पत्र जे–तुम्ही मुलूखगिरी करून आलांत ते विदित झालें स्वामी संतोष पावले प्रस्तुत मनसुब्याचा प्रसंग आहे. आम्ही आपली फौज घेऊन टाकोटाक स्वामीचे दर्शनास येणें म्हणून पत्रें सादर करून जासूदचाकर रवाना पाठविले. यासी देविला मसाला रुपये २५ राजश्री उदाजी चव्हाण, २५ राजश्री व्यासो भुजबळराव, २५ शंभूसिंग जाधवराव.

या पत्राप्रमाणें शंभुसिंग जाधवराव सैन्यानिशीं साताऱ्यास जाऊन पावले. याचे पूर्वी सुरुसन तिस्सा अशिरील मया व अलफ सन ११३८ फसली इ० स० १७२८ माहे मजकूरचें आज्ञापत्र फत्तेसिंग भोंसले याला देऊन आज्ञा केली कीं, खालीं लिहिल्याप्रमाणें शंभुसिंग यांस सरंजाम महाल दिलेले आहेत. त्यांस तुम्हीं उपद्रव न करणें. हे महाल शंभुसिंग साताऱ्यास पोंहोंचले, त्या वर्षीच दिले होते, ते येणेंप्रमाणें.

सुरुसन तिस्सा अशिरील मया व अलफ सन ११३८ फसली सन १७२८ इसवी छ ५ माहे जमादिलावरचें आज्ञापत्र फत्तेसिंग भोंसले यास कीं, शंभुसिंग जाधवराऊ यांचा सरंजाम हुजूर करार करून दिल्हा असे. येविषयीं तुम्हास आज्ञा करणें ती जाते समयीं केलीच आहे. तर तुम्हीं या उपर यासी व सरंजामास उपद्रव न देणें.

१ सुरुसन इहिदे सल्लासीन मया व आलफ.

१ सरकार परगणे मानूर.

१ परगणे पुसंदे. १ परगणे महागांव

—

२

३ सरकार परंडे.

१ कसबे सावरगांव परगणे बार्सी,

१ परगणे बार्सी. १ परगणे पांगरी.

—

३

२ सरकार धारूर.

१ परगणे सेनगांव. १ परगणे परळी.

—

२

४ सरकार पाथरी.

१ परगणे हवेली पाथरी. १ परगणे कोसरी.

१ परगणे झरी. १ परगणे जिंकरी.

—

४

१ कसबे इसाद.

-॥- परगणे येकउनी अर्धी.

-।· परगणे आंबेगांव चवथा हिस्सा.

-॥- परगणे रासीन अर्धी.

८२ कितां गांवें.

५ तालुके जामखेड.

१ मौजे तलेगसीं. १ मौजे झिकरी.

१ मौजे सवताडे. १ मौजे सारळे अर्धे -॥-

१ मौजे सातेफळ

—

५

१ कसबे खेड चांभार गोंदे.

-॥- कसबे रासीन.

६ परगणे बीड पैकीं.

१ मौजे चिचवली. १ मौजे निमगांव अर्धे.

१ मौजे पिंपोळी. १ मौजे थरूड अर्धे.

१ मौजे माकपुरी तालुके सोनखेड.

-॥- मौजे कोरेगांव. -॥- मौजे भागलगांव.

—

६

१ मौजे अंजनगांव तालुके करेंपठार निमे.

१ मौजे आडुळगांव परगणे कडे राक्षणगांव.

८ कितादेह ८.

१ मोर्ती परगणे पाथरी साधरानपंत मजमदार.

२ शिवाजी पांडुरंग यांचीं गांवें.

१ मौजे रामण १ मौजे भोंसे.

—

२

सदर दोन्हीं गांवें पाथरीपैकीं शिवाजी पांडुरंगाचे तैनात राजपत्रीं असेत.

१ वाडीक-मळाची विनाजीस जमीन.

३ **अष्टीपैकीं.**

१ पिपरी मुजूमदार.

२ शिवाजी पांडुरंग यांस.

१ शिवाजी पांडुरंग यांस.

— —

३ २

सदरहू तीन गांवें राजपत्रीं दरखदार यास देविले असेत.

मौजे वडगांव शेळगांव पैकीं कमळोजी विनाजिस जमीन.

—

८

३ तालुके पेंडगांव.

१ वासिंबे अर्धे १ चांदेबुद्रूक अर्धे -॥-
१ करजें अर्धे -॥-

३

३ तालुके कडे.

१ मुरडी अर्धी -॥- डोंगगण अर्धी -॥-
१ सेरी खूर्द अर्धी-॥-

३

९ परगणे सुपे बारामती.

१ कसबे बारामती. १ सुपे खूर्द अर्धे.
१ कांबळेश्वर. १ सिरष्णे १ कारखेल -॥- अर्धे.
१ नेपतवळण. १ रुई अर्धी.
१ मुंजवडी. १ मौजे सावळ अर्धी.

९

२७ परगणे आबड

१९ दरोबस्त मोकासा.

१ मौजे आतरवली सराटी.
१ मौजे कुकरगांव १ मौजे खेडले.
१ मौजे वके. १ मौजे महाकाळ.
१ मौजे कुंभार पिंपळगांव.
१ मौजे सिद्धेश्वर पिंपळगांव.
१ मौजे साकळगांव १ मौजे गोंदी खांडी.
१ मौजे घारगांव १ मौजे आतरवाली खांडी.
१ मौजे कोळीवेंडके १ मौज खडके.
१ मौजे दुधपुरी १ मौजे साष्ट पिंपळगांव.
१ मौजे कोढारी १ मौजे कुरसळ पिंपळी.
१ मौजे बाठाण. १ मौजे लखमापुरी.

१९

८ निमे मोकासा अमलांचीं गांवें.

१ मौजे काईखोड १ मौजे बोरगांव बु॥
१ मौजे निपाणी पिंपळगांव.
१ मौजे भेंडाळे १ मौजे निंबोली.
१ मौजे सोनके पिंपळगांव.
१ मौजे कोटाळे बुद्रुक.
१ मौजे गंगाचिचौली.

८

२७

१६ कितां गांवें.

१ उंदरगांव तालुके चांभार गोंदे.

७ तालुके पेंडगांव.

१ अंजनडोह १ रावगांव. १ कामाल.
१ करमाळे १ झरे १ पोंथर १ पोटगांव.

७

२ परगणे पाथरीपैकीं दोन.

१ रामपुरी १ हातगांव.

२

१ उमरडे तानुके चांभार गोंदे.
१ तालुके आष्टी.
१ माहूर परगणे शिरसोळ.
१ मौजे डोंगरगांव तालुके कडे.
१ परगणे हिसरे तालुके पेडगांव.
१ मौजे पेडगांव तालुके मजकूर

८२ १६

पुढें संभाजी व शाहू महाराज यांचा तह झाल्याचे सुमारास सन १७३१ मध्यें मौजे कोथळे, मौजे मालेगांव बुद्रूक इनाम, स्वराज्य, मोगलाई सुद्धां छ ९ जमादिलावर मार्गशीर्ष शु. ११ सन १७३१ रोजीं कबिला ठेवण्याकरितां गांव सर्व दिला आहे त्याचे सनदेची नक्कल.

श्री.

स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शके ५८ विरोधी नाम संवत्छरे मार्गशीर्ष शुद्ध ११ रविवार क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपती स्वामी यांणीं राजश्री नारोपंत सचीव यासी आज्ञा केली ऐसाजे. राजश्री संभुसिंग जाधवराव यांस कबिले ठेवण्याबद्दल मौजे मालेगांव

कर्यात बारामती हा गांव स्वराज्य व मोंगलाई अम्मल एकूण दुतर्फा कुलबाब व कुलकानू देखील बाबती इनाम करून दिल्हा असे. तरी तुम्ही मौजे मजकूर मशारनिल्हेच्या स्वाधीन करणें आपणाकडील आमलदारास ताकीद करून मौजे मजकूरीं दखलगिरी करून घेणें लेखन आलंकार.

बारसुद. मोर्तब.

सुरुसुदबार.

याप्रमाणें हा गांव कविले ठेवण्याकरितां इनाम करून दिला. त्यामुळें शंभुसिंग जाधवराव मालेगांवीं येऊन जाऊन राहूं लागले. पुढें दाभाडे यांचीं वडोद्यानजीक डभई येथें बाजीरावाशीं लढाई झाली. याबद्दल हकीकत चंद्रसेन जाधवराव यांच्या कारकीर्दीत दिलीच आहे.

सन १७३७ मध्यें पुनः कोकणांत पोर्तुगीज लोकांनीं संभाजी आंग्र्याचे बाजूनें, मानाजी आंग्र्यावर स्वारी केली. तेव्हां बाजीराव, प्रतिनिधि व शंभूसिंग वगैरे सरदार पुनः कोकणांत पाठविले. तेव्हां पोर्तुगीज लोकांचा पराभव करून आंग्र्याची व्यवस्था करून ते परत आले. शंभुसिंग पुनः परत सातारीं आल्यावर त्यांस कर्नाटकीं जाण्यास हुकूम झाला. त्यावेळींहि त्यांना सरंजाम व महाल देण्यांत आले, ते खालीं लिहिल्याप्रमाणें.

सुरुसन सबा सलासीन मया व अलफ सन ११४६ फसली सन १७३६ इसवी नळनाम संवछरे शके १६५८.

५ सरकार मलसोड प्रांत बेदर.

१ मौजे कडकूर १ मौजे वरमाण
१ मौजे उठकूर. १ मौजे अमरचिंता.
१ मंगथळ.

—
५

४ प्रांत मान.

१ कसबे येळापूर. १ कसबे म्हसण.
१ कसबे दहीगांव. १ कसबे आटपाडी.

—
४

९ प्रांत मिरज पैकीं.

१ तासगांव. १ कर्यातदेसिंग.
१ कर्यात अजनी. १ सावरडे.
१ कर्यात बेडग. १ कर्यात कवठेमहांकाळ.
१ कर्यात म्हैसाळ. १ कर्यात ढाळगांव.
१ कर्यात मने राजुरी.

—
९

२ मौजे उननी १ परगणे मंगळवेढें मौजे नेवळे परगणे सांगोलें १ एकुण २.

२७ सरकार विजापूर.

१ समत बरडोल. १ समत होरटी.
१ समत चांदकवढे. १ समत हिंमरगे.
१ समत जत. १ समत बागेवाडी.
१ समत मोमलवाड. १ समत आथणी.
१ समत होनवार. १ समत कोकनूर नालवंद.
१ समत हालसिंगी. १ समत तांबे.
१ समत उकली. १ समत इंडी.
१ समत करजगी. १ समत गोट.
१ समत हवेली विजापूर. १ समत कोकतनूरगडी.
१ ठाणे नरगुंद. १ ठाणे जयनापूर.
१ ठाणे सिद्धनाथ. १ ठाणे बीनरंगी.
१ ठाणे बनुती. १ ठाणे रुळी.
१ ठाणे कोल्हार. १ ठाणे हुसूर.
१ ठाणे चिमणळग

—
२७

विजापूर प्रांतांतील नऊ ठाणीं अठरा परगणे त्यांच्या मोकाशाच्या सनदा छ ५ माहे साबान रोजीं करून दिल्या असेत.

१ सरकार मलसोड प्रांत बेदर.

१ परगणे चितापूर. १ परगणे हवेलीं मनसोड.
१ परगणे मंगळगी. १ परगणे सेरबे.
१ मौजे कोलवडी. १ परगणे चिंचोली.
१ परगणे नळगुंद १ परगणे कालकुरती.
१ कसबे काळगी.

—
९

१ सरकार सगर.

६ प्रांत मान.

१ कसबे सांगोले १ अकलूज. २ मालवणी. १ ब्रह्मपुरी.

१ नाझर १ कासेगांव

६

१ परगणे केमवावी प्रांत विजापूर.

१ परगणे तालीकोट.

सदरहू शिवाय आणखी उत्पन्न दिल्याची नक्कल सांपडली तीः—

श्री.

स्वस्तीश्री राज्याभिषेक शके ६३ नळनाम संवत्छरे मार्गशीर्ष शु॥ ७ भानुवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपती स्वामी यांणीं देशमूख व देशपांडीये महाला निहाय आहद तुंगभद्रा तहाद कावेरी प्रांत करनाटक यासी आज्ञा केली ऐसीजे प्रांत तगार पै॥ निमे मोकासा व तहाप्रमाणें जकातीचा वसूल राजश्री संभुसिंग जाधवराव यांजकडे वसूल देणें, छ ५ माहे साबान सुरसन सबा सलासीन मया व अलफ लेखन आलंकार मोर्तब.

शुरू सूद्र बार	सनफसली	सन इसवी
	११४६	१७३६

वार

येणेंप्रमाणें उत्पन्न असून आणखीही उत्पन्नें असावीत. परंतु कागदपत्र गहाळ झाल्यामुळें बरोबर तपास लागत नाहीं.

शंभुसिंग यांस कोंकणांत सिद्दीवर पाठविण्यापूर्वी ते मालेगांवीं कुटुंबाची व्यवस्था लावण्याकरितां आले असतां, त्यांस एक तगादेपत्र लवकर सैन्य पाठविण्या विषयीं आलेलें आहे, तें शाहूमहाराज यांची रोजनिशी पान १२२ पत्र नंबर २६८ सन १७३४।३५ खमस सल्लासीन मया व अलफ रजब २३ चें आहे. सदरहू पत्र महाराजांचे खास दस्तकाचें आहे, त्याचा मजकूर खालीं लिहिल्याप्रमाणेंः—

पत्र.

राजश्री शंभुसिंग जाधवरायास खास दस्तकाचें पत्र जे, मसलतीस राउत पाठविणें ते गांवास जातांच रवाना करितों म्हणून स्वामी यांसी बोलून गेला. त्यास जाऊन दिवसगत लागली. आद्यापि एकहि राऊत आला नाहीं. यावरून स्वामींनीं आपूर्व मानिलें आहे. मसलतीचे कामास तुम्ही लोकांनीं दिरंगाई घालावी ऐसे नाहीं. स्वामींचीं आज्ञापत्रें पाठवावयाची सीमा झाली; याउपर देखत आज्ञापत्र बोलीप्रमाणें आपणाकडील राउत व एक सरदार शिताबीनें पाठविणें, एक घडीचा उझूर न करणें. ये विशयींचीं कित्येक आज्ञा नारोत्तम मंत्री यांस केली आहे. ते लिहितील त्यावरून कळून येईल. या कामास खंडोजी निंबाळकर दिंमत हुद्दे पाठविला आहे. त्यास रुपये २० देविले असत. त्यास देणें म्हणून पत्र १.

शंभुसिंग जाधवराव यांचें शाहूमहाराजांवर मोठें वजन असून, प्रत्येक स्वारीचे कामामध्यें यांची सल्ला-मसलत शाहूमहाराज घेत असत. यावेळीं मराठे सरदारांमध्यें फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर व शंभूसिंग जाधवराव मालेगांवकर हे प्रमुख होते. यावेळीं जेवढ्या स्वाऱ्या झाल्या, तेवढ्या स्वाऱ्यांमध्यें फत्तेसिंग व शंभूसिंग या मराठे सरदार-द्वयांची जोडी हजर असून, शाहूमहाराजांची बाजू मोठमोठे रणसंग्राम करून त्यांनीं उचलून धरिली होती. चंद्रसेन व निजामउल्मुल्क यांनीं कर्नाटकाकडे अगदीं धुमाकूळ माजवून दिला होता व शाहूमहाराजांचा मुलूख लुटण्यास आरंभ केला होता. कोंकणांत सिद्दीची तेढ पडली होती. सिद्दी, आंग्रे व कोल्हापूरकर हेही त्रास देत होते. तेव्हां प्रतिनिधि, फत्तेसिंग भोसले, शंभूसिंग जाधवराव व बाजीराव बल्लाळ पेशवे या सर्व सरदारांस कोंकणांत पाठवून देण्याची मसलत

चालू होती. व त्या कामीं पुष्कळ पत्रें शंभूसिंग यांस, मसलतीस सरदार व सैन्य पाठविण्याबद्दल आलीं होतीं. 'स्वामीची आज्ञापत्र पाठविण्याची सीमा झाली.' असा या पत्रांत उल्लेख आहे व 'मसलतीस राऊत पाठवितों. आपणाकडील राऊत व एक सरदार सिताफीनें पाठविणें' अशा तऱ्हेचीं या पत्रांत वाक्यें आहेत. या पत्रांतील सर्व वाक्यांवरून या स्वारी-करितां शंभूसिंग यांची किती जरूरी होती, हें स्पष्ट होत आहे. व महाराजांवर शंभूसिंग जाधवरावांचें केवढें वजन होतें, हें कळून येईल. त्याचप्रमाणें शंभूसिंग जाधवराव यांजवळ मोठी फौज असून, त्या फौजेवर आधिपत्याकरितां शंभूसिंग जाधवराव यांच्या हाता खालीं सरदारही होते, असें 'आपणाकडील राऊत व एक सरदार सिताफीनें पाठविणें.' या वाक्यावरून स्पष्ट होत आहे. या सैन्याच्या बेगमीकरितां कर्नाटक, मोंगलाई वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ सरंजामही देण्यांत आले होते. त्यावरून त्यांचेजवळ मोठें सैन्य होतें, हें सिद्ध होत आहे. कोंकणांतील स्वारी आटो-पल्यानंतर कर्नाटकांत चंद्रसेन जाधवराव तर्फे विराप्पा नांवाचा कानडी सरदार देश लुटून धूळधाण करीत होता. म्हणून शंभूसिंग जाधवराव, फत्तेसिंग भोंसले, रघुजी भोंसले सेनासाहेबसुभा (नागपूरकर.) व आपाजी सोमवंशी सरलष्कर, या चार मोठ्या सरदा-रांस चंद्रसेन व विराप्पा यांजवर पाठविलें. नंतर हे सर्व सरदार कर्नाटकप्रांतीं गेले व त्यांनीं विराप्पा यास गांठून त्याच्याशीं मोठें तुंबळ युद्ध केलें. शंभूसिंग जाधवराव यांच्या या स्वारीबद्दल शाहूमहाराज यांचे रोजनिशींत, पान २९ मध्यें पत्रनंबर ७२ वें छापिलें आहे, त्याचा मजकूर येणें प्रमाणें:—

श्री.

कित्तापत्र चिटणीशी पौष बाहुल द्वादशी गुरुवासर राजश्री हैबतराउ बांडगर अमीरुल उमराव यांस जाव ऐसाजे:—तुम्हीं विनंतीपत्र पाठविलें तें प्रविष्ट झालें. लिहीलें वर्तमान विदीत झालें. विराप्पा वगैरे टाळेटोळे जमा होऊन मुलखांत धूम मांडली आहे. चंद्रसेन जाधव उदाजी चव्हाणास बरोबर घेऊन बिडाकडे आले आहेत म्हणोन लिहीले, त्यांस गनिमांनीं वळवळ केली आहे. त्यांस नतीजा देऊन (लागत नाहीं.) ठेवावें म्हणोन स्वामींनीं चिरंजीव राजश्री फत्तेसिंग भोसले व राजश्री रघुजी भोसले सेनासाहेबसुभा व शंभूसिंग जाधवराऊ व राजश्री आपाजी सोमवंशीं सरलष्कर यांसी फौजेनिशीं आज्ञा देऊन रवाना केले आहेत. चतुर्वर्ग सत्वरींच त्या प्रांतीं येतील. तुम्हींही चिरंजिवांस सामील होऊन स्वामीसेवा करून दाखवून आपले सेवेचा मजूरा करून घेणें म्हणून पत्र १.

ही लढाई सन १७३८।३९ तिस्सा सलासीन मया व अलफ जिल्हेज २४ रोजीं झाली. त्याजबद्दल रोज-निशींतील ७१ नंबरचें पत्र छापलें आहे. त्यांत फत्ते-सिंग भोंसले व शंभुसिंग जाधवराव वगैरे सरदारांस या लढाईमध्यें आणखी किती सरदार त्यांच्या दिंम-तीस दिले होते, याबद्दल वर्णन दिलें आहे:—

कित्ता एक चिटणीशी समाधानपत्रें:— सरदार दिमत राजश्री फत्तेसिंग भोसले याणीं विराप्पा निसबत चंद्रसेन यासी युद्धप्रसंग करून विराप्पा धरिला. फौज मोडून तारां-गण केलें म्हणून विदित झालें; त्यावरून स्वामी बहुत संतोषी होऊन खुशाल झाले. समाधान पावले. तुम्हीं बरी अंगेजणें करून युद्धप्रसंगीं शर्त केली, हें सविस्तर वृत्त चिरं-जिवांनीं लिहिलें, त्यावरून स्वामी समाधान पावले. तुमचे सेवेचा मजुरा झाला. पुढेंही चिरंजीवांचे आज्ञेंत वर्तोन स्वामीसेवा करून आपला जगनामोश करून घेणें म्हणून पत्रें.

कित्ता एक नांवनिशीवार.

१ राजश्री हैबतराऊ बांडकर १ राजश्री संताजी यशवंतराऊ व तुळाजी यशवंतराऊ

कोकाटे. १ राजश्री सुभाजी पोळ. राजश्री खंडोजी बांडगर, राजश्री यशवंतराऊ ओटकर. १ राजश्री खंडोजी बांडगर वजारतमहा. १ राजश्री आपाजी माने १ जानराऊ सोळसकर १ मानसिंग सोळसकर १ कोंडजी सोळसकर. शामराऊ त्रिंबक घोडके धायगुडे १ डोंगरोजी यादव. १ जयसिंग शिर्के. १ नरसिंगराव कोकाटे १ यशवंतराऊ शितोळे एकूण १५.

मोघम नांवास जागा टाकून डौलें पाठविलीं. लष्करांत नांवें भरून देतील पत्रें सुमारें २५.

याप्रमाणें ज्या ज्या सरदारांनीं फत्तेसिंग भोंसले व शंभुसिंग जाधवराव या सरदारांस लढाईच्या कामीं मदत केली, त्या कित्येक सरदारांस महाराजांनीं फत्तेसिंग भोंसले यांच्या मार्फत हें समाधानपत्र पाठविलें आहे. शंभुसिंग जाधवराव व फत्तेसिंग भोंसले याप्रमाणें कर्नाटकांत चंद्रसेन जाधवराव वगैरे मोंगलांकडील सरदारांशीं झुंजत असतां, निजामउल्मुल्क यांनीं उत्तरेकडे भोपाळ नजीक शिरोंजें गांवीं मोठें सैन्य जमविलें होतें. बाजीराव बल्लाळ पेशवे, राणोजी सिंदे, पिलाजी जाधव व सयाजी गुजर वगैरे मराठे सरदार मदतीस घेऊन निजामाशीं सामना दिला. त्यांत निजामाला बरीच हार खावी लागली. पुनः निजामानें मदतीस आणखी सैन्य बोलावून पुनः बाजीराव यांजबरोबर लढाई दिली. सपतर जंग व कोठ्याच्या राजा हे निजाम तर्फे लढत असतांना मल्हारराव होळकर, व यशवंतराव पवार ह्यांनीं त्यांचा पराभव केला. ह्याप्रमाणें निजाम हा मराठ्यांच्या कचाट्यांत सांपडला असतां त्यानें दक्षिणेकडे आपला दुसरा मुलगा नाशिरजंग यास पत्र लिहून हैद्राबाद व औरंगाबाद येथें फौज जमवून भोपाळ येथें मदतीस पाठविण्याबद्दल लिहिलें. त्याप्रमाणें नाशिरजंग हा चंद्रसेन, रावरंभा निंबाळकर वगैरे मोठ मोठे सरदार व मोंगल सरदार यांच्या हाताखालीं फौज देऊन भोपाळकडे या सर्व फौजेनिशीं रवाना झाला. बाजीरावानींही ही फौज न यावी म्हणोन आपला भाऊ चिमणाजी आप्पा यांस लिहिलें. त्याचप्रमाणें शाहू महाराजांस मोठ्या कळकळीनें पत्र पाठवून रघूजी भोंसले व सोनगड सुरत नजीक असलेले सेनापती दाभाडे यांस पाठवून देण्याबद्दल त्यांस हुकूम द्यावा म्हणून लिहिलें. चिमणाजी आप्पा तापीवर येऊन उतरले. औरंगाबादचे उत्तरेस निजामचें सैन्य फुलंबरी येथें येऊन जमलें. बाजीरावानीं आपल्या भावास अत्यंत जरुरीनें लिहिलें कीं, जितकें सैन्य मिळेल तितकें तुम्ही घेऊन या. फत्तेसिंग भोंसले, शंभुसिंग जाधवराव आणि सर लष्कर हे कर्नाटकांत आहेत, त्यांसही घेऊन यावें. दाभाडे, गाइकवाड, बांडे वगैरे सरदार माझेकडोन आले तरी तुम्हांस त्यांनीं तापीवर येऊन मिळावें. याप्रमाणें मोठा जमाव करून मोंगलांशीं टक्कर देऊन आपण दक्षिणचे मालक व्हावें, असा माझा हेतू आहे, असें चिमणाजी आप्पास लिहिलें. (पहा ग्रांटडफ पान ४६०.)

याप्रमाणें शंभुसिंग जाधवराव, फत्तेसिंग भोंसले, सरलष्कर वगैरे मोठमोठे सरदार येऊन बाजीराव यांस मिळाले, ही लढाई भोपाळनजीक झाली. या लढाईंत मोंगलांचे तर्फे चंद्रसेन जाधवराव व मराठ्यांचे तर्फे शंभुसिंग जाधवराव असे दोघे भाऊ भाऊ एकमेकांविरुद्ध लढत होते. ह्या भोपाळच्या लढाईचें वर्णन चंद्रसेन जाधवराव यांच्या कारकीर्दींत दिलें आहे. मराठ्यांतर्फे शंभुसिंग जाधवराव व फत्तेसिंग भोंसले या दोघांनीं मोठें तुंबळ युद्ध केलें. या वेळेस निजामास हार खावी लागली; व माळवा आणखी नर्मदा व चंबळा यांमधील मुलखाचें राज्य बादशहाकडून घेण्याबद्दल ठराव झाला. व ही लढाई संपली.

पुढें कोंकणमध्यें पोर्तुगीज लोकांनीं तारापुरनजीक असलेल्या आसिरीचें ठाणें घेतलें होतें. तिकडे कांहीं मराठी सैन्य पाठविण्यांत आलें व बाकीचें सैन्य परत साताऱ्यास आलें. पुन्हां चिमणाजी आप्पा यांस शंभुसिंग जाधवराव, फत्तेसिंग भोंसले, शिंदे आणि होळकर या सर्व मराठे सरदारांनिशीं कोंकणांत पाठविलें. या लष्करानें केळवा आणि तारापूर येथें वेढा दिला. पोर्तुगीज लोकांनीं मोठ्या शौर्यानें ह्या ठाण्याचें संरक्षण केलें. परंतु राणोजी भोंसले किल्ल्याभोंवतीं जो

खंदक होता व ज्यास कोठेंही रस्ता नव्हता; तो ओलांडून शिड्या लावून हातांत तलवार घेऊन वर चढला, व त्यानें किल्ला सर केला. यावेळीं फ्रेंच लोक फारच शौर्यानें लढले. परंतु राणोजी भोंसल्यानें मोठें धाडस करून शेवटीं किल्ला सर केला. यावेळीं सर्व मराठे सरदारांनीं फारच शौर्य दाखविलें. युरोपियन लोकांशीं सामना देणें मोठें कठीण होतें. इतक्यांत नादीरशहाची स्वारी दिल्लीकडे आल्याचें कळल्यावरून बाजीरावानीं चिमणाजी आप्पा यांस सर्व सरदारांनिशी कोंकणांतून आम्हांला येऊन मिळावें म्हणून लिहिलें होतें. परंतु वसईला यावेळीं वेढा पडला असल्याकारणानें चिमणाजी आप्पा कांहीं तिकडे गेले नाहींत. पुष्कळ दिवस सारखा मराठ्यांनीं हल्ला केल्यामुळें अखेरीस पोर्तुगिज यांनीं सल्ला करून वसई किल्ला स्वाधीन केला. या लढाईंत मराठ्यांकडील ५००० लोक मेले. या वेळ्यांत मराठ्यांनीं मोठें शौर्य दाखविलें, असें ग्रँट डफ साहबानें सुद्धां म्हटलें आहे.

याप्रमाणें शंभूसिंग जाधवराव यानें मराठ्यांचे तर्फे सारखें युद्ध करून शाहूमहाराज यांस फार संतोषित केलें. बाजीराव हे पुढें लवकरच वारले. पुन्हां कर्नाटकांत सन १७४० मध्यें मराठ्यांची स्वारी झाली, त्यांतही शंभूसिंग होते. त्यावेळीं बाळाजी बाजीराव यांस पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याबद्दल रघूजी भोंसले यांनीं अडथळा घातला व बापूजी नाईक बारामतीकर यांस पेशवे पद देण्याबद्दल पुनः प्रश्न उपस्थित झाला. परंतु चिमणाजी आप्पा ह्यांचे खटपटीनें बाळाजी बाजीराव यांस पेशव्याचीं वस्त्रें मिळालीं. इकडे कर्नाटकांत श्रीपतराव प्रतिनिधि, फत्तेसिंग भोंसले व शंभूसिंग जाधवराव यांनीं लढाया देऊन सन १७४१ मध्यें चंदासाहेब यास धरून सातार्‍यास आणिलें. पुढें त्रिचनापल्ली किल्ला घेतला. व पुनः सातारा मुक्कामीं आले. बाळाजी बाजीराव यांस रघूजी भोंसले, शंभूसिंग जाधवराव, व फत्तेसिंग भोंसले या तिघांनीं आपल्यास पेशवाई न मिळण्याबद्दल खटपट केली असली पाहिजे असा संशय आल्यावरून, पुनः शंभुसिंग जाधवराव यांच्यांशीं बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची चुरस लागली. रघूजी भोंसले सेनासाहेब सुभे हे पेशव्यांच्या अगदीं उघड विरुद्ध होते व यावेळीं शाहूमहाराज हे वृद्ध झाले असून, त्यांस पुत्र नसल्यानें पुढें राज्यास अधिकारी कोणी नव्हता. अशी संधि पाहून रघूजी भोंसले व फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर, या दोघांनीं आपल्यास राज्य मिळावें म्हणून खटपट चालविली. ताराबाईसाहेब यावेळीं हयात असून, त्यांनीं प्रतिनिधि शंभुसिंग जाधवराव यांस आपल्या विचारांत घेतलें. बाळाजी बाजीरावही महाराजांचे पश्चात् आपणास पूर्ण स्वतंत्र राज्यकारभार मिळावा अशा खटपटींत होतेच. यावेळीं चिमणाजी आप्पाही वारले होते. त्यायोगें पेशव्यांची बाजू थोडी लंगडी होती. तथापि त्यांच्यावर महाराजांचा पूर्ण विश्वास असल्यानें बाकीच्या लोकांचें कांहीं एक चालत नसे. शंभुसिंग, फत्तेसिंग, रघूजी भोंसले व प्रतिनिधि या सरदारांस सातारचे दरबारांतून नाहींसें करून टाकण्याची त्यांची खटपट चालू होती. पुष्कळ वेळां या सरदारांस मोठमोठीं अवघड लढाईचीं कामें सांगून त्यांचा तिकडे नाश व्हावा, अशी युक्ति बाळाजी बाजीराव योजीत असत; परंतु तें बाह्यात्कारी दाखवीत नसत. विरुद्ध पक्षाची मंडळी शूर असल्यानें त्यांचें कोणतेंही कृत्य चाललें नाहीं. बाळाजी बाजीराव यांचें वजन हे चार सरदार मुळींच ठेवीत नसत. शंभुसिंग जाधवराव हे हल्लीं सातारा व मालेगांवीं राहत असत.

महाराज यांस शिकारीचा फार नाद होता, असें वर सांगितलेंच आहे. एक वाघ राजगडचे किल्ल्याचे जंगलांत होता. तो माणसांवर संवकला असून, मावळांतील बरींच गांवें त्याच्या धास्तीनें उठून गेलीं होतीं. महाराजांनीं पुष्कळ सरदारांस या वाघावर जाण्याबद्दल आज्ञा केली; परंतु कोणी त्याचेकडे लक्ष दिलें नाहीं. बाळाजी बाजीराव यानीं महाराज यांस असें सुचविलें कीं, शंभूसिंग जाधवराव हे आपले पदरीं मोठे शूर आहेत. त्यांस ह्या वाघावर पाठवावें. तेव्हां त्यांनीं सर्व सरदार लोक दरबारांत बोलावून शंभूसिंग जाधवराव यांस वाघावर जाण्याविषयीं आज्ञा केली. त्याजवरून मी आपले हाताखालील सरदारांस पाठवितों, असें त्यांनीं कळविलें. परंतु महाराजांनीं बाळाजीनीं सुचविल्याप्रमाणें—'तुम्हींच वाघावर गेलें पाहिजे व वाघ तलवारीनें मारला पाहिजे.' असा हुकूम दिला. शंभुसिंगास हा हुकूम फार वाईट वाटला.

कारण यापेक्षां मोठें काम आपणास शोभण्यासारखें असून, हें हलकें काम सांगितलें असें त्यांस वाटलें.

शंभूसिंग हे हातांत तलवार घेत नसत. त्यांची तलवार नेहमीं हुजऱ्याजवळ असावयाची व प्रसंगीं ती त्याजवळून ते घेत असत. दुसरे दिवशीं शंभूसिंगांची वाघावर जाण्याची तयारी झाली. तेव्हां त्यांच्या बरोबर जाणारे हुजरे यांस बाळाजी बाजीरावांनीं एकांतीं बोलावून नेऊन, तुम्हीं तलवारीचा सळ (म्यान बांधण्याचा बंद) न सोडतां म्यानासुद्धां तलवार आयत्या वेळीं शंभूसिंगाच्या हवालीं करावी, म्हणजे तुम्हां प्रत्येकास आम्हीं एक लाख रुपये देऊं, असें सांगून त्या लोकांस फोडलें.

दुसरे दिवशीं शंभूसिंग वरील दोन हुजऱ्यांनिशीं वाघावर गेले. पुढें वाघाची हेरी (सुगावा) आल्यावर ज्या जाळींत वाघ होता, तेथें हे गेले. माणसाचा वास आल्याबरोबर वाघ जाळींतून बाहेर धांवून आला. त्यासरसें शंभुसिंग यांनीं मागें हुजऱ्याकडे पाहिलें, तों हुजऱ्यानें तलवारीच्या म्यानाचा सळ न सोडतां, तलवार बंदम्यानासुद्धां हवालीं केली. म्यान काढण्यास शंभुसिंग यांस यावेळीं अवसर नव्हता. वाघ आतां आपणास ठार मारणार असें पाहून त्यांनीं म्यानासुद्धां तलवारीचा वार वाघावर केला. त्याबरोबर म्यान तुटून गेलें व त्यांनीं पुन्हां वार करून वाघाची गर्दन उडवून दिली व पाठीमागें फिरून दोन्ही हुजऱ्यांचीं मुंडकीं तोडून टाकिलीं. याप्रमाणें त्यांजवरील यावेळचा अपघात चुकला. ही कारवाई पेशव्यांची असावी, असें त्यांना समजून आलें. तेव्हां त्यांनीं अशी शपथ घेतली कीं, "जो जाधवरावाच्या वंशांतील असेल त्यानें आपल्या तलवारीचे म्यानास सळ बांधूं नये." ही वहिवाट आज तारखेपर्यंत या घराण्यांत चालू आहे. असो; वाघ ठार केल्यानंतर शंभुसिंग शाहूमहाराजांस भेटले व झालेली हकीकत त्यांस कळविली. महाराजांनीं दिलगिरी प्रदर्शित केली. पुढें शंभूसिंग साताऱ्यास कामानिमित्त जाऊं लागले व नेहमीं पुढें मालेगांवासच राहूं लागले. शाहूमहाराज सन १७४९ त वारले. त्यावेळीं शंभूसिंग यांनीं ताराबाईचा पक्ष उचलून धरला. परंतु बाळाजी बाजीराव यांस सकवारबाईचा बाप, तिचा भाऊ, शिर्के, होळकर व शिंदे हे मिळाल्यामुळें, व त्यांनीं ताराबाईला राज्यांत मोठा कारभार देऊं असें वचन दिल्यामुळें, तो बेत फसला. असो. शंभूसिंग यांचें यावेळीं उतारवय होत चाललें हात; सबब महाराज वारल्यानंतर ते कोणत्याही स्वारींत गेले नाहींत. नेहमीं मालेगांवीं रहात असत. त्यांस दोन चिरंजीव होते. वडील रायसिंग बाबासाहेब व धाकटे अमरसिंग बाबासाहेब. संस्थानचें काम व लष्करचें काम अमरसिंग बाबासाहेब पहात असत. व शंभूसिंगाचे तर्फे पानपतचे लढाईमध्यें अमरसिंग बाबासाहेब हजर होते. त्यांची हकीकत पुढें देऊं. याप्रमाणें शंभूसिंगांनीं मोठमोठीं कामें करून सन १७६०।६१ चे सुमारास मालेगांव येथें देह विसर्जन केला.

गुण—शंभुसिंग जाधवराव यांचा स्वभाव तापट असून शूरत्वाविषयीं त्यांची कमालच होती. महाराज, त्यांचें शूरत्व पाहून त्यांस वाघ म्हणत असत. त्यांचें शरीर फार बळकट असून उंच व धिप्पाड होतें. ते दिसण्यांत सुंदर होते, मुत्सद्देगिरींतही ते कमी नव्हते. मोंगलाईतून आपला भाऊ चंद्रसेन जाधवराव यांचेकडून आल्यापासून, सातारचे राज्यांत त्यांनीं अनेक उलाढाली केल्या व मोठमोठ्या लढाया मारल्या. आपलें वजन सातारचे दरबारीं पुष्कळ वाढवून मोठा सरंजाम मिळविला. पेशव्यांस त्यांनीं कधीं दाद दिली नाहीं व जुमानलें नाहीं. असो. शंभूसिंग वारल्यानंतर मालेगांवकर घराण्याला थोडीथोडी उतरती कळा येऊं लागली. त्याचें वर्णन पुढें देऊं. शंभूसिंगांपासूनच मालेगांव हें जाधवराव घराण्याचें वसतिस्थान झालें. तें आज तारखेपर्यंत कायम आहे. याप्रमाणें या पुरुषाची कारकीर्द संपली.

अमरसिंग जाधवराव यांचें वर्णन.

(इ० सन १७६१ पासून इ० स० १८१६ इ० पर्यंत)

शंभुसिंग जाधवराव यांस पुत्र दोन. वडील रायसिंग, धाकटे अमरसिंग. जाधवराव बंधु हे उभयतां एकत्रपणानें तीर्थरूपाचे वेळचा सरंजाम फौज वगैरेचा बंदोबस्त ठेवून होते. रायसिंग जाधवराव हे स्वभावानें उग्र असून, शूरत्वाचे वगैरे कामीं त्यांच्या आंगीं अविचारीपणा फार होता. आणि त्यांजला संततीही नव्हती. यामुळें त्यांचे विचारें अमरसिंग यांचें नांव

सरदारींत दाखल होऊन इनामी व सरंजामी उत्पन्न त्यांचे नांवें पेशवे यांचे कारकिर्दींत बाळाजी बाजीराव यांनीं चालविलें. पुढें अमरसिंग यांनीं बहुत वेळीं सरकारचीं कामकाजें केलीं तीं :—

शंभुसिंग सन १७६० चे सुमारें मरण पावले. शंभुसिंग यांजला पूर्वीं शाहूमहाराज छत्रपति यांनीं जहागिर व मोकासे, स्वराज्य व मोंगलाईंतील महाल वगैरे दिले होते. (त्याचा तपशील मागें शंभुसिंग यांच्या कारकीर्दींत दिला आहे;) त्याचें उत्पन्न शंभुसिंगाचे कारकीर्दीचे अखेरपर्यंत चाललें. पुढें शंभुसिंग मृत्यु पावतांच बाळाजी बाजीराव यांनीं विनाकारण पूर्वींची तेढ मनांत आणून सदरी उत्पन्नांतून बहुतेक कमी केलें. तें वजा जातां, बाकी उत्पन्न अमरसिंग जाधवराव यांचे नांवें कायम ठेवून, महालानिहाय ताकीद व दुमालपत्रें वगैरे दिलीं, तें उत्पन्न तपशीलवार—

१४००० परगणे पाथरी
४००० परगणे शेळगांव
५४०० परगणे कलबर्गे निमे
७००० परगणे आष्टी
५५०० परगणे गुंजोटी
१००० परगणे कोसरी
९२४ परगणे चिकले पाटोदे
७०० परगणे रासीन
८०० गांव पैकीं केडवळीत
३००० गांव पैकीं आवर
बी तपशील.
११२४ परगणे पांगरी निमे
१८०० परगणे बार्शी
९८१० परगणे झरे
१००० परगणे जिऊरी
३००० परगणे परळी
१४९७॥।≈॥ फुटगांव परगणे सुपें व पुणें पैकीं
१८०० मालेगांव कर्यात बारामतीं याची सनद पूर्वीं झाल्याचें नमूद आहे.

त्यांचें दुमालपत्र सन १७६० इसवी सालीं म्हणजे सुरुसन इहिदे सीतैन मया व अलफ सन ११७० छ २९ माहे जमादिलावल रोजीं झालें. त्यांतील हशील मौजे मालेगांव बुद्रुक कर्यात बारामती हा गांव जहागिरी व मोकासा बाबती देखील सरदेशमुखी कुलबाब कुलकान्हू दरोबस्त शंभूसिंग जाधवराव यांजकडे इनाम आहे. ते मृत्यू पावले, याजकरितां त्यांचे पुत्र राजश्री अमरसिंग जाधवराव यांजकडे इनाम करून दिला असे. तरी मशारनिल्हेसी रुजू होऊन आमद सुरळीत देणें म्हणून मौजे मजकूरचे मोकदमास पेशवे सरकारची ताकीद व याप्रमाणेंच दुमालपत्र; तें येथें लिहावें तर कागदपत्र नाहींत. जुने दप्तरीं शोध करितां ताकीदीची नकल सांपडली ती नमुद केली.

सुभे बेदरपैकीं.

७००० परगणें बेंमगल. १०००० परगणें पलीम.
५०० कसबें विसाद. २५०० कसबें सावरगांव.

८२३५५॥।≈॥

येणेंप्रमाणें अमरसिंग जाधवराव यांजकडे वडिलार्जित उत्पन्नापैकीं चालविलें असे. तें घेऊन पेशवे यांचे कारकीर्दींत उपयोग केले.

अमरसिंग जाधवराव हे आपले वडील शंभूसिंग हयात असतांनाच पुणें येथें आपले १५० स्वारांचें पथक घेऊन पेशव्यांच्या दरबारीं राहूं लागले. शंभूसिंग यांस ही गोष्ट आवडली नाहीं. परंतु यावेळीं शंभूसिंग अगदीं वृद्ध झाले होते व अमरसिंग हे आतां कर्तेसवरते झाले असून, संस्थानचा कारभार तेच पहात होते. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांचें व शंभूसिंगाचें अत्यंत वांकडें होतें. परंतु अमरसिंग जाधवराव यांनीं पेशव्यांशीं सलोखा करण्याचा यत्न केला व पेशव्यांच्या मर्जीप्रमाणें पुण्यास राहून पेशव्यांची मर्जी संपादन करूं लागले. कारण यावेळीं सातारचे राजे नामशेष झाले असून, त्यांच्यांत कांहीं राम राहिला नव्हता व अमरसिंग जाधवराव या कर्त्या पुरुषास आपली कर्तबगारी दाखविण्यास पुण्याच्या पेशव्यांचे दरबाराखेरीज जागा राहिली नव्हती. असो.

सन १७५१ पासून म्हणजे शाहू महाराज वारल्यानंतर, शंभुसिंग हे मालेगांवींच राहूं लागले. इकडे बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनीं सकवारबाई राणीसाहेब यांस सती घालवून सर्व मराठ्यांचें राज्य आपले ताब्यांत घेतलें. त्यामुळें सर्व मराठे सरदार पेशव्यांच्या सहजच अंकित झाले. त्याप्रमाणें अमरसिंग यांसही पेशव्यांचे अंकित होणें भाग पडलें. अमरसिंग

बाबासाहेब यांनीं (यांस बाबासाहेब असें म्हणत असत.) उदगीर व सिंदखेडचे लढाईंत मोठें शौर्य करून नांव लौकिक मिळविला व याप्रमाणें सन १७६० पर्यंत सरकारची चांगल्या तऱ्हेनें नोकरी बजाविली. त्यामुळें पेशव्यांचें लक्ष्य त्यांजवर बरेंच बसलें. तथापि शंभूसिंग वारल्यानंतर जो मुलूख पेशव्यांनीं खालसा केला, तो त्यांस परत देण्यांत आला नाहीं.

सन १७६०-६१ मध्यें उत्तरहिंदुस्थानांत अहमदशहा अबदाली येऊन दिल्लीचें राज्य घेण्याच्या विचारांत होता. त्याजबरोबर दत्ताजी व जनकोजी शिंदे आणि मल्हारराव होळकर हे तिघे सरदार लढत होते. शिंद्याचा पराभव झाल्याची वार्ता पुण्यास आली त्यामुळें, नानासाहेब पेशव्यांनीं सदाशिवरावभाऊ व आपला मुलगा विश्वासराव यांबरोबर मोठें सैन्य देऊन उत्तर हिंदुस्थानांत रवाना केलें. मराठ्यांच्या इतिहासांत पानपतची लढाई म्हणून ज्या प्रसिद्ध लढाईचें वर्णन दिलें आहे, तीच ही स्वारी होय.

यावेळीं मराठ्यांच्या जरीपटक्याखालीं सर्व लहान मोठे सरदार व मानकरी जमून पानपतावर गेले. ग्रॅंटडफ साहेब यांनीं आपले इतिहासांत पान ६०६ व ६०७ यामध्यें कोणकोण सरदार व मानकरी लोक या स्वारींत हजर होते, त्याचें वर्णन दिलें आहे. यावेळीं अमरसिंग बाबासाहेब यांस स्वारीवर पाठवूं नये अशाबद्दल शंभूसिंग यानीं फार खटपट केली, परंतु अमरसिंग हे आपल्या वडिलांस न विचारतां भाऊ साहेबांबरोबर सोनपत पानपतच्या स्वारीवर गेले. ही बातमी मालेगांव येथें बरेच दिवसांनीं शंभूसिंग यांस कळली, त्यांस (शंभूसिंगांस) आह्मीं गेल्याचें कळवूं नये, असें आपल्या दरबारचे मंडळीस त्यांनीं सांगून ठेविलें होतें. परंतु हुजरे लोकांतून ही गोष्ट शंभूसिंग यांस कळल्यावर त्यांनीं सदाशिवराव भाऊ यांस अमरसिंग बाबासाहेब यास परत पाठविण्याबद्दल पत्र लिहिलें, त्यावेळीं या स्वारीचा मुक्काम सिरोंज येथें होता, त्या पत्राचें उत्तर खालीं लिहिल्याप्रमाणें आलें.

॥ श्री ॥

राजश्री शंभूसिंग जाधवराव गोसावी यासी

उ सकल गुणालंकरण अखंडीत लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य श्री सदाशिव चिमणाजी अशिर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहित जावें विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. शरीरीं समाधान वाटत नाहीं. याकरितां अमरसिंग जाधवराव यास आज्ञा देऊन पाठवावें. म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐसीयास आम्ही अबदालीच्या पारपत्यास मजल दरमजल जात आहों. नांव नांवाचे उमदे सरदार जवळ असले पाहिजेत; याकरितां मशारनिल्हे यांस पाठविलें नाहीं. आपण आपले आरोग्यतेचें लिहून पाठवावें. प्रस्तुत आम्ही दरकूच सिरोंजपर्यंत आलो. पुढें केकरीस जाऊं. कळावें म्हणून लिहिलें असे. रवाना छ ९७ माहे रमजान बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

श्री
राजा शाहू छत्रपति हर्ष-
निधान बाळाजी बाजीराव
मुख्य प्रधान.

लेखन
सीमा

याप्रमाणें शंभुसिंग यांस सदाशिवरावभाऊनीं पत्र पाठविलें आहे; व पानपतच्या स्वारींत अमरसिंग जाधवरावांसारखे नामांकित सरदार आमचेबरोबर पाहिजेत असें म्हटलें आहे. सदाशिवरावभाऊ यांनीं पुण्याहून निघतांना सर्व लहान मोठे सरदार लोक यांस बोलावून आणून त्यांस विनंती केली कीं, आपण पेशव्यांनीं केलेले अन्याय विसरून जावे व ज्यांचे

सरंजाम, * जहागिरी खालीं केल्या होत्या त्यांसही वचन दिलें कीं, तेथून आल्यावर त्या तुमचे तुम्हांस परत करून देऊं; अशा रीतीनें त्यांचें समाधान केलें.

याप्रमाणें सर्व सरदार लोकांचा गौरव करून सदाशिवराव भाऊ हे सर्व † ९६ कुळांतील मराठे सरदार आपले बरोबर घेऊन गेले. असो.

या स्वारीचा वृत्तांत ग्रांट डफ वगैरे मराठ्यांच्या इतिहासांमधून दिला आहे. ही स्वारी दिल्लीस पोहोंचल्यानंतर लौकरच सोनपत पानपत येथें तुंबळ युद्ध झालें, व तींत हजारों रणशूर मराठे मरून गेले. त्याजबद्दल दुःखकारक वृत्तांत येथें देण्याचें कारण नाहीं. ज्या वेळीं विश्वासराव पेशवे हे ठार होऊन अंबारींत पडले, त्या वेळीं त्यांचा हत्ती गिलच्यांच्या फौजेनें अडवून नेऊन अबदालीनें आपल्या ताब्यांत घेतला. त्यावेळीं उमरागिर गोसावी यांचें साह्य घेऊन अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं आपले टोळीसह गिलच्यांवर हल्ला करून विश्वासरावाचे मुडद्यासुद्धां हत्ती आपले स्वाधीन करून घेतला, व त्या मुडद्याचें संरक्षण मोठ्या शौर्यानें केलें. पुढें या वरील गोसाव्याचे स्वाधीन हत्ती करून मराठ्यांचा मोड झाल्यामुळें अमरसिंग बाबा यांस निघून जाणें प्राप्त झालें. सदाशिवरावभाऊ यांची स्त्री पार्वतीबाई वगैरे स्त्रियांना अमरसिंग बाबा यांनीं होळकरांच्या मदतीनें बचावून, ते पुढें नानासाहेब पेशवे ह्या वेळीं नर्मदेवर आले होते, त्यांस येऊन मिळाले व त्या सर्व बाया त्यांच्या स्वाधीन करून झाला वृत्तांत सांगितला; अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं गोसाव्याचें सोंग धारण केलें होतें. याप्रमाणें पेशव्यांच्या स्त्रियांचें संरक्षण करून आपल्या जिवाची पर्वा न धरितां विश्वासराव यांस मदत केली, व हिंदुधर्माप्रमाणें त्याचें प्रेत शत्रूपासून लढून घेऊन त्यास दहन करण्याची तजवीज उमरागिरकडून पानपत येथेंच करविली. याप्रमाणें या स्वारीचा हृदयद्रावक शेवट झाला, परंतु मालेगांवीं अमरसिंग बाबासाहेब स्वारीवर असतांनाच त्यांचे वडील शंभुसिंग वारले. ह्या पिता–पुत्रांची गांठ देखील पडली नाहीं. ज्यावेळीं अमरसिंग बाबासाहेब स्वारीवर जाणार असें ठरलें, त्यावेळींच शंभुसिंग यांची प्रकृति चांगली नव्हती व आपण स्वारीवर गेलों असतां आपले वडिलांची गांठ पडेल कीं काय याचा भरंवसाही त्यांस नव्हता, एवढेंच नव्हे, तर सिरोंज मुक्कामीं सदाशिवरावभाऊ यांस 'अमरसिंग बाबा यांना रवाना करावें' म्हणून त्यांच्या वृद्ध पित्याचें पत्र आलें असतांना व या वेळीं शंभुसिंग यांची प्रकृति अत्यंत बिघडली असून अंतःकाळ समीप आला आहे असें अमरसिंग यांस कळून चुकलें असून व हिंदुधर्माप्रमाणें आपले वडिलांचे मरणसमयीं आपण सन्निध असणें हा पुत्रधर्म आहे हें जाणत असून, त्यांनीं आपल्या वडिलांच्या आलेल्या पत्राकडे दुर्लक्ष केलें. अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं राष्ट्रकार्याकरितां कुटुंबांतील मंडळीच्या मोहाकडे लक्ष न देतां ते आपला जीव देण्यास तयार झाले. पानपत येथें सर्व मराठ्यांनीं राष्ट्रकार्याकरितां जीव देण्याचा संकल्प केला असता, तर मराठ्यांस त्यावेळीं यशही मिळालें असतें. ब्राह्मण सरदारांची अरेरावी व राष्ट्रकार्याच्यावेळीं वृद्ध व अनुभवी माणसांची सल्लामसलत न ऐकल्यामुळेंच मराठ्यांस भयंकर टोला बसला. होळकरासारख्या, वृद्ध व अनुभवी सरदारांनीं मानापमान विसरून जर ह्या राष्ट्रकार्यास निरपेक्षपणें मदत केली असती, तर एवढा राष्ट्रकार्याचा नाश झाला नसता. शिंदे, इब्राइमखान गारदी व खानदानीचे जुने मराठे सरदार लोक मात्र आपल्या वचनापासून च्युत झाले नाहींत. अपेशाचा वांटा सदाशिवरावभाऊकडेही बराच येत आहे, याचें कारण त्यांचा चढेल स्वभाव हा होय. असो; नानासाहेब पेशव्यांसह अमरसिंगबाबा पुण्यास येऊन दाखल झाले. पुढें

*(पहा सदाशिवरावभाऊंची बखर पान ८६).

† ह्या स्वारीमध्यें बहुतेक सर्व मराठे सरदार होते. मे. आक्‌वर्थ साहेब यांनीं 'इतिहास प्रसिद्ध पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे' या नावांचें एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्या पुस्तकामध्यें, मराठे व दुराणी यांमध्यें पानिपत येथें जी लढाई झाली तीवरील पोवाडा प्रसिद्ध झालेला आहे. तो, मालेगांवकर जाधवराव यांनीं लढाईतून परत आल्यानंतर, तेथील कच्ची हकीकत, सोनवडी ता. भिमथडी येथील पाटील कादरसाहेब यांस सांगितली आणि तवरून त्यांनीं पोवाडा तयार केला. असें लिहिलेलें आहे. पहा फूटनोट, इ. प्र. पु. व स्त्रि. पोवाडे भाग दुसरा पृ. ८७.

नानासाहेब पेशवे लवकरच पर्वती येथें मरण पावले, व अमरसिंग बाबासाहेब हे मालेगांवीं जाऊन तेथें त्यांनीं आपल्या बापाची उत्तरक्रिया केली.

शंभूसिंग जाधवराव वारल्यावर, अमरसिंग बाबासाहेब यांचे नांवें सरंजामाच्या सनदा झाल्या, परंतु शंभूसिंग जाधवराव यांजकडे जें उत्पन्न चालत होतें तेवढें न चालवितां पुष्कळ उत्पन्न खालसा केलें. या घराण्याशीं पेशव्यांचें अतिशय वांकडें असल्यामुळें ही गोष्ट घडली. असो. वर लिहिल्याप्रमाणें अमरसिंग जाधवराव यांजकडे ८२३५५ ॥।≈॥. रुपयांच्या सरंजामाच्या सनदा होण्यापूर्वीं सदाशिवरावभाऊ यांनीं उत्पन्न कोणाचें कमी करणार नाहीं व आहे त्यापेक्षां वाढवून देऊं असें वचन दिलें असतां व पानपतच्या लढाईमध्यें बाबासाहेबांनीं मोठें शौर्याचें काम केलें असतांना देखील पेशव्यांनीं या गोष्टीचा विचार केला नाहीं व उलट संस्थानचें उत्पन्न पुष्कळ कमी केलें. पुढें संस्थानाचा बंदोबस्त करून बाबासाहेब पुण्यास राहूं लागले. माधवराव पेशवे व निजामअली यांची कांहीं तेढ आल्यावरून पेशवे व मोंगल यांच्यामध्यें लढाई उपस्थित झाली. ही लढाई राक्षसभुवनची होय. या लढाईंत माधवराव बल्लाळ पेशवे यांस यश मिळालें. यावेळीं अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं पेशव्यांस उत्तम तऱ्हेनें मदत केली. त्यामुळें पेशव्यांनीं तुंगाव परगणे गुंजूटी हा गांव दरोबस्त इनाम करून दिला. यावेळीं निजामाचे तर्फें राजा रामचंद्र जाधवराव, अमरसिंग जाधवराव यांचे चुलत भाऊ हे लढत होते.

सन १७७० इसवीचे सुमारें फत्तरगडावर अबदालीशीं पेशवे यांनीं पूर्वीं पानपतचे लढाईंत जरीपटका व साहेब नौबद वगैरे भूषणें गेलीं तीं परत आणण्याकरितां लढाई केली. त्यासमयीं अमरसिंग जाधवराव यांनीं फार शौर्य केलें आणि शिकस्त करून अबदालीपासून भूषणें परत घेतलीं.

सन १७८७ इसवीचे सुमारें, पेशवे यांनीं बदामीचा किल्ला घेतला. हल्ला चढवितेवेळीं अमरसिंग जाधवराव यांनीं प्रथमतः जाऊन किल्ला सर केला.

स्वारीहून परत आल्यावर पेशवे यांजवळ अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं काशीयात्रा करण्याविषयीं परवानगी मागितली. त्याप्रमाणें परवानगी मिळून यात्रेचे तयारीकरितां ते मालेगांवीं आले. मालेगांवीं विश्रांतीचे वेळांमध्यें त्यांनीं नवा वाडा बांधण्यास सुरवात केली. पूर्वीं शंभूसिंग यानीं कबिले ठेवण्यास वाडा वगैरे न बांधतां तेथील पाटलाची एक जुनी गढी होती, तींतच ते रहात असत. ती गढी अद्याप असून मोडकळीस आली आहे. नवा वाडा बांधण्याचें काम सुरू झालें. कांहीं दिवस स्वतःचे नजरेखालीं काम चालू होतें. हा वाडा चुनेगच्ची संगी दगडांचा बांधला असून त्याचा तट फार मजबूत आहे. तो किल्लेवजा बांधला आहे. प्रसंग पडल्यास लढाई देण्याचीही त्यांत तजवीज केली आहे.

या वाड्यास सुमारें १॥ लाख रुपये खर्च झाले. आंतील इमारत मजबूत असून, कांहीं ठिकाणीं सागाच्या लाकडांचा उपयोग केला आहे. हा वाडा दुमजली बांधला असून, वर रंगमहाल, दिवाणखाने वगैरे बांधलेले होते. परंतु हल्लीं वरील मजले पडून गेले आहेत. वाडाही कांहीं ठिकाणीं नादुरुस्त होत चालला आहे. असो. याप्रमाणें वाड्याचें काम चालू असतांना काशी यात्रेची तयारी पूर्ण झाली. त्यावेळीं काशीला जाणें फार दुर्घट होतें. सबब पेशवे यांजकडून ५०० घोडेस्वारांची तुकडी बरोबर घेतली व आपले जवळच्या अरबांचा हत्यारबंद बेडा सुमारें २०० लोकांचा व स्वतःचे पथकांतील १५० स्वार, हत्ती, पालख्या, म्याने, निशाण, डंका, जरीपटका, वाद्य, सिंगाडे, भालदार, चोपदार, हरकारे, जासूद वगैरे लवाजमा घेतला. शिवाय सर्व जनानखान्याच्या खाशा स्वाऱ्या त्यांच्या दासदासी व मानकरणी ह्याही बरोबर होत्या, स्वतःबरोबर भले लोक, मानकरी, कारभारी, कारकून, उपाध्ये, शास्त्री, पुराणिक, हुजरे, शागिर्दपेशा वगैरे मंडळी घेतली होती. शिवाय कारखान्यापैकीं जामदारखाना, देवघर व दप्तर हे कारखाने घेतले होते, ओझ्यास उष्टरखाना घेतला असोन मोदीखाना फरासखाना, भांडीं वगैरे सामान घेतलें होतें. मालेगांवांतील महाजन, शेटसावकार व सुखवस्तु लोकही यात्रेस बरोबर निघाले. बारामतींतील निम्मे लोकही त्यांबरोबर यात्रेकरितां निघाले. त्यांत प्रसिद्ध मोरोपंत कवि हे पुराणिकांमध्यें घेण्यांत आले होते. या स्वारीबरोबर नोकर चाकर लष्करी लवाजमा

व इतर सुखवस्तु गृहस्थ मिळून सुमारें २५०० मंडळी काशी-यात्रेस निघाली, त्यावेळीं मोठा सरदार किंवा श्रीमान् मनुष्य यात्रेस निघाला. म्हणजे त्याजबरोबर आसपासचे सुखवस्तु लोक त्याचे आश्रयानें यात्रेस निघत असत. एवढ्या मनुष्यांस रस्त्यानें अन्नसामुग्री पुरविण्याकरितां बाजार घेतला होता, दुध दह्याकरितां गाईचीं खिल्लारें घेतलीं होतीं, एवढेंच नव्हे तर बाळंतिणीच्या सोईचें सामान सुद्धां घेतलें होतें. याप्रमाणें सर्व तयारी होऊन स्वारी काशी-यात्रेस निघाली. या स्वारीस सुमारें दोन अडीच वर्षे लागणारीं होतीं; म्हणून मागील संस्थानाचें काम त्या वेळच्या कारभाऱ्यावर सोंपवून निघाले, त्यांत वाडा पुरा करण्याचें ही काम सोंपविलें होतें. आपल्या गैरहजेरींत पथकाचें काम दत्तक चिरंजीव शंभुसिंग ऊर्फ खासेमहाराज यांजकडे सोंपविलें होतें. या दत्तकाबद्दल थोडीशी माहिती मिळते ती खालीं लिहिल्याप्रमाणें :—

पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, धनसिंग जाधवराव यांस तीन मुलगे होते. वडील सुजनसिंह ऊर्फ संताजी, मधले चंद्रसेन, धाकटे शंभूसिंग. पैकीं चंद्रसेन यांनीं मोंगलाईंत जाऊन मोठा मुलूख मिळविला. त्याची राजधानी भालकी हें शहर होतें. याबद्दलचा सर्व वृत्तांत पूर्वींच येऊन गेला आहे. शंभूसिंग यांनीं मालेगांव संस्थान कसें संपादन केलें, याहीबद्दलचा वृत्तांत दिला आहे. बाकी राहिलेल्यापैकीं धनसिंग जाधवरावांचे वडील चिरंजीव संताजी यांचा वृत्तांत येथें देऊन टाकूं, म्हणजे या घराण्यांच्या तिन्ही शाखांचा वृत्तांत वाचकांस पूर्ण समजून येईल. संताजी जाधवराव हे व्यसनी असून बापाच्या कह्यांत वागत नव्हते, म्हणोन त्यांच्या वडिलांनीं मिळविलेलें सर्व उत्पन्न वडीस पुत्रास (सुजन सिंहास) देऊन टाकिलें. ह्या उत्पन्नाची माहिती धनसिंग जाधवराव यांच्या कारकीर्दींत दिलीच आहे. या मिळकतीचा दरसालचा वसूल ४०००० च्या वर होता. चंद्रसेन जाधवराव हे शाहू महाराज यांशीं भांडून मोंगलाईंत गेले तेव्हां संताजी* जाधवराव यांस महाराजांनीं सेनापती पदाचीं वस्त्रें, व सरंजाम यांच्या सनदा करून दिल्या. परंतु पुढें कांहीं दिवसांनीं सेनापतीपद खंडेराव दाभाडे यांस देण्यांत आलें. तथापि संताजी जाधवराव महाराजांजवळ नेहमीं असत, संताजी जाधवराव यांस एक मुलगा झाला, त्याचें नांव धनसिंग, हे नेहेमीं बोरगांवी व मांडवें येथें रहात असत, त्यांना उदसिंग नांवाचा मुलगा होता, उदसिंग यांस दोन मुलें झालीं, सुरसिंग व खासे महाराज; खासेमहाराज यांस अमरसिंग बाबासाहेब यांनीं दत्तक घेतलें व त्याचें नांव शंभूसिंग असें ठेविलें, ह्यामुळें उदसिंगाच्या धाकट्या मुलाचा वंश बोरगांवकडे राहिला नाहीं. त्यांचा वडील मुलगा सुरसिंग यास खंडेराव आप्पासाहेब नांवाचा मुलगा होता. याचे कारकीर्दीचे अखेरपर्यंत देशमुखी उत्पन्न व मोकास बाब जें धनसिंग जाधवरावांनीं मिळविलें होतें तें सर्व चाललें होतें. परंतु सातारचे श्री. छत्रपति बोवासाहेब महाराज यांचें व खंडेराव अप्पासाहेब यांचे एका घोड्यावरून वांकडें आल्यामुळें तें सर्व उत्पन्न त्यांनीं खालसा केलें, यामुळें बोरगांवचें घराणें अत्यंत खालावून धुळीस मिळालें. ज्या घराण्याचा पूर्वज धनसिंग जाधवरावासारखा नामांकित योद्धा होता, व ज्यानें मराठेशाही, संकटकाळीं आपल्या अचाट शौर्यानें संरक्षण केली, त्यांच्या घराण्यांतील एका वडील शाखेस असें दैन्य यावें यापेक्षां त्या घराण्याचें दुर्दैव कोणतें! असो, खंडेराव अप्पा यास एकंदर तीन मुलें होतीं, नवलसिंग भाऊसिंग व नानासाहेब, या नवलसिंगानें बापाच्या वेळची इस्टेट घेऊन मांडवें येथें जें वडिलार्जित पाटीलकी व देशमुखीचें उत्पन्न होतें तें घेऊन तो निर्वाह करूं लागला. त्यास दोन मुलें झालीं.नारायणराव व बाजीराव;हे दोघेही हल्लीं वारले असून या उभयतांस मुलें आहेत. भाऊसिंग यास माधवसिंग नांवाचा मुलगा झाला, त्यास खाशाबा, धनसिंग आणि रामसिंग अशीं तीन मुलें होतीं. पैकीं खाशाबा यांस मालेगांव संस्थानास दत्तक दिलें, तेच हल्लींचे मालेगांवचे सरंजामदार होत.

धनसिंग सुमारें १० वर्षांपूर्वीं मरण पावले. त्यांस मुली आहेत. रामसिंग हा हल्लीं बोरगांवीं असोन पाटीलकी व मोकाशाचें शेष राहिलेलें उत्पन्न उपभोगित आहे; त्यास जयसिंगराव नांवाचा मुलगा आहे, तो मालेगांवीं असतो; खंडेराव आप्पाचा तिसरा मुलगा नानासाहेब हा ग्वाल्हेरीस जाऊन

*(थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र पान २४ पहा)

तिकडेच मरण पावला. त्यास बाळाजीराव नांवाचा एक मुलगा होता, तो आतां वारला. त्यास मुलेंबाळें आहेत. याप्रमाणें या वडील शाखेचा वृत्तांत आहे.

बाबासाहेब हे सन १७८८।८९ सालीं काशीयात्रेस निघाले. प्रत्येक मुक्कामास अतीथी अभ्यागतांसाठीं सदावर्त ठेविलें होतें. ते नाशिक, पुणतांबें हीं दक्षिणेंतलीं तीर्थें करून प्रयागहून काशी येथें गेले. काशीला सुमारें ६ महिने मुक्काम होता, दानधर्म वगैरे पुष्कळ करण्यांत आला. ज्या दिवशीं तीर्थविधी केला, त्या दिवशीं प्रसिद्ध मोरोपंत कवि यांनीं गंगेच्या व अमरसिंग बाबासाहेब यांच्या दरम्यान आपण वकील आहों असें कल्पून गंगेस अमरसिंग बाबासाहेब यांचे तर्फे 'गंगे अमरसिंग यांस मुलगा दे' अशी विनंति केली आहे. त्या विनंतीबद्दल पंतांनीं आर्या केली ती 'गंगवकिली' नांवाच्या पंतांच्या काव्यांत छापून प्रसिद्ध झाली आहे. (रा० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनीं 'मोरोपंताचे वेंचे' या नांवाचें पुस्तक केलें आहे तें पहा.) त्यांतील ४० वी आर्या खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

जो अमरसिंह जाधव या धवल प्राज्य यश असें मातें।
तोकहि लोक हितावह दे जें शिवभक्तिच्या रसें मातें॥

पंतांनीं 'गंगावकिली'मध्यें हरिपंत फडके, नानाफडणवीस, माधवराव पेशवे, व अमरसिंग जाधवराव अशा तत्कालीन थोर लोकांच्या विनंत्या व नमस्कार गंगेस सांगितले आहेत. यावरून तत्कालीन सरदारांमध्यें अमरसिंग बाबासाहेब यांचें मोठें वजन होतें व त्यांस पेशवे चांगल्या तऱ्हेनें मान देत होते, असें पंतांच्या वरील आर्येवरून स्पष्ट होत आहे. अमरसिंग बाबासाहेब यांची कीर्ति सर्वत्र झाली असून, ती निष्कलंक आहे. असें पंतांनीं आपल्या आर्येंत स्पष्ट म्हटलें आहे. मोरोपंतांसारख्या निःस्पृह साधूनें आणि कवीनें वरील स्तुतिपर उद्गार काढले आहेत, त्यावरून बाबासाहेब यांची योग्यता केवढी होती व मोरोपंत-कवी या घराण्यास कसे मान देत होते, हें स्पष्ट होत आहे. मोरोपंत मोठी भगवत्‌भक्त असून कवित्व करण्याविषयीं मोठा प्रसिद्ध होते, कवित्वाविषयीं अद्याप त्यांची कीर्ती सर्व महाराष्ट्रभर पसरून राहिली आहे. मोरोपंतानीं आपल्या निःस्पृह, स्पष्ट व रसाळ वाणीनें प्रत्यक्ष परमेश्वरास आळवून आपलेंसें केलें व तत्कालीन व अर्वाचीन महाराष्ट्रजनांवर आपली छाप बसवून दिली. महाराष्ट्रांत असा एकही मनुष्य नाहीं कीं, तो मोरोपंतांची आर्या ऐकून मान डोलाविणार नाहीं. मोरोपंत निःस्पृह व स्पष्ट खरें बोलणारा साधु होता. हें महाराष्ट्रांतील सर्व लोकांस मान्य आहे व पूर्वी अथवा हल्लीं त्यांविरुद्ध एकही मनुष्य ब्र काढणारा मिळाला नाहीं व मिळावयाचा नाहीं. पंतांच्या स्पष्ट व खरें बोलण्याबद्दल उदाहरणार्थ त्यांनीं केलेली आणखी एक आर्या देऊं, ती अशी.

त्रिभुवन राज्य प्रभुचें प्रतिनिधीनें त्वां स्वहस्तगत केलें॥
भोळ्या दिगंबराचें आक्रमिलें वतन जल जसें तैलें॥ ३९॥

अन्वय—त्वां प्रतिनिधीनें प्रभुचें त्रिभुवन राज्य स्वहस्तगत केलें. जसें तैलें जळ (आक्रमिलें) तैसें भोळ्या दिगंबराचें वतन आक्रमिलें.

अर्थ—त्वां प्रतिनिधीनें (बाळाजीपंत पेशवे यानें) प्रभूचें (शाहूमहाराज छत्रपति यांचें) त्रिभुवन राज्य (सार्वभौम राज्य) स्वहस्तगत केलें. आपले स्वाधीन करून घेतलें.) जसें तैलें जळ आक्रमिलें (जसें तेल पाण्यावर टाकलें असतां सर्व पाणी तें आक्रमण करितें.) तसें (तसें) तूं भोळ्या दिगंबराचें (भोळ्या शाहू छत्रपतीचें) वतन आक्रमिलें (राज्य घेतलें.)

आम्हीं चंद्रसेनाची कारकीर्द लिहितांना बाळाजीपंत पेशव्यानीं सकवारबाई राणीसाहेब यांस सती घालवून राज्य आपले ताब्यांत घेतलें असें लिहिलें आहे, त्यास या पंतोक्तीनें जास्त पुष्टि येत आहे. ग्रांट डफ साहेबसुद्धां याच बाजूचे आहेत. "ग्रांट डफ साहेब हे परदेशस्थ असल्यानें त्यांना मराठ्यांच्या इतिहासाचें रहस्य चांगलें समजलें नसावें." असें कित्येक कोंकणस्थ ब्राह्मण इतिहासकार विधान करितात, व बाळाजीनें निरपेक्ष बुद्धीनें शाहूमहाराजांचे हुकूमावरून आपले ताब्यांत राज्य घेतलें असें म्हणतात; परंतु बाळाजीपंताच्या कारकीर्दीपासून हयात असलेला व बऱ्याच पेशव्यांच्या कारकीर्दी पाहिलेला मोरोपंतासारखा निःस्पृह साधु देखील पेशव्यांनीं लबाडी केली, असें साफ म्हणत आहे. त्यावरून ग्रांट डफ साहेब व सरदेसाई यांचें म्हणणें अगदीं सयुक्तिक आहे, असें स्पष्ट दिसतें.

अमरसिंग बावा साहेब यांचा तीर्थविधी आटोपल्यावर एके दिवशीं काशींतील एक तेजःपुंज गोसावी त्यांजकडे भेटण्यास आला. त्यास अमरसिंग बावासाहेब यांनीं नमस्कार करून त्याचा आदरसत्कार केला. त्यानें त्यांस धर्माविषयीं बराच उपदेश केला, व बाबासाहेबांची परवानगी घेतांना त्यानें आपले जवळ असलेलें उत्कृष्ट सुचिन्हयुक्त भवानी शंकराचें लिंग त्यांस दाखविलें. त्यावर हें लिंग आपणांस देण्याबद्दल त्यांनीं गोसाव्यास विनंति केली. परंतु गोसांव्यानें मी हें देणार नाहीं असें साफ सांगितलें. बाबासाहेब यांनीं कळविलें कीं, आपणास याबद्दल मी एक लाख रुपये दक्षिणा देतों. परंतु गोसाव्यानें तें ही नाकारलें. नंतर बाबासाहेब यांनीं पहारेवाल्यास या गोसाव्यास जाऊं देऊं नये, अशी ताकीद दिली. व आम्ही हा बाण घेणारच, असें गोसाव्यास आग्रहानें सांगितलें. गोसाव्यानें बाबासाहेब यांची निष्ठा पाहून कांहीं एक न घेतां बाण त्यांचे स्वाधीन केला, व जाण्यास परवानगी मागितली. बाबासाहेब यांनीं गोसाव्याचा आदरसत्कार करून त्याची पादपूजा केली व गौरवानें त्यास जाण्यास परवानगी दिली. पुढें चौकीपहारे ओलांडून जाऊन देवडीचे बाहेर तो गुप्त झाला. तें पहारेवाल्यानें पाहून बावासाहेब यांस तसें कळविलें. त्यावरून त्यांस मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं काशीहून कूच करून मथुरा, वृंदावन वगैरें तीर्थें करून ते परत दक्षिणेंत आले. येतांना इंदूर येथें अहिल्याबाई होळकरीण व करोली येथें यादवांचें एक घराणें आहे, त्यांजकडून आमंत्रण आल्यावरून त्या उभयतांस भेटले. त्यांचा त्या दोघांनीं आदरसत्कार केला व तेथील कांहीं उत्तम जिनसा त्यांस दिल्या. त्या आणलेल्या जिनसा संस्थान जप्त होईपर्यंत श्री. संभुसिंगजी यांच्या ताब्यांत होत्या. जप्त झाल्यावर त्या लोकांनीं अस्ताव्यस्त केल्या. नंतर पुण्यास येऊन पेशव्यांना भागिरथीचें स्नान घातलें व मोठ्या समारंभानें मावंदें केलें. ही गोष्ट सन १७९०चे सुमारास झाली.

मालेगांवीं बाबासाहेब आले तेव्हां वाड्याचें काम समाप्त झालें होतें. गांवाच्या बाहेरच्या बाजूला जेथें शंभुसिंग जाधवराव यांस दहन करण्यांत आलें, त्या ठिकाणीं भवानी-शंकराचें देवालय बांधण्यास सुरुवात केली. हें देवालय अत्यंत मजबूत बांधलें असून, प्रसिद्ध मालेगांव पणदारे, येथील दगडांचें बांधिलें आहे. त्या देवालयास १ लक्ष रुपये खर्च झाले. देवालय फार पाहण्यासारखें आहे. बारामतीचें सिद्धेश्वराचें देवालय व हें देवालय एकाच कारागिराच्या नजरेखालीं बांधलें असून, नमुनाही सारखाच आहे. याच्या पुढील नंदी फार प्रेक्षणीय आहे. या नंदीस १०००० वर खर्च आला. देवालयाचें काम संपल्यावर काशीहून आणलेले भवानी-शंकराचे बाणाचा शिवरात्रीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर सुरू केला. पूर्वीं शिवरात्रीचा उत्सव—देवघरांत गौरीशंकर नांवाचा एक लहान बाण आहे, त्याचा थोडक्या प्रमाणावर करित असत. तो या सालापासून मोठ्या प्रमाणावर सुरू करून त्यास सुमारें दरसाल ५००० वर खर्च करूं लागले. याच सालीं बावासाहेब यांनीं वडगांवचे निंबाळकरांची कन्या ताईसाहेब इच्याशीं विवाह केला. कारण त्यांनीं बोरगांवकरांचे घराण्यांतील घेतलेला दत्तकपुत्र शंभुसिंग ऊर्फ खासेमहाराज हे नुकतेच वारले, त्यांस एक मुलगा रामचंद्र जाधवराव नांवाचा लहान होता. सदर मुलगा तान्हा असल्यानें कारकून, कारभारी वगैरे मंडळींनीं मूल लहान आहे, त्याचा काय भरंवसा, सबब आपण मुलाकरितां पुनः विवाह करावा अशी सल्ला दिली. या वेळीं बाबासाहेब यांचें वय ५०।६० चे दरम्यान होतें. विवाह केल्यानंतर थोडक्याच दिवसांत पेशव्याकडून पुण्यास बोलावणें आलें. त्यावरून बाबासाहेब तेथें गेले. या वेळीं पेशव्याची स्वारी टिपू सुलतान याजवर जाण्याच्या तयारींत होती. त्या स्वारीबरोबर बाबासाहेब आपलें पथक घेऊन गेले. मोंगलांकडून फौजेसह राजे रामचंद्र जाधवराव यांचे थोरले चिरंजीव खासेबाबा होते. पुढें टिपूबरोबर लढाई झाली, तींत खासे जाधवराव हे पडले. तेव्हां त्यांचें कुटुंब राजसबाई हिनें दोहों सैन्यांचे मध्यें आपल्या भ्रताराचें शरीर घेऊन सहगमन केलें. तेव्हां सर्वत्रांस मोठा चमत्कार वाटला. तेसमयीं अमरसिंग जाधवराव यांस फार दुःख वाटलें. कारण खासे जाधवराव हे त्यांचे पुतणे होते.

स्वारीहून परत आल्यावर बावासाहेब आपल्या नवीन कुटुंबासह पुत्रप्राप्तीकरितां शिखर शिंघणापूर

येथील महादेवास वाऱ्या करूं लागले. हें शिखर सिंघणापूरचें देवालय जाधवरावांचेच घराण्यांतील सिंघण यादव यांनीं बांधिलें व जवळच सिंघणापूर गांव वसविलें. त्याचा वृत्तांत आरंभीं दिलाच आहे. महादेवाचे जंगलामध्यें टाकीवाडींत धनगर जातीचा एक साधु पुरुष रहात असे. त्याला बायको वगैरे कोणी नसून फक्त एक मुलगी होती. त्याचा नित्य क्रम टाकेवाडी येथील लिंगाचें अर्चन करून गाईची सेवा करणें हा होता. त्याजवळ सुमारें ५०० उत्तम गाईंचा कळप होता. ह्या जंगलामध्यें तो त्या गाई चारून त्यांचें संरक्षण करीत असे. ही गोष्ट बाबासाहेब यांस कळल्यावरून ते त्या साधूच्या नादीं लागले. या साधूस महादेवबुवा म्हणत असत. तो साधु आपला सगळा वेळ जंगलांत घालवित असे व जंगलांतच एकादे शिळेवर निजत असे, अन्नपाणी न खातां गाईचे दुधावर निर्वाह करी. याप्रमाणें शंकरावर त्याची निष्ठा पाहून बाबासाहेबही त्याजबरोबर राहूं लागले. टाकेवाडीचे जंगलामध्यें बाबासाहेब यांनीं आपला तंबू दिला व आपण आपल्या कुटुंबासह साधूच्या सन्निध एक वर्षभर राहिले. साधू जिकडे जाई, त्याचे पाठोपाठ हे असत, याप्रमाणें वर्तनक्रम चालला असतां त्या साधु पुरुषानें मला त्रास देऊं नको असें सांगितलें. त्यावरून बाबासाहेबांनीं उत्तर दिलें कीं, मला मूलबाळ नसल्याकारणानें आपल्या सेवेंत माझें व माझ्या कुटुंबाचें आयुष्य घालविण्याचा माझा निश्चय आहे. त्यांची निष्ठा पाहून साधूनें आशिर्वाद दिला कीं, तुला पुत्र होईल, परंतु तुझें कुटुंब पुत्र झाल्याबरोबर मरण पावेल. नंतर बाबासाहेब कुटुंबासह लिंगासन्निध टाकेवाडी येथें येऊन राहिले. वर्ष सहा महिने गेल्यानंतर साधूचे म्हणण्याप्रमाणें त्यांचें कुटुंब गरोदर राहिलें. पुढें नऊ महिने झाल्यानंतर तेथेंच बाळंत होऊन त्यांस पुत्ररत्न झालें व इकडे बाबासाहेब यांचें कुटुंबही वारलें.

याप्रमाणें बाबासाहेब यांस एका गोष्टीनें दुःख व दुसरे गोष्टीनें हर्ष झाला. कुटुंबास दहन वगैरे करून उत्तरक्रिया केली. नंतर सुतकांतून मोकळे झाल्यावर त्यांनीं आपल्या मुलाचें जातकर्म, नामकर्म वगैरे विधि केला व मोठा समारंभ करून शर्करा वांटली. देवांना रुद्राभिषेक केले. मुलाची आई वारल्याकारणानें त्यास वर सांगितलेली साधूची मुलगी हिनें पाजून त्याचा संभाळ केला. मुलाचें नांव रत्नसिंग ठेविलें. मुलगा एक वर्षाचा झाल्यानंतर बाबासाहेब मुलासह मालेगांवीं आले. बाबासाहेब यांनीं महादेवबुवाचे मुलीस तिनें मुलास पाजल्याबद्दल मालेगांव येथें इनाम जमीन दिली, ती अद्यापपर्यंत चालत आहे. ते वृद्ध जाहल्यामुळें मालेगांवींच राहूं लागले व पथकाचें काम त्यांचा राखी पुत्र गमाजी दाजी ऊर्फ गुमानसिंग जाधव याजकडे सांगितलें.

सन १७९५ इसवीचे सुमारें पेशव्यांची व निजामअल्ली या उभयतांची खरडें मुक्कामीं लढाई झाली. तींत निजामाचा पराभव होऊन तह झाला. तींत मशरूरमुल्क हे निजामाचे दिवाण ओलीस घेऊन पेशवे पुण्यास आले. नंतर दिवाणाशीं तहाचें बोलणें सुरू असतां माधवराव नारायण पेशवे हे सन १७९६ इसवीच्या सुमारें उडी टाकून मरण पावले. तेव्हां निजामाकडील तह सिद्धीस न जातां मशरूरमुलकास निरोप देणें नाना फडणविसांस भाग आलें. निजामाचे दिवाण यांची रवानगी पुण्याहून करतेसमयीं पेशवे यांनीं सिरपावसंबंधीं कांहीं उत्पन्न स्वराज्य अमलापैकीं दिलें. त्यांत अमरसिंग जाधवराव यांचे उत्पन्नापैकीं अठरा हजार आठशें चौऱ्याहत्तर बेरजेचा मुल्ख मोकासा सिरपावाचे देणगीस लागून गेला. त्याजबद्दल अमरसिंगांनीं तजवीज करावी, तों राज्यांत गलबला होऊन बाजीराव पेशवे व नाना फडणवीस यांचें अंतःकरण एकमेकांविषयीं शुद्ध नसल्यामुळें, नानांचे चित्ताची स्थिरता नव्हती. तथापि अमरसिंग जाधवराव यांनीं आपलें म्हणणें वकीलद्वारा नानास कळविलें. त्यावर त्यांनीं असें सांगितलें कीं, तूर्त याचा विचार होत नाहीं. उत्पन्न गेलें तर तुम्हांकडील स्वारांपैकीं पंचवीस स्वार तूर्त कमी करून बाकी स्वारांनिशीं नोकरी करावी. ही गडबड निवारण झाली म्हणजे तुमचें उत्पन्न सोडवून देऊं, अगर त्याचे मोबदला दुसरें उत्पन्न देऊं. नंतर कमी केलेले स्वार भरून पूर्ववत् नोकरी करीत जावी. मुल्ख गेला त्याचा तपशीलः—

सुरुसन सबा तिसेन मया व अलफ सन १२०५ फसली सन १७९६ इसवी सुमारें.

७००० परगणे बेंमगल.
१०००० परगणे पालीम.
११२४ परगणे पांगरी.
७५० परगणे चकल पाटोदे गांवें अडीच अकार ९२४ पैकीं १७४ ची वहीवाट असोन बाकी.

१८८७४

एकूण अठरा हजार आठशें चवऱ्याहत्तर रुपये वजा जातां बाकी उत्पन्न पेशवाई अखेर चाललें त्याचा तपशील.

१४०००	परगणे पाथरी.
४०००	परगणे शेळगांव.
५४००	परगणे कलबर्गे.
९८१०	परगणे झरी.
१४९७॥।=॥	फुटगांव परगणें सुपें व पुणें पैकीं.
७००	परगणे रासीन.
३०००	गांव परगणे आंवड
१७४	चकले पाटोदे नऊशें चोवीस पैकीं.
७०००	परगणे आष्टी.
५५००	परगणे गुंजोटी.
१८००	परगणे बारर्सी.
३०००	परगणे परळी.
१०००	परगणे कौसरी.
८००	गांव पैकीं कडे वळीत.
१८००	मालेगांव कर्यात बारामती.
५००	कसबे विसाद.
२५००	सावरगांव.
१०००	परगणे जिऊरी.

६३४८१॥।=॥.

येणेंप्रमाणें उत्पन्न, वाहिवाटीस होतें. पुढें अमरसिंग जाधवराव हे शके १७३९ चैत्र वद्य १० सन १८१७ इसवींत मालेगांव येथें मृत्यू पावले. त्यांस चिरंजीव दोन.

गुण.—राजा अमरसिंग यांचा बांधा उंच व बळकट असा होता. त्यांच्या शक्तीची तारीफ अशी सांगतात कीं, कृष्णानदीमध्यें पोहत असतांना त्यांना एका मगरानें गांठिलें. परंतु आपले ताकदीचे जोरावर ते मगरासुद्धां नदीच्या कडेस पोंहत आले. इतक्यांत नदीच्या कडेवरील त्यांच्या मानकरी लोकांनीं गोळी घालून मगरास ठार केलें. ह्यावरून त्यांची केवढी शक्ति होती हें लक्षांत येईल. ते घोड्यावर बसण्यांत फार पटाईत असून निशाणही चांगलें मारीत असत. यांनीं आपले कारकीर्दींत मोठमोठे पराक्रम करून आपले आंगचें शौर्य प्रगट केलें. हे स्वभावानें शांत, मनमिळाऊ व थोर असे होते. त्यांना शिवभक्तीचा नाद असून ते फार धार्मिक होते. मोठमोठे शास्त्री व पुराणिक हेही त्यांच्या पदरीं असत. त्यांस वेद-पुराणें ऐकण्याचा नाद होता. ते स्वतः शाक्तमार्गी असून शाक्तमार्गींतील मुख्य गुरु यज्ञेश्वर श्रोती म्हणून काशींतील नाणावलेले मोठे विद्वान् शास्त्री होते त्यांस आपल्याबरोबर घेऊन आले होते. त्यांस हल्लीं मालेगांव येथें इनाम आहे. हल्लीं त्यांचें वास्तव्य पुणें येथें आहे.

राजे रतनसिंग जाधवराव.

इ. स. १८१७ पासून इ. स. १८७६ पर्यंत.

मागील भागामध्य सांगितलें आहे कीं, राजे अमरसिंग यांस दोन चिरंजीव होते. एक दत्तक चिरंजीव शंभूसिंग व दुसरे राजे रतनसिंग, हे औरस; दत्तक चिरंजीव शंभूसिंग वारल्यावर राजे रतनसिंग औरस म्हणून पेशवे सरकारांतून त्यांचे नांवें संस्थान होऊन वर लिहिलेल्या ६३ हजारांच्या सरंजामांच्या सनदा मिळाल्या. ते आपल्या वडिलांप्रमाणें पेशव्यांच्या दरबारीं नोकरी करीत असत. त्यांचे वडील हयात असतांना, गुमानसिंग नांवाचा दासीपुत्र जो नोकरी करित होता, तो राजे रतनसिंग यांस शिरजोर झाला होता. परंतु ते वारल्यावर राजे रतनसिंग व गुमानसिंग यांचा एके दिवशीं तंटा होऊन त्यास रतनसिंगानें ठार मारिलें. अर्थात् सरदारीला हक्क सांगणारा आतां कोणी राहिला नाहीं, म्हणून निष्कंटक होऊन ते सरदारीचा उपभोग घेऊं लागले.

शके १७३९ (सन १८१७ इसवी) सालीं पेशवे आणि इंग्रजसरकार यांची लढाई झाली. तींत बाजीराव रघुनाथ पेशवे हे पुण्याची गादी सोडून निघाले. नंतर पेशवे आणि इंग्रज यांचा तह झाला. त्यावरून पेशवे ब्रह्मावर्तास गेले. इकडे दक्षिणेंतील सरदार पेशव्यांच्या समागमें होते, ते माघारे फिरले, त्यांत राजे रतनसिंग जाधवराव हे होते. ते समयीं म्हणजे पेशवाई अखेर रतनसिंग जाधवराव यांजकडे उत्पन्न चालू होतें, त्याचा तपशील:—

१४०००	परगणे पाथरी
४०००	परगणे शेळगांव
५४००	परगणे कलबुर्गे
७०००	परगणे आष्टी
५५००	परगणे गुंजोटी
१०००	परगणे कोसरी
१७४	परगणे चकलेपवेदे
७००	परगणे रांशीन
८००	गांव परगणे कडेवळींत
३०००	गांव परगणे आंबड
१८००	मालेगांव कर्यात बारामती
१८००	परगणे बारसी
९८१०	परगणे सेरी
१०००	परगणे जिंतुरी
३०००	परगणे परळी
१४९७॥।=॥	फुटगांव परगणे सुपे व पुण प०
५००	कसबे विसाद
२५००	सावरगांव
६३४८१॥।=॥.	

सदर उत्पन्न शाहूमहाराजांपासून (इ० स० १६७४ ते इ० स० १८१८) इंग्रज सरकारचा अंमल सुरू होईपर्यंत १४४ वर्षें सतत सारखें चालू राहिलें. पुढें इंग्रज सरकारचा अंमल झाल्यावर, सरदारांकडील चाकरीची माफी होऊन, फौजेचा सरंजाम होता तो खालसा केला; व जात सरंजाम मात्र ज्याचा त्याकडे ठेविला. परंतु यावेळीं जाधवराव यांचा ठराव बरोबर झाला नाहीं. कारण अमरसिंग जाधवराव यांचे कारकीर्दीत अव्वल उत्पन्न रु. ८२३५५॥।=॥ सरंजामादाखल घेऊन शंभर स्वारानिशीं नोकरी करावी; असें ठरलेलें असतां, इ. स. १७९६ सालीं जी खर्ड्यांची लढाई झाली ती झाल्यानंतर, मोंगलांकडील दिवाणास परत जातेवेळीं पेशव्यांनीं जो मुलूख दिला, त्यांत १८८७४ रुपये उत्पन्नाचा जाधवरावांचा मुलूख देण्यांत आला. ह्या गोष्टीबद्दल पेशवे सरकारांत कळवितां, पेशव्यांचा असा हुकूम जाहला कीं, आपलें जें उत्पन्न गेलें आहे, त्याबद्दल पंचवीस स्वार कमी करून पंचाहत्तर स्वारांनिशीं शिल्लक उत्पन्नावर नोकरी करावी. हा प्रकार घडल्यामुळें सदर १८८७४ रुपये वजा जातां बाकी उत्पन्न ६३४८१॥।=॥ राहिलें, हें उत्पन्न घेऊन पंचाहत्तर स्वारांनिशीं पेशवाईअखेरपर्यंत जाधवराव नोकरी करीत आले. पुढें अव्वल इंग्रज सरकारचे अंमलांत फौजेचा सरंजाम खालसा करणेचा ठराव झाला, त्यावेळीं, पंचाहत्तर स्वारांचा आकार, दरमहा दर स्वारीस २५ रुपये प्रमाणें, एकंदर बारा महिन्यांचा आकार रुपये २२५०० वजा करून निव्वळ जात सरंजाम रुपये ४०९८१॥।=॥ असतां, मेहेरबान लॉर्ड एलफिन्स्टन साहेब बहादुर यांनीं पूर्वीच्या ठरावावर लक्ष न देतां, सदर उत्पन्नापैकीं, सरंजाम कमाल आकार रु. ६२५० येतात. त्याचा कमाल आकार वर लिहिल्याप्रमाणें वजा जातां बाकी ३२३८४ रुपये मिळावे पण सरकारांतून तसें न होतां, राजे रतनसिंग जाधवराव यांस सालीना दहा हजाराची तहाहयात पेनशन हंगाम सरंजाम मोबदला म्हणून देण्याचें ठरलें. ही पेनशन देतेवेळीं, सरकारांनीं पूर्वींचे वहिवाटीकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं, असें स्पष्ट दिसत आहे; ही पेनशनीची रक्कम पुणें खजिन्यामधून मिळत असते.

सदर उत्पन्न वहिवाटीप्रमाणें वंशपरंपरा चालविणें योग्य होतें; परंतु निजाम सरकाराबरोबर इंग्रज सरकारचा जो तह झाला, त्यांत जाधवराव यांचें उत्पन्न अमलाबद्दल माफीकडे दिलें, त्यामुळें इलाज नाहीं. या उत्पन्नापैकीं, आंबड या एका तालुक्याचा मोकासा चालू आहे. तें वंशपरंपरा चालविण्याबाबद हरदो कमिशनर म्हणजे इंग्रज सरकारांकडून मेहेरबान बॅरो हेलबर्ट एलीस साहेब बहादूर कमिशनर व नबाब सरकाराकडून मेहेरबान चिंतामणराव मनसबदार या उभयतांनीं चौकशी केली, व हें उत्पन्न राजे रतनसिंग

जाधवराव यांचे वंशपरंपरा चालविण्यासारखें आहे, असें समजून, तारीख ३० माहे एप्रिल सन १८५१ इसवी रोजीं सनद दिली, तींत लष्कर चलनी आकार रुपये ३७९२ हे इंग्रज सरकाराकडून वंशपरंपरा घेण्याविषयीं ठराव केला. हें उत्पन्न जाधवराव यांचे हातीं असतें, तर सरकारांनींही वंशपरंपरा सहज करून दिलें असतें.

शके १७७० फाल्गुन शुद्ध १३ रोजीं, श्री० राजे रतनसिंग जाधवराव यांचे चिरंजीव राजे अमरसिंग जाधवराव यांचा जन्म झाला. त्यावेळीं पुत्रोत्साहाचे आनंदाची शर्करा, थैली, पत्रासह साहेब लोकांकडे पाठविली.

कैलासवासी धनाजी जाधवराव सेनापति, राजे चंद्रसेन जाधवराव, शंभुसिंग जाधवराव व अमरसिंग जाधवराव यांचे वेळीं, शाहू महाराजांपासून पेशवाईपर्यंत जाधवराव यांस जीं उत्पन्नें मिळालीं, त्यांबद्दल विस्तार मागें लिहिलाच आहे; तेव्हांपासून जे लोक पदरीं होते त्यांनीं अनेक लढायांमध्यें, शूरत्व गाजविलें व इमानानें नोकरी केली. तेव्हां त्यांपैकीं जे युद्धांत पडले त्यांच्या कुटुंबाचा खर्च चालविणें राजे रतनसिंग जाधवराव यांस अवश्य असल्यामुळें, पूर्वीपासून कर्जदारी वागविणें जरूर पडत असे; पुढें उत्पन्न कमी झालें त्यामुळें तर कर्जदारी बरीच वाढली; सबब सरकारांत जाहीर केल्यावरून सन १८६३ मध्यें नामदार ऑनरेबल सर बार्टल फ्रियर साहेब बहादूर गव्हरनर यांनीं दयाळुपणानें कर्जमुक्त होण्याकरितां, राजेसाहेब यांस साठ हजार रुपये (Advance) दिले. ही सरकारची मोठी मेहेरबानी झाली; पूर्वी छत्रपति यांनीं राजेसाहेब यांचे पूर्वजांस सेनापति वगैरे पदें देऊन गौरविलें, त्या त्या पुरुषांनीं त्यांचे मोठे आभार मानून, त्यांच्या उपकारांचें पुढें स्मरण रहावें एतदर्थ जें जें वर्तमान घडलें तें तें इतिहासांत लिहून ठेविलें. ज्याप्रमाणें त्यांचें वर्तमान लिहिलें त्याप्रमाणेंच इंग्रज सरकारांनींही जो मोठा उपकार केला तोही, राजेसाहेबांच्या पुढील वंशजांनीं लक्षांत ध्यावा म्हणून इतिहासांत लिहून ठेविला आहे.

रामचंद्र जाधवराव यांच्या सून लक्ष्मीबाई साहेब जाधव, या मोंगलाईंत भालकीचे संस्थानीं होत्या म्हणून लिहिलें आहे. पुढें लक्ष्मीबाई जाधव या अमरसिंग जाधवराव यांचे भेटीस गेल्या आणि त्यांनीं निजामअल्ली याचा दत्तक घेण्याविषयीं झालेला हुकूम कळविला. त्यावर अमरसिंग यांनीं बाईस सांगितलें कीं, दत्तक घेण्यासारखें येथें कोणी नाहीं; त्यावरून बाई भालकी येथें जाऊन राहिल्या व तेथेंच कांहीं दिवसांनीं मरण पावल्या.

लक्ष्मीबाई मरण पावल्या त्यावेळीं त्या वाड्यांत जाधवराव यांचे नोकर राहात असत. त्यांत जाधवराव यांचा जामदारही राहात होता. तो ज्यावेळीं मयत झाला, त्यावेळीं हा जहागीरदाराचा जामदार तेव्हां याजवळ अवश्य संग्रह असला पाहिजे म्हणून त्याच्या जिनगीचा, दुसरे जहागिरदार यांनीं तपास केला. तेव्हां तो ज्याठिकाणीं रहात असे त्याजागीं तळघर आढळलें. त्या तळघराचीं दारें मोकळीं करून तपास करितां, जवाहीर व हत्ती घोडे यांचें जडावाचे सरंजाम तसेंच मनुष्यांचे दागदागिने आणि सोनेरुप्यांचीं भांडीं असा अदमासें तीस चाळीस लक्षांचा माल सांपडला. त्यावेळीं जामदाराची स्त्री व पदरचीं माणसें यांनीं तिकडील जहागिरदारांस कळविलें कीं, हा माल रामचंद्रराव जाधव यांचा आहे; त्यावरून त्यांनीं पुढें चौकशी न करितां त्या मालावर जप्ती ठेविली. ही हकीकत राजे रतनसिंग जाधवराव यांस कळतांच त्यांनीं आपले वकील बहिरु आप्पाजी आसलेकर, मौजे शेठफळ हवेली ता. इंदापूर जिल्हा पुणें येथें राहणारे यांजकडून, राजे रामचंद्रराव जाधवराव आमचे चुलते सबब तो माल आम्हांस मिळावा म्हणून, नियमाप्रमाणें वारसाचें सरटिफिकेट घेऊन इंग्रज सरकारांत याद देवविली. तिचा जबाब असा मिळाला कीं, तहखेरीज बहादारीचा मजकूर आहे तर त्याविषयीं निजामसरकारांत यत्न करावा; त्यावरून निजाम सरकारचे हुजुरांत, श्रीनिवास महारुद्र राहणार माणकेश्वर यांस जाधवराव यांनीं वकील म्हणून पाठविलें. त्यांनीं हुजूर सुरुनगरावर हुजूर पुनूर नशरुद्दवला नबाब साहेब यांस जाहीर करून अर्ज केला कीं, राजे जाधवराव हे रामचंद्र जाधवराव यांचे पुतणे असून हक्कदार वारस आहेत. शिवाय जाधवराव हे वेळोवेळीं सरकारच्या उपयोगीं पडले आहेत हें हुजूरनें लक्षांत घेऊन योग्य फैसला करावा अशी विनंती आहे. त्याप्रमाणें

विनंती करितांच, हुजूरच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं (समक्ष) येण्याविषयीं खलिता पाठविला. खलिता पोहोंचतांच, राजे रतनसिंग जाधवराव हे इंग्रज सरकारची परवानगी घेऊन निघण्याची तयारी करीत आहेत तोंच, नशरुद्दवला हक्क झाल्याचें वर्तमान समजलें. व नंतर लवकरच १८५७ सालचें बंड उत्पन्न झालें. अर्थात् सर्व बेत रहीत होऊन माल हातास आला नाहीं.

श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर देशमुख व जहागीरदार परगणे फलटण, यांजला राजे रतनसिंग जाधवराव यांनीं आपली कन्या आवईसाहेब या देण्याचें निश्चित करून लग्नाचा बेत ठरविला. परंतु कांहीं अयोग्य कारणांनीं, ते लग्न करून घेण्यास नाकबूल झाले. हें लग्न नामंजूर होतांच मोठा वाद झाला. त्यावेळीं मेहेरबान रोस साहेब बहादूर माजी कमिशनर इलाखा सातारा व मेहेरबान रिटिस् साहेब बहादुर रेव्हिन्यू कमिशनर प्रांत दक्षिण भाग या या उभयतांनीं, दोहों पक्षांचा मजकूर समजून घेऊन समजायश व शरीर संबंध घडवून आणिला. त्यावेळीं, बहिरु आप्पाजी वकील यांनीं जाधवराव यांच्या पूर्वजांचा इतिहास लिहिला. (सन १८५५-५६) ह्या आवई साहेबांचें नांव आनंदीबाई निंबाळकर असून त्यांस पुत्र व्यंकटराव नाईक निंबाळकर देशमुख व जहागिरदार परगणे फलटण हे होत.

राइट ऑनरेबल नामदार सर बार्टल फ्रीयर साहेब बाहादूर जंजिरे मुंबई, यांनीं दापोडी येथें पहिलाच दरबार भरवून सर्व सरदार मंडळीस पाचारण केलें होतें. त्यांत राजे रतनसिंग जाधवराव हे ही एक होते. त्या आलेल्या सरदारांपैकीं पहिले प्रतीचे सरदारांच्या घरीं नामदार साहेबांची स्वारी जाफती (मेजवानी) करितां शहरांत आली, त्यावेळीं राजेसाहेबांचें नांव सेकंडक्लास सरदारांत होतें त्यामुळें येण्याचें अवधीवर राहिलें. परंतु नामदार साहेबांच्या मनाचा थोरपणा इतका कांहीं अवर्णनीय होता कीं, त्यांनीं राजे साहे-साहेबांचे सन्मानार्थ मालेगांवीं येऊन त्यांचें अंतःकरण संतुष्ट केलें याउप्पर त्यांनीं राजे साहेबांचें नांव दुसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत असल्यानें मातबरीवर नजर देऊन फर्स्टक्लास सरदारांत चढविलें.

नामदार साहेब, यांनीं राजे साहेबांचें नांव फर्स्ट क्लास सरदाराचे पटांत दाखल केलें तें पाहून असें वाटतें कीं, त्यांनीं राजे यांच्या परंपरेच्या खानदानीकडे लक्ष पुरवूनच हा असा गौरव केलेला असला पाहिजे. ह्या प्रकारामुळें नेटिव्ह लोकांत अशी प्रसिद्धी झाली कीं, नामदार साहेब हे पुरातन व खानदानी मंडळींचे विशेष माहितगार असून ते परंपरेकडे लक्ष देत असतात.

ता. ४ माहे आक्टोबर सन १८६४ रोजीं, नामदार साहेब बहादूर यांची स्वारी, गोल्डस् स्मिथ साहेब बहादूर यांचें नांवें बांधावयाच्या धर्मशाळेच्या पायाचा दगड पुरण्याकरितां, कौन्सिलर फ्रीयर साहेब व इतर मोठमोठ्या साहेबलोकांसहित डिकसळ स्टेशनवर आली होती. त्यावेळीं कलेक्टर साहेबांकडून पूर्वीच येण्याविषयीं यादी आल्यावरून, श्री. राजेसाहेब यांची स्वारी मालेगांवाहून मेजवानीच्या सरंजामासहित आली होती, त्यावेळीं परस्पर मेजवान्या होऊन आभार दिग्दर्शन झालें, नंतर धर्मशाळेच्या पायाचा दगड पुरण्याचा समारंभ होतांच, अस्तमानी स्वारी पुण्यास गेली व राजेसाहेब यांची स्वारी मालेगांवास आली. त्यावेळीं प्रसंग पाहून गाडीमध्यें, बहिरो आप्पाजी वकील यांनीं साहेब मजकुरांस, राजे अमरसिंग जाधवराव यांचें लग्न होणें आहे, म्हणून समजाविलें होतें.

पुढें अमरसिंग जाधवराव यांचे लग्नाकरितां, बहिरो अप्पाजी वकील यांनीं सरकारांतून दहा हजार रुपये मिळण्याविषयीं यादी दिल्या. त्यावरून सरकारांतून दहा हजार रुपयांची ॲडव्हान्स रुपानें मदत करण्यांत येऊन फेब्रुवारी सन १८६४ सालीं अमरसिंग जाधवराव यांचें फलटण मुक्कामीं लग्न झालें.

राजे रतनसिंग जाधवराव यांजकडे जो जातसरंजाम होता, त्याच्या उत्पन्नाच्या वसुलाचा आकार.

१ ठाणें तुगांव परगणे गुंजोटी हा गांव मिळालेला असोन त्याचे वसुलाचा आकार दरसाल २५०० रु०.

२ जि० कलादगी तालुके इंडी येथील इंडी व तांबे ह्या दोन परगण्यांची देशमुखी राजे रतनसिंग जाधवराव यांची असून त्यांची वहिवाट धनाजी जाधवराव यांच्या वेळेपासून आजपर्यंत सतत आहे.

३ पेनशन सरंजाम मोबदला, सालीना चांदवड रुपये दहा हजार याचा बट्टा सुरतीचा आकार ४०६ वजा जातां नक्त रुपये ९५९४ पुणें खजिन्यांतून पावत होते.

४ मौजे मालेगांव खुर्द परगणे सुपें जि० पुणें व मौजे नाथ खुर्द तालुके इंडी जि० कलदगी या हरदो गांवची पाटीलकी आहे.

५ इंग्रज सरकारांतून जात गुजार ठेविलें तें उत्पन्न कमाल आकारणें ८५९७–१४–६ त्या उत्पन्नाचा हल्लीं वसूली आकार होत आहे तो एकंदर ४५३३.

मौजे मालेगांव बुद्रुक तालुके भिमथडी जिल्हा पुणें; येथील वसूली आकार प्रतबंदीप्रमाणें या गांवची रिव्हिजन सरव्हे झाली आहे त्यांत आकार होईल तो लिहिण्याचा आहे.

७०० परगणे बार्शी, तालुके आळगांव येथील मोकाशाबद्दल आकार व त्याचा वसूल.

३००० परगणे आंबड येथील मोकाशाबद्दल हरदो सरकारचा ठराव झाला, त्याप्रमाणें नक्त लष्कर चलनी ३७९२ रुपये त्याचा बट्टा वजा जातां बाकी कंपनी.

१५०० परगणे राशीन व कडेवळीत पैकीं गांव त्याचा नक्त वसूल, इंग्रज सरकारचे खजिन्यांतून वगैरे तालुके जमखिंडी जिल्हा अहमदनगर येथें पावत आहेत तेः

परगणे सुपें व पुणें पैकीं गांवें आकार एकंदर रुपये १४९७–१४–६ पैकीं, वजा माफीकडे घेतले ते १००० बाकीचा वसूल ४९७–१४–६

तपशील.

१ मौजे नेपत वळण जमीन शेरी १५०

२ मौजे शिरेला व आंजनगांव या दोन्ही गांवचा वसूली आकार सरकारांतून येत आहेत ते १०० मिळून २५०.

एकंदर रक्कम ८५९७–१४–६

६ मौजे उमरगे परगणे गुंजोटी येथील शेटेपणाची वृत्ति;

१८५४४

येणेंप्रमाणें उत्पन्न वसूली येत आहे;

या शिवाय खाजिन्यांतून ९५९४ मिळत असलेली रक्कम, २७५४४ रुपये हल्लीं चालू आहे.

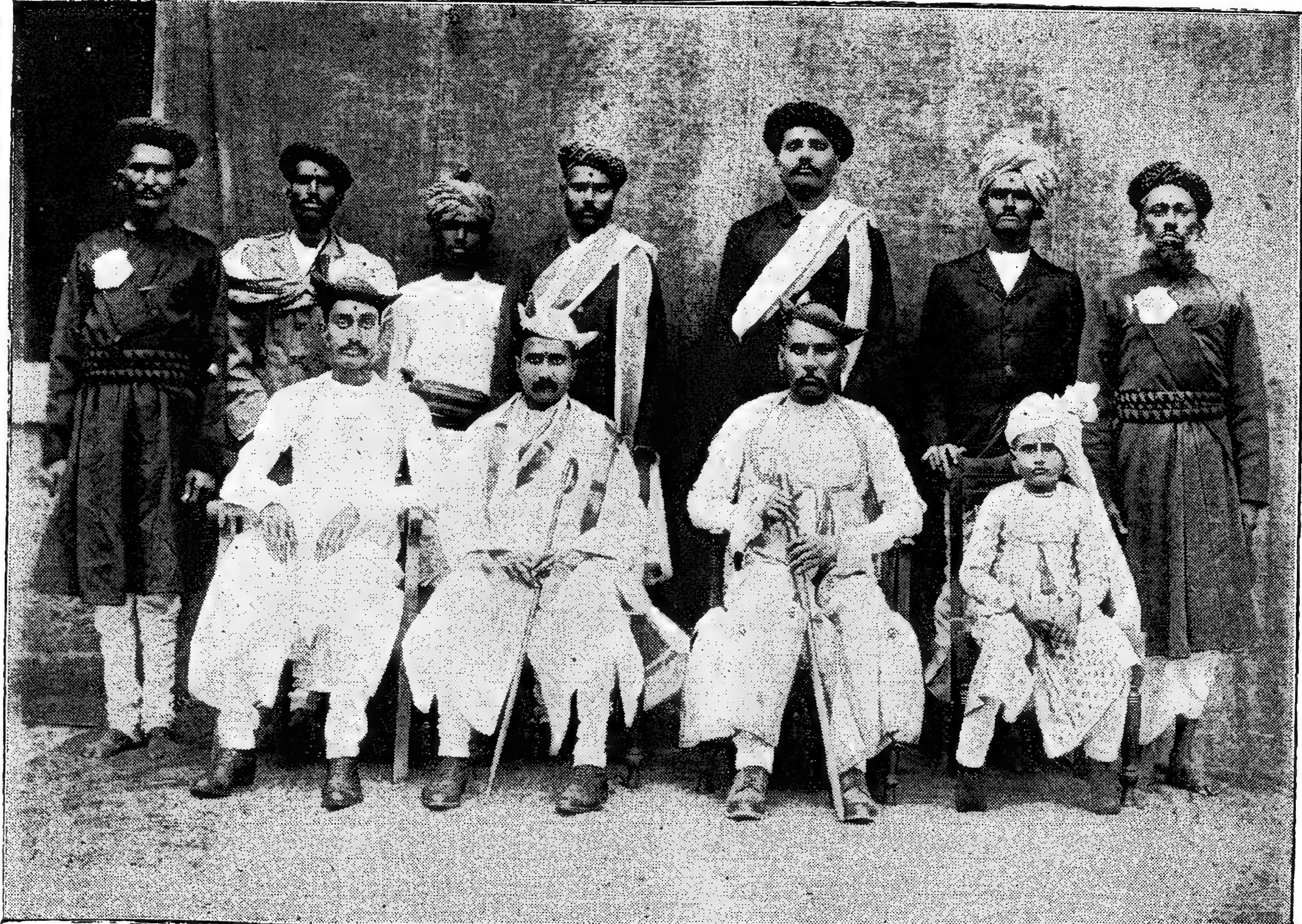
राजे रतनसिंग यांस सरंजाम मोबदला म्हणून दहा हजार रुपयांची पेनशन ठरविली होती, ती त्यांच्या हयातीपर्यंत होती; परंतु राजे रतनसिंग यांनीं मुंबई सरकारांत काम चालवून त्या गोष्टीचा निर्णय केला. त्या वेळीं मुंबई सरकारनें असा ठराव केला कीं, राजेसाहेब हयात आहेत तोंपर्यंत त्यांस दहा हजार रुपये व नंतर त्यांतून चौथाई कमी करून शिल्लक रकमेची पेनशन वंशपरंपरा चालू ठेवणें. हा ठराव करून ह्या घराण्यावर सरकारनीं बहुत उपकार केले आहेत.

रतनसिंग राजे सन १८७६ जून महिन्यांत परलोकवासी झाले. यांस तीन कुटुंबें होतीं. पहिलें वाटारकर निंबाळकर यांची कन्या भवानीबाई, दुसरें रावसाहेब हिंम्मतबहाद्दर कोल्हापुरकर यांची भगिनी रेणुकाबाई व तिसरें पाटणकर फकीरजी साहेब राजे यांची कन्या लक्ष्मीबाई ह्या होत. याच लक्ष्मीबाईसाहेबांचे चिरंजीव अमरसिंग बाबासाहेब हे होत. हे राजे रत्नसिंग निवर्तल्यावर सरंजामाचे मालक जाहले. रत्नसिंग राजे यांस दिवाणी फौजदारीचे अधिकार मिळाले होते. ते फार मानी असून शूर होते. इंग्रज सरकाराबरोबर इ० स० १८१८ मध्यें जी मराठ्यांची शेवटची लढाई झाली, तींत हे मराठ्यांच्या तर्फे लढत होते.

यांस शिकारीचा अत्यंत शोक असून, ते नेहमीं शिकारी कुत्र्यांस घेऊन शिकार करण्यास जंगलांत भटकत फिरत. त्यांचा स्वभाव शांत व दयाळू असून जाधव घराण्याच्या लौकिकास अनुरूप असा होता. मरण समयीं यांचें वय ८० वर्षांचें होतें.

दुसरे अमरसिंग.

राजे रत्नसिंग हे वारल्यानंतर, त्यांजकडे चालू असलेलें सर्व उत्पन्न, मालेगांव खेरीज करून व चौथाई कमी करून सर्व सरंजाम अमरसिंग बाबासाहेब यांजकडे चालू केला. ह्या वेळीं संस्थानला फार कर्ज होतें. त्यामुळें त्यांनीं, मेहेरबान नॉरमल साहेब कलेक्टर यांचे मार्फत कर्ज फेडण्याकरितां सरकारनीं कर्जाऊ रक्कम द्यावी म्हणून मागणी केली. परंतु दुर्दैवेंकरून सरकारांतून ठराव बाहेर येण्यापूर्वीच ते निवर्तले. इ० स० १८७८ मरणसमयीं त्यांचें वय फक्त २८

श्री. राजे रत्नसिंग. जाधवराव.	श्री. राजे कृष्णासिंह. (दादासाहेब) जाधवराव.	श्री. ना. स. राजे शंभुसिंग. जाधवराव-मालेगांवचे राजेसाहेब.	श्री. राजे चंद्रासिंग (भाऊसाहेब) जाधवराव.

वर्षांचें होतें. हे स्वरूपवान् असून फार दयाळु होते. यांचींही एकंदर तीन कुंटुंबें होतीं. पहिलें, डेरवणकर भवानजी राजे ऊर्फ बुवासाहेब शिर्के यांची कन्या पार्वतीबाई; दुसरें वजरज्याच्या पिसाळ घराण्यांतील व तिसरें काटे यांच्या घराण्यांतील, ह्याप्रमाणें होतीं.

राजे अमरसिंग निपुत्रिक वारले. सबब त्यांचें वडील कुटुंब पार्वतीबाईसाहेब व त्यांची आई राणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांनीं मुंबई सरकारांकडे दत्तक घेण्याबद्दल अर्ज केला. तेव्हां सरकारनें दयाळु होऊन, ह्या घराण्याला दत्तक घेण्यास परवानगी दिली. परवानगी मिळतांच पार्वतीबाईसाहेब व मेहेरबान रीची साहेब कलेक्टर जिल्हा पुणें यांनीं मालेगांवकर यांच्या वडील घराण्यांतील, धनाजी जाधवराव यांच्या वडील मुलाच्या वंशापैकीं हल्लीचे सरंजामदार यांस पसंत करून दत्तक घेतलें. व सरकारनींही त्यास मंजुरी दिली.

शंभुसिंग ऊर्फ तात्यासाहेब.

मे सन १८८१ मध्यें, बारेगांवकर माधवसिंग यांचे चिरंजीव खासेराव यांस पार्वतीबाई यांनीं मांडीवर घेतलें. व त्यांचे पूर्वीचें नांव खासेराव हें बदलून शंभुसिंग असें ठेवण्यांत आलें. त्यावेळीं श्री० शंभुसिंगजी राजे यांची अज्ञानावस्था असल्यामुळें, सरकारनें संस्थानचें सर्व उत्पन्न आपल्या ताब्यांत घेतलें व पुण्याचे कलेक्टर साहेब यांस अॅडमिनिस्ट्रेटर नेमून त्यावेळचे एजंट साहेब मेहेरबान वेडरबर्न साहेब यांस देखरेख ठेवावयास आज्ञा केली. व सरकारनें पूर्वीचें संस्थानास जें कर्ज होतें, तें ८४००० हजार रुपये देऊन संस्थानची एका सालची शिल्लक नजराणा घेऊन या रकमेमधून आदा केलें. श्रीमंत शंभुसिंगजी यांस ज्या सालीं श्रीमंत पार्वतीबाई साहेबांनीं दत्तक घेतलें त्या वेळेपर्यंत त्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्यांत आलें नव्हतें, परंतु त्यांस मालेगांव संस्थानचे वारस करण्यांत आल्याबरोबर त्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्यांत आलें. त्यांस रा. रा. केशव रामकृष्ण सुखटणकर पुणें शाळा नं० ४ चे हेडमास्तर यांच्या स्वाधीन केलें व त्यांच्या जोडीस रा. रा. गोविंद वामन पुंडे यांसही नेमण्यांत आलें. हे दोन्ही शिक्षक मालेगांव संस्थानचे आश्रित असून त्यांस तेथें इनाम जमिनी देण्यांत आल्या आहेत. राजे शंभुसिंगजी यांच्या बाराव्या वर्षीं त्यांच्या खऱ्या शिक्षणासंबंधानें शिक्षकांनीं एवढी मेहनत घेतली कीं, एक वर्षामध्यें त्यांजकडून चार इयत्ता पूर्ण करून घेतल्या. त्यांच्या वयाच्या १४ वर्षांनंतर–मराठी सहा इयत्ता संपूर्ण झाल्यावर त्यांस पुणें हायस्कूलमध्यें इंग्रजीचा अभ्यास करण्याकरितां पाठविण्यांत आलें. त्या वेळीं हायस्कूलचे हेड मास्तर रा. वामन आबाजी मोडक हे होते. पुढें एक वर्षाच्या अंतरानें त्यांजवर एक दुःखकारक प्रसंग ओढवला. त्यांचें पुत्रवत् पालन करणाऱ्या पार्वतीबाईसाहेब निवर्तल्या. त्या वेळीं राजे शंभुसिंग यांस फारच दुःख झालें. त्याच वर्षीं त्यांचें लग्न ठरविण्यांत आलें. प्रसिद्ध गायकवाड घराण्यांतील खंडेरावमहाराजांचे धाकटे बंधु व मल्हारराव महाराजांहून वडील आनंदरावमहाराज यांच्या नातीबरोबर श्री. शंभुशिंगजी यांचा इ० स० १८८२ मध्यें बडोदें येथें श्री० सयाजीराव गायकवाडांसमक्ष विवाह झाला. या वेळीं राजे शंभुसिंग यांचें वय १६ वर्षांचें होतें. व इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेचा अभ्यास सुरू होता. या वेळीं हेडमास्तर रा. माधव मोरेश्वर कुंटे हे होते. इ० स० १८८९ सालीं यांचा अभ्यास म्याट्रिकपर्यंत होतांच रा. कुंटे यांनीं राजेसाहेबांचा अभ्यास पूर्णझाल्याबद्दल सरकारामध्यें रिपोर्ट केला. त्यावरून त्यांस सरकारांनीं कृपाळू होऊन मालेगांव संस्थानची जहागीर देऊन सर्व उत्पन्न ताब्यांत दिलें. संस्थानचा अधिकार प्राप्त होतांच राजेसाहेब आपल्या कुटुंबानिशीं मालेगांवींच येऊन राहिले.

श्री० राजे शंभुसिंगजी यांस संस्थानचा अधिकार प्राप्त होतांच त्यांनीं प्रजेच्या सुखाकडे व उत्पन्नाच्या वाढीकडे जें लक्ष दिलें आहे, तें खरोखरच कित्ता घेण्याजोगें आहे. त्यांनीं प्रथम संस्थानच्या मालकीचें पडीक फॉरेस्ट होतें तें तोडून सर्व रयतेस लागवडीस दिलें. याच सुमारास नीरा–क्यानलचें पाणी जमिनीस मिळूं लागल्यामुळें, चार हजारांचा वसूल जास्त वाढला. त्याचप्रमाणें संस्थानच्या मालकीच्या पडीक जमिनी कुळांस तगाई वगैरे देऊन लागवडीस देण्यांत आल्या. ह्या योजनेपासूनही सुमारें चार हजारांचें उत्पन्न वाढलें. ज्या ज्या ठिकाणीं जमिनींस पाणी मिळण्याची सोय नव्हती, त्या त्या ठिकाणीं एंजिन

वगैरे लावून जमिनीस पाणी देण्याची सोय करण्यांत आली. जुनावाडा पडावयास लागल्यामुळें, त्याची दुरुस्ती करवून अमरबागेंत सर्व कुटुंबांस राहण्यासाठीं बंगले बांधले. श्री० राजेसाहेबांनीं, ज्या सुधारणा केल्यानें उत्पन्न वाढून संस्थानचें कर्ज नाहींसें करण्यांत येईल, त्याच मार्गाचें अवलंबन केल्यावरून अवघ्या नऊ वर्षांमध्यें त्यांनीं संस्थानावरील सरकारचें कर्ज फेडून टाकिलें, व संस्थानचें उत्पन्न वाढतें केलें.

सन १८९६–९७ सालीं मे० क्रोसाहेब बहादूर दक्षिणेंतील सरदारांचे एजंट व नामदार ल्यामसाहेब (ए. क्यु. मेंबर) यांच्या स्वाऱ्या बारामती येथें आल्या होत्या. त्या वेळीं संस्थानची व्यवस्था पाहून साहेब बहादुरांच्या स्वाऱ्या खूष झाल्या व त्यांनीं राजे शंभुसिंगजी यांस दिवाणी व फौजदारीचे अधिकार देण्याविषयीं सरकारांत शिफारस केली, व त्याप्रमाणें सरकारांनीं त्यांस ते दोन्ही अधिकार दिले. त्यावरून राजेसाहेबांस फ. क्लास म्याजिस्ट्रेट व फ. क्ला. सि. जज्ज ह्या पॉवर्स मिळाल्या.

श्री० राजेसाहेबांचें लक्ष लोकोपयोगी सुधारणांचा लाभ आपल्या रयतेनें अवश्य घ्यावा, याकडे किती आहे हें खालील हकीकतीवरून कळेल. नीरा-क्यानलचे ए. इं. मे. विश्वेश्वर आय्या यांनीं निरा-व्हॅलीमध्यें ब्लॉक सिस्टिम सुरू करण्याबद्दल सरकारकडे शिफारस केली, (सन १९०२). त्या गोष्टीस सरकारचीही मंजुरी मिळाली; परंतु नीरा–क्यानलवरील बागाइतदारांस ही गोष्ट कबूल होईना. तेव्हां श्री० राजे शंभुसिंहजी व मे० रंगनाथ केशव चावरे संस्थानचे कारभारी यांनीं सर्व बागाइतदारांस बोलावून आणून त्यांची नीट समजूत घातली व त्या सर्वांकडून ब्लॉक घेवविले. ह्या कृत्याचा फायदा पाणी वेळचे वेळीं मिळण्याची सोय होऊन धंदा ऊर्जितावस्थेस आल्यावरच त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आला. ब्लॉक नव्हते त्या वेळीं पाणी देणें हें सरकारच्या स्वाधीन असल्यामुळें, बागाइतदारांस फारच अडचणी सोसाव्या लागत. केव्हां केव्हां असेंही होई कीं, खत घातलेल्या जमिनींस पाणी न मिळाल्यामुळें त्या तशाच पाडून ठेवाव्या लागत.

पाण्याची सुबत्ता झाली तरी पण उंस लावण्यासाठीं गरीब लोकांस पैसे मिळत नसत. स्थानिक सावकार कुळांस मोठ्या व्याजाच्या दरानें रकमा देत; पण त्या वेळेवरही देत नसत. शेवटीं गुळाच्या हिशोबांमध्येंही घालमेल होत असे. हीं दुसरीं अनेक कारणें पाहतां बागाइतदारांस व्हावा तसा फायदा होत नसे. हें नजरेस आल्यामुळें, भीमथडी तालुक्याचे मामलेदार रा०सा० सहस्रबुद्धे व त्यावेळचे अ० कलेक्टर, मे० ब्रॉडर साहेब यांनीं बागाइतदारांस तगाईच्या रूपानें पैसे मिळावे म्हणून शिफारस केली. त्याप्रमाणें सरकारांनीं बारामती येथें 'नीरा–क्यानल तगाई ब्यांकिंग स्कीम' नांवाची एक संस्था स्थापन केली. या ब्यांकेचाही फायदा घेण्यास लोकांनीं नाकारिलें. त्या वेळीं राजेसाहेब व वर सांगितलेले कारभारी यांनीं पुनः सर्व बागाइतदारांस बोलावून आणून त्यांची समजूत केली. सर्वत्रांस साठ हजारांची तगाई देऊन त्यांबद्दल राजे शंभुसिंहजी स्वतः सरकारांत जामीन राहिले. किती लोकहिताची दक्षता! उंसाचा फायदा जसजसा मिळूं लागला, तसतशी लोकांची खात्री होत चालली व ते तगाईचा फायदा घेऊं लागले.

तगाई स्कीम कशी काय चालते हें पाहण्यासाठीं मे० नामदार मूर मॅकेंझी, मे० कीटिंगसाहेब व मे० रिलसाहेब यांच्या स्वाऱ्या बारामतीस आल्या होत्या; त्यावेळीं सदर स्कीमचें काम पाहून साहेबबहादुरांच्या स्वाऱ्या खूष झाल्या व त्यांनीं श्री० राजे शंभुसिंहजी यांचें अभिनंदन करून उत्तेजनपर भाषण केलें.

ह्याप्रमाणें हल्लींचे सरंजामदार शंभुसिंगजी यांनीं प्रजेच्या कल्याणार्थ केलेले प्रयत्न पाहतां त्यांचें अभिनंदन केल्यावांचून राहवत नाहीं. राजा व प्रजा यांचा जो संबंध आहे, तो लक्षांत घेतां त्यांनीं आपलें कर्तव्य योग्यप्रकारें बजाविलें आहे, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. गुणी माणसें कोठेंही पडून असलीं तरी तीं आपल्या गुणांचा प्रभाव पाडल्यावांचून स्वस्थ बसावयाचीं नाहींत. त्यांच्या गुणांस लुब्ध होऊन बहुजनसमूह त्यांचा गौरव करण्यास तत्पर झाल्यास नवल नाहीं. यांच्या बाबतींतही हेंच अनुभवास आलें आहे. मे० नामदार लॉर्ड मोर्लेसाहेब स्टेट सेक्रेटरी व नामदार लॉर्ड मिंटो हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय, यांनीं एन्लॉर्ज कौन्सिल बिल मंजूर केलें; त्या कौन्सिलचे १९०९ सालामध्यें जें पहिलें इलेक्शन झालें, त्या

प्रसंगीं सरकार तर्फे कौन्सिलमध्यें जे मेंबर्स नेमण्यांत आले, त्यांत हल्लींचे सरंजामदार शंभुसिंगजी यांचें घराणें फार जुनें व खानदानीचें असल्यामुळें सर्व मराठे लोकांचे वतीनें मुंबईच्या कायदेकौन्सिलामध्यें त्यांची नेमणूक हल्लींचे लोकप्रिय नामदार सर जॉर्ज क्लार्क मुंबईचे गव्हर्नर साहेब बहादूर यांनीं केली. श्री. शंभुसिंगजी जाधवराव यांनीं जी लोक-आस्था दाखविली, तिचें सरकारकडून हा बहुमान मिळून चीज होत आहे; तोंच बहुजनसमूहानें – मराठे मंडळीनें बडोदें येथें भरलेल्या आपल्या चवथ्या मराठा–शिक्षण–परिषदेच्या अध्यक्षाचा मान त्यांस देऊन, त्यांबद्दलची आपली पूज्यबुद्धि व्यक्त केली. तिचेंही श्री० राजे शंभुसिंहजी यांनीं उत्तम चीज केलेलें मराठासमूहाच्या दृष्टीसमोर उभें आहे. ज्या मराठा–शिक्षण–परिषदेस स्वतःचा असा फंड नव्हता, त्याची यांनीं स्थापना करून परिषदेस जीवन दिलें आहे. त्यांनीं आपला पिढीजाद घराण्याचा अभिमान बाजूस ठेवून आपल्या भाषणांत निरा-कॅनलचा बागाइतदार म्हणवून घेण्यांतच भूषण मानिलें आहे.

राजे शंभुसिंगजी यांचा स्वभाव इतका कांहीं मनमिळाऊ आहे कीं, लहान असो किंवा मोठा असो, गरीब असो कीं श्रीमंत असो, त्यांजबरोबर निराभिमानपणें संभाषण करण्यांत त्यांस एक प्रकारचा उल्हास वाटत असतो. सार्वजनिक हितास साह्य करण्याचे कामींही त्यांनीं बरीच तत्परता दाखविलेली दिसून येत आहे.

इ. स. १८८३ व ८४ या दरम्यान हल्लींचे सरंजामदार श्री० शंभुसिंगजी यांचें दुसरें लग्न मौजे शिरसगांव काटा येथील जहागीरदार भवानराव कदम यांचे कन्येशीं झालें. तें कुटुंब मयत झालें आहे.

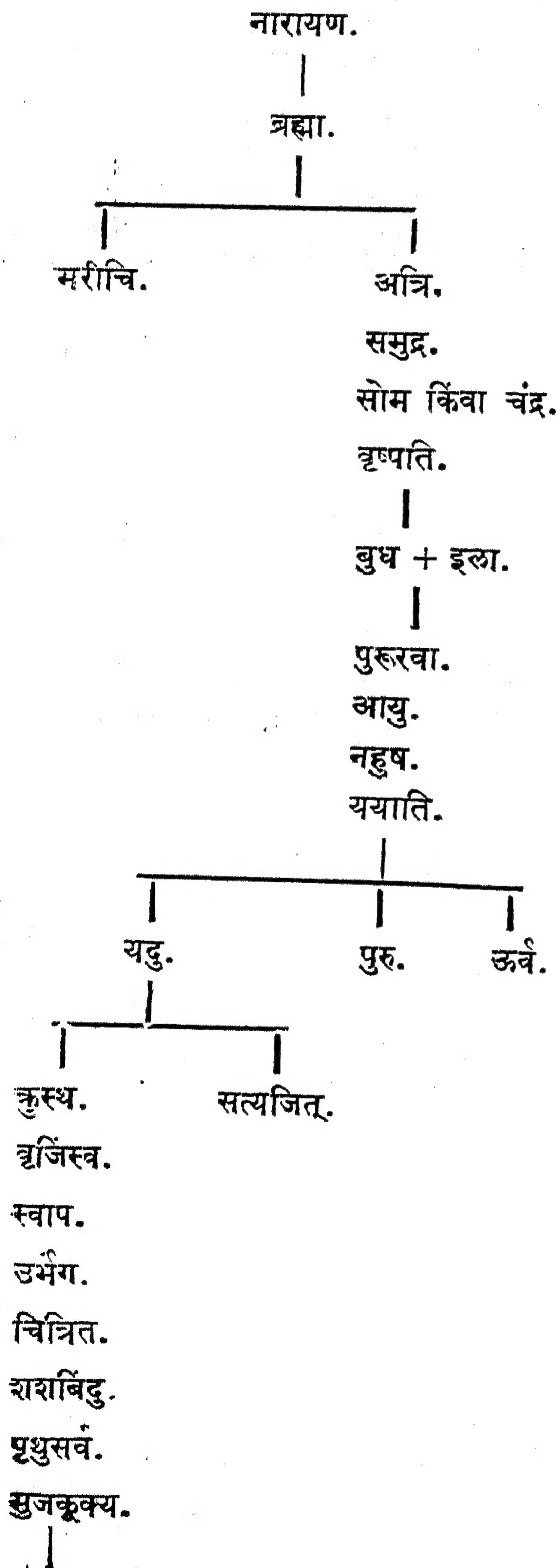
यांस दोन्ही कुटुंबांपासून एकंदर नऊ मुलें झालेलीं आहेत, त्यांपैकीं चार मुलगे व पांच मुली आहेत. दोघां वडील मुलांचें अध्ययन म्याट्रिकपर्यंत झालेलें असून इतर शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत. दोन मुलांचीं लग्नें झालीं आहेत. तसेंच वडील मुलीचेंही लग्न झालें आहे. त्यांच्या चिरंजिवांपैकीं श्री. रत्नसिंह राजे हे हल्लीं नागपूर येथें भरलेल्या मराठा–शिक्षण–परिषदेच्या पांचव्या बैठकीस हजर होते, त्यावेळीं त्यांनीं, आपणास पॉकेट खर्चासाठीं म्हणून मिळणाऱ्या रकमेमधून कांहीं रकम देण्याचें कबूल केलें आहे, ह्या उदाहरणावरून जात्याच ज्यांचें कुल उदार आहे त्यांच्या वंशजांस जरी ते त्यावेळेपुरते सामर्थ्यवान् नसले तरी त्यांस शिकवावें लागत नाहीं. ते उपजतच उदार स्वभावाचे असतात.

येथपर्यंत ह्या यदुकुलवंशजांचा कुलवृत्तांत ह्या भागीं दाखल केला आहे. महाराष्ट्रांतील जुनें व प्रमुख घराणें जें यादव ऊर्फ जाधवांचें त्या घराण्याची मर्दुमकी कितपत होती व त्या कुळांतील पुरुषांनीं स्वतंत्र राज्यसुख अनुभविलें असून, कालचक्राच्या गतीबरोबर जरी कांहीं काल त्या घराण्यास गुलदस्तामध्यें राहणें भाग पडलें, तरी प्रसंग येतांच त्यांच्याच कुलांतील एका अपत्याकडून–जिजाबाईकडून–पुनः स्वतंत्र राज्यकर्ता शिवाजी उत्पन्न होऊन मराठ्यांचें नांव अजरामर करण्यास हेंच कुल कारणीभूत झालें आहे. जरी आज हें कुल इंग्रजांच्या शांततेच्या कारकीर्दीमध्यें आपलें आयुष्य क्रमण करीत आहे, तरी त्या कुलांतील महाभाग श्री० शंभुसिंगजी यांनीं ब्रिटिश राजकर्त्यांकडून तसेंच मराठाबांधवांकडून जी मान्यता मिळविली आहे, ती पाहून सिंहाचे छावे कोठेंही असले तरी ते प्रसंग आल्यास आपल्या आंगचें पाणी दाखविण्यास क्षणभरही विलंब लावीत नाहींत, असें म्हणावयास आम्हांस मुळींच दिक्कत वाटत नाहीं. ईश्वर ह्या जाधवघराण्यास सुख, ऐश्वर्य, संतति, संपत्ती, व बल देवो !

शेवटीं ज्या यदुकुलवंशीय परमात्मा श्रीकृष्णाच्या कृपेनें त्याच्या ह्या वंशजांचा कुलवृत्तांत प्रसिद्ध करण्याचें कार्य शिरावर घेऊन, पूर्णत्वास पावलें, त्याच श्रीकृष्ण परमात्म्यास त्याच्याच वंशजांचा हा इतिहास अर्पण असो !

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

यादव ऊर्फ जाधव घराण्याचा वंशविस्तार.

उशन.
तितेकी.
मूरित.
कमाल.
वरिश्व.
रुक्माव.
रुक्मेश.
पृथुक्म.
हविष्मन्.
जामुग.
सव्यपी.
विदर्भ.
केशुक.
लोमपाद.
धृति.
जीमुत.
ऋषभ.
भीमरथ.
नवरथ.
दिधृत.
शकुंत.
करंटिक.
कर.
देवरात.
देवक्षत्र.
माधि.
दुर्वसु.

पूरहोत.
गुणी.
पाडुप.
यंतु.
सात्वती.
अंधक (टाक).

कक्क. भुजमान.
विदूरथ.
शूर.
सेनी.
भोज.
राधिक.
देवमीढ.
शूर.
वसुदेव.
श्रीकृष्ण.
प्रद्युम्न.
अनिरुद्ध.
वज्र.
प्रतिबाहु.
सुबाहु.
दृढप्रहार.
शेऊणचंद्र १.
धाडियप्पा १.
भिल्लम १.
राजगी ऊर्फ श्रीराज.
वादुगी ऊर्फ बद्दिग १.
धाडियस.
भिल्लम (२).

अर्जुन. वेसुगि १.

भिल्लम (३).
शेऊणचंद्र (२)

भिल्लम (४) परमदेव. सिंघण.
जैत्रपाळ. मलुगी.

अमरमलुगी. अमरगांगेय. भिल्लम (५).

कालीयबल्लाळ. गोविंदराज. जैत्रपाळ.
सिंघण.
जैत्रपाळ.

कृष्ण. महादेव.
रामदेव ऊर्फ रामचंद्र. अभान.

शंकरदेव. भीमदेव.
गोविंददेव.
ठाकुरजी.
भुकणदेव ऊर्फ भेतोजी.
अचलकर्ण ऊर्फ अचलोजी.
विठ्ठलदेव.

लक्ष्मणदेव ऊर्फ लुखजी. जगदेव.

यादव ऊर्फ जाधव घराण्याचा वंशविस्तार.

